

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

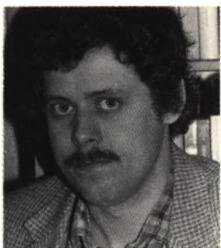
Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Det arbejdende folks kulturhistorie

Tommy P. Christensen
f. 1955
Historie og kunsthistorie

Lisa Elsbøll
f. 1957
Historie

Grethe Hamborg
f. 1953
Teologi

Anne Severin
f. 1956
Historie og Idræt

DET ARBEJDENDE FOLKS KULTURHISTORIE

BIND 2

Historikergruppen Fempas:

Tommy P. Christensen

Lisa Elsbøll

Grethe Hamborg

Anne Severin

Torben Svendrup (Red.)

Forhistorien: Arne Nielsen

Billedmateriale udarbejdet af forfatterne

SID/Fremad

INDHOLD

Førord	6
-------------------------	----------

III. FRA SLAVERI TIL LANDBRUGSREFORMER 7

KLASSEKAMP OG REFORMATION	9
--	----------

<i>Tidlig borgerlig revolution</i>	13
--	-----------

<i>Reformationen i Danmark</i>	17
--	-----------

<i>Forslag til videre læsning</i>	31
---	-----------

TEMA: ARBEJDE 32

<i>Forslag til videre læsning</i>	48
---	-----------

III. FRA SLAVERI TIL LANDBRUGSREFORMER 49

ADELSVÆLDETS TIDSALDER	51
---	-----------

<i>Herregårde og bondegårde</i>	51
---	-----------

<i>Familien og den danske bonde</i>	59
---	-----------

<i>På hoveri</i>	65
----------------------------	-----------

<i>Pjalteproletarerne</i>	68
-------------------------------------	-----------

<i>Hekse</i>	72
------------------------	-----------

<i>Da landet blev øde</i>	77
-------------------------------------	-----------

<i>Byerne</i>	82
-------------------------	-----------

<i>Tidens økonomi</i>	90
---------------------------------	-----------

<i>Forslag til videre læsning</i>	99
---	-----------

TEMA: KOMMUNIKATION 100

<i>Forslag til videre læsning</i>	120
---	------------

III. FRA SLAVERI TIL LANDBRUGSREFORMER 121

KONGEVÆLDETS TIDSALDER	123
---	------------

<i>Nye tider på landet</i>	133
--------------------------------------	------------

<i>Livet på landet</i>	139
----------------------------------	------------

<i>Livet i købstæderne</i>	153
--------------------------------------	------------

<i>Tømrerstrejken</i>	173
---------------------------------	------------

<i>På tærsklen til den nye tid</i>	184
--	------------

<i>Forslag til videre læsning</i>	193
---	------------

TEMA: KVINDER	194
<i>Forslag til videre læsning</i>	212
IV. ARBEJDERKLASSENS ÅRHUNDREDE	213
<i>De første</i>	216
<i>Håndens arbejde</i>	231
<i>Socialvæsenet</i>	239
<i>Sygdom og bolig</i>	252
<i>De kære børn</i>	276
<i>Befolkningsbevægelser</i>	289
<i>Arbejdsløshed og krig</i>	296
<i>Forslag til videre læsning</i>	301
TEMA: ARBEJDSMILJØ	302
<i>Forslag til videre læsning</i>	322
V. ELEKTRONIKKENS TIDSALDER	323
<i>Krigen slut og hvad så?</i>	325
<i>Kunst og industristat</i>	333
<i>Familien der blev væk</i>	337
<i>Den teknologiske revolution</i>	342
<i>Reformer i en krisetid</i>	350
<i>Fremtidens arbejderklasse</i>	359
<i>Forslag til videre læsning</i>	363
HUSPLANER	364
TIDSTAVLER	368
BILLEDINDEKS	372
LITTERATURLISTE	386
UDVIDET INDHOLDSOVERSIGT	394

Forord

Arbejdssituationen for en historiker, der arbejder med forrige århundrede, og en historiker, der arbejder med 1100-tallet, er vidt forskellig.

Middelalder-historikeren har relativt få kilder til rådighed, mens industri-historikeren har flere kilder, end det er muligt at gennemarbejde. Man må vælge fra på en ganske anden måde.

Dette har også været tilfældet med denne bog. Det er givet, at mange vil føle et savn af dette eller hint. Men her bør man huske på, at vi ikke bestræber os på at være altfavnende. Det er ikke muligt.

Vi har i stedet søgt at lægge nogle brikker til »Det arbejdende folks Kulturhistorie«.

Med bind 2 er »Det arbejdende folks Kulturhistorie« ført op til vor tid. Principperne – både hvad angår udformningen og bogens formål – er forsøgt videreført fra bind 1. Dog med en enkelt undtagelse, »Elektronik-alderen« – vor egen tid. Denne periode er skildret som et causeri og skal betragtes som vores opfattelse af vor samtid.

Ideen med denne bog er at give de navnløse deres historie. Derfor findes der ikke et navneindeks bagest i bogen. Vi har i stedet valgt at lave en udvidet indholdsfortegnelse med en række stikord, der skulle gøre det lettere at finde, hvad man søger i bogen.

I bind 1 var billedteksten til husplanerne bagest i bogen beklageligvis gledet ud, hvorfor der bagest i bind 2 findes teksten til såvel bind 1 som bind 2.

Ud over den række af forskere, vi takkede i bind 1, vil vi takke følgende for bistand, hjælp og ikke mindst tålmodighed.

Hans Bagger, Københavns Universitet, James Dovet, Avon Industrial Buildings Trust, Hans Chr. Johansen, Odense Universitet, Orla Knudsen, Sortebakkeskolen, Hobro, Erik Lund, Erikstrup, Jørgen Mikkelsen, København, Helge Nielsen, Viby, Niels Saxtorph, Københavns Universitet og naturligvis ABA og Arbejdermuseet i København.

Ansvar for det foreliggende resultat er naturligvis forfatterne.

Forfatterne

KLASSEKAMP OG REFORMATION

Det danske samfund i slutningen af 1400-årene og begyndelsen af 1500-årene var et samfund i forandring. Ikke sådan at forstå, at de basale produktionsforhold ændrede sig, for det gjorde de ikke. Danmark var og blev et landbrugssamfund, hvor kirke – konge – adel var de drivende kræfter. Bønderne, som udgjorde 90 % af befolkningen, var grundlaget for produktionen.

Ændringerne foregik på en anden led – det var en brydningstid som vor, klasse modsætningerne blev skærpet og tydeliggjorte. Herremænd og kirke strammede grebet om de danske bønder. I 1400-tallet blev der »vedtaget« love som »Lollands og Fyns vilkår«, hvori bønderes rettigheder blev formindsket til fordel for deres »godsejere«.

Slutningen af 1400 tallet og begyndelsen af 1500 tallet undergik landbruget den forandring, at der skete en koncentration af godserne. Datidens adel led af en jordhunger som ikke stoppede før de i graven fik munden fuld af jord. Selvstændige bønder forsvandt næsten – godsejerne følte at det ikke kun var jorden han ejede men også fæstebønderne. Vi har endda eksempler på adelsmanden solgte fæstebønder som man idag sælger maskiner. Det er i disse ændringer vi finder baggrunden for de voldsomme begivenheder i begyndelsen af 1500 tallet.

Livet på landet var stærkt præget af den øgede udbytning. Ikke alle lensmænd var lige slemme. Men en af de værste var Jens Holgersen Ulfstand, som en periode var lensmand på Gotland. Herfra regnede det med klager over ham. Han generede sig ikke for at påligne almuen ekstra skatter og inddrive dem med vold. Det er næppe uden grund at hans samtidige, karmelitermunken Paul Helgesen betegnede ham som en mand med »medfødt lyst til rov og plyndring«. Men Jens Holgersen Ulfstand var langt fra den eneste, hvis mål blot var personlig vinding.

I den senmiddelalderlige kunst ser vi to forhold, som tydeligt understreger denne udvikling. Det ene er lidelse. Man ligefrem svømmer i død og lidelse. Det andet, at man anvender karikaturer for at spidde udbytterne. Adam van Dürens kunst har vi omtalt i bind 1. Men han var ikke alene. Hvad mon den gode maler, i Smørum kirke på Sjælland har haft i tankerne, da han udsmykkede kirken?... At male en tiggermunk, der prædiker for gæssene – i en ræveskikkelse. Det vidner ikke om en overdreven tillid til det kirkelige system.

Men vigtigere end malerens tanker er:

- 1) Der er nogen, der har betalt.
- 2) Det har fået lov at blive stående, man har accepteret det malte.

Den betalende gruppe har sandsyn-

Gæssene hænger ræven. Også dengang håbede folket at rollerne kunne byttes om.

Birger Gunnersen. Da degnesønnen fra Halland blev bisp, solidariserede han sig fortsat med sin stand.

ligvis været sognet. En trediedel af tiende skulle bruges til kirkens bygninger og blev administreret af 2 kirkeværgere, som skulle være respekteret i sognet. De må have godkendt i hvert fald resultatet. Præsten havde via bispens monopol på læremagten i sognet, heller ikke fra denne side er der brugt magt til at få fjernet kunstværket. Hvorfor ikke?

Forklaringen er nok, at maleriet udtrykker en almindelig anerkendt sandhed.

I dommedagsscener over hele landet ser vi det samme. Kirkens folk kører i fuld ornat i helvede. De blev ikke opfattet som rene og uangribelige, men som gemene syndere. De kirkelige forhold omkring år 1500 falder fint i tråd med denne opfattelse. Præster skulle

leve i cølibat, men et stort antal præstesønner fulgte efter fædrene i embede. Hvordan mon det?

Flere biskoper holdt elskerinder, ja Niels Stygge af Børglum omgav sig, ifølge Poul Helgesen, altid med en skare af adelige friller. Hans nevø Stygge Krumpen levede med en gift kone, og indlogerede lejetropper i et nonnekloster. Iver Munk i Ribe var mere interesseret i studehandel end i kirkepolitik. Johan Friis i Viborg var ganske interesseret i sit borgbyggeri, ikke så meget i stiftets forhold. Dette udpluk af eksempler falder helt i tråd med Adam van Dürens indskrift i Lund om munke: »Mangen giver et godt råd uden at følge det.«

Væsentligst for mange gejstlige var indtægten. Folk i det kongelige kancelli blev puttet ind i kirkelige embeder for

på den måde at blive aflønnet. Uden at udfylde nogen plads i det kirkelige arbejde.

Det generede f.eks. ikke Christian II at skrive til domkapitlet og kræve, at en af hans sekretærer fik det første ledige embede. Det var muligt at samle en hel serie prebender (embeder) under sig, og af den vej opnå en god gage.

Princippet var det samme for sognegejstligheden. En sognepræst fik 1/3 af tiendeindtægten. »Ansatte« han en »løbeprester«, en vikar, til at tage sig af sit eget embede, blev det muligt at bestride en række embeder.

Men disse vikarer var ofte slet uddannede. Deres latin, som skulle bruges til læsning og messe, var ofte under al kritik. Det er ikke forbavsende at bønderne følte sig ilde behandlet. At tiden var i forfald kunne mange inden for kirken selv se.

Men de var ikke i stand til at ændre kursen på en så afgørende måde, at de fik dæmmet op for de forskellige kritikere.

Det var der især 2 grunde til. For det første, det kirkelige bureaukrati. Kirken var en stor masse, der var bundet af en mere end 1000-årig tradition, som ikke var sådan at sætte i bevægelse. For det andet var ønsket om at reformere kirken indefra ikke i tråd med overklassens ønsker. Overklassen fik forsørget deres børn af kirken, overklassen fik store forleneringer og andre økonomiske muligheder via kirken, de ejede hverken interesse eller vilje til at ændre disse faktorer. De mere kortvarige økonomiske interesser vejede tungere end mere langsigtede mål.

Ikke kun på landet blev udbygningen strammet, også i byerne. Den gængse opfattelse af Chr. II's bypolitik er den

borgervenlige konge, der hjalp og støttede byerne, men denne antagelse harmonerer meget dårligt med de faktiske forhold. Det er rigtigt, at Chr. II støttede byernes handelsliv, i særdeleshed København og Malmøs, støtten til disse skete klart på bekostning af de andre danske byer.

Men samtidig med at kongen støttede handelslivet, det vil sige det rige borgerskab, var der ingen støtte til håndværkere og arbejdere, her blev vilkårene strammet. Den kongelige skattepolitik gik ud på at få flest mulige penge ind, også selv om metoderne var hårde. Det er næppe uden grund, at en del af oprøret imod Chr. II i 1523 var rettet imod de fogeder, han indsatte i byerne. De var nemlig det synlige tegn på, at Chr. II klart formindskede byernes selvstyre, de kom til at stå direkte under kongelige embedsmænd.

De barske levevilkår for det arbejdende folk i byerne har vi beskrevet i bind 1, men enkelte ting skal nævnes. Chr. II fjernede retten til at tigge for arbejdsløse, sociale tabere m.v., de eneste, som fik adgang til denne sparsomme sociale ydelse, var uarbejdsdygtige. Denne udvikling har utvivlsomt været med til at forværre byforholdene.

Da man så i 1523 smed Chr. II på porten, ja så skulle man forvente bedre kår. Men nej – det nye styre var et adelsstyre med en tysk fyrste Frederik I, i spidsen. Kongen ville hellere sidde på sit slot i Slesvig end være hos »die dumme dänen«. Det siger sig selv, at dette gjorde det nemt for adelen at stramme udbygningen endnu en omgang.

Nu skal man ikke tro, at overklassen ikke selv var klar over, at det var en farlig vej, man havde slået ind på. Ved

herredagen i 1526, som primært omhandlede kirkespørgsmål, specielt en selvstændiggørelse af den danske kirke i forhold til Rom, advarede flere om de uroligheder, man efterhånden blev vidne til. Man sammenlignede med dem, der havde ført til bondekrigen i Tyskland, som nok var den væsentligste opstand proletariatet havde gjort imod sine undertrykkere siden Spartakus' slaveopstand i det antikke Romerige.

Martin Luther.

Tidlig borgerlig revolution

Men hvad var det, som man advarede imod og frygtede på herredagen? Hvad var der sket i Tyskland? Klassemod-sætningerne var blevet om muligt dybere end i Danmark. Den tyske overklasse havde benhårdt vredet merværdien ud af de tyske bønder uden større hensyntagen til disse. Fæsteforholdene i Tyskland ophævede på sin vis forskellen mellem fæste og slaveri – den enkeltes frihed var blevet tilintetgjort af overklassen.

Disse sociale forhold er baggrunden for den tyske reformation. En tysk munk Martin Luther protesterede imod kirkens verdsliggørelse og i særdeleshed imod afladshandel (se bind 1). Afladshandelen havde udviklet sig fra at være en mulighed for at gøre bod, til salg af breve som garanterede udfrielse af skærsilden. Denne handel blev varetaget af det multinationale selskab Fuggerne.

Pengene, der kom ind, skulle blandt andet anvendes til opførelse af den nye Peterskirke i Rom. Men det var kun en vis procent, der kom så langt. Store summer tog købmændene og selskabet for at handle med disse afladsbreve.

Luthers protest imod kirkens egne fejl gav genlyd. En teologisk fejde brød ud mellem ham og Romerkirken. Her kunne sagen have været endt. Luther selv var næppe interesseret i et brud med kirken, men han blev fanget i det politiske spil mellem kirke og kejser. Sagen endte med, at han blev anklaget og dømt som værende kætter.

Hans skrifter blev forbudt, og han selv ville blive forfulgt.

Men Luther stod ikke alene. Flere fyrster støttede ham, idet de her så en mulighed for selvstændighed i forhold til pave og kejser. Fyrsten i Sachsen »skjulte« Luther på sit sikre slot Wartburg. Her skrev Luther sit mest berømte værk, nemlig den tyske oversættelse af bibelen. Han er også utvivlsomt en af dem, der har betydet mest for det tyske nationalsprog.

Her er det værd at bemærke, at Luthers udgivelser deler sig i to grupper, en tysk og en latinsk. Den latinske henvendte sig til den lærde del af verden og var debatskrifter, mens den tyske hovedsageligt var religiøs opbyggelig litteratur.

Baggrunden for, at Luthers tanker fik gennemslagskraft, lå knap 100 år tidligere, hvor den bandlyste munk og doktor Occam havde gjort op med kirkens ufejlbarlighed. Tidligere havde man opfattet kirken som idé værende ufejlbarlig, selvom elementer kunne være forkerte. Her tog Occam fat i enkelthederne og påviste, at ideerne, altså også kirken var skabt af mennesker, og derfor ikke ufejlbarlige. Dette var en væsentlig del af det gods, der gjorde reformationen mulig.

En af årsagerne til, at Luther slog igennem var, at hans tanker og ideer faldt sammen med et stadig større ønske for mange fyrster om at opnå fuld selvstændighed i forhold til pave og kejser, ikke mindst på grund af den

økonomiske faktor. Det var meget store summer, der forlod de nationale stater til Rom. Dette var en alvorlig sag i en økonomisk krisetid. Pesten havde taget sin del af befolkningerne, krig tog deres del, misvækst o.s.v. var med til at underminere økonomien.

Den katolske kirkes system indebar, at paven fik store summer, ikke kun ved afladshandelen, men også gennem den daglige drift. Skulle en bisp udnævnes, ja så skulle udnævnelsen godkendes i Rom. Dette kostede et ganske anseeligt beløb, afhængigt af stiftets rigdom.

Udnævnelser af andre gejstlige kostede ligeledes penge. En pæn indtægt gav dispensationer til f.eks. præstebørn, der ønskede at blive præster. Præster levede i cølibat, og kunne derfor i princippet ikke få børn, men fik det alligevel til tider. Da børnenes far ikke kunne/måtte få afkom var de uægte og kunne derfor ikke blive præster.

Generelt må man sige, at Romerkirken var yderst flink til at udstede dispensationer imod kontante honorarer.

Det siger sig selv, at de nationale fyrster havde en interesse i at opnå frihed for disse afgifter. Luther anerkendte, at kirkens leder ikke var paven, men fyrsterne. Ikke underligt, at hans tanker havde grobund hos den tyske overklasse.

Anderledes var forholdene i den tyske almue. Det var dem, der havde lagt krop til den øgede udbytning, det var dem, der var blevet lagt i skat til kirken, det var dem, der måtte betale udgifter til krigen imod de fremstormende tyrkere, som var ved at gøre ende på den vestlige kultur (de nåede faktisk helt frem til Wien), ligesom de havde gjort på den østromerske ved at

erobre f.eks. hele Grækenland og det nuværende Tyrkiet med Konstantinopels fald i 1453. Hermed var det slut med det østromerske rige.

Stramningerne i fæsteforholdene, sammenholdt med de kirkelige ønsker om øget betaling, førte til en eksplosion. Bønderne gjorde oprør imod kirken og ikke mindst imod deres herremænd.

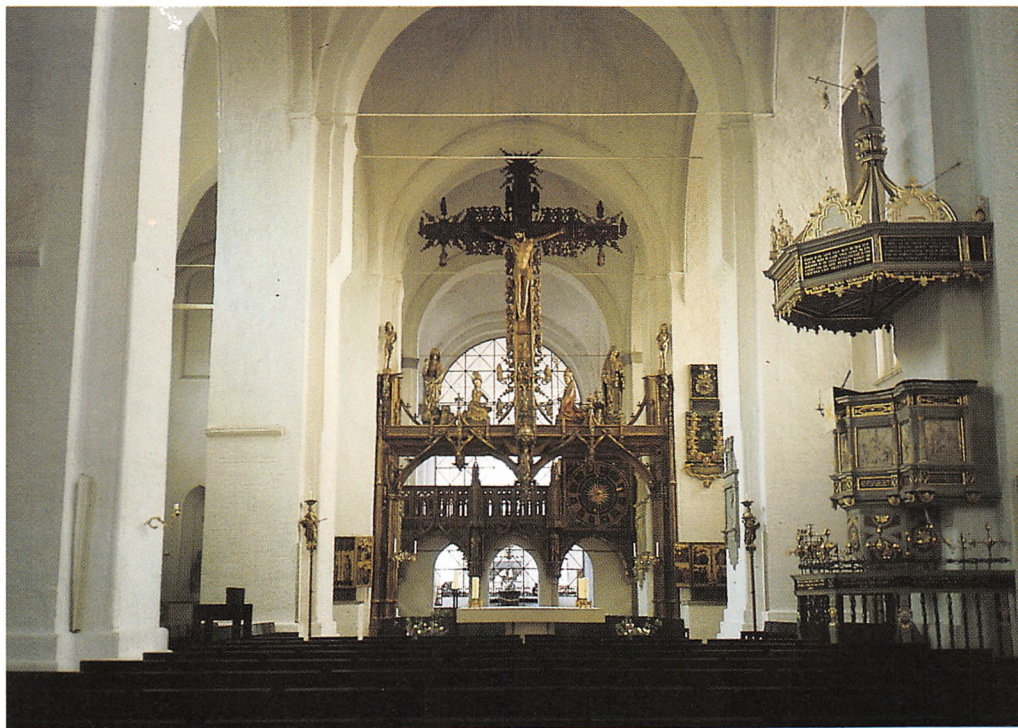
I Sydtyskland, som i forvejen var præget af et administrativt kaos, hvor centralmagten havde svigtet og hvor landevejsrøvere styrede flere af de meget små landområder, brød opstande ud i 1524.

I begyndelsen havde Luther en vis sympati med denne opstand, som blandt andet blev ledet af Thomas Müntzer, men da den bredte sig til Midtyskland, hvor det ene kloster og den ene herregård efter hinanden blev afbrændt, svungede Luther om. Han opfordrede nu til at slå opstanden ned. Efter en fredsappel, der intet hjalp, skrev han direkte til fyrsterne:

»Derfor, kære herrer, befri nu, red nu, hjælp nu! Forbarm jer over de arme mennesker! Stød, hug, dræb nu, hvem der kan! Dør du derved, er det til lykke for dig! En saligere død kan du aldrig få, for du dør i lydighed mod Guds ord og befaling (Rom. 13) og i kærlighedens tjeneste for at frelse din næste fra helvedes og djævelens lænker. Så beder jeg nu alle, der kan, om at undfly bønderne som djævelen selv ... Synes man, at det er for skrappt, så husk på, at oprør er frygteligt, og at verdens undergang kan ventes hvert øjeblik.«

Opstanden blev slået ned og straffet med et gigantisk blodbad i 1525.

Men hvad var målet for dette mislykkede bondeoprør. Primært reli-

Lübeck Domkirke: Bernt Notkes udsmykning af kirken må have kostet en formue.

giøst. Nu skal man erindre, at det normale for denne tidsperiode var at indordne ting og tanker i et religiøst verdensbillede. Dette gjaldt naturligvis også de sociale tilstande. Den sociale utilfredshed, udbytningen fik et religiøst udtryk.

Dette er ikke noget specielt fra det tyske oprør. I et tidligere engelsk havde man sagt, da Adam pløjede og Eva spandt, hvem var da herremanden? Spørgsmålet viser en social bevidsthed indpakket i en religiøs tankegang. Det samme var tilfældet ved det tyske bondeoprør.

Fælles for den tyske bonderevolution og andre tidligere opstande, som f.eks. Spartakusoprødet, var, at de ikke havde som mål at ændre sam-

fundssystemet radikalt. Målet var ikke at indføre nogle andre produktionsformer. Dette er noget af baggrunden for, at de ikke kunne få sejren. De var af født af et socialt system, som de ikke kunne og ville ændre, hermed blev de fastlåst.

Men mislykkedes bondeopstanden, ja så lykkedes den nationale reformation. Bønderne havde f.eks. krævet et frit præstevalg, det fik fyrsterne, men ikke bønderne – bønderne havde krævet ændringer i gudstjenesten. Det fik de, men dem som fyrsten dekreterede. Reformationen befriede kirken fra Rom, men lagde den direkte ind under fyrsterne. Lammet havde lagt sig til at sove under ulven.

Pennetegning fra reformationstiden. Afladshandleren hænges op.

III. FRA SLAVERI TIL LANDBRUGSREFORMER

Reformationen i Danmark

De sociale forhold var ganske anderledes i Danmark end i Tyskland, derfor er det ikke forbavsende, at reformationen fik et noget andet forløb heroppe.

Den danske reformation bestod af to tydelige elementer, en borgerlig reformation og en statsreformation. Den kristne verden, der traditionelt bestod af fire grupper:

- præster
- riddere (adel)
- bønder
- købmænd

var i opløsning. Samspillet mellem disse var blevet reguleret af privilegier, men ændringer i samfundet, den begyndende fremvækst af en handelskapitalisme rykkede ved samfundets hjørnesten.

Sammenhængen mellem reformationen og økonomien er tydelig. Det er også her vi finder forklaringen på de vanskelige vilkår for bønderne. Basis for reformationen findes utvivlsomt i den kendsgerning, at behovet for kapital voksede. Bl.a. i forbindelse med de utroligt dyre legehære, fyrsterne brugte til at føre krig med.

Hertil skal lægges, at en kristen enhed var i opløsning. Verden havde tidligere i princippet bestået af dem, der tilhørte kristenheden og dem, der stod udenfor f.eks. muhamedanerne. Men denne enhed var i opløsning.

Når man så sammenholder denne udvikling med, at kirken var den største ejendomsbesidder, f.eks. ejede Roskilde kirke 1/3 af Sjællands jord,

ja så lå kravet om en reformation snublende nær.

I byerne var forholdet ikke anderledes. Mens dele af byens befolkning levede på og under eksistensminimum, ejede kirken store dele af byernes jord og blev stadig rigere. Dette var måske mere en torn i øjet på det fine borgerskab end på det fattige proletariat.

Udviklingen i Tyskland kunne naturligvis ikke undgå at få indvirkning på forholdene i Danmark. Den danske stat var i tæt kontakt med de tyske lande. Den danske konge var hertug i Holsten og var som sådan den tyske kejseres lensmand. Tilmed var den danske konge Chr. II svoger til den tyske kejser Karl den V.

Men også by og land havde tætte kontakter sydpå. Byernes handel var tæt sammenvævet med den tyske, ikke mindst med Lübeck. De nordtyske byer antog relativt hurtigt Luthers tanker. Ikke kun byerne, også landet havde en tæt handelsforbindelse med nordtyskerne.

Når hertil lægges en yderst afgørende faktor, nemlig at de tyske universiteter fortsat var lærdomscentre for danske studerende, kan man tydeligt se, at påvirkning fra Luthers tanker til Danmark foregik af mange veje. Men det var utvivlsomt de unge teologiske studerende, der var blevet præget af Luthers ideer, der blev de første og vigtigste lærere af reformation i Danmark.

På mindre end 10 år fik Luthers tan-

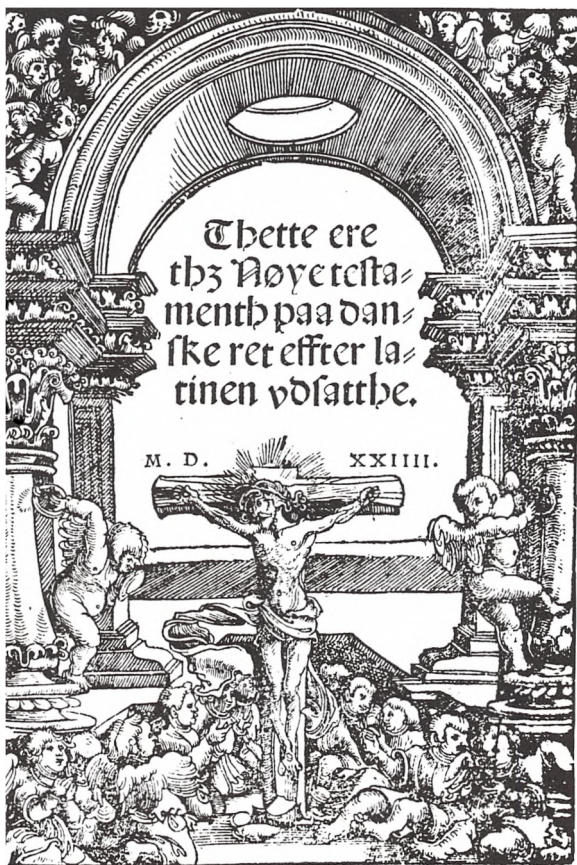
ker en sådan gennemslagskraft, at dele af landet med rette kunne opfattes som lutheransk. At dette kunne lade sig gøre skyldtes ikke mindst den politiske udvikling.

Reformationen fremstilles ofte idealiseret. Her ses Hans Tavsens som taler.

Christian II's bibel.

Christian II, Frederik I og reformationen

Kong Christian II var i sit reformarbejde stærkt påvirket af den kreds af katolikker (reformkatolske) der ønskede ændringer inden for kirken. Meget tyder på, at uden denne reformkatolske fløj, der havde beredt bunden for reformationen, så havde den ikke været gennemførlig.

Christian II's lovgivningsarbejde og hans instruks over for sit eget hof var så reformkatsk, at det grænsede til lutheransk. I sine reformlove begrænsede han kirkens indtægter og væsentligere end det, han lagde kirkeretten ind under en verdslig domstol i stedet for under paven. Dette var et radikalt overgreb på det kirkelige selvstyre. Da Christian II i 1523 blev fordrevet, mødte han selv Luther og tog skridtet fuldt ud og blev lutheraner (kætter).

I 1523 var det lykkedes den danske adel at fordrive Christian II og i stedet indsætte hans onkel Frederik I. Ved sin tiltrædelse måtte han garantere den katolske kirke sin støtte. Dette løfte holdt han nu meget dårligt.

Frederik I førte en meget forsigtig politik over for de nye strømninger. Han tog en del af reformatorerne under sin beskyttelse, således at kirken blev forhindret i at forfølge dem som kættere. Han fik frigjort kirken for dens økonomiske forpligtelser over for Rom – og sprængte derved den kirkelige enhed. Han tillod, at kirker og klostre overgik til byerne o.s.v..

Men om han selv var lutheraner, ved vi ikke. Det er måske heller ikke så vigtigt. Kongen var realpolitiker og så nogle klare fordele ved at undgå en konflikt med byernes borgerskab og håndværkerstand. Christian II, der var drevet i landflygtighed, havde gode forbindelser til byerne, især København og Malmø, så Frederik I ønskede absolut ikke en konflikt med disse.

Folkets reformation

Da munken Hans Tausen var vendt hjem til Danmark, prædikede han i 1525 først i Antvorskov og redegjorde for Luthers tanker. Herefter fulgte prædikener og agitation i købstæderne. I Viborg blev han fængslet, men senere løsladt. Det var Hans Tausen ikke den eneste, der blev.

I alle større købstæder arbejdede de lutheranske reformatorer. De forsøgte at overbevise byernes befolkning om, at paven var antikrist, at helgerne var fup. At det ikke nyttede at faste o.s.v. Befolkningerne i byerne blev reformationens avantgarde.

Man tog mange midler i brug i denne reformationskamp. Propagandistiske flyveblade, religiøse skrifter blev spredt overalt. Centralt stod udgivelser af religiøse tekster på nationalsproget.

Christian II udgav fra sin landflygtig-

Om Kiste til fattige folk

Her findis
mange siuge
gamble och
fattige hwar
arme folck
hwilcke icke
kæn indleggē
i hospitalet
Thennom til
hielp oc nogē
forsyn er her skicket en almindelig
kiste wdi kircken/i hwilken indleges
bb ii

hed en oversættelse af Bibelen. Den tidligere Malmøborgmester Hans Mikelsen gav den et forord, som var et agitationsskrift for reformationen og Christian II. Senere fulgte andre bibeloversættelser, hvoraf den vigtigste blev Christian III's.

Modstanderne i byerne var primært gråbrødrene. Disse tiggermunke, der havde fattigdomsidealet som ledetråd, havde på trods heraf en anseelig formue i kirkegods, som de havde brugsretten til. De udgjorde en naturlig del af bybilledet som omvandrende prædikanter, og var derfor oplagte ofre.

For at genere dem karikerede lutheranerne dem. De blev fremstillet som ræve, der taler for gæs. At det gik hårdt ud over gråbrødemunkene,

Malmøbogen: »Her findes mange syge gamle og fattige husarme folk hvilke ikke kan indlægges i hospitalet. Derom til hjælp og nogle forsyn er her skicket en almindelig kiste udi kircken...«

fremgår f.eks. af deres egen krønike. Fra klosteret i Ystad kan f.eks. læses:

»Først må det bemærkes, at de lutheriske borgere før brødrenes bortjagelse begik to bemærkelsesværdige voldshandlinger mod dem, uagtet der flere gange i forvejen var sket henvendelse til Kongelig Majestæt og rigsrådet fra brødrene. Den første voldshandling var nemlig den, at den lutherske sekt, som var ophidset og drevet frem af en djævelsk og rasende ånd, kom til vort kloster, omringede det og forsøgte med vold at trænge ind i det; dette ville de også have gjort, hvis ikke brødrene havde forstærket porten og kirkens fløjdøre med bjælker og store stykker træ og personlig havde gjort meget stor modstand. Men omtalte lutheranere brækkede dog flere planker af fløjdørene og brød ind i tjenernes gård, efter at de havde brudt hul i hegnet omkring klosteret. Dog fik de ikke adgang til klostrets indre, da brødrene modsatte sig det; som følge deraf overfusede de brødrene med mange og utallige skældsord og forhånelser ved at kalde dem mordere, røvere, tyve, blodsugere samt sjælemordere o.s.v....«

Kong Frederik I tillod disse angreb på kirken og lod byerne overtage disses klostre. Det var naturligvis ikke kun denne klosterorden, det gik ud over, men på grund af gråbrødrenes dominans i byerne var det dem sammen med nonneklostrene, det ramte hårdest.

Midlerne, der blev taget i brug over for munkene og nonnerne, var yderst grove. Med magt blev de ofte fordrevet, og ikke med argumenter. Angrebene på klostrene var religiøst begrundet, men samtidig var de økonomisk

lukrative. Adelsmanden, der »beskyttede« et nonnekloster og til sidst hældte nonnerne ud, tjente på denne politik. På samme måde havde man i byerne behov for de kirkelige jorder.

Reformationen i Danmark blev ikke som andre steder i Europa præget af angreb og ødelæggelse af kirkekunst i stor stil. Billedstormen i Danmark begrænsede sig stort set til angrebet på Vor Frue kirke i København i året 1531. Kirken blev stormet af den Københavnske pøbel og dele af borgerskabet. Hans Tausen så formodentlig i begyndelsen positivt på aktionen, men stoppede den dog til sidst, omend med besvær. Han måtte sande den kendsgerning, at det til tider er lettere at starte en aktion end at stoppe den. Efter angrebet på kirken blev den lukket et stykke tid.

Et af punkterne i reformationsdebatten var sociale forhold. Da Peder Laurensen, reformatoren fra Malmø, skrev sit hovedskrift Malmøbogen, et af den danske reformations vigtigste skrifter, brugte han en del krudt på de sociale forhold. Det var en kendsgerning, at hovedparten af den sociale forsyning blev formidlet af kirken, som indsamlede/tiggede gaver, der videregaves til de fattige.

Dette var netop angrebepunktet for Malmøreformatorerne. Det var meget godt, at kirken skaffede penge til de fattige. Men hvor meget af de indsamlede midler nåede de fattige? Peder Laurensen pointerede, at en anseelig del af pengene var med til at finansiere den kirkelige rigdom.

Ved at fjerne mellemløddet, ofte i form af tiggermunke, ville der blive mere til de fattige. Man overså blot i sin reformiver, at når det kirkelige krav om almisser forsvandt, ja så blev

der også givet væsentligt mindre til dette formål. Reformationen kom på trods af social reformiver til at koste samfundets nederste samfundsgrupper dyrt.

Ikke kun de sociale strenge blev berørt for at overbevise befolkningen om de nye ideer. Man forsøgte at fremstille katolikkerne som direkte uhæderlige. Man leverede stærke angreb på paven og kardinalerne, hvori man beskyldte dem for al slags utugt. Elskerinder, luksusforbrug, krig og løgn.

Også kirken i lokalsamfundet fik det glatte lag. En af metoderne var propagandistiske vandrehistorier, som ikke kun udleverede det kirkelige system, men også afslørede martyrer og helgener. En af disse historier handlede om Maria i Karup, og er fra »En historie om Peder Smid og Atzer Bonde«:

»Atzer Bonde:

Maa vel ske, I hafve hørt
af Luther, den Kætter, som hafver forført,

saa at alle de hannem tro paa,
ville ikke til hellige steder gaa,
hvilket ikke saa skulde være,
men Gud i sine helgener ære.
Det holder min Sognepræst for straf,
thi han hafver stor skade der af.
Jomfru Maria hafver grædt fuld saare,
for ingen vil til Karup fare.
Det saa min Nabo, saa dannis en
Mand,
hvor Jomfru Maries Øjne rand.
Det er ikke uden to dages rum,
siden han hjem af Karup kom...

Peder Smid:

Jeg vil gjøre eder skel for ded,
hvorledes vor Frue i Karup græd.
Her Jens ved vel, hvorledes det gik til,
om han sandingen sige vil:

Da Karups rejse blev mindre gjort,
og ofret blev ikke halvt så stort,
der fattes alt paa Her Mauritz' disk
baade Lam og Gæs, Oste og Fisk.
Han gjorde med andre Præster et

Raad,

at Lægfolk skulde det ikke forstaa.
Vor Frues billede, i Karup staar,
grov han igennem Hoved og Haar
og gjorde hovedet inden tomt,
der var et hul baade vidt og rumt.
En Nagle stak han i øjet saa,
at det kunde ingen mand forstaa.
Saa øste han Hovedet fuldt med Vand,
og det saa sagt igennem øjet randt,
og sagde: vor Frue græder saare,
for ingen vil til Karup fare.

.....«

Madonna fra Karup.

Skipper Clement.

Dette lille uddrag af dialogen mellem Peder Smid og Atzer Bonde, hvor der i øvrigt er flere medvirkende, viser, hvor dybt man skar i det romersk-katolske grundlag. Afvisningen af helgener og af kirkens ufejlbarlighed var total.

Dansk bondekrig

Som tidligere nævnt flammede bondekrigen 1524-25 over Tyskland. Baggrunden var de sociale vilkår. På herredagen 1526 advarede man imod, at det samme kunne ske i Danmark. Som det også skete få år efter.

I 1533 døde adelskongen Frederik I. Ifølge den danske »forfatning« skulle der nu vælges en ny konge. Herredagen blev indkaldt samme år. Men resultatet var overraskende. Der blev ikke valgt nogen ny konge. Man havde besluttet at udskyde beslutningen til næste år.

Grunden hertil var selvindlysende. Frederik I havde to sønner, Christian og den mindreårige Hans. Det oplagte ville være at vælge den ældste prins, Christian. Men som hertug i Slesvig havde han forsøgt at presse reformationen igennem. Den stærke magt i rigsrådet var de katolske biskoper og abbeder. Det er ikke forbavsende, at de trodsede »forfatningen«, når »valget« var en lutheransk konge. Derfor udskød man beslutningen et år, og lod rigsrådet med sin kirkelige dominans lede riget. Målet var formodentlig året efter at vælge prins Hans til konge og give ham en katolsk opdragelse. Men det gik anderledes.

Den fordrevne kong Christian II havde i 1532 søgt at tilbageerobre riget. Det var mislykkedes, og ekskon-

gen var blevet narret i fangenskab. Men selv her udgjorde han en fare for regimet. Ikke lang tid efter herremødet i 1533 viste den kongeløse ordning sin svaghed.

Den virkede som et tomrum. I 1523, da Christian II blev fordrevet, havde Lübeck gjort hvad de kunne for at slippe af med ham. Men i 1534 slog de om. Nu skulle han genindsættes. En lejevær under grev Christoffers ledelse blev sendt til Sjælland, og den tog landet i Christian II's navn, mens han stadig selv sad som fange i Sønderborg. Hurtigt faldt Sjælland, Skåne og Fyn til grev Christoffer. Overklassen i disse landsdele gik med på skrømt.

I Jylland var udviklingen ganske anderledes. Her udbrød en af danmarkshistoriens største sociale opstande. Under ledelse af skipper Clement, en

af Christian II's tro støtter, brød oprøret ud i det nordjyske og bredte sig med lynets hast.

Ålborg kom i oprørernes hænder. Børglum stifts biskop Stygge Krumpen måtte sammen med sin elskerinde, en gift adelsfrue, gemme sig i en bageovn for at slippe levende fra opstanden.

Ned gennem Jylland gik herregårde og klostre gik op i røg. Den tidlige borgerlige revolution var en realitet. Målet var ikke en radikal ændring af samfundet, men øget retfærdighed, blandt andet igennem indsættelse af Christian II som konge på ny. Dette mål, det retfærdige monarki, går igen i mange af landbrugssamfundets bondeoprør.

Disse opstande fik den jyske overklasse til at finde sammen. På et møde i Ry valgte man Christian III til konge. Det ny overhoved gjorde som faderen.

Bispeborgen Hald.

I den politiske kamp blev kalkmaleriet anvendt. Her nægtes kirkens folk adgangen til Himlen.

Ved hjælp af tyske lejetropper under blodhunden Johan Rantzau skulle de danske bønder knægtes.

Skipper Clements bondehær havde kunnet klare sig imod den danske adel, men imod de veludrustede og veltrænede tyske lejetropper kunne de intet stille op. Et blodbad begyndte i Jylland. Bondehæren blev slået. Skipper Clement blev henrettet, og i en sand blodrus hævnedes man sig på bønderne.

Henrettelser – afbrænding af landsbyer, var måden hvorpå den danske konge vandt sig sit rige. Fra Jylland gik togtet over Fyn til Sjælland. Overklassen, der disse steder havde støttet grev Christoffer, valgte, uden tøven, at skifte hest. Det var slut med kærligheden til den danske almue.

Det værste forræderi imod bønderne blev foranstaltet af den skånske adels-

mand Thyge Krabbe. Han sad på slottet i Helsingborg. Bondehæren skulle udkæmpe et slag uden for slottet mod Christian III's hær. Slaget begyndte, og bønderne blev slagtet bagfra af Thyge Krabbe. Alliancer mellem overklasse og underklasse holder sjældent længe.

Drejede disse bondeopstande sig om religion? Nej, oprørerne var protestanter. Deres modstander Christian III var protestant men hans allierede var for manges vedkommende katolikker, ikke mindst katolske bisper. Der var tale om en klassekamp. Ofte udgør religionskrige et røgslør over dybe klassemodsigelser, som f.eks. i Irland i dag og i Jylland i 1534.

Malmø og København holdt længst ud. Efter en langvarig belejring måtte de opgive. Riget var i Christian III og hans tyske blodhundes hænder.

Statsreformationen

Alt imens der var mere eller mindre kaos i Danmark fortsatte reformationen. Bevægelsen i Viborg blev så stærk at Viborg-bispen Jørgen Friis måtte flygte ud til sin sikre borg Hald. Lundebispen havde ingen indflydelse i Malmø, og i København stod den protestantiske bevægelse stærkt. Forligsbestræbelserne, som blandt andre Hans Tausen gik ind i med katolikkerne under Grevens Fejde, må betegnes som mislykkede.

Da Christian III fik magten i riget var flere af de vigtigste købstæder i realiteten protestantiske. Men hvad var det for en tro, som var indført? Der var tale om en reformation, der trosmæssigt stort set holdt sig inden for Luthers lære. Men dele deraf var mere radika-

le, end man kunne acceptere inden for en fyrstekirke, til eksempel de selvstændige præstevalg.

Erobringen af Danmark havde kostet Christian III meget store summer. Disse penge skulle betales på en eller anden måde. Den katolske kirke var landets største jordbesidder, og samtidig stærkt svækket.

Det var derfor et oplagt skridt Christian III tog en tidlig augustmorgen. Bisperne blev taget ved vingebenet og fængslet. Kirkens besiddelser overgik til kronen. Med et slag var erobringen af Danmark finansieret. Dette statskup var som enevældens i 1660 ublodigt. De fleste bisper blev relativt hurtigt løsladt. Kun Roskildebispen Joachim Rønnow ville kongen ikke løslade.

Med fængslingen af bisperne var reformationen en kendsgerning. Kong Christian III tvang rigsrådet gennem et kollektivt og nogle enkelte forpligtelsesbreve til at »godkende« dette skridt. I disse breve optræder han som arvekonge.

Sverige havde Christian II tabt, men Norge var fortsat i union med Danmark. Her indførtes den danske reformation ved dekret.

Reformation og hvad så?

Den danske reformation byggede på Wittenbergteologerne med Luther, Melancton og Bugenhagen i spidsen. På afgørende måde brød man med pavekirken. Først og fremmest afbrød man forbindelsen til Rom. I stedet for at bispen og paven ledte kirken, stod den nu direkte under den danske konge.

Men trosindholdet skiftede også. Man brød med kirkens ufejlbarlighed

Døbefont: Man forsøgte som her i Sønderborg at lave »rene« lutheranske kirker. Denne er lavet under vejledning af Buchenhagen.

og lagde det trosmæssige ansvar ud til den enkelte. Gode gerninger kunne ikke give nogen frelse. Med Paulus' ord: »Altså beror det ikke på den, der vil, eller på den, der anstrenger sig, men på Gud, der viser barmhjertighed« (Rom. 9,16.) blev alle mellemlid mellem Gud og mennesket fjernet.

Antallet af sakramenter blev ændret fra de syv til kun to, nemlig dåb og nadver. Nadversynet blev ændret. Hos katolikkerne blev brødet til Jesu kød, og vinen til blod. Hos Luther skete det samme, præsten var dog ikke længere uundværligt led i handlingen, sakramentet har gyldighed gennem Kristi nærvær under handlingen. Dermed ikke sagt, at lutheranerne som kalvinisterne opfattede nadveren som et symbol. Nej, Kristi legeme og blod er hos protestanterne til stede i og med nadverhandlingen. Som Luther selv sagde, skulle messen vendes om. Hos katolikker er nadveren et »offer« til Gud, hos Luther er nadveren Guds offer til menneskeheden.

Sammen med ændringen af antallet af sakramenter forsvandt helgentroen. Intet mellemlid var nødvendigt mellem Gud og mennesket.

Gudstjenesten blev ændret, selvom protestanterne overtog meget af den katolske messe. Prædikenen, som blev et centralt element, var på dansk ligesom salmesangen.

Nationalsproget fortrængte latinen. Dette gav den almindelige menighed større mulighed for at følge med i gudstjenesten og forstå, hvad der foregik. Her var mulighed for større aktiv medvirken, ved at lytte aktivt, bede med på bønner og ikke mindst ved salmesangen.

Degnens ind- og udgangsbøn var også en fællesbøn, som det var meningen

menigheden selv skulle bede indenad i begyndelsen og ved slutningen af gudstjenesten. Den blev bedt højt, for at menigheden skulle lære den, dette er blot glemt siden hen.

Præsten var ikke længere et ophøjet mellemlid mellem Gud og mennesker. Han var blevet en »lærer« og vejleder for menigheden. Dette gjaldt ikke mindst på det ægteskabelige område. De katolske præster skulle leve ugifte. Man krævede modsat af de protestantiske, at de giftede sig. Dette havde flere grunde. En af dem var meget lidt religiøst begrundet. De øvrige i sognet ville ikke risikere, at en præst, der levede i cølibat, underholdt sig med deres kone. Så var en gift præst at foretrække.

Reformatorerne havde i deres propaganda lovet en bedre socialforsorg. I løbet af få år måtte en af deres ledere, Peder Palladius indrømme at det ikke gik så, men stik modsat. Når det at give almisse ikke længere hjalp én efter døden, hvorfor så hjælpe – gennem bøn kunne man opnå det samme, og det var gratis. At situationen blev alvorlig, kan der næppe være tvivl om. Den nye kirkes folk måtte sætte aktivt ind på at forklare sognene, at almisse var en kristen pligt.

Den kirke, der blev opbygget, havde kongen som sin ubestridte førstemand. Han udnævnte kirkens ledelse, som bestod af bisperne eller superintendenterne, som de kaldtes for at lægge afstand til de katolske bisper. Man afskaffede ærkebisperne og gjorde i stedet Københavns superintendent til »den første blandt ligemænd«.

For de nye superintendanter lå der et kolossalt arbejde i at få kirken op at stå på et luthersk grundlag. Man var tvunget til at lade hovedparten af de gamle præster fortsætte, hvilket nok

Lutheranerne anvendte ofte skriftsteder til udsmykning.

ikke altid fremmede udviklingen.

Når hertil kom usikkerheden om man var inden for det rigtige grundlag i sine egne handlinger, ja, så er det ikke svært at forstå vanskelighederne i overgangen. Denne usikkerhed kommer f.eks. til udtryk da Christian III's enke Dorothea skulle have indrettet et kapel på Sønderborg slot – ja da fik hun selveste Bugenhagen, der sammen med Luther og Melanchthon havde skabt det ideologiske grundlag for reformationen, til at løse opgaven.

Reformation eller borgerlig revolution?

Dette er det gængse spørgsmål når ta-

len er om reformationen. Traditionelt taler marxister, inspireret af Engels, om den tidlige borgerlige revolution. Mens de borgerlige historikere taler om reformationen og fremhæver reformationens religiøse udvikling, ofte på en social baggrund.

Givet er det da også at Grevens Fejde mere var en social revolte end en kirkelig strid. Samfundsudviklingen medførte en så kraftig afdækning af klasse modsætningerne, at en åben klassekamp brød ud, ofte i en religiøs indpakning.

Dette betyder på ingen måde, at man skal underkende den religiøse reformation. De ændrede økonomiske vilkår gjorde det naturligt at bryde med den kristne enhedsverden og finde en nyformulering af trosindholdet, som måske var mere tidssvarende.

Dette brud førte til nationalkirken og en lang række ændringer i den kristne hverdag. Protestantismen brød f.eks. med reglerne om faste – hvilket nødvendigvis har betydet et mindre fiskeforbrug. Spørgsmålet: »Reformation eller tidlig borgerlig revolution?« er måske forkert formuleret. Der er snarere tale om et både – og. Disse to størrelser behøver absolut ikke at udelukke hinanden.

Givet er det, at forløbet frem til reformationen er meget mere kompliceret, end vi som oftest antager. Vi siger f.eks. at byerne antog reformationen. Men så enkelt er det ikke. Da Frederik I fjernede den katolske præst i Helsingør og indsatte en lutheransk præst – ja, da bad byen om at få sin gamle præst igen. Kongen måtte bøje sig, og de fik ham tilbage.

Reformationen i Danmark var præget af den sociale udvikling, men også af en åndelig teologisk udvikling. Det

var en religiøs omskiftning, men også perioden med et af historiens største bondeoprør. Derfor må vi nok konkludere: Reformation og tidlig borgerlig revolution.

Vi må for øvrigt huske, at nok er reformationen et skæringspunkt, men ikke sådan at forstå, at fra et bestemt årstal, f.eks. 1536, starter en helt ny måde at leve på. Der indføres på dette tidspunkt en ny trosordning, men bønderne pløjer videre som før.

Alligevel bliver befolkningen selvfølgelig påvirket af skiftet, så den får en anden tankegang, men dette sker langsomt, over en årrække og i samspil med andre faktorer, som lå i tiden, ikke mindst den sociale.

Forslag til videre læsning

Litteraturen til den danske reformation er omfattende, men efter 2. verdenskrig er der dog ikke udkommet meget.

I 1987 udsendte kirkehistorikeren Martin Schwarz Lausten »Reformationen i Danmark.« Det er en meget fin lille bog, der giver en religiøs indføring i reformationen. Professor Leif Grane, som er en stor kender af Luther, udgav i 1983 »Historien om Martin Luther«. Det er en kort og meget præcis skildring af Luther.

I 1968 udgav historikeren Kai Hørby en række foredrag under titlen »Re-

formationens indførelse i Danmark«. Det er en meget spændende bog, der fører læseren ind i reformationens politiske verden. Bogen er ikke blevet mindre spændende af, at forfatteren i 1971 udgav en lille kildesamling »Reformationen i Danmark«, hvori hovedkilder præsenteres for læserne.

Den mest spændende marxistiske indfaldsvinkel til den danske reformation er givet af Benito Scocozza i »Feudalisme« fra 1976. Denne bog er samtidig et skoleeksempel på god formidling, uden at det går ud over det faglige eller ideologiske indhold.

TEMA

Arbejde

Arbejdsbegrebet er ikke ens overalt i samfundet.

Når vi hører ordet arbejde, opfatter vi det sædvanligvis som et entydigt begreb. Ved nærmere eftersyn viser det sig dog, at dette ord har endog mange forskellige tolkningsmuligheder.

Nutidens syn på arbejde er affødt af industrialismens tidsalder og tankegang. Man byggede fabrikker, ejet af en eller få fabriksejere. Hertil hyrede man arbejdskraft i et fastsat tidsrum, eller til en bestemt opgave, for en forud aftalt løn. I begyndelsen var rammerne dog ikke så fastafstukne, som ovenfor beskrevet, og som de er endnu i dag. Alle nyindretninger skal afprøves før de finder en endelig form.

Forgængeren var det feudale landbrugssamfund med en familia-struktur. En produktionsenhed med et overhoved, husbond/mester, der ledede virksomhedens ansatte, bestående af kone, børn og hertil det antal tyende/svende, han havde brug for. Disse var en uadskillelig del af husstanden. Arbejdsliv og fritidsliv kunne ikke klart adskilles.

Denne arbejdsform/livsform er igen afledt af familieenheden, der enkeltvis er selvforsynende som i jægerstenalder.

Antikkens Rom byder på en overklasse med en værdinorm, der måler åndeligt arbejde langt højere end håndens arbejde. Her har man anskaffet en slavebestand til at klare de opgaver, man ikke selv ønsker at løse. En slave er reduceret fra menneske til en ting. Her er i princippet ingen honorering af arbejdsydelsen, kun reproduktion af »produktionsapparatet«, altså slaven.

Med industrialismen blev naturalier afskaffet som løn for arbejdsydelsen. Penge blev enerådende som aflønning. Men under indtryk af bl.a. skattetryk, voksede en undergrundsøkonomi frem. Arbejde blev en »sortbørsvare«.

I dagens Danmark er der adskillige forskellige arbejdsmodeller og deraf affødte livsformer, selvom det er lønarbejderen, der falder én i øjnene.

Arbejds- og lønbegrebet er en tids- og kulturbestemt størrelse, som på ny ændres når forandringerne kræver det. Mon ikke situationen snart er moden til en sådan forandring?

Arbejdet og ikke mindst faget gav og giver identitet.

Stormagasinet – vor tids overflødhorn.

Arbejde som norm

En historikers arbejde vil altid være subjektivt, da det er hans/hendes afgørelse at tolke kilderne, og at vælge ud af det materiale, der er til rådighed. Men basis er altid kilderne.

Anderledes bliver det, når man skal bedømme om et arbejde er godt eller dårligt. Om det er sundt at arbejde eller skadeligt. Dette er etikens område. Man kan skelne mellem to slags etik:

1. Hvordan tingene faktisk er.
2. Hvordan tingene bør være.

Vi har i sproget en række ord af kvalitativ art. Hvis man siger ordet bord, er de færreste i tvivl om meningen. Hvis man derimod bruger ordet dygtig, er man nødt til at kende sammenhængen, hvori ordet bruges. Samtidig er det nødvendigt, at dem der hører ordet, har den samme forståelsesbaggrund. Vi har alle overværet diskus-

sioner, hvor deltagerne har talt flot forbi hinanden. Det er oftest kvalitative ord, som er årsagen til misforståelserne.

Vi har alle hørt sætningen: »Hun er en dygtig kvinde.« Men meningen er vidt forskellig fra gang til gang. Hvis man vil vide, hvad meningen er bag ordene, må man have nogle flere oplysninger. Er hun dygtig i sin egenskab af kvinde? Er hun dygtig til at passe børn? eller er hun dygtig på arbejdsmarkedet? Og gælder dette så i forhold til andre kvinder eller i det hele taget i forhold til andre mennesker?

Etikkens ene område er at beskrive mønstre som de faktisk er. Hvordan vi opfører os over for hinanden, og hvilke normer vi lever efter. Man beskriver for eksempel, hvad vi i Danmark opfatter som godt og som dårligt. Det er her vigtigt at kortlægge, hvorfor vi sætter etiketterne på, som vi gør. De fle-

ste opfatter det som godt at gøre en anden glad. Men dette anses ikke for godt i alle samfund.

En buddhists fornemste opgave er at forsage alt, hvad vi opfatter som godt, og i stedet fordybe sig i meditation. På denne måde kan han nå op til den højeste lykke (Nirvana). Vore opfattelser af begrebet godt er hentet fra den græske verden og fra kristendommen. Såvel filosoferne Aristoteles som Platon og Det nye Testamente er vigtige, når vi vil forstå vores måde at tænke på.

Vi kan altså ved hjælp af beskrivelser af de etiske normer i dag få et redskab til at beskrive vores liv som helhed. Politik har etiske forudsætninger som principper. Kvindefrigørelsen består blandt andet i at omdanne de eksisterende etiske normer. Madvaner er ligeledes præget af etik. Vi spiser hverken kat eller hund, de er vores kæledyr og opfattes nærmest som familiemed-

lemmer. Og sådan kan vi blive ved...

Etikkens andet område tager sig af at vurdere, hvordan tingene bør være. Her har vi ikke de almen-videnskabelige instrumenter. Det kan ikke måles vejes, eller beskrives ud fra facts. Hjælpe midlerne er filosofien, psykologien og opfattelsen af meningen med at være menneske. Det er oplagt, at den subjektive bedømmelse er uundgåelig.

En marxist går ud fra *sin* verdensopfattelse, en teolog ud fra *sin*. Dette betyder dog ikke, at en marxistisk og en kristen etik altid vil være vidt forskellige. En marxistisk livsopfattelse er materialistisk. Det vil præge dens etik. Vi får her en etik, som sætter mennesket som det centrum, hvorom alt drejer sig. En kristen etik flytter centrum fra mennesket til Gud, hvor den dybere mening med menneskets tilværelse må findes. De næste sider vil handle om, hvordan vores forhold til arbejde burde være – etisk set – set i lyset af hvordan det faktisk er.

Arbejdet er en meget vigtig del af vores tilværelse. Spørgsmålet er så, hvorfor det er sådan. Umiddelbart kunne man jo forestille sig, at det måtte være slaraffenland at kunne disponere over sin egen tid.

Det nærmestliggende svar er nok penge. Vi har brug for penge for at kunne opretholde vores tilværelse. De nødvendige behov såsom mad, tøj, bolig og nogle materielle ting kan kun tilfredsstilles mod kontant betaling. Det er klart, at nogle kan dække et eller flere af deres nødvendige behov selv, uden at købe sig til dækning. Men generelt er penge i dag nøglen til en tilværelse.

En alternativ løsning er arbejdsløshedsunderstøttelse eller bistandshjælp. Allerede her kommer etikken ind i bil-

ledet. Der er forskellige opfattelser af, om man skal tjene sine penge selv, eller om man ligeså godt kan få dem af samfundet. Den mest udbredte opfattelse er stadig, at man skal tjene sine penge selv. Dette er en liberalistisk regel, som stadig har gyldighed som norm i samfundet. Underforstået ligger en opfattelse, som siger, at hvis du ikke tjener dine penge selv, er du doven og lever på nas.

Med 250.000 arbejdsløse er det egentlig mærkeligt, at en sådan betragtning stadigvæk er gældende. Men det skyldes at etiske normer ofte bliver båret videre fra generation til generation uden man overvejer indholdet. Det er vort fælles ansvar at efterpøve normerne, og se om de holder, eller om de trænger til en nyformulering.

Det sociale samvær er en anden vigtig grund til at gå på arbejde. Her mødes nogle mennesker hver dag, bundet til hinanden i et arbejdsfællesskab. For mange mennesker er det en uundværlig social relation. Den faste rytme, at være nødt til normalt at mødes hver dag, giver en følelse af at høre til. Arbejde, familie, venner og foreningsarbejde bliver hovedhjørnestene i et socialt liv. Hvor familien ikke mere kan dække hele behovet for samvær, har arbejdspladsen overtaget en del af rollen.

En tredje grund til at gå på arbejde er vores behov for selvrealisering. På arbejdspladsen bliver der stillet visse krav til dig fysisk, intellektuelt og psykisk. Du lærer nyt, gør fremskridt og bliver måske forfremmet. Mange af vor tids arbejdspladser har dog ringe grad af udfordring indbygget.

En fjerde grund til at gå på arbejde er, at du vil gøre din aktive del af det nødvendige arbejde, der skal gøres i

vores samfund, f.eks. at gå ind i nødhjælpsarbejde for sagens skyld, eller deltage i forskning i bedre forureningsbekæmpelse.

En stor gruppe, af dem der står uden for arbejdsmarkedet, kaldes normalt for arbejdsløse. Dette ord har en indbygget negativ ladning, idet det karakteriserer en ved noget, man ikke har. At være uden arbejde er synonymt hertil. De to udtryk er næsten identiske i indhold. De ord kan være med til at fortælle os, at dem der bærer de etiketter, ikke er så meget værd.

Vi forlanger, at folk skal tage et arbejde, ellers fordømmes de moralsk, men vi har intet arbejde at give dem. Det er ellers en almindelig anerkendt etisk betragtning, at man ikke kan kræve noget af mennesker, som de umuligt kan opfylde.

Der er nogle, som har foreslået, at etiketten arbejdsløs udskiftes med arbejdsfri. Dette ord er mere neutralt og kan betyde noget positivt. At være fri for at arbejde, vil jo sige at være fri til at bruge sine ressourcer til noget andet. Det er et privilegium selv at kunne bestemme, hvad man bruger sin tid til. Men er det overhovedet rimeligt, at nogen disponerer frit over deres tid, medens andre er overbebyrdede?

Arbejde – en nødvendighed

Det er givet, at der er en vis mængde arbejde i et samfund, som skal gøres. Ligeså er der en mængde, der burde gøres, og også noget, der med fordel kunne gøres. Fællesmængden af det her omtalte arbejde er det, der gavner den enkelte og samfundet, idet vi helt ser bort fra blotte kapitalinteresser.

Hvis vi kigger på Bibelens opfattelse

af arbejdsbegrebet, udvider det vores normale opfattelse heraf. Adam og Eva skal dyrke jorden og få børn. Der står, at det vil blive hårdt, men der står intet om løn og arbejdstider. Lønnen er selvsagt det udkomme, som de selv kan producere. Målet er at reproducere – dække grundbehovene. Arbejdstiden var altså fleksibel alt efter behovet.

Adam og Evas arbejdsforhold er ikke specielle, men udtryk for forholdene, indtil man begyndte at specialisere sig, og nogen benyttede lejligheden til at tjene på andres arbejde på grund af pressionsmidler eller vunden status.

I skabelsesberetningen ser vi, at Gud giver mennesket jorden, for at det kan herske over den. Men selve arbejdstanken er fjern. Det, man har brug for, ligger i forholdene. Først ved syndefaldet gør Gud det vanskeligere. Nu bliver det nødvendigt at arbejde. Arbejde ses altså ikke som et gode i sig selv, men som en straf/nødvendighed.

Ifølge den kristne tradition får vi jorden ikke som eje, men til låns af Gud. Dette indebærer imidlertid, at det ikke er meningen, at nogle tjener på andre ved at udnytte deres arbejdskraft eller besidde jord til mere end eget forbrug. Noget der blot forværres ved at lade denne ulige fordeling gå i arv. Her er altså stof at hente, som er værd at øse af, i vores søgen efter en ny samfunds- og arbejdsmodel.

Ifølge den marxistiske opfattelse er jorden fælleseje, som ingen har lov at reservere for sig selv. Den kristne og den marxistiske opfattelse er altså her i princippet enige.

At være arbejdsløs er at have søndag hver dag. Vi har alle brug for en hviledag jævnlige, hvor vi kan puste ud, glæde os over vores arbejde og tænke os

om. Men hvis vi aldrig føler, vi har noget meningsfuldt at lave, men altid holder søndag, bliver det nedbrydende for selvtilliden.

Men arbejder man uafbrudt, glemmer man let, hvorfor og til hvis nytte. Det bliver til arbejde for arbejdets egen skyld. I kristendommen er hvile og arbejde tæt forbundne. Og i praksis har det vist sig, at det er den måde, vi trives bedst på.

Arbejde er en positiv værdi. Det fører os ind i et fællesskab, det engagerer os og kræver noget af os. Det er det, som holder os i gang og videreudvikler os. Arbejdet giver os nemlig nogle opgaver og mål. Dette er med til at forme vores liv og give vor tilværelse indhold.

Arbejdet som straf var en af følgerne af syndefaldet.

Arbejde = lønarbejde?

Hvis vi fjerner lighedstegnet mellem arbejde og lønarbejde, kan vi genfinde noget af det gamle arbejdsbegreb. Arbejde bliver så det, som gøres for at reproducere os selv eller det der gøres til gavn for vores næste. Vi skal have tøj, mad, bolig og hjælpemidler.

Man har en fornemmelse af, at vi i de glade 60'ere fokuserede kraftigt på egen besiddelsestrang. Så kraftigt, at nogen gjorde oprør herimod. Hvis vi lader den alen drive os, bliver det alles kamp mod alle. Det harmonerer meget dårligt med budet om næstekærlighed. Hver gang du tager hensyn til en anden, lader du jo noget gå fra dig selv.

Vi kan ikke forestille os at skruetiden tilbage til før ejendomsbegrebets indførelse, men det skulle vel heller ikke være nødvendigt?

I bogen »Oprør fra midten«, som er et forsøg på et alternativt bud på et nyt samfund, foreslog man, at alle skulle have ret til en borgerløn, som man kunne leve anstændigt for. Det ville være et realistisk skridt på vejen mod målet.

En analyse af dagligdagens gøremål viser, at der er mere »arbejde«, end det man normalt henregner hertil.

- a) købe ind og lave mad, vaske op
- b) at købe nyt tøj, sy nyt tøj, vaske, stryge, lappe tøj
- c) bygge dit eget hus, sætte din lejlighed i stand, holde boligen i orden (rydde op, gøre rent, reparere)
- d) socialt og samfundsmæssigt arbejde, som for eksempel politisk arbejde, græsrodsarbejde, foreningsarbejde, at opretholde dine sociale relationer, passe børn.

Disse betragtninger tvinger os til at henlede opmærksomheden på den store gruppe i samfundet, som aldrig har haft en klar adskillelse mellem arbejde og fritid. For mange landmænd, små erhvervsdrivende og mange andre er arbejdet også deres hobby – arbejdet er ikke kun en del af deres identitet – det er hele deres liv. Denne store gruppes livsform kan måske give os hjælp

til omformuleringen af arbejdsbegrebet.

Men samfundet opfattes sædvanligvis homogent, sådan at forstå at vi f.eks. i vore dage har nogle lønarbejdere og på den anden side arbejdsgivere i en bred forstand. Der er manden på gulvet, så er der chefen og endelig dem, der har den økonomiske/politiske magt.

Helt så enkelt fungerer samfundssystemet nu ikke i praksis. Der eksisterer side om side mange forskellige former for opfattelser af arbejdslivet med tilhørende fritidsliv. Man kan dele disse divergerende opfattelser op i forskellige »kasser«, som vi kan kalde for livsformer.

Lønarbejderens livsform opstod som tidligere nævnt i industrialismens barndom. Arbejde og fritid er her skarpt adskilt, arbejdet er noget, som er nødvendigt, men skal overstås for at nå fritiden, som er det egentlige centrum, med familiemedlemmer, venner og med tiden et udviklet foreningsliv, som har erstattet en tidligere tættere familie, nabo, landsbyfællesskabsbånd. Fagforeningen bliver en realitet i 1800-tallet, for at sikre arbejderne gode kår, og mindst udnyttelse. Man føler fællesskab med andre lønarbejdere, og ikke mindst med medlemmerne af den lokale fagforening.

En anden gruppe arbejdere, som vi kan kalde »stræbergruppen«, er også lønarbejdere, men er karakteriseret ved at have avancementer som et vigtigt livsmål. Her tager man ofte arbejde med hjem, og venskabskredsen bliver tilsvarende erhvervsforbindelser. Rotary, Odd Fellow og frimurerloger, som har deres rod i de gamle lav, er med til at pleje rodnettet og give de rigtige kontakter. Denne livsform er

parallelt med førnævnte opstået i industrialismen, men har blandt andet forbillede i lavene, der plejede enkelte faginteresser i oldtid og middelalder.

I den feudale livsform gik arbejde og fritid op i en højere enhed. Denne livsform eksisterer på en måde endnu i den lille håndværkervirksomhed eller i den mindre landbrugsvirksomhed, hvor basis er familieenheden suppleret med få ansatte, der ofte føler sig solidariske med mester, i så høj grad at arbejdstider bliver mindre væsentlige i forhold til at få ordrer færdige til tiden og holde virksomheden flydende oven vande.

Kornet skal også høstes, når det er modent, og det passer ikke til en arbejdstid mandag til fredag, 8-16. Ved spidsbelastninger ligger det lige for at »ansætte« andre familiemedlemmer og børnenes kammerater. Der udbetales ikke altid løn, men måske naturalier, andre modydelser eller ferie på landet.

Fiskerne er med i denne gruppe. Kendetegnende er at arbejdstid og indtægter er variable alt efter gode og dårlige år, samt den enkeltes held og dygtighed.

Det er små selvproducerende enheder, hvor man kan overskue forløbet i en højere grad end på de store arbejdspladser. Med bundetheden følger en frihed til selv at tilrettelægge sit arbejde i forhold til andre opgaver af familiær, social og fritidsmæssig art.

Af kærlighed til denne livsmåde forsøger mange, for hvem det kniber at opretholde denne tilværelse, at supplere den med andre indtægter fremfor at gå over i andet erhverv, som typisk ville være lønarbejde.

Folkets Huse over hele landet var centrale for den unge arbejderbevægelses foreningsliv.

Alternativ energi: Vindmøller kom i firserne til at præge det danske landskab.

Vækst og kultur

Definitionen på arbejde vil være forskellig fra samfund til samfund, da den

afhænger af samfundets selvforståelse. På et tidspunkt har mennesket ikke længere villet nøjes med basisarbejdet, og da man fandt ud af, at nogle var bedst til at fiske, andre måske til at fælde træer, var det nærliggende at fordele opgaverne derefter. Denne specialisering – ligesom ENHVER ny produktionsform – influerer på den sociale orden.

Ved specialisering kan man opnå en øget vækst i brugbare ressourcer. Denne økonomiske vækst foregår i en bestemt rækkefølge.

Første trin er, at man formår at udnytte naturressourcerne. Eksempelvis bliver der plukket flere bananer. Det kan også være landmanden, der udvider sit jorderråde eller gør udnyttelsen af det eksisterende område mere effektivt uden forædling blot ved mere – og omhyggeligere arbejde. For fiske-

rens vedkommende betyder det, at han/hun gør sig dygtigere til at fange fisk, eller gør brug af andre naturressourcer, for eksempel træ til at bygge en båd.

Denne merudnyttelse kan føre til arbejdsdeling. Hvis nemlig én mand kan fange fisk til mange, behøver de andre ikke fange nogen. I stedet bliver der behov for en bådebygger. Dette giver grundlag for en yderligere specialisering. Jægeren har også 2 muligheder: blive dygtigere/flittigere til sit arbejde, eller finde et bedre redskab.

Når disse muligheder er udtømt, og der stadig er behov for/ønske om vækst, bliver opfindsomheden taget i brug til udvikling af helt nye metoder. Teknologien er den foreløbigt sidste og største mulighed for vækst.

I landmandens tilfælde inddrages enten mere jord eller der bruges mere

arbejde. Ryddes for eksempel et stykke skov vil det i de tidlige kulturer intet betyde i praksis, da der er skov nok. Der bliver derimod mulighed for at kanalisere træet over til forbrug i anden sammenhæng. Gøres udnyttelsen af jorden mere effektiv, kræver det derimod forædling ved vekselbrug. At fiskeren fanger flere fisk, har heller ingen betydning i tidlige kulturer, da de samme forhold gør sig gældende som ovenfor anført. Lignende kan sluttes for jægerens vedkommende.

Men fortsætter ekspansionen efter denne model vil problemerne opstå. Ressourcerne vil slippe op.

Arbejdsdeling giver en mere effektiv udnyttelse af arbejdskraften og dermed i sidste instans også en udpinning af ressourcer. Ved brug af maskiner og redskaber intensiveres arbejdet. Alt andet lige medfører dette også udpining.

Denne faktor vil give anledning til opfindelse af metoder/maskiner hvor nye ressourcer tages i brug, enten som supplement eller som erstatning for gamle. Genbrug kan give et mindre forbrug af ressourcer til produktionen. Endvidere kan for os ukendt teknologi måske yderligere rykke billedet. Dette forhold er der her set bort fra.

Radikale ændringer i retning af øget vækst og brug af »nye« ressourcer vil give et kulturskred. En økonom har skrevet: »Forskellige teknologiske kulturer eller stadier udnytter forskellige ressourcer.« Dette bygger på princippet om grænseudnyttelse, som vi ovenfor har set i anvendelse.

Ovenstående omhandler kun den økonomiske vækst. Omkostningerne i form af menneskeskæbner ses der bort fra. For det er jo en kendsgerning, at hvis de økonomisk bedst mulige betin-

gelser for vækst altid udnyttes til fulde i et kapitalistisk samfund, er tabere nødvendige. Nogle fanger få fisk--- Men der er andre former for vækst, nemlig for det første kvalitativ og for det andet social vækst. Kvalitativ vækst er den vækst, der giver et bedre livsindhold for det enkelte individ og for samfundet som helhed.

Den sociale vækst er en anden side af samme sag, nemlig den vækst, der giver et bedre socialt klima mennesker imellem. Alle tre aspekter af begrebet vækst er vigtige og må derfor forsøges vægtet ligeligt.

Vækst og kulturform hører sammen. En væsentlig vækstforandring vil efter en tid føre til en anden kultur. Men kultur er ikke kun summen af vækst.

Hartvig Frisch opregnede, som nævnt i bind 1, 9 faktorer hvor det er samspillet imellem disse, der bestemmer en kulturform: Tale, materielle træk, kunst, mytologi og videnskab, religiøse skikke, familie og samfund, ejendom, regering og krig. Mange af de opregnede træk vil påvirkes af en vækstforandring, og omvendt vil forandring af et eller flere træk kunne forårsage en sådan i en eller anden form, altså ikke kun den økonomiske, som er beskrevet ovenfor.

Hvis vækstforandringen giver en ny kultur, er det altså fordi de andre kulturelementer også forandres eller er blevet så svage, at de har mistet deres betydning, og af påvirkningen bliver erstattet af nye, der bedre svarer til tidens krav.

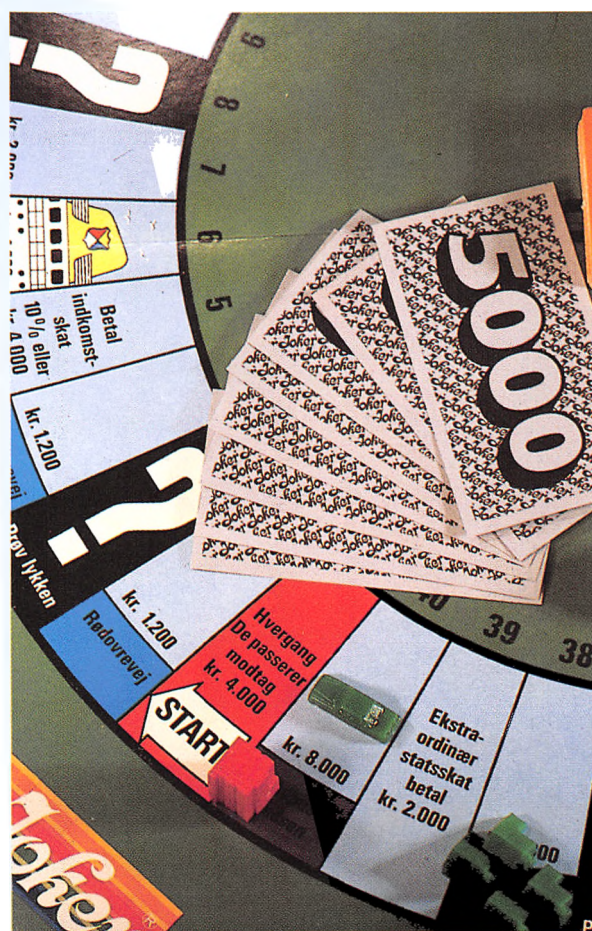
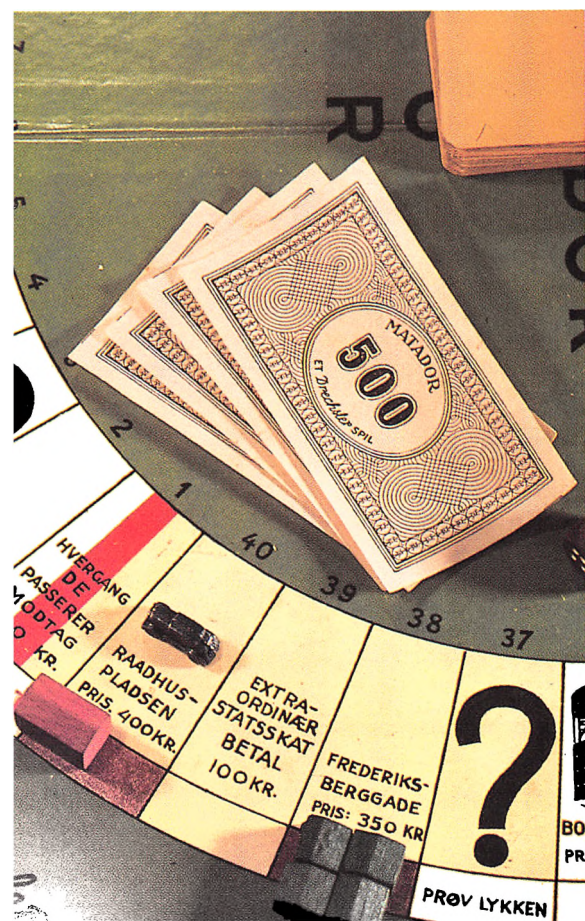
Grundlæggende faktorer for dannelsen af vores arbejdsbegreb er således natur – ressourcer – vækst – kultur.

Det økonomiske, det juridiske og det sociale arbejdsbegreb

Økonomi er et fag på universitetet. Men der findes ikke én økonomisk løsning man kan slå op og bruge (ligesom en facitliste), når man har brug for det. Derfor er »Det økonomiske arbejdsbegreb« heller ikke en størrelse, som kan beskrives neutralt og rigtigt.

Når der tales om økonomiske teorier vedrørende arbejde, er der normalt tale om de overordnede ideer, med udgangspunkt i en politisk overbevisning. Groft sagt kan man sige, at der er tre opfattelser som dominerer diskussionen omkring arbejde. De tager alle tre udgangspunkt i, at den økonomiske udvikling bevæger sig i bølger, også kaldet konjunktursvingninger.

Den første, der har sin rod i den såkaldte neoklassicisme, er en borgerlig økonomisk skole. Den hævder, at den normale tilstand for en kapitalistisk økonomi er ligevægt – altså at udbud og efterspørgsel på varer og arbejdskraft er lige stor. Når der opstår arbejdsløshed, ødelægges denne balance, og det økonomiske kredsløb forstyrres. Neoklassicismen mener, at denne »sygdom« opstår fordi prisen på arbejdskraft – lønningerne – er for

Inflation: Pengenes værdi ændres også i Matador.

høj. Arbejdsgiverne ønsker ikke at købe varen, fordi den er for dyr. »Sygdommen« kan kun helbredes, hvis lønningerne sættes ned, og dermed finder sin rette plads i ligevægten mellem udbud og efterspørgsel. Følgelig er fagforeninger og statsindgreb til sikring af en mindsteløn uønskede elementer på arbejdsmarkedet. Da netop fagforeningerne især er med til at sikre et vist lønniveau til arbejdernes fordel, passer de ikke ind i denne frihedselskende, stærkt borgerlige økonomiske teori, der har rødder helt tilbage før 1870, men som stadig ses lyslevende i dagens Danmark.

Den anden økonomiske teori er også borgerlig og bygger på de teorier, som økonomen Keynes fremkom med i 1930'erne og 40'erne. Den tager også udgangspunkt i at den kapitalistiske øko-

nomi er i ligevægt. Dog mener Keynes – til forskel for neoklassikerne – at hvis en økonomi ikke bliver reguleret af staten, vil arbejdsmarkedet komme ud af ligevægt. Staten skal styre efterspørgslen over sit budget og have hånd i hanke med investeringerne i samfundsøkonomien. Det skulle udjævne konjunktursvingningerne, så arbejdsløshed ikke blev en naturlig følge af en krise i det private erhvervsliv.

Den store svaghed ved Keynes' teori ligger i, at når staten f.eks. griber ind med en underbudgettering, så vil det sætte penge i omløb, men normalt også give inflation. Den ønskede efterspørgsel skabes på en sådan måde, at den nok giver arbejdspladser, men også inflation og dermed rentestigning, som begge modvirker det ønskede resultat. De lægger nemlig en dæmper på

investeringer og efterspørgsel, hvilket betyder færre arbejdspladser.

Keynes' teorier har efter 2. verdenskrig spillet en stor rolle i mange vesteuropæiske landes økonomiske politik, heriblandt også Danmarks. Som bekendt har dette ikke hindret en massearbejdsløshed i slutningen af 70'erne, men det behøver ikke kun være fordi, teorien ikke dner i praksis. De betingelser, hvorunder man har forsøgt at realisere Keynes' teorier, har ikke kunnet adskilles fra det almindelige politiske liv. Mange steder er der blevet vist megen modvilje imod de foretagne statsindgreb, nok primært i en næsten hysterisk angst for at Keynes' teorier var socialisme og marxisme indført af bagvejen.

Netop Marx og hans opfattelse af økonomi er den tredje teori, som vi kort vil omtale. Hos Marx er kriser uundgåelige i det kapitalistiske samfund. Den private ejendomsret til produktionsmidler og den indbyrdes konkurrence imellem alle, der er i besiddelse af kapital og vil have forrentet den bedst muligt, er selve drivkraften i det kapitalistiske samfund. Forenklet sagt vil denne planløse konkurreren presse økonomien op på et kogepunkt, hvor der er hektisk aktivitet og arbejde til alle, men hermed er nedturen i realiteten allerede begyndt. Alle producerer mest muligt, uden hensyn til om det også kan sælges. Den overproduktion, som uvægerligt bliver resultatet, giver afsætningsvanskeligheder. Produktionen må indskrænkes og arbejdspladser forsvinder. Krisen er i gang.

Når krisen har raset ud, er der igen grundlag for en stigende produktion, samfundet har jo til stadighed et behov for nye investeringer. Denne økonomiens rutschebane ville dog ifølge

Marx ikke fortsætte i en uendelighed, da samfundet dybest set bygger på et grundlæggende modsætningsforhold mellem kapitalejere og arbejdere.

En socialistisk økonomisk teori bygger på, at det er arbejderne der udgør flertallet i samfundet, og derfor bør have magten. Hermed kan staten blive repræsentant for flertallet og vil derfor naturligt nok varetage flertallets interesser, herunder føre en økonomisk politik, som afskaffer arbejdsløshed.

Lovgivningen afstikker rammer for arbejdslivet. Dette er nødvendigt, hvis det ikke skal udvikle sig til anarki. Lovmaterialet er ikke blevet til på en gang, men gennem mange år. Ligeledes har man erstattet nogle af lovene med nye, når man syntes de gamle var forældede.

Arbejdslivet falder inden for det almindelige lovsystems rammer. I grundloven fra 1953 er det omtalt i §§ 74 og 75. § 74 går tilbage til grundloven af 5. juni 1849. Ordlyden i § 75 er følgende:

»Stk. 1. Til fremme af almenvældet bør det tilstræbes, at enhver arbejdsduelig borger har mulighed for at arbejde på vilkår, der betrykker hans tilværelse.

Stk. 2. Den der ikke selv kan ernære sig eller sine, og hvis forsørgelse ikke påhviler nogen anden, er berettiget til hjælp af det offentlige, dog mod at underkaste sig de forpligtelser, som loven herom påbyder.«

Heri påpeges to forhold, nemlig for det første, at det bør tilstræbes, at hver enkelt borger får et rimeligt arbejde. Her tænkes nok mest på aflønningen, for det kunne også betyde, at ingen skal have et arbejde, der er ham imod. Stk. 2 påpeger, at den der intet arbejde kan få, eller som er uarbejdsdygtig, er sikret forsørgelse. Hele § 75 har som

forudsætning at talen er om lønarbejde. Det understreges af stk. 2. Det er kun dem, der ikke kan få lønarbejde, som skal forsørges af det offentlige. En art borgerløn er helt uden for lovens horisont. Endelig skal det pointeres, at der i paragraffen ikke er tale om andet end tilstræbelse.

Til supplement af det almindelige lovkompleks tjener arbejdsretten, som afgør eventuelle stridigheder mellem arbejdsgiver og arbejdstager. Med aftalen af 1899 mellem arbejdsmarkedets parter – arbejdsgiver og arbejdstager – blev arbejdsgiverens ret til at lede og fordele arbejdet slået fast. Ligeledes at ejeren af produktionsmidlerne også besidder ret til at fyre og antage. I sidstnævnte tilfælde er der dog begrænsninger.

I de senere år har mange sat spørgsmålstegn ved disse beføjelser. Det skyldes, at samfundet er midt i en omdannelsesproces. Flere og flere menne-

sker bliver erstattet af maskiner. Kapitalen bliver samtidig samlet på færre hænder og i yderste konsekvens kan man forestille sig et samfund, hvor folk igen ligger på gaden og dør af sult, mens et fåtal måske boende i et andet land tager hele overskuddet.

Enhver tids forståelse af arbejdsbegrebet har basis i den gældende lovgivning. Hvordan lovgivningen og det sociale system behandler arbejderne og de arbejdsløse vil automatisk smitte af på den almindelige borgers opfattelse af disse mennesker.

Arbejdets sociale funktion er at give identitet til den enkelte. Fra barns ben lærer man at lege arbejde og at glæde sig til – og forvente sig meget af et kommende arbejde. Skolen underbygger dette billede og fortæller, hvor vigtigt det er at lære noget, hvis man vil have et godt arbejde. Ingen sætter spørgsmålstegn ved, om der overhovedet vil være arbejde til børnene, når de

Krigens forbandelse: Nogle opnår rigdom, andre døden.

bliver voksne. Bliver virkeligheden så anderledes, giver det problemer. Enten går menneskene i stykker, eller også arbejder de på at skabe sig en ny identitet, eventuelt med hjælp udefra. Det sidste er en lang og svær proces, som ikke kan undgå at give problemer undervejs, for eksempel i form af forliste ægteskaber.

Det er vigtigt at have kontakt med andre mennesker ud over medlemmerne af ens kernefamilie. Hjemmegående husmødre blev i sin tid berygtede for kaffeslabberads, og det var ikke tilfældigt. Ofte har det været deres eneste måde at komme i kontakt med andre mennesker i dagens løb.

Hvis arbejdet ikke længere kan opfylde det sociale behov, må nye relationer opbygges. Foreninger og sportsaktiviteter er én mulighed, ved udvidelse af arbejdsbegrebet kan opstå andre. Ganske få steder har man skabt nye bomiljøer, med enkeltboliger og samtidig masser af fællesskabsmuligheder. Det er en af vejene frem. Som det er nu, er det som socialt individ alfa og omega at have et arbejde.

Arbejdet har endnu en funktion, socialt set, nemlig den opdragende. Gennem arbejdspladsen overtager vi – ofte ubevidst – en masse vaner og synsvinkler. Det kan være at solidarisere sig med sin arbejdsgiver eller modsat med arbejdskammeraterne. Men også udefra set ligegyldige facetter er med til at præge ens helhedssyn. At man lærer at der skal være orden i tingene, at der er forskel på folk (små og store fisk), og at chefer kan tillade sig alt, mens det almindelige personale kan tillade sig intet.

Frugten af det udførte arbejde er som oftest et led i virksomhedernes udbytning. Rentabilitet går forud for

menneskelige hensyn.

Det er dog ikke altid at overskydende mandskab registreres. Mange butiksansatte har lært, at de skal se ud, som om de laver noget. Man kan altid rydde op, tørre lidt støv af og så videre. Dette fænomen kender vi også fra ældre tiders landbrug, hvor gårdens ansatte ikke blev fyret for eksempel om vinteren, men fik tildelt andre opgaver, vedligeholdelse, huslige opgaver og lignende. Arbejde og arbejdsløshed er altså ikke to klart afgrænsede størrelser, der findes glidende overgange.

Når vi skelner mellem arbejdsdygtig og arbejdsudygtig bygger vi på nogle præmisser, som ikke nødvendigvis er rigtige. Arbejdsløshed er ikke en naturgiven ting, men socialt set er arbejdsløshed en tilstand, hvor man er sat udenfor.

Arbejde er en basal livsnødvendighed, men ikke nødvendigvis i form af lønarbejde. Dette læses alene ud fra et historisk tilbageblik.

Arbejdsbegrebet

Ved udøvelse af en bestemt form for arbejdsbegreb, vil der altid være nogle, der falder uden for systemet. Mennesker for hvem modellen passer dårligt. Det er i sidste ende en politisk beslutning, hvilket arbejdssyn man vil fremme i et givent samfund.

Derfor er det vigtigt at gøre sig præmisserne for valget klart.

Det er stadig industrialismens løn- og arbejdsbegreber vi lever videre med, ofte på et ureflekteret grundlag. Dog er der mange i dagens samfund, som delvis eller fuldt ud lever med en anden arbejdsmodel.

Forslag til videre læsning

En af de mest spændende bøger, hvor man kan læse om vor samfundsudvikling, er Ole Jensens: »I vækstens vold, økologi og religion« fra 1976. Da den udkom, blev den af mange opfattet som meget provokerende, men idag må de fleste følge forfatteren et godt stykke hen ad vejen.

En anden bog, der vakte sensation var Bent Hansens: »Velstand uden velfærd«. I virkeligheden er der ikke så langt mellem den og Ole Jensens bog, som man skulle tro.

I 1979 udgav Erling Olsen en skæg lille bog af stor betydning: »Den barberede Marx«. Bogen er absolut læseværdig ikke mindst i debatgrupper.

Jens Glebe-Møllers bog »Om moralen« fra 1980 er en meget væsentlig bog når man beskæftiger sig med normer og etik. Arbejdsbegrebet i kristenbelysning behandles meget spændende og klart i »Menneskeliv og Kristendom, Katekismus for voksne« side 245-68. Denne bog er fra 1981.

III. FRA SLAVERI TIL LANDBRUGSREFORMER

ADELSVÆLDETS TIDSALDER

Herregård og bondegård

Stort set alle danske historiebøger sætter reformationen som et afgørende skel mellem middelalder og renæssance. Det er rigtigt at reformationen på mange punkter havde en skelsættende betydning. Men der kan ikke herske tvivl om, at *det* der har gjort reformationen til en afgrænsning er dens politiske betydning. Det at én af de tre politiske betydende stænders magt og rigdom med ét slag blev fjernet fik langt-rækkende virkninger inden for den politiske sfære, og havde dermed betydning for landets overordnede struktur.

Set fra det arbejdende folks side havde reformationen ikke en betydning, der gør det rimeligt at gøre den skelsættende imellem to historiske perioder. Nej, for dem er der mere fornuft i at sætte skel med indførelsen af hjælploven, eller flere hundrede år senere med de første maskiners indmarch i produktionen.

Statsreformationen i 1536 var reelt en nationalisering af kirkens gods. Det drejede sig om enorme værdier, alene Roskilde Domkirke ejede op imod 1/3 af Sjællands landbrugsjord. I første omgang gik kirkegodset til kronen, men snart overdroges det herfra til adelen, som store og værdifulde forle-ninger. I virkeligheden blev det adelstanden og ikke staten, der fik gevinsten af disse nationaliseringer. Godsinddragelsen i forbindelse med refor-

mationen løste således statens umiddelbare økonomiske krise, men økonomisk vinder blev den danske landadel. Godt nok ejede den ikke godset, men den administrerede det, hvilket den forstod at udnytte til egen fordel.

Det fik i høj grad betydning for de danske bønder, at adelstanden kom til at sidde på den største mængde jord. Hverken i jernalder eller middelalder var bønderne blevet udbyttet så hårdt. Et samfund af frie, lige bønder har nok aldrig eksisteret, og vi skal tilbage til jægerstenalderen for at finde det kelaseløse samfund. Men med adelens øgede rigdom og magt i midten af 1600-tallet blev afstanden mellem godsejer og bonde med et slag flerdoblet.

Ifølge forordningen af 1655 fik en tjenestekarl på øerne 10 rigsdaler om året. En fæstebonde fik cirka 30 rigsdaler, mens de rigeste godsejere kunne tjene 10-20.000 rigsdaler om året. En væsentlig forklaring på dette store spring var merværdiens fordeling. En fæstebonde kunne vel på årsplan indtjene omkring 100 rigsdaler, hvoraf 1/3 tilfaldt ham selv. De 2/3 var merværdien, og den tilfaldt godsejeren. Dette kommer så til at stå i et endnu skarpere lys, når vi erindrer at vedligeholdelse af produktionsmidlerne i videst udstrækning påhvilede fæstebønderne.

Dette må ikke forlede os til at tro, at

der herskede evig sult og elendighed blandt fæstebønderne. Men det er vigtigt at fastslå, at de blev undertrykt såvel i deres almene retsstilling som i udnyttelsen af deres arbejdskraft. Adel og krone udgjorde mindre end 1% af landets befolkning, mens bondestanden talte mere end 80%. Der var altså virkelig tale om, at de mange produce-rede til de få.

Klasseskellet blev understreget i lovgivningen. Allerede i de senmiddelal-

derlige håndfæstninger blev det fastslået, at bøndernes forhold til deres herremand var som indbyggernes til deres konge. Adelen fik efterhånden udvidet domsretten over deres fæstebønder. Det forøgede adelens indtægter, men vigtigere endnu gav det juridisk set nærmest adelen ejendomsret over deres fæstere. En ret som mindede om en herres ret over sin slave.

Herremændene gik ofte ud over deres lovmæssige ret over for bøder. Li-

forhold er »Danmarcis oc Norgis fructbare Herlighed« (1650-1656) af Arrent Berntsen Bergens. Den er en håndbog i godsadministration, men samtidig en beskrivelse af Danmark og Norge på den tid. Bogen udtrykker begejstring for forholdene i dansk landbrug, og for bøndernes evner. Dog understøtter han kraftigt, at det *ikke* er bøndernes skyld, at der ligger så megen frugtbar jord udyrket hen på Sjælland og Lolland-Falster. Her er der voredskab, og der findes mange ødegårde, og man kan ligesom fornemme, at forfatteren mener, at hvis bønderne fik mere frihed, så skulle de nok forvandle de bare marker til frugtbare agre.

Men hvordan var fæstebøndernes økonomiske forhold egentlig? Grundreglerne for at have en gård i fæste blev første gang afstukket i Frederik I's fæ-

Kortspil var ikke kun for mænd. Overklassens kvinder kunne også spille formuer op. Ja, selv bønder kunne være gevinsten.

Træhest. Dette strafferedskab målte normalt knap 2 m op til ryggen. (Rekonstruktion).

steforordning i 1523. Det er stort set den, der bliver gentaget i varianter i de efterfølgende år. Forudsætningen for at bonden kunne holde sine fæstegård var, at han betalte sine udgifter til tiden. Herudover skulle han være sin husbond og ikke mindst dennes foged lydige. Hovedafgiften var den såkaldte landgilde, der som regel blev betalt i naturalier. At der var undtagelser er allerede omtalt ovenfor. Der var derimod mangel på fæstere, hvilket de mange ødegårde er et tydeligt tegn på. Dette fik de fleste adelsmænd til at tænke sig om to gange, før de bortviste en af deres fæstere.

Et af fæstebøndernes største åg igennem tiderne er deres pligt til hoveri. I princippet var alle fæstebønder ifølge den kongelige håndfæstning pligtige til at yde hoveriarbejde. Men i praksis var det naturligtvis sådan, at de fjerntliggende fæstegårde kun mødte på hoveriarbejde i så- og høstperioder. Ellers

var det de nærmestboende fæstere, der hang på denne forpligtelse. Det udviklede sig til det fænomen, der kaldes »ugedagsbønder«, hvilket vil sige at én gang om ugen skulle fæsteren selv eller en svend stille på herregården. Denne pligt fritog fæstebonden for skat men ikke tiende.

Hoveriet steg i omfang og fik en øget betydning for godsernes økonomi, mens fæstebønderne måtte finde sig i denne ekstra udnyttelse. Centralt i tiden var ønsket om at gøre godsdriften mere rentabel, men man spurgte ikke om på hvis bekostning. Denne effektivisering gav sig blandt andet udslag i, at bønder blev flyttet fra gård til gård, at hele landsbyer blev nedlagt, ligesom bønder kunne blive tvunget til at have en hest på stald for herremanden. Alle disse ting greb drastisk ind i bøndernes dagligdag.

Nu kunne man måske forvente at krongodsets bønder havde det anderledes – men det havde de ikke. Oven i hoveriarbejdet kunne de blive pålagt andre pligter, som for eksempel at hjælpe ved kørsel når kronen udførte store anlægsarbejder. Det var således de lokale fæstebønder, der blev sat til at slide og slæbe, når Frederiksborg eller andre af kongens prestigebyggerier skulle opføres.

På denne tid vinder flere forskellige bestialske straffemetoder indpas. Christian IV indførte spansk tønne, fængsel og træhest for at kunne knække eller retlede de genstridige bønder, hvis de ikke gjorde som de fik besked på. Det er egentlig paradoksalt, at disse straffemetoder først blev indført på krongodset. Der er langt fra den tidlige middelalders konger, der stod som fattige og syges beskytter, til Christian IV der optræder som bondeplager. Han

burde måske mere huskes for sin træhest end for sine pragtbygninger. Man kan håbe, at børnene i de næste generationer ikke lærer at Børsen, Rundetårn, Christiansstad o.s.v. blev bygget af Christian IV, men at det var bønder der sled sig op i træhestens skygge, der skabte disse bygninger.

Samme konges ringeagt for bønder kan også ses af, at han i 1640 godkender, at en adelsmand køber en bonde. Dette skete på Sjælland, hvor der ligesom på Lolland-Falster var vornedskab. Dette holdt fæsterne fast til deres jorder, uden mulighed for selv at søge væk, og overladt til deres herremænds forgodtbefindende. Passede det ham at flytte en bonde, måtte denne bøje sig

for hans vilje. Det gav mulighed for en helt anden form for stordrift, som øgede godsernes økonomi i forhold til fæsternes. Eksempelvis kunne godsejeren forøge hoveriet, såfremt han fandt det nødvendigt. Vornedskab i sin yderste form lå ikke langt fra trældom, og for eksempel Christian II havde da også forsøgt at få sat en stopper for salg af bønder – det er nok også kun sket yderst sjældent.

Samtiden opfattede et gods som en helhed. Herremanden var fæsternes husbond – hele godset udgjorde en familia. Det var således herremanden, der sørgede for sine bønder, og de skulle vise ham taknemmelighed. Det er først med marxismen, at det fremfø-

res, at det er proletariatet, der gennem sit arbejde ernærer sine undertrykkere.

Landsbyen

Hovedandelen – omkring 80% – af Danmarks befolkning levede på landet. Flest boede i landsbyerne, som var direkte videreførelser af middelalderlandsbyerne (omtalt i bind I).

Husene lå samlet omkring et fællesareal: »forte«. Dette sted havde samme funktion som torvet (forum) i de antikke byer. Her mødtes man for at planlægge fællesaktiviteter, bilægge stridigheder, og her fortaltes om både

stort og småt, som var overgået landsbyens beboere, ligesom nye fæstebønder blev præsenteret og meget mere. Disse »forhandlinger« blev ledet af landsbyens oldemand. Landsbyens ting blev også holdt på »forte«. Gårdmændene mødtes under adelsmandens ledelse og tog de for landsbyen nødvendige beslutninger.

Nu skal man ikke tro, at alle gårde i en landsby var ejet af den samme godsejer. Nej, ofte ejedes gårdene i en landsby af flere forskellige. Én var måske kirkens ejendom, et par var ejet af selvejerbønder, og så tilhørte resten måske indtil flere godsejere. Det giver næsten sig selv, at tingsforhandlingerne var mindre komplicerede de steder,

Tingsted.

Byhorn. De blev brugt til at kalde sammen til ting.

hvor en hel landsby var ejet af én person.

Bøndernes bolig var lille og lå ofte i forlængelse af staldene. Husene var ikke kun små, de var også lave – som regel med lerklinede vægge og fasttrampet lergulv. Familien levede omkring ovnen. I 1500-årene havde nogle enkelte huse fået skorsten, men de fleste bønder klarede sig uden, hvilket ofte har fyldt husene med røg. Døre og vinduer var små, dels for at holde kulden ude, men også for at holde varmen inde. At man ikke altid har kunnet holde kulde og træk ude vidner mange skeletfund om. Mange har dengang lidt af gigt, hvorimod en for vort århundrede kendt lidelse – huller i tænderne (caries) – kun sjældent ses.

Således har de fleste fæstebønder boet, mens de fattige fortsat har boet i jordhuler og grubehytter. Forholdene i disse var selvfølgelig tilsvarende mere primitive. Man må absolut ikke tro, at »landbrugssamfundet« bestod af en stor homogen klasse. Nej, forskellene kunne være meget store inden for landsbyens rammer. Store og også temmelig rige fæstebønder var ikke noget ukendt fænomen. Herefter kom resten af fæstebønderne, og ved siden af dem eller måske rettere under dem kom husmændene og de jordløse. Ikke kun på papiret men også i dagligdagen var de sociale forskelle store. Husmændene, som ofte selv var fæstere, forøgede som regel deres indtægter fra deres egne små jordlodder med arbejdet som daglejere. Lønnen var som regel naturalier, hvilket især med stigende kornpriser gav daglejerne en vis sikkerhed.

En meget frygtet men desværre også hyppig hændelse i landsbyerne var ildebrand. Med de primitive ovne og ild-

steder, de brandfarlige lavloftede stuer og den tætte bebyggelse gjorde hver deres til at denne frygt var velbegrunder. Muligheden for at slukke en brand var lille, og som regel bestod bekæmpelsen af ilden i, at man under oldermandens ledelse forsøgte at stoppe ilden ved at vælte nogle huse.

Tidligere var man af den opfattelse, at det var yderst sjældent, at en bonde forlod sin landsby. Idag ved vi, at bønder kunne flytte fra landsby til landsby, og at de ikke sjældent drog lange veje for at sælge deres produkter. Det er den bondehandel, der foregik mellem det sydlige Danmark og Nordtyskland, et tydeligt vidne om.

Efter syndefaldet må mennesket arbejde. Manden i marken, kvinden i hjemmet med at passe børn og lave tøj.

Familien og den danske bonde

Landsbyen var en væsentlig administrativ og produktionsmæssig enhed i det danske samfund. Men kernen i produktionen var familien. Her ligger en af de største forskelle til vort samfundsmønster. I en helt anden grad end i industristaten var de enkelte familiemedlemmer dybt afhængige af hinanden. En fæstegård – et husmandssted – kunne ikke drives af én person. Mand og kone, og helst også

børn var forudsætningen for, at der kunne skabes en merværdi stor nok til, at både herremand og kirke fik deres, og at der blev så meget tilbage, at det var muligt for familien selv at overleve.

Arbejdsdagen gik fra solopgang til solnedgang for hele familien. Om vinteren blev megen tid brugt til at ordne og fremstille redskaber. Det var det almindeligste, at man selv lavede sit værktøj, og kun de redskaber der var

af jern søgte man til smeden for at få lavet. Kvinderne brugte vintertiden til at karte og væve. Næsten alt tøj var hjemmegjort, og hvis man skal tale om en nationaldragt for 1600-tallets bondesamfund, ja så bliver det ikke en flot dragt af silke med sølvknapper og kravestøvler. Nej, tager vi en tilfældig landsby år 1602, var bønderne iført hjemmевævede vadmelsdragter og træsko til både hverdag og fest. Selvfølgelig var der gjort mere ud af festdragten, ligesom den var nyest og derfor sjældent lappet. Vadmelsdragten var ligeså almindelig dengang som cowboybukserne blev for 1970'ernes ungdom. De danske træsko var en ting udenlandske gæster bed mærke i. Enten hadede eller også elskede de dette fodtøj. I beskrivelserne bruges udtryk som beundringsværdigt og smukt udført. Andre opfatter dem som grimme og klodsede. Smag og behag er heldigvis forskellig, men det var næppe den slags overvejelser, der lå bag brugen af træsko. Det var to andre og mere væsentlige grunde. Træsko er foret med halm en utrolig god og varm fodbeklædning til udendørs arbejde. Når den lollandske bonde om efteråret gik rundt i plätte og søle, var det den tids bedste fodbeklædning. Den anden årsag var den rent økonomiske, idet sko af skind både var dyrere og havde en kortere holdbarhed. De fine kravestøvler, som vi har set på teatret og film, var en ren overklasseforeteelse. Den danske almues fodtøj var træsko.

Påklædningsmæssigt har bondesamfundets hverdag haft et næsten uniformistisk præg. Bønderne har i deres vadmelsdragter og træsko udgjort en ligeså ensartet skare som et kinesisk landbrugskollektiv anno 1960 på vej til dagens dont i marken.

Om sommeren måtte alle deltage i markarbejdet. Dette var ikke mindst nødvendigt på grund af det omfangsrige hoveri. En fæstegårds drift kunne ikke ligge stille en dag om ugen – og da slet ikke i så- og høsttid, hvor hoveripigten ovenikøbet var udvidet. På de større fæstegårde kunne man sende en karl på hoveriarbejde, men på de mindre var det manden selv, der måtte stille. Mange landbrugshistorikere har beskæftiget sig med hoveribondens livs- og arbejdsvilkår, men det har ikke rigtigt interesseret de mandlige historikere i hvor høj grad den hjemmesiddende kvinde klarede gården. I 1658 var en polsk officer, Jan Pasek, i Danmark og her gjorde han en lang række optegnelser. En af de ting han fremhævede var, at i Danmark var kvinderne lige så dygtige til at »føre plejlen som en hvilken som helst bondekarl«.

Koner (og børn) var ganske enkelt tvunget til at kunne udføre stort set alle arbejdsfunktioner på gården: passe dyr, ordne marker, reparere hus og værktøj o.s.v. Det dybe arbejdsstel mellem mand og kvinde fandtes frem til industrialismen kun blandt overklassen. Underklassens kvinder har aldrig været nipsgenstande, som kun skulle sidde til pynt, og hvis eneste funktion her i livet var forplantningen. Det bedste bevis for denne påstand er nok, at selv i det lukkede græske mandssamfund, hvor overklassens kvinder var »indespærret i huset« og kun måtte forlade det, når en nær slægtning døde, eller for at købe sko – selv her var underklassens kvinder et uundværligt led i produktionen.

Selvfølgelig var der også blandt fæstebønderne en særlig kvindesfære med børnepasning, madlavning, smørkærning og mange andre ting. Men

begge parter – mand og kvinde – var pisket til at kunne udføre en række fælles funktioner – at kunne træde i hverandres sted. FAMILIEN VAR EN PRODUKTIONSENHED. Samarbejde og fælles indsats var forudsætningen for, at der blev opnået et sådant resultat, at merværdien blev stor nok til at give såvel til undertrykkerne som til de undertrykte selv.

Men hvordan var disse bønder, og hvordan så de ud? Ja, vi må lade samtiden tale for eksempel igennem Berntsens store Danmarksbeskrivelse fra midten af 1600-årene. I denne er der næsten ingen grænser for, hvor gode bønderne var: høje, smukke, venlige og lystige, og dertil var de både kloge, mandige og stærke. Lidt anderledes så udlændinge på danskernes fortræffeligheder. Den øverstkommanderende for general Wallensteins soldater, der besatte Jylland i 1620'erne, fremhævede bøndernes rigdom, men han understregede tillige, at kvinderne var ligeså hæslige som de danske mænd. Modsat fremhæver en polsk officer 30 år senere, at de danske kvinder var yderst smukke, blonde, skønne og ikke mindst villige til at møre sig med fremmede mænd. Men han har dog dette til trods et kritikpunkt: Bare de ikke gik med træsko!

Dette siger ikke ret meget sikkert om danskerne. Men ud fra kirkegårdsudgravninger og malerier kan vi konstatere, at den danske befolkning i hvertfald på et punkt var anderledes – på højden. Mennesker i 1600-tallet var mindre end både Ertebøllekulturens og nutidens. Dette fortæller noget om sundhedstilstand, og især noget om kosten i vækstårene. En hungersnødsperiode er nok til at hæmme børns vækst afgørende, og når hertil lægges at en

væsentlig del af kosten i vækstårene var saltmad og øl, ja så er det logisk, at danskernes gennemsnitshøjde var mindre, end den er i dag.

Død og ægteskab

Med de stramninger, der med reformationen kom især på det seksualmoraliske område, er det helt sikkert, at den eneste tilladte seksualforbindelse nu var ægteskabet. Tidligere havde man i bondesamfundet på trods af et kirkeligt pres (ægteskab var endog et sakramente i den katolske kirke) fundet det i orden, at stort set alle »nøjedes« med trolovelsen. Det vil sige en rent økonomisk aftale mellem parterne og en hertil hørende kirkelig velsignelse. Det egentlige ægteskab blev sjældent indgået. Dette satte reformationen en stopper for. Luther havde stillet indgåelse af ægteskab som et absolut krav. Utroskab blev ifølge loven straffet, i værste fald med døden. At dette ikke kun var til skræk og advarsel kan man se ved at gennemgå vore gamle domme. F.eks. blev en kvinde i 1600-tallet dømt til at blive druknet i en sæk for sine seksuelle aktiviteter.

Det var heller ikke ligetil at finde sig en at blive gift med. Den katolske kirke havde bestemt, at man end ikke i tredje slægtsled måtte gifte sig med hinanden. Hvis ens ægtefælle døde, var ægtefællens familie blevet ens egen. Disse regler blev ført videre af den protestantiske kirke. Det er indlysende, hvilke vanskeligheder disse bestemmelser kunne give i en landsby med dens relative lille befolkning.

Det er derfor fristende at undersøge, hvorvidt sådanne regler blot var teologi tvunget ind i lovgivningen uden den

store praktiske betydning. Undersøgelser af dette viser, at selvfølgelig er der eksempler på, at nogle har overtrådt reglerne, uden at de af den grund er blevet forfulgt. Andre har man ikke evnet at forfølge, hvilket f.eks. gælder det store omvandrede proletariat, som bliver omtalt senere. Endelig har nogle fået dispensation. Men generelt må man sige, at disse regler blev overholdt, og blev de det ikke, skred myndighederne ind. Det kendteste eksempel herpå er nok adelsdamen Birgitte Rosenkrans' forhold til sin afdøde mands fætter Gjerd Kaas. Forholdet blev retsforfulgt og begge blev henrettet i 1603. Her var altså virkelig tale om, at det var nogle regler som skulle overholdes af *alle* i samfundet.

I vore dage opfatter man forelskelse og to menneskers gensidige kærlighed som forudsætningen for et ægteskab. Sådan var det ikke i bondesamfundet. Med familien som den bærende produktionsenhed var det ganske andre og mere praktiske årsager, der førte til ægteskab. Forelskelse blev kort og godt opfattet som naragtigt og farligt. Et ægteskab kom som regel i stand, når to slægter blev enige om de økonomiske forudsætninger for en sådan forbindelse. Det var denne indstilling, der senere under enevælden gjorde det naturligt, at herremanden fandt ud af hvilke piger og drenge, der skulle have hverandre, og hvor de skulle tjene deres brød.

Ægteskabets nødvendighed ses måske tydeligst i forbindelse med døden. Mången en udlænding har undret sig over den måde døden blev »fejret« på heroppe i Norden. Når en person var død, blev familie og venner indkaldt til at våge over den døde. I forbindelse hermed blev der festet og drukket i en

Manglebræt.

Tærskning.

sådan grad, at kirken gentagne gange søgte at skride ind og bremse op for disse fester. I disse nætter blev der danset og sunget omkring liget, og det skete tit at de levende blev så trætte, at de smed den døde ud af seng eller kiste, for selv at kunne sove rusen ud der.

Men efter begravelsen blev det hverdag igen. Enken stod nu med enensvaret for fæstegården. Ridefogeden kom på inspektion, og var gården ikke velholdt, måtte enken ud af boet udrede det, man mente, at hun skyldte i gården. Ville hun drive gården videre, måtte hun betale samme afgift, som var blevet betalt ved mandens indgåelse af livsfæste. Men ofte havde ejeren helt andre tanker med gården. 1600-årene var en tid med knaphed på bønder. Ødegårdene som begyndte at dukke op i 1300-tallet var absolut stadig tilstedeværende. Hvad var så mere naturligt, end at give en karl chancen for

at komme igang. Forudsætningen for at kunne få en fæstegård var, at man selv kunne skaffe indbo, redskaber og dyr. Det var ofte svært, men når nu der sad en enke med en fuldt udstyret gård, så var det enkelt og ligetil at tvinge den unge karl til at gifte sig med enken. Hun leverede så erfaring og produktionsmidlet, han ungdom og virkelyst. Når enken så døde, ja så blev det mest naturlige at karlen valgte sig en ung kvinde til ny kone. Dette var nødvendigt for produktionen, men hermed fik man en række aldersmæssigt meget skæve ægteskaber.

I virkeligheden var tankegangen bag landbrugssamfundets familiestruktur meget funktionel. Formålet var produktion, og det var det familien skulle opfylde. Tankemæssigt ligger det meget langt fra vor tids idealer om forelskelse og kærlighed som familiens fundament. Selv om man i middelalderen, i 1600-årene og videre frem kender til

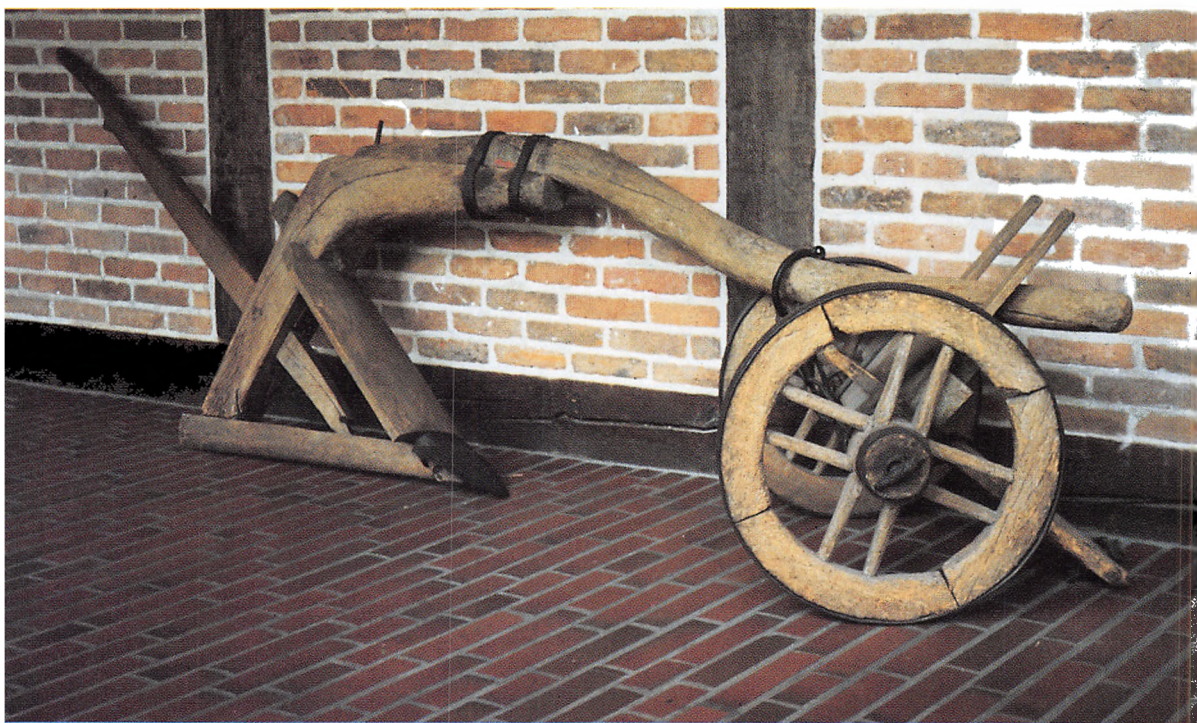

skilsmisser på trods af, at de var ulovlige, er det fristende at sige, at der var så få, fordi de var svære at opnå. Men den virkelige grund skal nok findes et helt andet sted – i produktionsmønstret. Livets opretholdelse var afhængig af, om familien fungerede. Eller rettere, om man kunne få fæstegården/husmandsstedet til at fungere.

Var der karle eller piger på en gård, så blev de opfattet som en del af familien. Dermed ikke antydning, at de ikke blev udbyttet, for det blev de, men deres forhold var reguleret af en vis »familietilknytning« til husbond og madmor. Denne tilknytning var gensidig – blev karlen syg, så var husbond forpligtet, og omvendt måtte karl og pige være loyale over for deres husbond. Forholdet var endda så »tæt« ifølge Luther, at tjenestefolkenes synder hvilede på husbonds skuldre på dommedag.

Dette forpligtede husbond til at undergive sin husstand (domus).

Tilknytningen til et domus ser vi dokumenteret i næsten alle livets forhold. Det var utænkeligt at en karl handlede imod sit domus – ikke kun offentligt men også i tanke og sind. Båndene til domus var yderst stærke, og de forsvandt ikke selvom den enkelte i en periode fysisk var væk. Denne familie-/husstandstankegang havde en stor betydning for landsbyens daglige liv. Der har været »huse«, der var mere dominerende end andre – en slags landsbyaristokrati. Disse fik ikke kun det sidste ord på tinge, de følte sig også tit mere i pagt med godsejeren end med de andre bønder. Ikke fordi de var særligt meget rigere end de andre, men fordi status nu engang havde væsentlig større betydning end penge.

På hoveri

Fundamentet for herremandsklassens sociale stilling i samfundet var bøndernes anerkendelse af deres overmagt. Ved at bøje sig for hoveripligten skabte fæstebønderne en værdi, som de ikke fik nogen andel i. Oprindeligt havde fæstesystemet givet bønderne en vis beskyttelse, idet herremanden påtog sig ansvaret for sine »tjenestefolk«. De skulle så omvendt være deres husbond tro. I virkeligheden er det familia/domus tankegangen vi møder her. Men i det 16. og 17. århundrede var disse ting ændret radikalt. Det centrale for de danske godsejere var at opnå den størst tænkelige merværdi uden større hensyntagen til bønderne. Den eneste grænse for udbytningsgraden var, at godsejeren var nødt til at holde sine fæstere i live.

Dette satte også grænsen for hoveriet. Når bonden var på hoveri var det ikke under direkte ledelse af herremanden. Det var århundreder siden, at de danske herremænd selv gik bag ved ploven. Der var nu ansat arbejdsledere – de såkaldte ridefogeder. De havde til

opgave at få godsets drift til at fungere, hvilket ikke altid var lige nemt. Hoveridrift har samme svaghed, som de slavedrevne godser i antikken havde. Den der udfører arbejdet – her fæstebonden – har ingen interesse i det. Al den tid han arbejder på herremandens jord, ved han, at de derhjemme har svært ved at få det lille brug til at fungere. Det er hans eget lille jordlods udbytte, han er interesseret i. Han håber på, at der bliver noget tilbage til hans egen husstand efter at diverse afgifter er betalt.

Hoveribyrden var ganske enkelt gratis merarbejde for godsejerne, og det var fæsterne totalt ligegyldigt om dette var rentabelt eller ej. Bønderne nærede uvilje imod hoveriet ligesåvel som imod kongens prestigebyggerier.

Dette førte til, at det ofte var nødvendigt for statsmagten og herremændene at tage barbariske straffe i brug for at holde bønderne på plads, og for at få dem til at arbejde. Selve arbejdet bestod stort set i alt, hvad der skal til for at drive et stort gods. Pløje, så, høste, fiske, jage, hugge brænde, sætte gærder op, bygge huse, kørsel – kort sagt alt legemligt arbejde på et gods. Byrden kunne yderligere forstærkes af, at bonden selv skulle stille med vogn og hest. Det er ikke uden grund, at der var et stående udtryk, at hvor der står en hest findes ingen ko. Eller sagt på en anden måde: Hvor herremanden tvang en bonde til at opstalde en hest, ja der optog den pladsen for en ko.

Hjulploven: Middelalderens største revolution i landbruget. I 1600- og 1700-tallet var den fortsat et afgørende produktionsmiddel i landbruget.

Dette var medvirkende til at forringe fæstebondens økonomiske stilling.

Nu er disse ting ofte blevet tegnet i meget dystre farver. Man kan få det indtryk, at hoveribønderne var fattige stakler, der levede på randen af hungersnød og død. Dette var også i perioder og for bestemte egne af landet ganske rigtigt. *Men* gennemgår man fund fra bøndernes kister og skuffer, ja så afsløres det, at mange fæstebønder havde relativt store mængder af f.eks. sølvtøj.

Dette vidner de mange egns museers rige samlinger af sølvtøj og andre værdifulde ting fra bondesamfundet om. Hertil skal tilføjes, at mange fæstebønder ikke selv deltog i hoveriarbejdet, men i stedet sendte karlen. Hoveribønderne var ikke en ensartet gruppe. Der var rige og mægtige, men også fattige småbønder, som selv måtte gøre arbejdet for herremanden. Virkeligheden var betydelig mere nuanceret, end det billede de fleste har af fæstebøndernes hverdag. Dette gælder såvel for den rene marxistiske udbytningslære (selv om den nok er tættest ved sandheden), som for det fine glansbillede, man kan opleve på Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Her udstilles både store og små, rige og fattige bondehuse, men de er alle pæne og velholdte – der er rent på gulvet o.s.v.

Godt nok findes der ingen træheste bevaret, men selv disse torturredska-ber kan man få til at se pæne ud. Det indtryk et museum som Frilandsmuseet efterlader af pænhed skjuler totalt, at den tids bønder hostede lungerne op af tuberkulose. Det skjuler lugten fra ekskrementer og dyr, ligesom fattigdommen og fornedrelsen forties. Det ville jo heller ikke være så pænt at vise – VEL!!!

En bagedag på landet

For kvinderne på landet var der et utal af arbejdsopgaver af vital betydning. En af disse var fremstilling af fødevarer, og centralt her står brødbagningen. En beskrivelse af denne kan klart give en fornemmelse af, hvor hårdt kvindernes arbejde var.

Hvor man i byerne normalt købte brødet hos bageren, bagte man det selv på landet. På denne måde blev man selvforsynende med brød, men til gengæld måtte man bage jævnligt, og sørge for at det bagte brød strakte fra bagedag til bagedag.

Bagningen påbegyndtes tidligt om morgenen dagen før den egentlige bagedag. Man bagte hovedsageligt rugbrød på basis af surdej, som var en dej rest gemt fra forrige bagning. Klokkeren cirka tre om morgenen æltede man dejen sammen. Den bestod af rugmel, vand og surdej. Dejen skulle æltes godt sammen – indtil den var blank og glat. Når det var lykkedes (ofte efter timers æltning) sattes dejen til hævning til næste dags morgen. På selve bagedagen stod man tidligt op og tændte op i stenovnen, hvilket i sig selv var en alvorlig sag. En enkelt ubetænksomhed kunne være skyld i, at hele huset med bindingsværk og stråtag gik op i lys lue.

Herefter slog man brødet op. Først æltedes dejen igennem igen, hvorefter man formede den til brød. Der måtte ikke være lufthuller i, og brødene skulle være blanke på overfladen. Nu anbragtes brødene på plader, man penslede med mælk, øl, vand eller æg, og så var de parate til ovnen. Den var efter tilstrækkelig opvarmning blevet rensat for trækul og aske ved hjælp af en ruge og en halmkost. Ragen var et langt

Et uundværligt redskab til brødbagningen var og er skydselen, som blev brugt til at sætte brødene i ovnen og tage dem ud.

træskaft med en lille træplade sat på tværs i den ene ende. Begge redskaber havde ligget i vand i lang tid forinden for ikke at blive antændt, når de kom ind i den gloende ovn.

Brødene skulle hurtigt ind i ovnen, så at der ikke blev mistet for megen varme. Man satte brødene ind med en skydsel, en spadeformet træplade sat på et træskaft, som i øvrigt den dag i

dag bliver brugt i mindre bagerier. Når alle brød var sat i ovnen, lukkede man den tæt til – oprindeligt med træplader men senere på grund af brandfaren med jernlåger. Sidstnævnte var i øvrigt nemmere at lukke op, hvilket fik betydning, da sigtebrød og hvedebrød efterhånden vandt større indpas i danskerne spisevaner. For rugbrød skulle have tre eller fire timer i ovnen, mens det finere brød kunne nøjes med cirka en time.

Det var meget vigtigt, at brødskorpen var uden revner, da der ellers hurtigere kom mug på brødet. Mug var en konstant fjende, da der kunne gå op til en måned imellem hver bagedag. Og der blev spist brød til hvert eneste måltid! Det var derfor massefremstilling, når man bagte i gamle dage. Det skulle jo gerne række til et stykke tid.

Når man betænker, at en gårds kvinder ved siden af brødbagning skulle sørge for slagtning og fremstillingen af så godt som alle fødevarer *samtidig med* at de deltog i gårdens normale drift, så forstår man hvorfor kvinden var så bundet til køkkenet og dermed hjemmet i langt højere grad end manden. Denne situation ændres først da specialforretningerne og senere supermarkederne dukker op. De frigjorde med deres fabriksfremstillede fødevarer kvinden fra denne hjemlige arbejdsbyrde, hvilket senere resulterede i, at kvinder blev i stand til at tage erhvervsarbejde.

Denne udvikling har næppe været til gavn for fødevarernes kvalitet. Desværre har det heller ikke øget kvindens mulighed for ligestilling, idet der her ikke kun er tale om at fordele arbejdsopgaverne ligeligt, men også om en jævn fordeling af opgavernes indhold på arbejdsmarkedet.

Pjalteproletarerne

Den allernederste samfundsgruppe var ikke daglejere og karle, men det såkaldte »lumpenproletariat«. Det var udstødte, fattige, arbejdsløse og kriminelle, der vandrede rundt på landevejene og levede af småjobs, tyveri og tiggeri. Denne gruppe har haft betydning, selvom dens størrelse er næsten umulig at fastslå. Der er dog gjort forsøg for eksempel af den engelske økonom Gregory King, som kom frem til, at der i England i slutningen af 1600-tallet levede cirka 30.000 vagabonder.

I Danmark er talmaterialet spinkelt. Men i Musse herred på Lolland »194 betlere imod 994 fastboende tiendeydere«. Ud fra lignende oplysninger og på baggrund af kirkebøger, kan man med forsigtighed slutte, at cirka 10% af befolkningen var løsgængere. Selvom dette tal indbefatter både mænd, kvinder og børn er der tale om en ganske anseelig gruppe, som selvfølgelig har sat sit præg på samfundet.

Først og fremmest var gruppen en permanent trussel imod samfundets stabilitet. Ofte sluttede pjalteproletarerne sig sammen i store bander med en mere eller mindre fast ledelse. I Sydeuropas storbyer var der en så høj organisation, at der opstod egentlige hungerrevolter – og overalt gjorde store tyvebander det at rejse til en farefuld færd.

Men hvem var de mennesker, der vandrede rundt på landevejene? Det var selvfølgelig gruppen af egentlig subsistensløse: vagabonder og bort-

drevne kriminelle. Men der var også en anden og meget større gruppe – de arbejdsløse. Under Christian II havde man strammet tiggerlovgivningen. En tigger skulle have et tiggertegn, som skulle bæres synligt. Dette tegn kunne kun opnås, hvis man var fysisk uarbejdsdygtig. Selvsagt blev denne lovgivning katastrofal for den store skare af »underbeskæftigede« mennesker.

Samtidig ændredes befolkningens syn på at tigge efter reformationen. I katolsk tid havde det været en god gerning at give til de fattige. Det sikrede giverens egen mulighed for at komme inden for himmeriges porte. Efter skif-

*Almisseuddeling til
fattige krøblinge. Kun
uarbejdsdygtige måtte
tigge.*

Fattigbøsse.

tet til protestantismen følte man ikke, at man behøvede at gøre gode gerninger. Der blev ikke givet ret meget, hvilket har været medvirkende til at tvinge mennesker ud på landevejene.

Til den gruppe af mennesker, der måtte supplere deres indtægter med tiggeri, skal man føje den relative store gruppe kvinder, som luderne udgjor-

de. Denne gruppe kvinder var kommet i klemme på grund af reformationen, og de blev mange steder fordrevet fra byerne. Deres eneste overlevelsesmulighed var at slutte sig til de forskellige bander, der holdt til på landevejene. Det er ikke uden grund, at der var en hvis nervøsitet for at rejse – og især for at rejse om aftenen og natten. Den sto-

re skare af pjalteproletarer skulle stjæle ikke så lidt for at holde sig i live. I perioder, hvor situationen var helt kaotisk, måtte statsmagten skride ind med kornuddelinger, for at de store masser ikke skulle lide hungersdøden.

En anden kendsgerning er, at mange af dem, der drev rundt på landevejene, var krøblinge, gamle og det vi i dag ville kalde sindssyge. Det vil altså sige, at tiggerlovgivningen, hvor kun syge og uarbejdsdygtige havde lov at tigge, tilsyneladende ikke fungerede, når syge og gamle var at finde på landevejen.

Det har ikke været problemfrit for lokalsamfundet, når disse skarer af fattige drog gennem landet. Det ses blandt andet af de gentagne krav til statsmagtens lokaladministration: lensmændene. Hovedsynspunktet var det gamle fra Christian II, at kun vanføre måtte tigge. Derfor påbød man lensmændene at indfange dem, som ikke var vanføre, og sætte dem i fængsel for arbejdsvægring! De måtte jo være arbejdssky! Ingen ulejligede sig med at undersøge, om der var arbejde til denne gruppe af ulykkelige mennesker.

Disse påbud havde tilsyneladende ikke den store virkning, og i praksis gjorde man alt for at »eksportere« de fattige og syge videre til næste sogn eller len. Det var ens egne tarv og ikke »humanitære idealer«, der kom i første række.

Kønssammensætningen af denne brogede skare er heller ikke uinteressant. Man vil nok umiddelbart forestille sig, at der var flest mænd. Men gennemgår man regnskaberne for uddeling af almisser, ses det tydeligt, at det ikke var tilfældet. Når man i Ribe 1640/41 uddeler almisser, er det til 81 kvinder, 46 børn og 23 mænd. Denne fordeling forandrer sig ikke, selvom

man studerer et godsregnskab. Der er også her en ganske stor overvægt af kvinder. De sultnes slavehær har altså været mere præget af kvinder og småbørn, fødsler og barneskrig – end af dybe mandsstemmer.

Taterne

Dette folk, hvis oprindelse er os ukendt, nåede Danmark i begyndelsen af 1500-tallet. Oprindeligt opfattede man dem som ægyptiske pilgrimme, men da de blev en permanent del af landevejenes proletariat, begyndte mange at se bort fra deres »hellighed«, hvilket naturligvis blev forstærket af reformationens indførelse.

I reformationsåret 1536 besluttede regeringen at udstede en generel udvissningsordre. Den gjaldt alle tater, men forbudet måtte gentages og skærpes, da der ingen synlige resultater kom heraf. I 1554 udsteder Christian III et brev, hvori det meddeles: At alle, der hjælper tater, vil blive straffet! Taterne måtte ligesom gale hunde slås ned, og dræbte man en tater, så tilhørte dennes ejendele drabsmanden! Budskabet var klart – taterne var ikke mennesker, men skadedyr. Denne holdning kom til at præge de næste

Fremmedhad: Også senere har man set grupper sparke nedad med jernbeslået hæl. Det har aldrig ført til forbedringer af samfundet.

mange år. Taterne skulle ganske enkelt udraderes, der var ikke plads til dem i samfundet.

Havde man så held med denne politik? Svaret er nej, selvom forbudene blev gentaget og indskærpet. Taterne spredte sig fortsat ud over hele landet. De levede i småflokke – de stjal, bedrog og lavede plat. På trods af at alle havde lov til at se ned på og sparke til dem, forstod de at overleve.

Det var ikke kun kongemagten de havde på nakken men også præsteskabet. Fra før reformationen at være blevet opfattet og behandlet som hellige pilgrimme, blev de efter reformationen regnet for at være »den onde selv«. Generelt havde taterne en formidabel evne til at tilpasse sig – hvilket også gjaldt for religion. I Syd tilbad de paven og ærede jomfru Maria. I Nord forbandede de paven og fremhævede Luther. Endelig var sandheden måske,

at de fleste taterne slet ikke fulgte de sædvanlige linier for religion. Dette fik det etablerede præsteskab til at reagere. Taterne var antikrist selv, og det blev en god kristen gerning at bekæmpe dem.

Men hverken den verdslige eller den kirkelige forfølgelse kunne udrydde taterne. Det var en naturlig indslusning, der blev taternes endeligt herhjemme. Vi har bevaret mange eksempler på, at den danske underklasse sparkede nedad, når den selv blev presset. Det være sig opløb ved henrettelser, forfølgelse af jøder, kommunister og nazister. Men man kunne ikke få underklassen til at forfølge taterne. Den accepterede dem tværtimod, og langsomt men sikkert blev taterne optaget i den danske underklasse. Igennem ægteskab og børn forsvandt taterne langsomt som selvstændig gruppe.

Hekse

Den 23. juni flammer bålene op over hele Danmark. Vores måde at fejre Sct. Hans (Johannes Døberens fødselsdag). Denne hyggelige skik har engang været blodig alvor. Dengang var det ikke dukker, der blev brændt, men levende mennesker, og det så mange som også Holger Drachmann siger i sin midsommervise:

»hver by har sin heks og hvert sogn sine trolde,
dem vil vi fra livet med glædesblus holde«.

Det var ikke kun kvinder, der kunne udøve trolddom – også mænd kunne have denne ganske særlige evne. Enkelte mænd kommer også til at lide døden i flammerne for deres pagt med det onde, men det store flertal som blev dømt og brændt efter paragrafferne om trolddom var kvinder = hekse.

Det at kunne påvirke naturens kræfter gennem magiske handlinger ser man hos alle naturfolk, men her er der tale om noget ganske andet end det, en heks gør. Centralt i vor opfattelse af hekse er nemlig, at kvinden laver en handling i pagt med det onde og i strid med loven – og derfor skal hun straffes.

Forfølgelsen af kvinder som hekse kan spores helt tilbage i landskabslovene fra 1100-tallet, men træder stærkest frem i senmiddelalderen. Den store blomstringstid for hekseforfølgelse var årene lige efter reformationen 1536.

Kirken søgte gennem århundreder at begrænse disse kræfter i befolkningen, men i senmiddelalderen svinger den om og bliver en dominerende faktor i hekseforfølgelserne.

Det er derfor af stor betydning at se på kirkens opfattelse af kvinder og synd. Ved at friste Adam blev Eva den direkte årsag til, at alle mennesker kom i fortrædelighed. Det lille fejltrin med æblet fik vidtrækkende følger, idet mennesket blev smidt ud af paradiset og alverdens ulykker væltede ind over det, fordi det havde syndet. Det var aldrig sket, hvis ikke Eva havde givet efter. Hun kunne som *kvinde* ikke modstå slangen (Satan). Det var kvindens ansvar, at menneskeheden var tynget af synd. Mittelalderens teologer skrev direkte, at kvinder var lettere påvirkelige af djævelen end mænd, fordi de var svage, ondsindede og uberegnelige.

Alle teologer var dengang mænd, og teologien havde nogle ganske sørgelige betragtninger om den kvindelige seksualitet. Den blev opfattet som en direkte trussel imod mandens mulighed for at leve et liv uden at blive belastet af synd. Spanske teologer skrev direkte, at noget typisk ved kvinden var, at hendes skød ikke kendte ordet *nok* – kvinden var seksuelt umættelig og dermed efter datidens begreber belagt med særlig synd.

Dette har fået mange til at se hekseforfølgelserne som kirkens undertrykkelse af kvindekønnets seksualitet.

Man ser forfølgelserne som et angreb på tidens frigjorte kvinder. Men denne påstand holder ikke.

Det brutale straffesystem er næppe blevet brugt til at få utro og seksuelt frie kvinder straffet. I reformationstiden gives en masse love vendt imod sådanne kvinder. Straffen for at blive grebet i hor var for en kvinde drukning. Det var betydeligt lettere at føre en sag for seksuelle ting via ægteskabsretten end ved en proces, hvor skylden skulle idømmes efter trolddomspara-grafferne. En sådan sag var yderst dyr, og udgifterne skulle i princippet afholdes af sagsøgeren. Det var dog muligt at gøre udlæg i den dømtes bo bagefter. Den gennemsnitlige udgift var på 8-9 daler, hvilket svarer til købsprisen på 4-5 grise. En gennemgang af de forskellige domme viser da også, at det normalt drejede sig om ganske andre ting end kvindelig frihed.

At nogle mennesker var i besiddelse af overnaturlige evner, var for datidens mennesker en selvfølge. Enten var det ved Guds nåde, eller selvvalgt ved indgåelse af en pagt med djævelen. Ifølge religionen blev verden styret af en kamp imellem godt og ondt. Ved at indgå aftale med djævelen kunne man få sine ønsker opfyldt imod at overgive sin sjæl til ham. Følgelig var det en for Gud velbehagelig gerning at forfølge dem, som var i pagt med det onde – heksene.

Heksebrænding. I Danmark bandt man heksen på en stige og styrtede hende ind i flammerne.

I Danmark er der enkelte heksefølgelser før reformationen, men det store antal indtraf først med indførelsen af den lutheranske kirke i 1536. Den første superintendent (biskop) på Sjælland, Peder Palladius, skriver i sin Visitatsbog i midten af 1500-årene, at man skal passe på troldkvinder. Man må ikke fortie et kendskab til sådanne kvinder. Man skal angive dem, så de kan få deres velfortjente løn: blive brændt på bålet. Samme sted nævner Peder Palladius, at man netop har brændt en hob hekse i Malmø, og at flere sidder og venter på at blive brændt andre steder.

Der blev brændt piger i alle danske byer. Vi kender ikke det præcise antal, kun at det var mange. I Tyskland er antallet anslået til op imod en million. At straffen var afbrænding skyldes at ild var rensende – det onde blev tilintetgjort. Handlingen blev retfærdiggjort ved, at man gjorde verden bedre – man brændte djævelskaben bort.

Forinden kvinderne blev brændt, havde de ofte gennemgået en lang og meget grundig retsbehandling. Mange af dem erklærede sig skyldige, enten som følge af tortur eller fordi de var af den overbevisning, at de var skyldige / at de havde solgt deres sjæl til Satan. Den tortur, der blev anvendt, var utrolig brutal: pinebænke, kageruller med pigge, gloende jern o.s.v. En anden bevisførelse for om en kvinde var heks foregik ved, at hun blev puttet i en sæk, som blev bundet til og smidt i vandet. Flød sækken ovenpå, var kvinden i pagt med djævelen, og hun blev brændt som heks. Drukne hun, var hun ikke en heks, men så var det Guds vilje, at hun skulle dø.

En særstilling indtager de store statsager, hvor kvinder anklages for at ha-

ve forgrebet sig på statens interesser. Eksempelvis i 1543-44 hvor nogle kvinder dømmes for at have forhekset den kongelige krigsflåde til skade for Danmark. Og igen i 1590 er de kongelige skibe blevet forhekset. Det var dog yderst sjældent, normalt lød anklagen på mere håndgribelige ting.

Et gennemgående træk er domme for udøvelse af »lægegerning«. Det er en uangribelig kendsgerning, at mange af de såkaldte kloge koner blev dømt som hekse. Deres viden om og udøvelse af lægegerningen overbeviste befolkningen om, at de måtte stå i ledtog med djævelen. I førnævnte Visitatsbog forbyder Peder Palladius bønderne at anvende kloge koner: »ikke lade dem hente til deres heste, til deres køer, til dem selv, når de bliver syge, og de skal komme og velsigne dem«. Bønderne havde ellers god brug for deres hjælp, da der stort set ingen læger fandtes i Danmark. Fra 1663 er bevaret en decideret hekse-kunstabog, som også indeholder en lang række råd om behandling af sygdomme hos dyr og mennesker.

Det var altså ikke 1600-årenes kvindesagskvinder, der på grund af deres seksuelle frihed blev forfulgt og brændt. Det var derimod kvinder, der fungerede som kloge koner og derved udfyldte de tomrum, som manglen på læger efterlod. Herudover kommer forskellige særtilfælde, hvor kvinder bliver dømt for hekseri på grund af en psykisk sygdom. For eksempel den kvinde som blev brændt i Ystad i 1636. Hun havde 6 børn uden for ægteskab og påstod, at hun stod i forhold til Elverkongen – som i øvrigt efter hendes udsagn »var en kold én«. Desuden har vi efterretninger fra udlandet om, at de ting som kvinder tilstod, at de havde

*En pinebænk med »kagerulle«
med pigge er bevaret i Lübeck.*

begået, skyldtes brug af narkotiske midler. Men alt dette til trods, er der en overvægt i antallet af lægekyndige kvinder.

Befolkningen gik virkelig op i heksejagten. Angiveriet blomstrede i fuldt flor, og ingen kunne vide sig sikre. En troldkvinde fik ansvaret for at en kongelig flåde ikke kom frem. Ansvar blev placeret på en tredje part og ikke på ledelsen, hvor det nok retteligt hørte til. Hvis nogen blev syge og enten

døde eller på forunderlig vis blev helbredt, skulle det på en eller anden måde begrundes. Hvad var lettere end at give en kone i nærsamfundet skylden, og anklage hende for at være i pagt med djævelen. Det er let at forstå, hvorfor de lægekyndige kvinder blev skydeskive for den lokale sladder. Hvis en klog kone var meget dygtig til sit job, måtte det jo have sine grunde. Man levede i en verden af overtro, hvor den kloge kone ofte selv følte, at hun var i forbindelse med overnaturlige magter.

Det var så godt som kun underklassens kvinder, der endte på bålene. Ikke mindst i sager om trolddom var der en social slagside. Lighed for loven har aldrig eksisteret. Det har altid været vanskeligere at rejse en sag imod overklassen, mens underklassen ofte igennem tiden er blevet et værgeløst offer for utallige former for undertrykkelse. Blev der endelig rejst anklage imod nogen fra overklassen, så havde de også de bedste muligheder for frifindelse.

Efterhånden faldt dømmingerne lidt til ro, og det blev nu en væsentlig opgave for staten at begrænse hekseforfølgelserne. Mange blev frikendt, eller de blev idømt en anden straf. I Christian V's store lovgivningsarbejde år 1683 er der en særlig trolddomsparagraf. At øve trolddom er stadig forbudt. Der blev dog aldrig brug for den, idet vi her i Danmark brænder den sidste heks på bålet samme år.

»To unge mennesker var blevet dybt forelsket i hinanden, men desværre var de allerede hver især gift med en anden. De henvendte sig til egnens kloge kone, Karen Gregers Madsen, der tilbød at hjælpe de to unge mennesker med at skaffe sig af med deres ægtefæller. Hun gav dem nogle (i øvrigt

ufarlige) gifte, og anviste dem nogle magiske formler. Komplottet blev opdaget, og Karen Gregers Madsen sat i fængsel. I den efterfølgende proces erkendte Karen sin skyld, og vedgik at hun var en heks. Hun blev dømt og brændt som sådan.«

Selve afbrændingen kunne foregå på to måder. I Danmark anvendtes kun

stigemethoden, hvor heksen blev bundet til en stige, som blev rejst ved siden af bålet. Når det brændte godt, blev hun styrtet ned i bålet. I Centraleuropa opstillede man en stolpe midt i bålet, hvorved heksen blev bundet fast. Bålet blev anlagt omkring stolpen og antændt. Denne sidste metode var langt mere pinefuld end den første.

*Slangen: Symbolet på Satan har fået kvindehoved.
Meningen var klar. Kvinder er tættere på det onde end mænd.*

Da landet blev øde

SÅDAN EN BANDE KONGELIGE LEJESOLDATER PÅ FLUGT FOR FJENDEN HØRER IKKE TIL HERRENS BEDSTE FÅR...

... GUD SE I NÅDE TIL DE STAKLER, SOM KOMMER TIL AT STÅ I VEJEN FOR DE GRUSOMME KARLES PLYNDRINGSFÆRD....

... ASKE OG DØD EFTERLADER DE SIG....

... KUN DE ÄLDSTE KRYKKONER LUNDGÅR AT BLIVE KLÄDT NÖGNE OG VOLDTAGET PÅ STEDET UNDER MEGEN MÖRSKAB...

... ALT, HVAD RIG ELLER FATTIG HAR AF VÆRDI BLIVER RODET FREM FRA KAMMER OG LOFT....

»Hver side en sejr.
Hvem tilberedte sejrsmiddagen?
Hvert tiende år en stor mand.
Hvem betalte omkostningerne?«

Således slutter Bertolt Brecht sit berømte digt »En læsende arbejders spørgsmål«. Vi kender alle svarene på disse spørgsmål: det arbejdende folk. Krig har til alle tider været menneskets største forbandelse. I 1600-tallet blev Danmark hårdt ramt heraf. Det var landets konge, der ville krigen, og taber blev *folket*. Det er umuligt at gennemgå alle disse krige inden for denne fremstillings rammer, men elementer af danskernes deltagelse i trediveårskrigen og svenskekrigen 1657-1660 kan give et lille indtryk af, hvad krigen betød for folket.

Da Christian III havde vundet sig hele Danmark i 1536, var han sammen med den svenske konge Gustav Vasa på det rene med, at krig forarmer og ødelægger rigerne. Det er et uanvendeligt politisk værktøj. Denne viden og indstilling fik hans søn Frederik II først efter at have udkæmpet en stor nordisk krig. Dennes søn, Christian IV, lærte aldrig lektien.

Han overtog et rige, som ud fra samtidens målestok var rigt. Skatterne udplyndrede ikke folket, der herskede fred, og klassesdomstolene sikrede en indre stabilitet. Men Christian IV ville gerne indskrives i historien som heltekongen. På denne tid rullede den katolske modoffensiv imod de protestantiske tyske stater hastigt frem. Hvad var så mere naturligt for den danske konge end at optræde som den sande tros forsvarer. Det danske rigsråd anså den europæiske politik for at være mere kompliceret, og de mente ikke, at trediveårskrigen havde så meget med

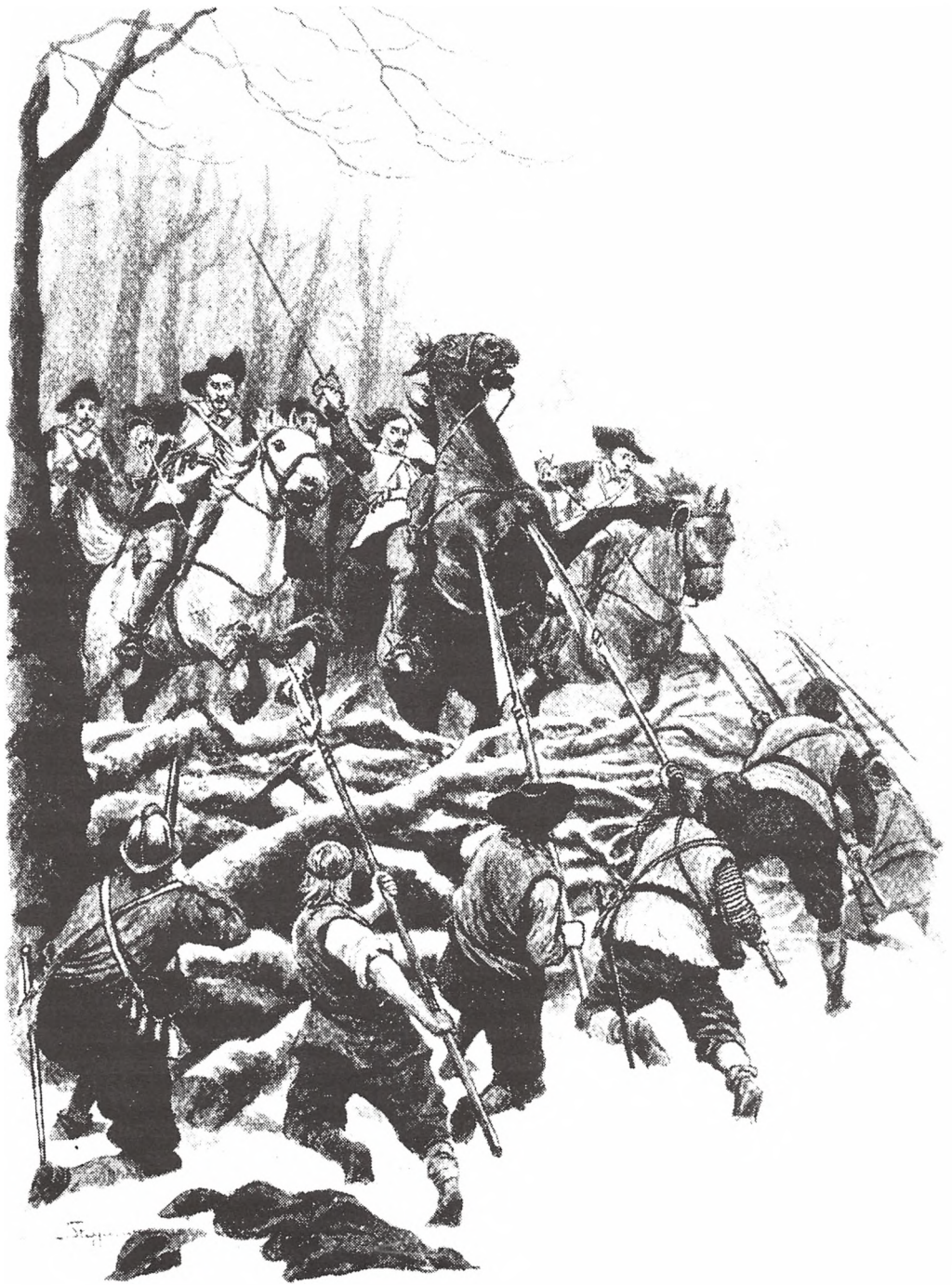
religion at gøre, at det kunne begrunde en dansk indtræden i den. Kongens anmodning om at gå i krig blev derfor afslået.

Nu var Christian IV ikke kun dansk konge men også nordtysk fyrste, hertug i Slesvig-Holsten. I sin egenskab heraf udrustede han en stor lejehær, som han personligt førte ind i trediveårskrigen. Hæren led et gigantisk nederlag i det nuværende Harzen. Og kongen og hans hær flygtede nordpå, skarpt forfulgt af general Wallensteins dygtige og veldisciplinerede styrker.

Da Christian IV's lejetropper nåede Jylland, var de stort set helt uden ledelse og disciplin. De opførte sig som om de havde erobret et fjendeland, så plyndring og brandbeskatning blev virkeligheden i Jylland. Adelen og mange præster flygtede til Norge eller øerne for at undgå den plyndrende hær. Men de jyske bønder havde ingen steder at flygte hen. Lejehæren begyndte at strejfe om i mindre grupper, og når de rykkede ind på en gård, tvang de bonden til at udlevere alt af værdi (penge og sølvtoj), de stjal mad og tøj. Ofte blev konen voldtaget og gården brændt af. Det sidste var særlig slemt, for høsten var netop kommet i hus.

Da den fjendtlige hær under general Wallenstein nåede op i Jylland, kom de som erobrere, men befolkningen følte det som en befrielse. Bondebefolkningen meddelte gerne, hvor den danske hær befandt sig, for nok plyndrede Wallensteins lejehær, men det var ikke det meningsløse hærværk, som Christian IV's lejehær havde udfoldet.

For det arbejdende folk var nationalisme ukendt, og hovedparten af bondebefolkningen var totalt ligeglade med om kongen hed Christian, Gustav eller noget helt tredje. For dem hand-

Fra »Gjøngehøvdingen«.

lede det om at overleve, hvilket i højeste grad blev vanskeliggjort af de for befolkningen så meningsløse krige.

I krigen 1657-1660 blev hovedparten af Danmark besat af svenske tropper. Det var ved den lejlighed, at Svend Gønge og gøngerne førte den berømte partisanrig imod svenskerne og deres tyske lejetropper. Denne kamp er blevet gjort berømt af forfatteren Carit Etlar i de to romaner »Svend Gønge« og »Dronningens Vagtmester«. Men var partisanrigen i midten af 1600-tallet et udslag af nationalisme? Afgjort nej, da nationalismen i den form vi kender er en langt senere foreteelse. Der var tale om nødværge på lige fod med den jyderne udviste, da de angav de danske lejesoldater til tyskerne under Christian IV. De svenske lejesoldater plyndrede og dræbte, hvor de kom frem. Det fik bondebefolkningen til at svare igen med partisanrig, for der er grænser for det arbejdende folks tålmodighed.

Krigen i 1600-tallet var ikke nationalkrige. De var stormænds og kongers kampe for egne mål. Selv om hærene fortrinsvis bestod af lejesoldater, var det landets arbejdende befolkning, der kom til at betale, såvel igennem skatter som når hærene drog hærgende og plyndrende igennem landet. Og krigen var endda ikke den danske almues eneste lidelse.

Kopper og pest

I 1600-tallet rantes Danmark af flere koppe- og pestepidemier. Konge og adel samt de højeste inden for borger- og præsteskab flygtede fra de steder, hvor de hærgede. Men det arbejdende folk måtte blive, hvor de var. Sygdom

var dengang som nu klassebestemt, i det de laveste socialgrupper blev hårdest ramt – og især når der opstod epidemier.

Der fandtes kun meget få læger, og de, der var, tog sig ikke af almindelige mennesker, men var tilknyttet overklassen. Deres viden om sygdomme var samtidig ikke noget at råbe hurra for. Det er først i begyndelsen af 1600-årene at man begynder at studere menneskets anatomi ved dissektion primært af henrettede forbrydere. Indtil da havde legemet været ukrænkeligt, og i middelalderen var legemets nøgenhed forbudt selv for læger. Derfor var lægernes viden baseret lidt på de få nye anatomiske resultater, men mest på de antikke lægers resultater.

Hvis lægerne ikke flygtede, når en pestepidemi brød ud, begrænsede deres hjælp til underklassen sig til, at de udstedte en række »gode råd«. Det ældste råd imod pest var åreladning. Den blev foretaget ligesom al anden kirurgi af bartsværeren (barbereren). En mere effektiv sygdomsbekæmper har været den kongelige forordning om, at pestramte områder skulle isoleres. Desværre havde befolkningen ikke forståelse herfor, og brød derfor forbudet og slap helvede løs.

I et sygdomsområde skulle der anlægges et pesthus, hvor en arrest- og pestmester blev ansat til at tage sig af de syge. Bystyret blev pålagt at sørge for de fattiges underhold under pesten. Nu var pesten ikke den eneste epidemi, der ramte landet. Kopper tog også deres andel af befolkningen. Kopper smitter direkte og ikke gennem en smittebærer, så umiddelbart skulle man bedre have kunnet begrænse den.

Såvel imod kopper som imod pest anbefalede lægerne åreladning. Resultat

tatet af en sådan behandling var naturligvis negativt. At tappe syge mennesker for blod og samtidig give dem af-føringsmidler kunne kun svække dem yderligere. I folkemedicinen havde man et middel imod kopper – en primitiv form for vaccine – som først blev anerkendt flere hundrede år senere: Hvis man som rask bar et stykke stof vædet i koppematerie omkring en arm eller et ben, skulle man være beskyttet imod sygdommen.

Forståeligt nok blev pest mødt med en sand rædsel. Under svenskekrigene i 1659 udbrød en voldsom epidemi. Men mener, at smitten kom hertil med de polske soldater. Der er bevaret nogle uhyggelige optegnelser i Jels kirkebog fra denne epidemi. År 1659 dør Mads Andersen i Grønbæk: »Han blev ført til Jels kirkegård, men hundene åd ham af kisten. Hans hustru døde

Rotten: Pestens vigtigste smittebærer.

også i Grønbæk, men blev liggende på bordet, hvor ormene fortærede hende. Hun blev ubegravet.« Andetsteds i samme kirkebog skriver præsten om en lam ung mand, som var blevet lagt i kisten med to grebe.

Men megen af denne forsigtighed hjalp intet. Hovedsmittebærer var lopper og lus. Og dem var der mange af. I et bondehus var det ganske almindeligt, at man havde en stolpe i stuen beregnet til at klø sig op af. For almuen opfattede ofte lopper og lus som et sundhedstegn. Var der ikke så mange, gav det anledning til overvejelser, om man ikke var alvorlig syg.

Pesten krævede gennem flere århundreder sine ofre hovedsageligt i underklassen. I 1711 ramtes København af en epidemi, som dræbte 1/3 af byens befolkning eller ca. 25.000 personer. Det siger sig selv, at disse voldsomme pestangreb havde en afgørende betydning for samfundet. Det at dødstallet kom til at ligge væsentligt over fødselstallet, som tilfældet var i de sjællandske landsogne i perioden 1657-1666, hvor der var ca. 25% flere dødsfald end fødsler, fik en afgørende betydning for den økonomiske udvikling i disse sogne.

Når man til disse store indhug i befolkningen føjer krigens forbandelser, er det ikke så forbavsende, at Danmark i disse år lægges øde. Det var ikke kun på landet, at befolkningen døde som fluer. Også i provinsbyerne og i landets hovedstad gik befolkningstallet ned. København genvinder sit tab gennem indvandring, som omvendt er med til at dræne oplandet yderligere.

Byerne

Svenskerne – eller rettere svenskernes lejetropper – opnåede at besætte hele Danmark undtagen København. Byen blev belejret og forsøgt stormet 11. februar 1659, men den blev ikke erobret. Danskerne får hjælp, og der bliver sluttet fred efter at svenskerne har gjort endnu et par forsøg på at erobre Danmarks hovedstad.

Rom kunne først besejre etruskerne efter at have erobret deres vigtigste by

Veii i 399 før Kristus. Et land – forholdet imellem lande – blev defineret ud fra byerne. En stat var en by med omliggende landbrugsområder. En lignende betydning havde København i 1659. Byens betydning var så stor, at svenskerne for at have besejret danskerne måtte erobre København. Så længe landets hovedstad var under dansk herredømme, var landet stadig frit.

Byernes centrale rolle i antikken var i middelalderen blevet overtaget af godserne. Ejendomsretten til jord og besiddelsen af godserne var nu afgørende for magt og indflydelse. Fundamentet for vor tids nationalstater bliver lagt på dette tidspunkt, idet en som oftest svag centralmagt – konge eller kejser – binder flere godser sammen til en stat.

Grundstammen i disse feudale stater var bønderne. Fæstebønderne skabte gennem deres arbejde den merværdi, som var baggrunden for godsejeres og fyrsters eksistens. Middelalderens arbejdere var bønder! Som hovedregel var godserne så godt som selvforsynende uden behov for den produktion, som kunne skabes af et byproletariat. Byerne var da også små, ligesom antallet af indbyggere var lille. Der var kun en ganske ubetydelig produktion, som ofte kun havde betydning for kongemagt og kirke, da de aftog byernes produktion. At en by som Lund voksede skyldtes især at ærkesædet aftog et stort antal produkter inden for alle kategorier. Derimod havde selve byen Lund næppe nogen større betydning for det omliggende land.

Dog øges byernes betydning. Danmark var i 1600-årene et landbrugs-samfund som i middelalderen. Dog skete der voldsomme forandringer. Flere og flere mennesker boede nu i byerne. Man havde således forsøgt at

give byerne monopol på handlen inden for et ret stort område, hvilket dog aldrig lykkedes til fulde.

Men byerne blev større, og deres handel og begyndende produktion fik afgørende betydning for de kommende generationer. Der fandt en opsamling af kapital sted i byerne, og hermed voksede deres mulighed for at påvirke det omgivende samfund. Reformationen fik således utvivlsomt netop så stor betydning på grund af kapitalophobningen i byerne. De førte an og viste vejen!

Så selvom Danmark var et landbrugssamfund, hvor mere end 80 % af befolkningen var bønder, så blev samfundets normer/samfundets udvikling afstukket i/af byerne. Dette er dybest set nok en af hovedårsagerne til, at renaissance = »genoplivelsen af den glørværdige klassiske oldtid« bliver til. For fæstebonden var antikken fjern, men for byernes arbejdende befolkning var sammenhængen mellem de antikke bystater og deres egen bys betydning utrolig tydelig. I nogle byer gik man så langt, at man bogstaveligt talt efterlignede det gamle Roms forfatning. Byens indbyggere fik højnet deres selvfølelse, da ideen var, at de skulle føle sig som arvtagere af Romerriget – altså vel at mærke det glørværdige Romerrige. Ingen talte om eller tænkte på, at der også der var sultne og arbejdsløse skarer.

Byudviklingen kom også til Danmark. Ikke kun København fik vokseværk, det gjaldt også provinsbyerne, og det er først i 1600-tallet og specielt efter indførelsen af enevælden, at København begynder at vokse fra de andre byer. I Skåne anlægges en så væsentlig by som Kristiansstad. I Norge blev Christiania anlagt... og i Slesvig

Bislagssten. I Køge står dette 1600-talshus med bislagssten – bænke – foran.

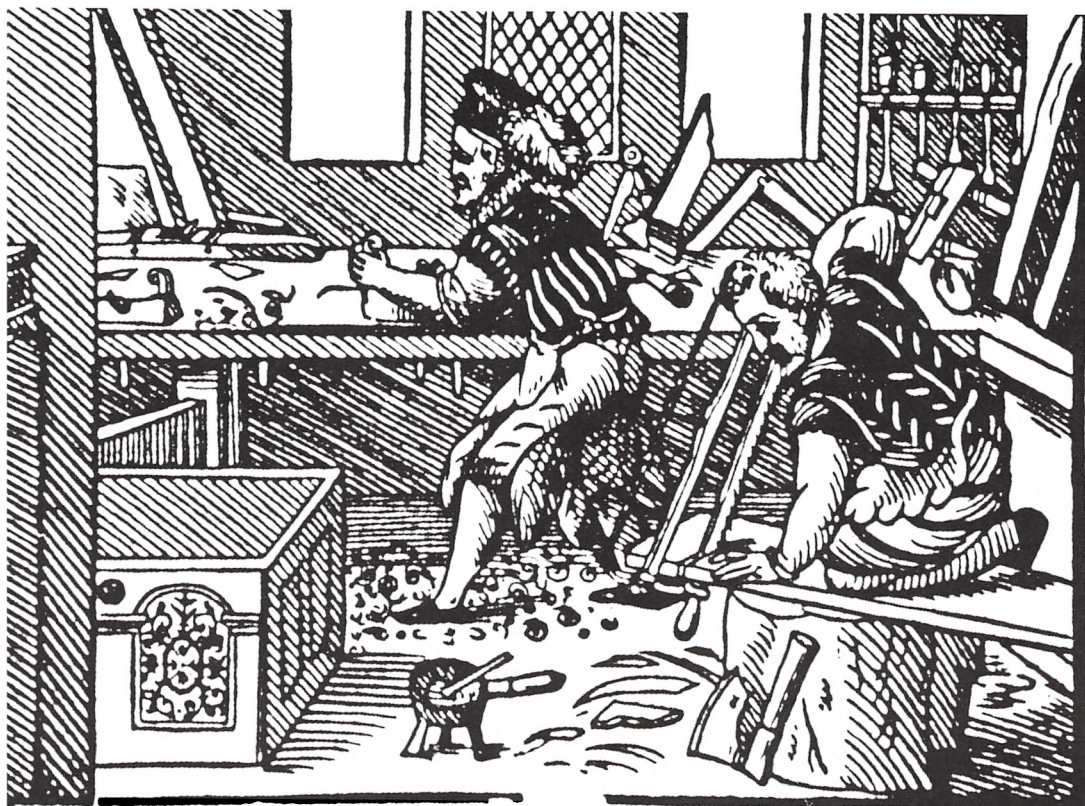
*Christian IV har sat sine
spor mange steder.
Denne smukke
orgelfacade sidder i
kirken i Kristiansstad.*

Snedkere på arbejde.

grundlægges Christian IV's elskede Glückstadt. Herhjemme anlagdes lige uden for København Christianshavn – jo, mange kom til i den konges levetid. Man søgte at skabe et Danmark, som kunne komme på højde med resten af Europa. For at det kunne opnås, anså man det for nødvendigt at styrke byerne især gennem at støtte handelen.

Det er ikke uden grund, at mange

forskere mener at der i renæssancens Danmark eksisterede en handelskapitalisme. En spæd begyndelse til det kapitaliske samfund. Kapital = penge fik en stadig større betydning på bekostning af jord. I takt hermed faldt jord ejernes (adelens) politiske betydning, og det ikke kun i økonomisk henseende. Militæret købte nu sine soldater. Den professionelle lejehær var blevet

kernen i datidens hære. Adel og bønder havde tidligere udgjort Danmarks forsvar, men de havde nu ikke længere nogen militær betydning. Dette faktum har utvivlsomt haft betydning ved indførelsen af det kongelige militærdiktatur – enevælden – i midten af 1600-tallet.

Fri næring – eller hver svend sin egen mester

Allerede tidligt i middelalderen havde byens håndværkere oprettet lav. Formålet med disse var flere, men primært at sikre en fast pris og bevirke, at der kun var et bestemt antal mestre inden for et hvert håndværk i en by. Således blev der nemlig nok til alle. Dette for-

hindrede samtidig svende i at starte for sig selv, og man undgik konkurrence. Endelig holdt det de mange omvandrede udenlandske håndværkersvende væk fra byen.

Det siger sig selv, at dette system i udstrakt grad var med til at fastholde den éngangoprettede orden. Ændringer enten mellem de enkelte grupper, gennem fornyelse fra udlandet eller inden for de enkelte fag var stærkt begrænsede. Det er derfor ikke forbavsende, at der i nye tider med krav om fri bevægelighed en række gange blev foretaget indgreb imod dette system.

Lavsvæsenet blev af 1600-tallets politikere opfattet som umoderne og hæmmende for den økonomiske udvikling. Det var ikke i pagt med tidens tanker om udbygning af byernes øko-

nomi. Derfor blev en væsentlig del af Christian IV's regeringspolitik optaget af at løse dette problem. Først med indgreb imod og senere ved en total afskaffelse af lavsvæsenet. At blive mester var nu frit for enhver.

Umiddelbart synes dette at være en stor fordel for byens svende. Der var nu ingen begrænsning i antallet af selvstændige. Alle kunne blive mestre – også de udenlandske svende, som vi havde så hårdt brug for. Men hvad skete? Situationen udviklede sig til sandt anarki. Der dukkede mestre op, der i realiteten intet kendte til deres »valgte« håndværk. Fordeling og behandling af svende og lærlinge var der ikke længere regler for, og den totalt frie næring viste sig hurtigt at vende den tunge ende nedad.

Klager indløb i stort tal til regeringen. De udenlandske svende, der var på valsen, nægtede ganske enkelt at arbejde under de eksisterende vilkår. Godt nok var det blevet lettere at komme til at arbejde som mester, men såvel svend som lærling var pludselig blevet sat uden for lov og ret. Forholdene var i et og alt blevet for usikre. Man begyndte at råbe på ordnede forhold. Det blev hørt. Efter otte år opgav regeringen sin politik, og lavsvæsenet blev genindført. Det var igen oldermanden der skulle afgøre faglige stridigheder o.s.v. Men der var dog begrænsninger i forhold til før. Man måtte for eksempel ikke indgå prisaftaler. Merkantilismen herskede, og selv om man gav køb på proletariatets ønsker, fornægtede man ikke sine idealer.

Sociale forhold i byerne

En naturlig følge af byernes vækst var et stigende byggeri. Mest var det dog overklassen der byggede, og i denne tid opføres mange grundmurede købmandsgårde. Et af disse var Jens Bangs stenhus i Aalborg. Det står den dag i dag og er ikke uden grund genstand for turisternes åbenbare beundring. Meget få betænker, at hovedparten af byernes befolkning dengang boede og levede under ganske anderledes sociale forhold.

Træboder og lerklinede huse lå ganske tæt sammen i de overbefolkede byer. Især de hygiejniske forhold var dårlige. Midt i gaderne lå der store trædesten, kaldet borgmestersten, således at man kunne komme nogenlunde tørskoet frem i byen. Det var sådan, at enhver mente at have ret til at smide sit affald på gaden. Hunde, svin og alskens andre dyr strejfede rundt i byen, og de levede stort set af hvad de kunne finde i rendestenerne. I regnvejr blev byens gader forvandlet til et næsten ufremkommeligt ælte, og i sommerens varme bredte stanken af affald sig. Bag husene havde man »piverterne« alias lokummer. De blev tømt om natten af natmændene, da det ikke var en ærlig mands arbejde. Der var langt imellem tømningerne. F.eks. tog det ikke mindre end fire nætter at tømme piverterne i Studiestræde i 1621, idet natmændene skulle køre med 113 læs.

Vand fik man dels fra brønde, men der var også en anlagt vandforsyning. Denne offentlige vandforsyning fandtes naturligvis kun i de større byer som København, Helsingør, Malmø og Odense. Der var anvendt træør, og vandet fra disse rørledninger var klart bedre end brøndvandet. Dette skyldtes

Københavns slots altertavle. Den fik Viborg som hjælp af kongen efter den store brand i byen.

især at der ofte var meget kort afstand imellem piverterne, rendestenene og brøndene. Derfor blandedes indholdet ofte, så det er ikke underligt, at man foretrak at holde sig fra vand og i stedet drikke øl. Dette var uanset alder – vand kunne være direkte farligt at drikke.

Blandt byernes proletariat var dødeligheden meget stor. Dødeligheden var fortsat større end fødselstallet i byerne, og byerne kunne kun opretholde deres befolkningstal ved en vedvarende indvandring fra landet. Dette skyldes især den store børnedødelighed. En fødsel var yderst farlig både for mor og barn, men især de første leveår var farlige for børnene. Der var høj børnedødelighed i alle sociale lag, men den var størst blandt byernes fattige, fordi denne gruppe levede under de ringeste sociale forhold. Der har altid været en forbindelse mellem boforhold, sygdom og død.

Ved siden af sygdom frygtede man i byerne brand. I de tætbefolkede byer,

og spe. Utugtige kvinder klædte man af til bæltstedet, hvorefter de blev pisket ud af byen. Fremhæves kan, at der i begyndelsen af 1600-tallet skete en mildning af retsforholdene. Færre blev henrettet. Grunden var i al sin enkelhed, at kongen havde brug for arbejdskraft i sine »fabrikker«, hvilket vil blive uddybet senere i teksten.

Antallet af hængninger fulgte de sociale skel – datidens retssystem var endnu tydeligere end i dag klassesdomstole. Dem der blev hængt var dem, der tilhørte det arbejdende folk. Overklassen følte sig heller ikke for fin til at lade sine tjenestefolk undgælde for egne forbrydelser. Da man f.eks. i midten af 1500-tallet i Oluf Rosenkrantz' papirer fandt en forfalskning af et kon-

gebrev, hvad var så lettere end at anklage skriveren. Et referat fra det pinlige forhør er bevaret, heri står bl.a. »Da han ikke ville tilstå sin gerning, lod vi skarpretteren strække ham noget hårdt tre gange, da råbte han stedse i pinen, NEJ NEJ NEJ JEG ER USKYLDIG... da bagbandt skarpretteren ham og ville have ham til stigen igen. Da han mærkede dette bad han, at man ikke skulle pine ham, han ville tilstå...« Staklen blev dømt for forfalskneri og trolddom. Dette er kun et eksempel ud af mange, som f.eks. adelsmanden der får hængt sin skrædder for at have stjålet stof. Selv om skrædderen kan dokumentere sin uskyld, ja så dømmes han som tyv, hvilket betød hængning.

Tidens økonomi

Under Christian IV var der fortsat ingen økonomisk planlægning, sådan som vi kender fra vore dage. Økonomer og økonomiske teorier hører senere tider til. Man arbejdede ikke med en sammenhængende økonomisk plan, men betragtede de enkelte elementer mere eller mindre isolerede. Medvirken i forretninger blev heller ikke udelukkende vurderet efter rene »økonomiske« betragtninger. Selvfølgelig havde en ting som profit betydning, men elementer som ære, pligt og sædvane spillede en langt større rolle, end vi er vant til i dag.

Men hvordan var hovedstrømningerne i tidens »økonomiske tankegang«? Hvorfor bekæmpede man for eksempel lavsvæsenet? Her er det vigtigt at fastslå, at der absolut ikke var tale om nogen form for liberalisme. Man opfattede staten og statens interesser som værende det vigtigste i samfundet. I middelalderen troede man på, at verden blev ledet af pave (kirken) og kejser (øvrigheden), med den førstnævnte som vigtigst. Dette verdensbillede var ændret i 1600-årene. Nu var det centrale element nationalstaten. Dette må ikke forveksles med nationalisme, der først bliver fremherskende langt senere. Men det var staten med kongen i spidsen, der stod i centrum, og det var dennes interesser, der skulle tilgodeses. Dette betød, at de økonomiske initiativer man tog – primært udenrigspolitisk og militært – var for at bedre statens stilling.

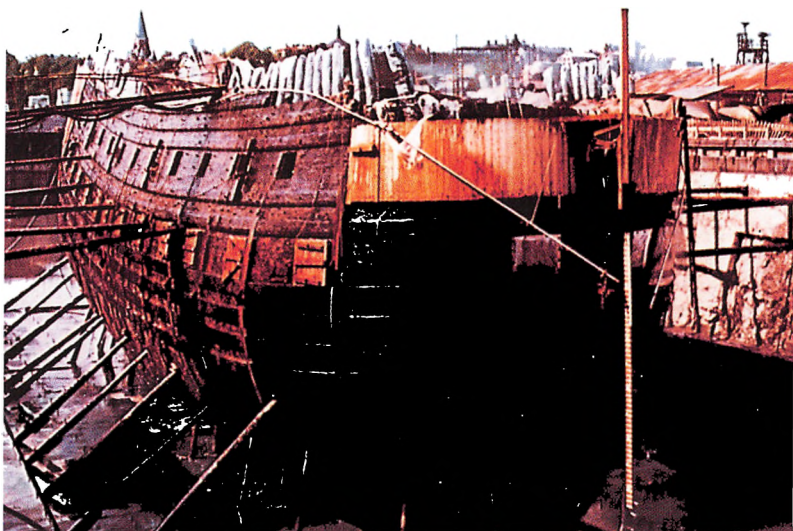
Statens udgifter i 1600-tallet var primært til militæret. Vigtig var landets udenrigspolitiske placering, og her var krigen den legitime måde at markere sig på. Derfor var det centrale punkt i den økonomiske tankegang ikke at skaffe størst mulig profit, ligesom man ikke søgte at skabe et selvstændigt og lønsomt erhvervsliv. Målet var at sikre en militær overlegenhed i forhold til vore nabolande – ikke mindst i forholdet til Sverige. Dette mål mente man at kunne nå ved at gøre staten selvforsynende især med krigsvigtige produkter.

Toldpolitik

Toldpolitikken blev et vigtigt led i statens bestræbelser hen imod selvforsyning. Danske produkter skulle begunstiges, ikke ved at gøre dem bedre eller mere konkurrencedygtige, men ved at beskytte dem. På hjemmemarkedet beskyttede man danske produkter med en restriktiv toldpolitik suppleret med indførselsforbud. Dette skulle værne danske produkter imod udenlandsk konkurrence.

Denne politik var til tider ret alvorlig for det arbejdende folk. Den restriktive toldpolitik betød sammen med monopoliseringen prisstigninger. Indførselsforbud især af mel og brød ramte fødevarerpriserne. Udførselsforbud og eksporttold på en lang række danske varer var også til skade for un-

*Den militære oprustning
fordrede, at skibene blev
så store og flotte som
muligt. Wasaskibet sank
af samme grund, da det
blev søsat.*

derklassen. Generelt må vi konkludere, at den økonomiske politik var til skade for forbrugerne, og især forringede det arbejdende folks levevilkår.

Men formålet var heller ikke at gavn landets indbyggere, men derimod at styrke staten. Statens militære stilling skulle styrkes ved i stigende grad at gøre landet selvforsynende – i hvert fald med de produkter, der skulle bruges af militæret. Rent konkret medførte det, at en række produkter, som var nødvendige for produktionen, blev fritaget for told. Dette drejede sig hovedsageligt om råvarer, og danske råvarer blev enten belagt med eksporttold, eller der blev nedlagt direkte forbud imod at eksportere dem. Omvendt blev danske færdigvarer til eksport fritaget for udførselstold.

Nu skal man ikke tro, at den toldpolitik man havde valgt at føre var så ensartet og klar, som det kan lyde her. Dels skiftede man flere gange i vade-stedet, og dels var undtagelserne næ-

sten flere end reglerne. Man havde bestemt ikke forladt tidligere tiders privilegiepolitik. Enkelt personer og enkeltinteresser blev stadig tilgodeset og forfordelt!

Et land uden råstoffer

Hovedproblemet med at gøre Danmark selvforsynende var landets mangel på råstoffer. Primært havde militæret brug for kobber og jern, og både på Sjælland og i Skåne søgte man efter det. Men Danmark er og bliver uden disse råstoffer. Bedre gik det i Norge, hvor indrullerede tyskere virkelig fik sat en fabrikation af bly, kobber og sølv i gang. Men produktionen var ikke stor nok til, at den kunne lønne sig. Christian IV opgav snart denne bjergdrift og solgte til private. Bedre gik det med produktionen af krudt. Med dansk salpeter og islandsk svovl kom der gang i fabrikationen af krudt.

Vi var og er afhængige af råstoffer, og da vi ingen har, er vi nødsaget til at importere dem. Derfor kunne heller ikke Christian IV gøre Danmark selvforsynende – og det helst med en vis eksport. Dette skyldtes, at de øvrige europæiske lande stort set førte den samme økonomiske politik som Danmark. De ønskede også at begrænse deres import og styrke deres eksport.

Danmarks importudgifter skulle dækkes af eksportindtægter. Derfor gik det an, så længe landbrugseksporten dækkede udgifterne. Men krigsførsel kostede ikke kun penge, den forårsagede også en øget import. Den danske økonomi, hvis man overhovedet kan bruge det udtryk om begyndelsen af 1600-årene, var således *meget* sårbar overfor udsving i eksport-import forholdet. Hvorfor der faktisk havde væ-

ret grund til at føre en langt mere forsigtig politik, end de forskellige konger ønskede at føre.

Hele den politik, hvor man gennem statsindgreb stræber efter at gøre sig selvforsynende, kaldes ofte merkantilisme. Skulle en merkantilistisk politik gennemføres, så måtte der ophjælpes en dansk produktion på en lang række områder.

De første fabrikker

I 1605 udsendte Christian IV en forordning, hvori han forbød løsgængeri. Løsgængere skulle indfanges, og som der står i forordningen: »til dette behov ladet opbygge og ordinere et tugthus her sammesteds (København) hvor sådanne løsgængere skulle henordnes

Toldopkrævningen foregik ved Kronborg, der sammen med Kärnan virkede som »lås« for Øresund.

og indordnes og siden tilholdes at lære et håndværk, hvormed de deres brød og ophold kunne fortjene.« Ideen var at udenlandske mestre (primært nederlandske) skulle uddanne og lede den danske arbejdskraft og grundlægge en omfattende tekstilfabrikation.

Arbejdskraften var bare ikke fri arbejdskraft. Man indfangede mennesker, primært kvinder og børn fra proletariatets store omstrefjende skarer. I begyndelsen blev de alle holdt sammen, men senere opsplittede man dem i et hus til kriminelle og et til børn. Løstgængende kvinder holdt man for sig selv i en spindestue. Projektet blev gigantisk. I 1625 var der beskæftiget op imod 700 – et enormt antal efter datidens forhold.

Strengt taget er det forkert at kalde dette en industri eller en fabrik. Årsagerne er flere. Dels blev ingen af maskinerne drevet af »kunstig« energi men af muskelkraft, og dels var arbejdet opdelt på en serie mindre værksteder. Virksomheden var stor, men man anvendte ikke de fordele stordrift kan give.

Helligåndsklostrets gamle sygesal i København blev indrettet som fabriks- eller rettere arbejdshal for de løstgængende kvinder. Her boede og arbejdede kvinderne og de var kun sikret et sted at være og en tarvelig kost. De forhold disse »første fabribspiger« i Danmark levede under var nærmest slavelignende. De indsatte ejede ikke deres egen arbejdskraft. Arbejdsgiveren – Christian IV – rådede ikke kun over pigernes arbejdskraft men også over personerne – og det er jo netop det, der kendetegner slaveri. Alligevel fremstilles disse arbejdspladser i mange historiske værker som noget foretagsomt og positivt. Ingen vurderer arbejderens vilkår,

Helligåndsklostrets sygesal. Christian IV indrettede her Danmarks første fabrikshal, hvor kvinder og børn var tvangsarbejdere.

Dette berømte maleri viser Christian IV siddende stolt på sin hest, men han er iført kniplinger lavet af slavearbejderne!

men roser kongen for hans gode initiativ. Men man kan ikke nøjes med at omtale medaljens forside.

I tugt- og børnehuset brugtes store mængder uld, langt mere end der kunne skaffes i Danmark. Derfor måtte man importere store mængder uld primært fra Pommern. Dette belastede det i forvejen skæve forhold imellem import og eksport, og for at føje spot til skade var der problemer med afsætningen af produktionen. Der blev klaget over kvaliteten. Kongen forlangte at den blev forbedret – dog uden resultat. Kvaliteten var fortsat for ringe. På trods af påbud, nedsatte avancer og så videre var der i realiteten kun én aftager af disse produkter – staten selv. Dynger af uldtøj hobede sig op på lagrene, og efter få års forløb måtte man opgive projektet.

Et af formålene med projektet havde været at lære børnene et håndværk. Hvis vi antager, at der i de gode år var op imod 600 børn i lære, og at deres læretid var 4 år, må vi antage, at der trods et vist frafald på grund af pest og andre sygdomme, er blevet uddannet et betragteligt antal. Men vi kan ikke spore nogen. Vi ved faktisk ikke, hvad der blev af de indsatte, da fabrikationen blev standset. Det må antages, at en hel del er vendt tilbage til løsgængeri på landevejene.

En arbejdsdag

Vi er så heldige, at der er bevaret en forordning fra 1621, der i detaljer fortæller om forholdene i børnehuset. I denne formaner det, at børnene skal »holdes flittigt til sit håndværk«. Efter fire år er de udlært, og er de gamle nok kan de løslades. Har de været flittige,

ja da skal de gifte sig med »de indsatte piger«. Hver dag skulle børnene have en halv times undervisning af præsten i læsning og skrivning. Klokkeren seks om morgenen var der besøg af bartskeereren, der tilså institutionen lægeligt. Var der særligt vanskelige tilfælde kunne de sendes videre til medicus (lægen).

I forordningen bliver der også lagt en kostplan for de indsatte. Fik de saltmad, så skulle de have sennep og eddike. Stærkt øl måtte ikke forekomme, kun almindeligt. Menuen ugen igennem bestod af: flæsk, kål, grød, islandsk fisk, smør, ost og saltet fisk. Maden skulle serveres for børnene af en portner, et par fanger og kokkedrengen. Produktionen skulle forstyrres mindst muligt.

Et andet karakteristisk træk var kontrol. Husets daglige leder, fogden, skulle når råvarerne ankom til huset kontrollere deres stand og kvalitet. Bagefter blev det kontrolleret om alt virkelig blev brugt til det det skulle.

Uregelmæssigheder i børnehuset blev typisk straffet med at madrationen blev sat ned. Det blev dog i forordningen af 1621 indskærpet, at det ikke måtte være så meget, at det kunne true nogen på livet. Ellers straffede man, som det var vanligt på den tid – med regulære bank.

Børnene fik ingen penge for deres arbejde, men dog klæder og mad. Klæderne skulle endog skiftes én gang om ugen, således at de var rene. I sengene skulle der kun sove to eller tre, og deres dyner skulle stoppes med fjer og halm. Men selv om behandlingen efter datidens forhold ikke var så ringe, fjerner det ikke kendsgerningen, at der også her er tale om tvungen arbejdskraft, der udfører arbejde uden løn.

Danmarks første »fabriksarbejdere« var mere slaver, end de var arbejdere.

Det københavnske silkeværk

En anden virksomhed, som Christian IV forsøgte at få i gang, var silkeværket i København. Ideen var, at kunne man fjerne en del af luksusimporten ved at producere varen selv, og måske senere endog eksportere af den – ja, så havde man sandelig opnået en handelspolitisk fordel af betydning.

For at få silkeværket i gang blev der indkaldt en lang række udenlandske mestre. En stor del kom fra Nederlandene, men dem der udførte det grove arbejde var proletarerne her fra landet. Denne opbygning hang sammen med den kendsgerning, at vi her i landet ikke før havde haft en sådan produktion. Situationen var altså ikke ulig den, vi i dag kender fra u-landene. Det er folk udefra, der sidder på de ledende stillinger, imens den lokale arbejderklasse må lave det grove arbejde.

Et andet af de problemer, som vi i dag kender fra den 3. verden, kom også til silkeværket i København. Det var næsten umuligt at afsætte varerne. For at kunne sælge dem havde kongen ønsket forbud imod indførsel af silke – men det sagde rigsrådet nej til. Så blev der for kongelige midler stiftet et handelskompagni, som fik monopol på handlen, ligesom silkeværket havde monopol på produktionen. Men lige meget hjalp det. End ikke ophævelse af forbudet imod at borgerlige gik med silketøj kunne skaffe omsætning, således at silkeværket kunne blive rentabelt. Hovedparten af produktionen aftog staten, eller rettere halvdelen af produktionen blev i silkeværket, og

1/3 aftog staten eller rettere kongen.

Det er ganske logisk, at dette ikke kunne fortsætte. Kongen måtte opgive og overlade værket til et kompagni af nederlandske købmænd. Men efter et år måtte også de give op, hvorefter værket blev lukket.

Men hvorfor måtte silkeværket og senere tugt- og børnehuset lukke? Var det på grund af kvaliteten af produkterne? Silketøjet havde ikke det udenlandskes standard og var tilsyneladende dyrere. På samme måde blev tugthustøjet skældt ud for dårlig kvalitet ud over kendsgerningen, at det var tugthustøj. Dette er dog kun den halve sandhed, idet en væsentlig årsag var, at der var alt for få forbrugere. De var begge kapitalistiske virksomheder der blev sat kunstigt i gang af staten.

Der var endnu ikke basis for sådanne virksomheder, da de kræver et stort antal købedygtige aftagere.

Kompagnierne

Langt den største del af den danske befolkning var fortsat beskæftiget i landbruget, men byerhvervene fik stadig større betydning, ikke mindst fordi kapital var ved at få en central betydning. Der blev grundlagt en række kompagnier, hvor flere købmænd gik sammen om at drive en fælles forretning. Et kompagni tog sig af salthandel, et tog sig af handel på Island – et andet på Rusland og så videre. Hver enkelt havde skudt kapital ind i foretagendet og i mange tilfælde stod kongen som garant eller hovedindskyder af kapital.

DET OSTINDISKE KOMPAGNI, Danmarks første aktieselskab, tiltrækker sig ganske særlig opmærksomhed. Ikke mindre end 262 var indskydere,

Herren gjorde fattig og gjorde rig. Han nedtrykker og ophøjer i samme.

Kongens foged opkræver skatter ved hjælp af bevæbnede svende. Også dengang finansieredes undertrykkelsen af de undertrykte.

og københavnske »forretningsfolk« tegnede sig for cirka 35 % af aktiekapitalen. Indskyderne fik udbetalt eventuelt overskud i forhold til deres indskud, og papirerne var fuldt omsættelige. Endvidere hæftede indskyderne ikke for firmaets dispositioner. Altså stort set de regler, som et moderne aktieselskab fungerer efter i dag. Her var aktionærernes indflydelse over for le-

delsen dog lig nul. Firmaet blev ledet af ni forvaltere. Det var storkøbmand, og ledelsen var selvsupplerende. Ud nævnelse af nye skulle blot have kongens godkendelse.

Det viste sig snart, at indskudskapitalen ikke rakte til. Aktieselskabet måtte optage store lån, hvilke hovedsagelig blev ydet af kongen. Også selskabets dispositioner slog fejl. I princippet var der god fortjeneste ved at indføre varer fra Østen, men rejsen var lang og ofte forliste skibene. At finansiere disse sejlads krævede temmelig megen kapital, og den kapital var ikke til stede. Så måtte selskabet atter låne! Allerede i 1624 udgjorde lånene mere end 1½ gang aktiekapitalen. Og i 1650 sagde rigsrådet stop, og firmaet blev lukket. Det eneste varige minde fra dette firma blev handelsstationen Trankebar – Danmarks minikoloni i Asien.

Grunden til at det gik dårligt for dette kompagni, som ellers havde fået eneretten på handelen i Ostindien, var nok primært kapitalmangel. Danmark var fortsat et landbrugsland med en »feudaløkonomi«. Kongens forsøg på at presse et kapitalistisk system igennem var dømt til at mislykkes. Der var ingen sammenhæng imellem kongens ambitioner og landets ydeevne.

Generelt må man sige, at slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet er præget af en ny økonomisk tankegang. Dette skal ikke opfattes således, at man arbejdede efter en egentlig økonomisk planlægning, for det gjorde man ikke. Men centralt står i den merkantilistiske politik, som prægede hele Europa, ønsket om selvforsyning specielt for at dække militærets behov. Det er i denne sammenhæng,

man skal se Christian IV's forsøg på at få en selvstændig dansk produktion op at stå.

Han gik meget langt i sine bestræbelser. Han nøjedes således ikke med love og forordninger, men skred til direkte at indfange ubeskæftigede proletarer, som han tvang til at arbejde for sig. Det foregik på Danmarks første fabrikker, hvis alvorligste problem var, at de ikke kunne få afsat deres produktion. Den eneste virkelig store køber var staten. Når det sammenholdes med den kendsgerning, at kapital var en mangelvare i Danmark, giver det næsten sig selv, at såvel fabrikker som handelskompagnier let kunne komme i vanskeligheder. Ret beset prøvede kongen at skabe en handelskapitalisme i et land, som stadig var næsten 100% feudalt.

Hertil skal yderligere føjes, at krige krævede store kapitalmængder. Ikke kun kostede de penge, de forhindrede også, at der blev opbygget et mere købedygtigt publikum. Men dette er vor tids vurdering. Dengang satte man alt på at øge statens anseelse, hvilket bedst blev gjort gennem ærefulde krige. At få råd til at føre dem blev derfor også afgørende for landets økonomiske politik.

Det var det arbejdende folk, som endnu engang måtte bære byrderne. *det* måtte bøje sig for kongens indgreb, for eksempel at lavene blev ophævet, og at fattige blev indfanget og tvunget til at arbejde i tugthuset. DET blev hårdest ramt af forbudet imod køb af udenlandske varer, der både var billigere og bedre end de tilsvarende danske. Og sidst men ikke mindst var det de »almindelige« mennesker, der led mest i krigstider!

Forslag til videre læsning

Tiden 1536-1660 er en periode, som har interesseret mange – både nordiske historikere og forfattere. Historiske romaner som »Gøngehøvdingen« af Carit Etlar, skuespillet »Elverhøj« af J. L. Heiberg samt den nyligt udkomne roman »Christine« af Helle Stangerup, har alle været med til at give os en forestilling om denne tid.

Og når en historisk roman er af så høj en kvalitet, som f.eks. »Christine«, så er det heller ikke så dårlig en indføring i perioden.

Den historiske litteratur er mest af bred karakter. Bøgerne »Dansk socialhistorie« bd. 3 og »Politikens Danmarkshistorie« bd. 7 er væsentlige indføringer i perioden. Med udbytte kan man også læse Palle Laurings utroligt interessante »Danmarks Historie«. I et så bredt anlagt værk kan man naturligvis flere steder protestere, men helheden er spændende, og Palle Lauring ved, hvad han skriver om. Det er en kyndig mands fortælling af vort lands historie, sådan som han ser den.

En anden helt anderledes bred fremstilling er Benito Scocozzas »Feudalisme« fra 1976. Det er en blændende god marxistisk fremstilling af det danske samfund.

Af mere specielle værker bør nævnes Gunnar Olsens bog »Træhesten, hundehullet og den spanske kappe«. Det er en utroligt spændende lille bog, der nøgternt beretter om de straffemetoder herremænd og konger anvendte over for landets bønder.

Den berømte og berygtede kong Christian IV har givet anledning til en særdeles righoldig litteratur. Senest har Benito Scocozza i anledning af Christian IV-året 1988 udgivet en stor biografi om kongen. Bogen er ikke væsentlig forskellig fra så mange om kongen, men den er velskrevet og morsom.

Om dagliglivet skrev Troels Lund i sin tid »Dagligliv i Norden i det sekstende århundrede«. Dette meget store værk er i dag forældet på nogle punkter, men er ikke desto mindre stadig den væsentligste fremstilling om emnet. Bogen er for øvrigt utrolig godt skrevet.

I Nationalmuseets små skrifter om f.eks. lys, er der også megen viden at hente om dagliglivet.

En af de bedste måder at møde historien på, er ved at tage rundt i landet. Her er der god hjælp at finde i en serie af »vejvisere«, som Broby Johansen har skrevet. Endelig findes der rundt om på vore museer en meget rig samling af ting fra fordums tider – ikke mindst fra det danske landbrugssamfund.

TEMA

Kommunikation

Hærulfstenen: I Norden anvendte man runer.

Som skrevet står...

Enhver udveksling af ideer, varer eller informationer forudsætter kommunikation. Derfor vil de følgende sider kort opridse de tre store medierevolutioner, der så totalt har forandret menneskenes hverdag.

Skrift og samfund er nemlig så snævert knyttet sammen, at kulturhistorikere må inddrage skriftsproget, hvis de ønsker at få indsigt i de historiske samfunds organisation og kulturtrin. De store kulturer er blandt andet blevet bedømt på deres anvendelse af skriftsproget; hvem har adgang til det og hvordan anvendes det? Det er igennem svar på sådanne spørgsmål, at et samfunds kulturtrin afslører sig, og det gælder, hvad enten der er tale om billedskrift, stavelsesskrift eller alfabet-skrift.

De ældste kendte spor af et skriftsprog stammer fra den sumeriske flodkultur mellem Eufrat og Tigris for mere end 5000 år siden. Det er små let forståelige tegninger. Den sumeriske civilisation var et klassesamfund, men ikke desto mindre var disse første skrifttegn forståelige for alle. Dette samfund bestod som »nation« i mere end 1800 år, inden de faldt som offer for imperialistisk aggression.

Billedskriften som den kendes hos sumerne og andre antikke kulturer vil ofte ændre sig til en stavelsesskrift, hvor stiliserede figurer kombineres, sådan som det kendes fra japansk og kinesisk. Det betyder populært sagt, at symbolet for en hund sat sammen med symbolet for et hus, giver betydningen »hundehus« og så fremdeles. Denne form for »rebus-skrift« har været anvendt af store kulturer som den kinesiske

og den ægyptiske, og den anvendes endnu i Japan.

Denne form for skriftsprog har sin oprindelse i en kultur med et hierarkisk og centralistisk samfundssystem, hvor en lille magtelite besad læse- og skrivekunsten, imens hovedparten af befolkningen hverken kunne læse eller skrive...

Så tidligt som i år 3000 f.Kr. anvendte den minoiske kultur på øen Kreta i Middelhavet et skriftsystem, som i løbet af de følgende tusinde år udviklede sig henimod et sådant »rebus-skriftsprog«. På samme tid spredte handelsfolket fønikerne, der var bosat på kystletten vest for Libanon-bjergene, deres alfabet-skrift med 22 konsonanttegn over hele Middelhavsområdet.

Dette handelsfolk udbredte den fonetiske, det vil sige lydefterlignende, skrift, der er en af grundpillerne i den europæiske kultur. De kom fra store handelsbyer som Sidon, Tyros og Berytos (Beirut), og bragte alfabetet til grækerne 8-900 år før Kristi fødsel...

De græske bystater, der opstod omkring år 700 f.Kr., var nok de første der ikke kun brugte skriften til handel, administration og informationsudveksling, men også til litteratur og politisk debat. Romernes overtagelse af Hellas medførte, at romerne blev stærkt påvirket af græsk kultur, herunder dens skriftsprog. I Romerriget, som det antikke Grækenland blev en del af år 145 f.Kr., anvendte man direkte de græske bogstaver A B E Z I K M N O T X og Y, hvorimod romerne ændrede lidt på de græske tegn for at få C G L S P R og D. Bogstaverne V F og Q var forældede i det græske sprog, men fik nu en renaissance hos romerne.

Skulle man bedømme romerrigets kulturtrin i de første århundreder efter

Kristi fødsel, kunne man for eksempel se nærmere på datidens »graffiti«, som den kendes lidt fra Herculaneum men især fra Pompeij.

Her ses at læse- og skrivefærdigheden rakte fra kejser Titus' livlæge, Apollinaris, der har skrevet på en lokumsvæg i Herculaneum, til havnearbejderen og bordelpigen i Pompeij. De mange »graffiti« i Pompeij, der omhandler valget til bystyret, viser, at vælgerne ved lokalvalgene i tidlig kejsertid tillagde deres stemmeafgivning betydning. Såvel letlevende damer som frigivne slaver giver deres anbefaling med på vejen, og selvom frigivne ikke var valgbare, må vi antage, at valgets resultat også havde betydning for kvinder og frigivne.

Bøger, eller måske rettere bogruller, blev almindeligt udbredt, selvom de kun kunne mangfoldiggøres ved afskrift. Oplag på 1000 stk. var ret almindelige i det gamle Rom, og vi ved, at

kasseret litteratur blev brugt til indpakningspapir i forretningerne. Slavernes arbejdskraft gjorde afskrifterne så billige, at en bogs pris var så lille, at det ikke ansporede til udvikling af mere teknisk betonedede fremstillingsformer. Den romerske imperialisme udbredte brugen af det græsk-romerske alfabet til Romerrigets yderste grænser: til England, Frankrig, Belgien og grænsebyerne langs Rhinen: Köln, Bonn og Mainz.

Men kulturstrømninger lader sig ikke stoppe af politiske grænser, de spredt sig som ringe i vand. Den græsk-romerske kultur og dermed skriftsproget stoppede ikke ved Rhinen, men spredtes langt ind i barbarernes område.

Det er således almindeligt antaget, at vestgoteren Ulfila (død år 383 eft.Kr.) er grundlæggeren af den germanske litteratur, idet han oversatte dele af Bibelen til gotisk. Det var i øv-

rigt ved den lejlighed, at det blev nødvendigt at skabe de bogstaver, som ikke fandtes på græsk og latin, bl.a. W og th. Bogstaver som blev optaget i det germanske sprog, og som stadig anvendes.

Denne begivenhed er af to årsager både typisk og utrolig væsentlig. For det første sikrede det, at alfabetsskriften og læsefærdigheden overlevede Romerrigets opløsning, og derved kunne videreføres. Et springende punkt, der også kan ses ved andre store kulturers hensygnen.

For det andet var kristendommen, som var den eneste tilbageværende lovlige religion inden for kejserdømmet, dermed sikret en fortsat udbredelse blandt barbarerne. Det kan man selvfølgelig altid diskutere nytten af, men det er indiskutabelt, at de kristne bliver bærere af det skrevne ord. I deres iver for at forkynde det kristne budskab overalt, både i skrift og i tale, sikrer de samtidig kendskabet til det græske (romerske) alfabet, skrivekunsten og læsefærdigheden. Troende og skriftkyndige har æren for, at denne viden ikke gik i glemmebogen, som så meget andet i de stormfulde århundreder imellem den sidste romerske kej-

sers afsættelse år 476 og Karl den Stores forsøg på at genoprette Romerriket i slutningen af 700-årene.

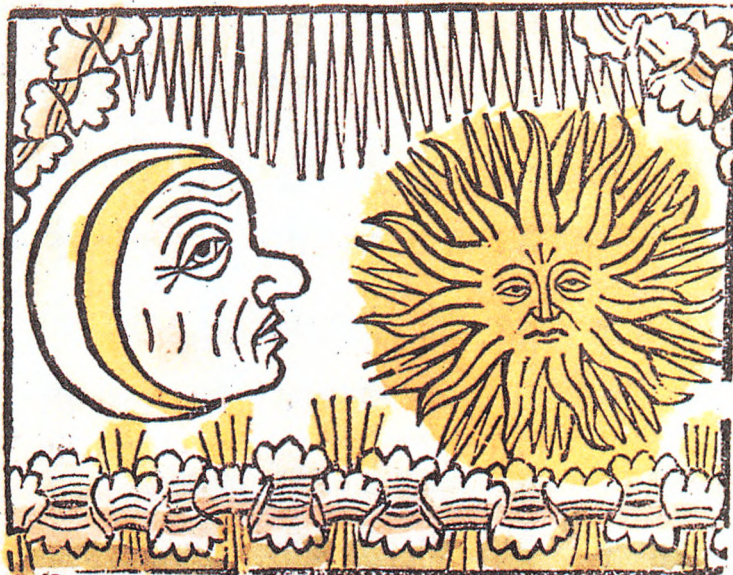
Ved den fornyede interesse for lærdom i begyndelsen af den europæiske højmiddelalder (11-1200-tallet) fik dette stor betydning. Den bevarede klassiske og oldkristelige litteratur var nemlig skrevet på græsk og latin, ligesom den græske ofte var blevet oversat til latin. Sammen med en del arabisk videnskabelig litteratur, der også var oversat til latin, betød det, at latinen måtte blive de lærdes sprog over hele den da kendte verden. Det havde ydermere den fordel, at høj lærde emner og abstrakte begreber kunne beskrives og diskuteres langt mere klart og utvetydigt, end hvis datidens forskellige, utilstrækkelige nationalsprog skulle benyttes. Bagdelen var det klassebestemte vidensmonopol, der først i nyere tid er blevet brudt, og som fortsat må bekæmpes.

Den anden medierevolution

Men ganske som i antikken var afskrift fortsat den eneste mulighed, når en tekst skulle videregives i boglig form. Kirkens interesse i udbredelsen af sine hellige skrifter og kapitalstærke handelsfolks interesse i en billigere og hurtigere mangfoldiggørelsesteknik kom derfor til at danne baggrund for den anden medierevolution. En guldsmed i Mainz, Johannes Gutenberg (1400-1468) kom først med et smart princip til maskinel mangfoldiggørelse af det skrevne ord. Gutenbergs idé var baseret på en presse, støbte typer, oliefarve og papir. Naturligvis blev en bibel den første trykte bog (1453). Gutenbergs revolutionerende opfindelse bredte sig

Pompeii: graffiti.

Q Dialogus creaturaz optime moralizatus. omni materie morali iocundo modo applicabilis. ad laudē dei et edificationē hoīm. Incipit feliciter.

Q De sole et luna Dialogus primus. . .

Sol est scdm philosophū oculus mundi. iocunditas dei. pulchritudo celi. mensura tempor. virtus et origo oīm nascentiū. dominus planetaz. ductor et pfector oīm stellaz. Luna vero ut ait Ambrosius in exameron. est decus noctis. mater toti humoris et ministra. men

a j

hastigt, og i 1482 trykte Johann Snell fra Lübeck den første bog her i landet – i øvrigt en bønnebog. Først i 1541 blev Martin Luthers lille katekismus oversat og trykt, hvorved vi fik den første danske, skolebog. En ABC blev først trykt i 1591, – og det var selvfølgelig på latin!

Bogen som folkeeje hører dog langt senere århundreder til. Ganske vist udkommer der i Danmark en jævn strøm af folkebøger, huspostiller, bønnebøger, salmebøger og almanakker m.v. fra slutningen af 1500-tallet. Men det er først i løbet af 1700-tallet, at læsefærdigheden bliver mere udbredt. I slutningen af 1700-tallet skriver en samtidig iagttagelse vedrørende folkebøger, datidens kiosklitteratur, at den findes »næsten i hveranden Bondehytte og forelæses hyppigt de hellige Aftener, ved Kartegilde, Humleplukken og slige Samquem«.

Den tredje medierevolution

Grundlaget for den tredje medierevolution var ikke som for den anden én enkelt opfindelse, men en ændring i medium. En ændring, som blev muligjort (og nødvendiggjort?) af den industrielle revolutions gennemgribende forandring af kultur- og samfundslivet. Fra det skrevne og trykte ord kunne man med den elektroniske mangfoldiggørelsesteknik atter vende tilbage til det talte ord.

Hvor både fotografiet og filmen kunne være nok så revolutionerende, så var de stadig kun besværlige, kemiske og mekaniske processer, der godt hundrede år efter deres opfindelse og udbredelse nu er på retur til fordel for de elektronisk skabte billeder. Uanset

hvilken løsning man vil vælge i fremtiden, så vil kommunikationsmidlets teknik være baseret på elektronikkomponenter.

Et af de ældste kommunikationsmidler inden for den elektroniske mangfoldiggørelsesteknik er radioen.

Den vil derfor blive brugt som et eksempel på, hvorledes den tredje medierevolution belyst ved dette ene kommunikationsmiddel har forandret det danske samfund og vilkårene for de mennesker, som lever i det.

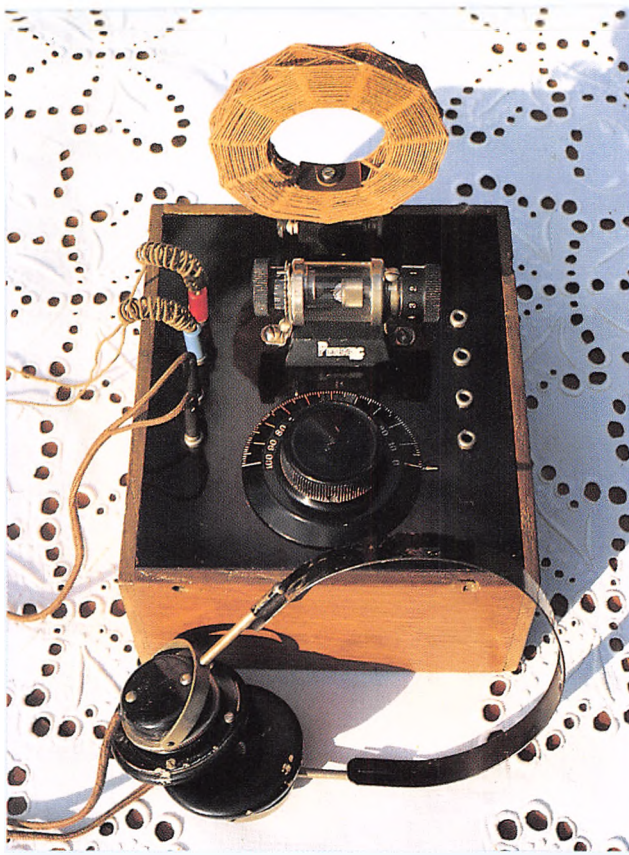
Radioamatører og erhvervsinteresser

I en tid, hvor man diskuterer befolkningens adgang til udenlandske informationer fra tv-satellitter kan det være fristende at minde om lov nr. 99 af 19. april 1907, der gjorde aktiv radiolytning kriminelt! Af hensyn til telegrafhæmmeligheden måtte kun staten besidde radiomodtagere. Radioamatørernes ansøgninger om opsætning af antenner og brug af radioapparater blev afslået, og statsmagten truede med bøder og foretog konfiskationer.

Denne udvikling begyndte dog at vende, da kapitalinteresser så profitmuligheder i radio. En premierløjtnant, Hans Garde, som var medstifter af radiofirmaet Dansk Radio Aktieselskab, foreslog i 1922(!), at man samlede alle de illegale radioamatører i en forening, der skulle arbejde for at lovliggøre radiolytning og etablere en dansk radiofoni.

Året efter fik de aktive radioamatører lov til at benytte Lyngby Radio i Bagsværd mod at lade aktiviteterne registrere som forsøg – og lytternes apparatur som forsøgsmodtagere. I juni kom Europas første »radioavis« og fra

Krystalapparat.

Karikatur?

1. august begyndte Meteorologisk Institut at udsende vejrmedlinger. Den første vejrmedling lød:

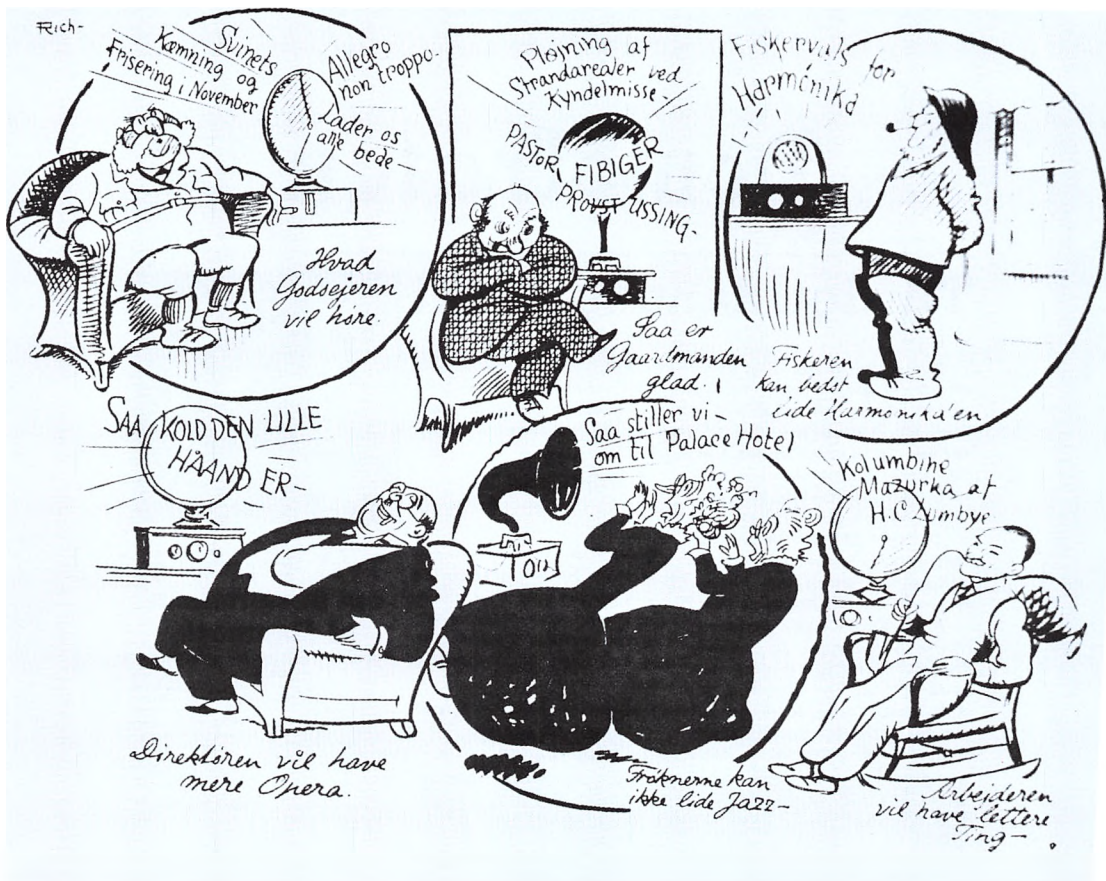
»Hallo. Hallo. Meteorologisk Institut her. Vejrforholdene over Nordvesteuropa har en ustadig karakter. Instituttet ser endnu ingen forandring heri. Slut. Slut.«

Så sent som i foråret 1923 var radio-loven af 1907 blevet skærpet med en tillægslov, der også kriminaliserede brugen af trådløse telefoner (radiotelefoner), medmindre telegrafvæsenet fik adgang til at føre tilsyn og havde indseende med modtagerne. Forbud til trods – op til folketingsvalget i 1924 undlod kandidaterne ikke at føre valgkamp igennem radioen.

Om det nu skyldes radioen eller ej, det vil vi aldrig få opklaret; men en kendsgerning er det, at Danmarks første æterbårne valgkamp ikke kun indvarslede en ny tid i dansk politik. Det blev også til en overbevisende og landsomfattende valgsejr for socialdemokratiet. Th. Stauning kunne danne Danmarks første arbejderregering.

Folkeoplysning og statsradiofoni

Det blev regeringen Staunings trafikminister Joh. Friis-Skotte, der med sit forslag til en ny radiolov lovliggjorde radiolytningen. Og det er værd at bemærke, at det skete i form af et lov-

forslag, der *samtidig* havde visionerne til at bringe radiofonien ud over de glade amatørers kreds, der mere og mere blev styret af private kapitalinteresser. Den nye radiolov betød, at staten skulle drive to radiofonistationer, men sikrede samtidig at udsendelserne skulle være alsidige, kulturelle og oplysende. Med denne radiolov kunne folkeoplysningen tage et stort skridt fremad. Fra 1. april 1925 overtog staten forsøgsvis radiofonien, og 1. april 1926 var Statsradiofonien en realitet. Allerede i 1929 havde man over en kvart million licensbetalere.

I 1935, da Danmarks folketal blev opgjort til 3,7 millioner, blev der betalt licens for over ½ million radioappara-

ter, enten krystalmodtagere eller lampemodtagere som de nymodens apparater kaldtes. Set i forhold til antallet af indbyggere var Danmark det land i verden, – næst efter U.S.A. – der havde flest radiomodtagere. Også derfor søgte Arbejdernes Radioforbund i 1934, at formulere kravene til en arbejdersradio, og mest bid var der i følgende synspunkt:

»...arbejderne har deres særlige ønsker med hensyn til skuespil, hørespil og dialoger. For dem er det uden betydning at få højtravende kærlighedsaffærer draget ud af livet i bourgeoisiets verden, men derimod den litterære og dramatiske behandling af livet og samfundstilstandene, som de har væ-

Ved Erstatning i DEMOKRATEN offentliggjordes med den almindelige Bevilgning med den store Kåserne og Nisser Indbragter

Demokraten

Læs Demokraten hver Dag

58 Aargang. — Nummer 97.

Organ for det socialdemokratiske Arbejderparti.
Fritid. Cigaret. Broderfab.

Tirsdag den 9. April 1940.

Til det danske Folk!

Tyske Tropper har i Nat overskredet den danske Grænse og har gjort Landgang forskellige Steder. Den danske Regering har under Protest besluttet at ordne Landets Forhold under Hensyn til den Besættelse, som har fundet Sted, og i Henhold hertil kundgøres følgende:

De tyske Tropper, der nu befinder sig her i Landet, træder i Forbindelse med den danske Værnemagt, og det er Befolkningens Pligt at afholde sig fra enhver Modstand overfor disse Tropper. Den danske Regering vil forsøge at sikre det danske Folk og vort Land imod de af Krigsforhold følgende Ulykker og opfordrer derfor Befolkningen til rolig og behersket Holdning overfor

de Forhold, som nu er opstaaet. Ro og Orden maa præge Landet, og loyal Optræden maa udvises overfor alle, som har en Myndighed at udøve.

København, den 9. April 1940.

CHRISTIAN R.

TH. STAUNING

Under disse for vort Fædreland saa alvorlige Forhold opfordrer jeg alle i By og paa Land til at vise en fuldtud korrekt og værdig Optræden, da enhver uoverlagt Handling eller Ytring kan have de alvorligste Følger.

Gud bevare Dem alle. Gud bevare Danmark.

CHRISTIAN R.

Smalensborg, den 9. April 1940.

12. Klasse der blev taget ind i Politibekendtgørelsen. 14. Klasse blev taget ind i Politibekendtgørelsen.

Norge i Krig med Tyskland

Regeringen har udstedt Mobiliseringsordre og har forladt Oslo

NORSKE KREDSE i London har erfaret, at Norge er i Krig med Tyskland, og at Fjendtlighederne er bleven paabegyndt.

Norge afslog de tyske Krav

Den tyske Gesandt i København har i Nat deklareret almindelig Mobilisering af Norge, tilhøje, at han ansaa det for at være at slutte tilslutning af Norge stillede og under tysk Militæradministration.

Den norske Regering, der havde været samlet hele Natten, holdt deretter Møde for at overveje situationen og besluttede, at Norge ikke kunde rette sig efter de tyske Krav, da dette vilde være enlydende med Tilførselsloven af Norges Søværn.

højt mistede, at den tyske Gesandt havde forkåret, at hvis Tyskerne ikke besatte Norge, vilde de allierede gøre det. Heroverfor havde Norge tilbudt, at Nordmændene ikke havde nogen Vished for, at de allerede havde saadanne Hensigter.

Bergen, Trondheim og Narvik besat

Tyske Flaadestyrker er i Nat trænet ind i Oslo-fjord til Trondhjem, og Bergen-fjord samt Boven blev besat af tyske Tropper efter en voldsom kamp. Trondheim blev ligeledes indtaget, og man mener, at Boven er helt besat af Tyskerne. Kristiansand Fort blev ligeledes indtaget for tyske Angreb, og det nordtyske Luftangreb Sted med Boven.

Tyske Tropper er gaaet i Land i Eggemoen. Oslo-Railen meddeles videre, at Narvik er bleven besat af Tyskerne. Endvidere meddeles Railen, at Tyskerne har fortaget Flåttens Læfning i Oslo, og at disse Tugter vedværet. Til Trondheim mener Railen medholdt, at den vil kunne fortsætte sine Sydsidende-lyst. Iver kalde Tyske.

En Aftensmøde, der blev afholdt i Aarhus By Rådhus.

Tysk Beretning om Besættelsen af Danmark

Magten i Hovedstaden paa tyske Hænder siden Kl. 8

(R.B.) Berlin.

Værnemagts Overkommando har

Tilføj Tidning Morgen og tyske mo-

liserende Tropper og Panzerstyrker

er ankom til København og har

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

indtaget alle de tyske Hænder og

Tyske Tropper er ved Morgensgrønningen indtaget i København, Roskilde og Helsingørskommuner blev besat, siden Kl. 8 har hele Byen været i tyske Hænder. Garnisonen i Sønderborg rykket mod Syd.

(R.B.) København. Tyske Soldater er gaaet over den danske Grænse. Garnisonen i Sønderborg rykker mod Syd.

MIDDELFART BESAT

(R.B.) Middelfart.

Til tyske Krydsere lagde ved 4.30-Tiden ind i Middelfart Haven. Der blev landset Soldater, og de tilsluttede Gæster blev besat. Senere blev midt ved 5.15-tiden ankom skibe fra Land. I Havn ligger tre store Skibe, tilhørende Troppetransportskibe.

Politibekendtgørelse til AARHUS BY'S BORGERE

Efter at tyske Tropper i Nat har overskredet den danske Grænse, og det maa forventes, at Aarhus vil blive besat af militære Styrker af den tyske Hær, opfordrer jeg herved indtrængende Befolkningen til at udvære Ro og Orden, undgaa Sammenstødet og i et og alt adlyde de Bestemmelser, som maatte blive truffet af Myndighederne.

Aarhus Politikammer, den 9. April 1940.

HOECK

ret, som de er, og eventuelt med et blik ud i fremtiden.«

Videre hed det om aftenens udsendelser:

»... ved fyraftenstid under og efter aftensmåltidet er det trangen til en rask melodi fra orkester og grammofoonplade, og derefter sammen med den fysiske hvile et foredrag om de sociale, politiske, økonomiske, erhvervs-mæssige og andre forhold, der interesserer arbejderne.«

Ser man på sendefloden i 1934-35, så var over halvdelen (51%) af sendetiden faktisk allerede optaget af musikprogrammer. Men sammenholder man dette med en lytterundersøgelse fra 1929, så kan man allerede dengang konstatere, at 3/5 af lytterne ville have mindre opera og seriøs musik, og mere skuespil, caribaret, gammeldags dansemusik, blæsermusik (jazz?) etc. Lytterne gjorde oprør mod en finkulturel programpolitik lagt af kammersangeren Emil Holm. Han alene bestemte hvad der skulle sendes. I 1937 måtte man tvinge ham til at gå, – selvom han var fyldt 70 år. Samtidig trængte langt alvorligere problemer sig på. Fascismens og nazismens brug af massemedierne giver os et uhyggeligt billede af de påvirkningsmuligheder, som også var en del af den 3. medierevolution.

Demokraten den 9. april 1940.

Sidst på året 1937 blev danskerne for første gang – via radio – informeret om, hvorledes de skulle forholde sig ved luftangreb. Tyskernes indmarch i Østrig, marts 1938 og orientering om korrekt mørklægning blandede sig i tonerne fra middagskoncerten og den lettere musik fra Teddy Petersens orkester.

Mediernes magt

Det nye medies magtmulighed illustreres godt, hvis man ser nærmere på begivenhederne i forbindelse med Tysklands besættelse af Danmark i 1940.

Da de tyske militærfly d. 9. april ved 4-tiden om morgenen drøede lavt hen over de københavnske hustage og smed tusindvis af lysegrønne løbesedler ned, startede Statsradiofonien deres udsendelser – som normalt – kl. 7.00 med morgengymnastikken!

Selvom teknikerne havde hørt skydning i byens gader, undrede de sig såre, da de konstaterede, – kl. 7.30 – at Kalundborgsenderen var ude af drift. Først da to tyske soldater sparkede døren op til kontrolrummet, og brølede: »Deutsche Wehrmacht hier!« blev Statsradiofonien konfronteret med virkeligheden udenfor. På tyskernes ordrer, og trusler om henretning, fik de danske radiolyttere endelig – i stedet for morgenandagten kl. 8.30 – besked om at Tyskland havde besat Danmark.

Da radioavisens chefredaktør, efter besættelsen, skulle forklare denne utrolige passivitet, svarede han blot:

»Ingen ansvarlig dansk myndighed fremsatte noget ønske over for Statsradiofonien om, at der straks i morgenudsendelserne skulle gives offentligheden meddelelse om den tyske besættel-

se af landet og om, hvad dette ville indeholde af vilkår for befolkningen.»

Ingen kan vist være i tvivl om, at her taler en mand, som mente at Statsradiofonien var *statsmagtens*, ikke befolkningens eller radiojournalisternes medie. Meget har unægtelig ændret sig siden, og efterhånden som lokalradio- og -tv-forsøgene skrider frem, og får en fast plads i æteren, kan man spekulere over følgerne. Hvilken betydning har alt dette for statsmagten, for befolkningen, de private kapitalinteresser; – eller for folkeoplysningen? Alle er enige om, at massemediernes magt er stor. At de får stigende indflydelse, men hvem gavner det? Hvordan er det arbejdende folks situation, når den tredje medierevolution engang har raset ud over vore hoveder?

Transport

Ganske som de tre store medierevolutioner i menneskehedens historie hver for sig fundamentalt har ændret betingelserne for udvekslingen af ideer, vaner og varer, så går der som en stille understrøm igennem hele kulturhistorien forandringerne i vore muligheder for transport og samfærdsel. Fra vandring og transport på hesteryg til jetfly og rumfærger.

Sejlads

I et land med over 400 havomkransede øer og ca. 7.400 km kystlinje har strandbredden siden forhistorisk tid været alfarvej og kystsejlads været en del af det indenlandske transportsystem.

Som det ligger i ordet »farvande«,

Nydambåden fra jernalderen.

Vikingskibe.

så var sådanne havområder en transportvej, når vejret og de herskende tilstande gjorde det muligt. I en forordning fra 1282 kan man læse, at kongen kan bestemme, hvor der skal holdes danehof. Dog skal det altid være et sted, hvor man kan komme til med skib. Rigets stormænd stod ikke vikingetidens høvdinge fjernere i tid, end de stadig lagde vægt på denne transportmulighed.

Stammebåden var jægerstenalderens *transportmiddel*. Den blev hugget ud af en træstamme, eventuelt udspændt og forsynet med bordplanker. Den blev – som en kano – padlet frem med pagajer.

Bronzealderens større skibe blev også padlet; men med jernalderen tog udviklingen fart. Åretoldene dukkede op, og fra 4-600 e.Kr. har vi billedsten med sejlførende skibe i Norden. Disse skibe havde gennem århundreder været kendt i Middelhavet.

Vragfund fra omkring 800 e.Kr. viser en tydelig specialisering af skibene. Den forfines op gennem jernalderens sidste del og når sit højdepunkt med de sene vikingeskibe: De brede handels- og fragtskibe og de smalle krigs- og sørøverskibe.

I modsætning til vikingeskibet, kom koggen fra engang i 1100-årene til at betyde en mindre revolution på fragtmarkedet, idet grovvarer som korn og sild nu kunne transporteres over større afstande for en rimelig pris. En forandring, der også kom til at betyde fremkomsten af professionelle skippere og søfolk, der mod betaling sejlede redere, det vil sige andres skibe. I senmiddelalderen driver østdanske herremænd således en betydelig handel med hansekøbmændene i Østersøområdet, og har til brug herfor både skibe og

skippere i deres tjeneste. Grovvarerhandlen betyder opblomstringen af de store købmandshuse og udviklingen af et internationalt handelsmiljø.

Middelalderen, kirkevældets tidsalder, bliver derfor også den periode, hvor det arbejdende folk får beskæftigelse til havs og i havnebyerne. Pramskippere, vognkarle, dragere, sømænd, sejlmagersvende, tjærekogere, grumkarle og fiskere bliver nye grupper i samfundets nedre lag...

Landtransport

Selvom mange, mangt og meget lod sig transportere i skib eller båd, så foregik langt den overvejende del af transporten på landjorden, og til fods. Man gik fra landsby til landsby, fra bygd til købstad, til udlandet, ja til Rom og Paris kunne rejsen foregå til fods!

Helt tilbage til forhistorien havde man anlagt veje over sumpede områder, så det var muligt at transportere gods på vogne.

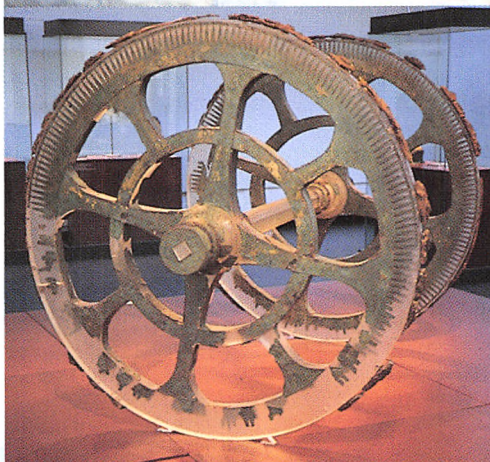
Endnu i sidste halvdel af 1700-årene var stort set alle Danmarks vejbroer bygget af træ, og først i slutningen af 1800-tallet var træbroerne blevet en sjældenhed. Den store forandring til stenbroer og stenkister kom først og fremmest med anlæggelsen af de nye landeveje. Således hedder det i Vejforordningen af 1793, at landevejsbroerne såvidt muligt skal udføres i tilhugne kampesten. Jernbroerne kom i sidste halvdel af 1800-tallet, og beton- og stålbroer i forskellige sindrige konstruktioner hører vist alle til i det 20. århundrede.

Hvor tidligt stude- og hestetrukne vogne i Danmark gav grundlag for transportarbejde udført af kuske og

Hamborg kogge.

Et hjul er et hjul: Bronzealderhjul og Etrusker-hjul brugt til overklassens køretøjer er i deres form magen til hjulet på 1700-tallets bondearbejdsvogn. I dag adskiller hjulet sig fra tidligere tider ved sin beklædning. Her lavprofildæk i modsætning til bondehjulets jernring.

vognmænd vides ikke. Men for dem der var frie, og havde de økonomiske muligheder, viser arkæologiske fund, at vejene i årtusinder har kunnet befærdes i vogn. I bronzealderen var landet således gennemkrydset af hjulspor mellem bopladserne, og enkelte vadesteder er endnu minder fra denne tid.

Middelalderens betegnelser for en »kusk«, nemlig »køresvend« og »vogndriver« dækker over, at datidens vejforhold jævnlige betød nedstigen fra bukken og fremdriven af dyrene til fods. Danmarks ældste vognmandslav (Københavns), er fra 1478, hvorimod nordtysk materiale lader forstå, at vognmandserhvervet første gang dukker op i begyndelsen af 1200-tallet. De to erhverv, der levede af landtrafikken, gæstgiveriet og befordringsvæsenet, kom dog her i landet først rigtig i vækst i slutningen af 1500-årene. Hvor vognmændene i midten af 1500-tallet kun fandtes i enkelte købstæder langs de vigtigste færdselsårer, var de lovbe-falet i alle købstæder kort efter stats-omvæltningen i 1660.

Ikke kun transportarbejdet led under de slette vejforhold i ældre tid. Endnu i 17- og 1800-tallet vrimler det med farverige beskrivelser af de vanskeligheder alle rejsende i større eller mindre udstrækning måtte gennemleve. For eksempel kunne en rektor, Henrik Tauber, betro sin dagbog, at han på en rejse fra København til Horsens i december 1773 efter to dage kun var nået hen i nærheden af Odense. Her kørte vognen ad en hæsleg lervej, der betød, at hjulene hver halve time var så indsmurte i ler, at kuskene måtte afbryde kørslen og hugge leret af med økser, før man kunne fortsætte. At småkårsfolk måtte tage samme vej, men til fods, bør vel nævnes for fuld-

stændighedens skyld!

Kongens veje

Generelt betragtet må det danske vejnet i ældre tid nok betragtes som utrolig fastgroet fra landsbyerne lægger sig fast i tidlig middelalder og opbygger et net af landsbyveje helt frem til 1700-årenes store vejreformer. Eneste undtagelse er tilsyneladende de kongeveje, som hovedsageligt under Fr. II og Chr. IV blev anlagt mellem de kongelige slotte og ud fra residensstaden København. Disse er til gengæld set i vejhistorisk perspektiv et særpræget og interessant eksempel på en klassebestemt løsning på et voksende samfærdselsproblem. Disse veje var nemlig forbeholdt kongemagten, og følgelig spærret med aflåste porte og bomme, der tit også var overvåget af en opsynsmand. Det første færdselsforbud gives i 1584 for Fr. IIs kongevej København-Frederiksborg, og en forbindelsesvej fra Fr. IIIs lystslot Frederiksdal ved Furesøen og hen til Frederiksborgvejen i slutningen af 1660'erne må siges at være det sidste vi hører til kongevejene i den eksklusive betydning. Da vejen fra Hørsholm til Fredensborg forbedres til kongevejskvalitet og afspærres med bomme, er det nu for at opkræve bompeng af de vejfarende. Den fysiske tvang veg for den mere raffinerede, økonomiske udbytning.

Selvfølgelig måtte der anvendes fysisk tvang da kongevejene skulle anlægges. Bønderne ville ikke frivilligt anlægge veje, de ikke selv måtte anvende. I Korsør lens regnskab fra 1721-22 ses at der ude ved vejanlæggelsen opstilles en ny træhest, »at straffe bønderne på som forsømmer sig på arbejdet«.

Vejarbejdet på alfarvejene blev altså, især i Nordsjælland, suppleret med tvangsarbejde på kongevejene.

Set ud fra en vejteknisk synsvinkel var kongemagtens tiltag yderst forståelig. Det danske vejnet var simpelthen for ringe og for hårdt belastet af den

stigende vognkørsel. I en tid, hvor standsforskelle betragtedes som gudsgivne, måtte det være naturligt at lade de nye, forbedrede veje være forbeholdt kongemagten. Ideen i et overordnet vejnet var, at det ikke kun skulle være bundet af småvejene mellem

Gejlåbro.

landsbyer, men være direkte forbindelser mellem fjernere mål. En rigtig og samfundsgavnlig tanke, *såfremt* det arbejdende folk også har adgang til deres benyttelse. Vejreformerne i sidste halvdel af 1700-tallet blev til under indflydelsen fra den merkantilistiske tankegang. Det betød, at hovedveje og kongeveje også blev tilgængelige for menigmand, men kun mod betaling.

Forandring på vej

I 1761 bestemte kong Fr. V, at alle landets provinser skulle have nye hovedveje, og en ingeniør fra det franske vejvæsen blev i 1764 ansat som »Ober-Wey-Inspektør.« I 1776 stod den første vej færdig, og i 1786 kom en »Forordning angaaende Bompenges Erleggelse paa de nye Landeveie, som deels allerede ere færdige, deels begyndte og herefter anlegges i Danmark«. Bompeng, bomhuse, milepæle og stenlagte veje, chausseer, blev i det følgende århundrede en del af danskernes virkelighed, så snart de bevægede sig over længere afstande.

Men igen har det arbejdende folk en særlig andel i dette fremskridt. Allerede kongevejene havde givet anledning til opsætsighed hos de der måtte gøre vejarbejdet, og i forordninger fra 1665 og 1670 var det blevet beordret, at alle som ejede jordegods skulle tvinge deres bønder til straks at istandsætte kongevejene og de almindelige landeveje. Som en kender på dette felt, forskeren Alex Wittendorf, har skrevet, så betød denne ordning af landets vejforhold en indre modsigelse i det senfeudale samfunds udbytningsform. Kun med det største besvær kunne de lokale amtsforvaltere finde en balance imellem at

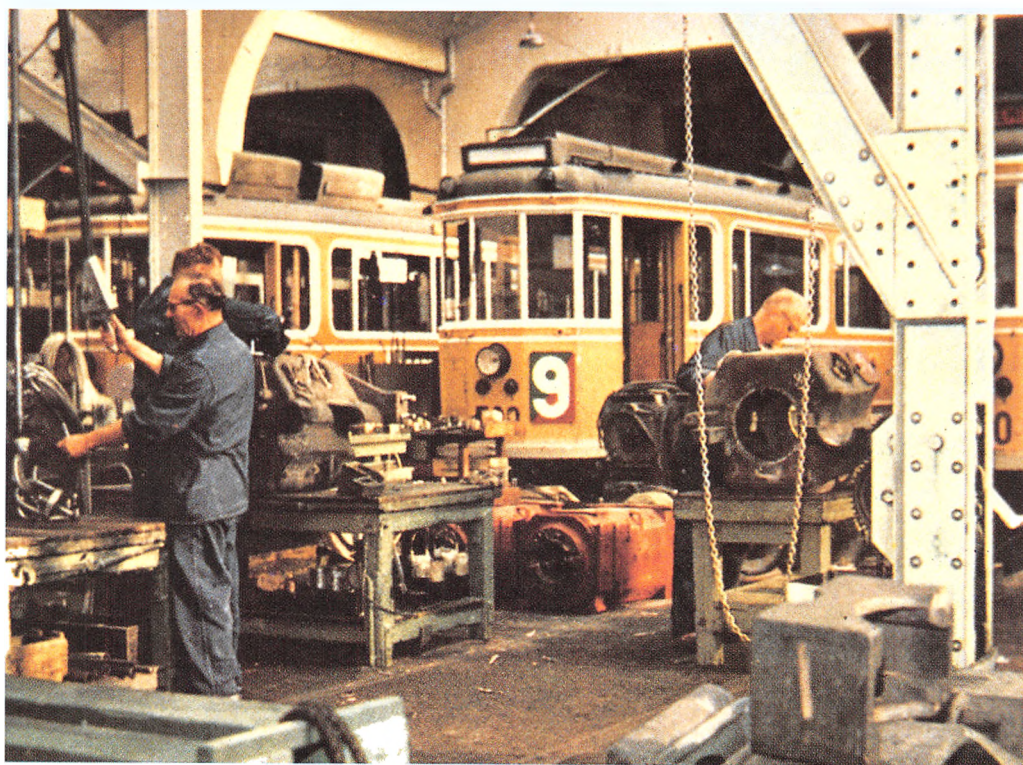
tvinge bønderne til et overdådigt hoveri for et uproduktivt formål som hofkets behageligere kørsel, og så at holde dem i stand til at lade sig malke for skatter og afgifter.

Med Forordning om Vei-Væsenet i Danmark af 13. december 1793 begrænsedes bøndernes pligtarbejde og i stedet indførtes det princip, at den som har nytte af vejen også bør bære byrden ved dens indretning og vedligeholdelse. Derved blev de store vejanlæg gjort til et offentligt, et statsligt anliggende, og lønnede vejarbejdere blev fremover et almindeligt syn på de nye stenveje. I øvrigt skulle disse stenveje efter forordningen bestå af et lag store sten dækket af et ca. 25 cm tykt lag

skærver og være anlagt med grøfter på begge sider.

I 1814, efter krigen 1807-14, var der endnu kun færdiggjort 35 mil, svarende til ca. 264 km. I 1836 var i alt 77 mil færdige, men heraf lå kun de 5 i Jylland. Først i 1842 kom en forordning om anlæggelse af chausseer i hertugdømmerne, året efter bøndernes naturalarbejde på hovedlandevejene blev fuldstændig afskaffet til fordel for anvendelsen af lønarbejdere. At der endnu var et skær af hoveri og strafarbejde over statsmagtens vejbyggeri ses blandt andet i reglerne ved vejbyggeriet i hertugdømmerne fra 1842:

»Enhver Arbejder, som, udenfor Sygdomstilfælde, egenmægtigen forla-

Sporvogne på værksted.

der Arbeidet, uden formelig at være afskediget fra samme, ansees herfor, efter kjendelse af Stedets Øvrighed, med Fængselsstraf paa Vand og Brød fra 2 Gange 24 Timer indtil 5 Dage. Dersom flere Arbeidere, efter foregaaende Aftale, egenmægtigen forlade Arbeidet, belægges enhver af dem med Fængsel paa Vand og Brød fra 5 Dage til 2 Gange 5 Dage.«

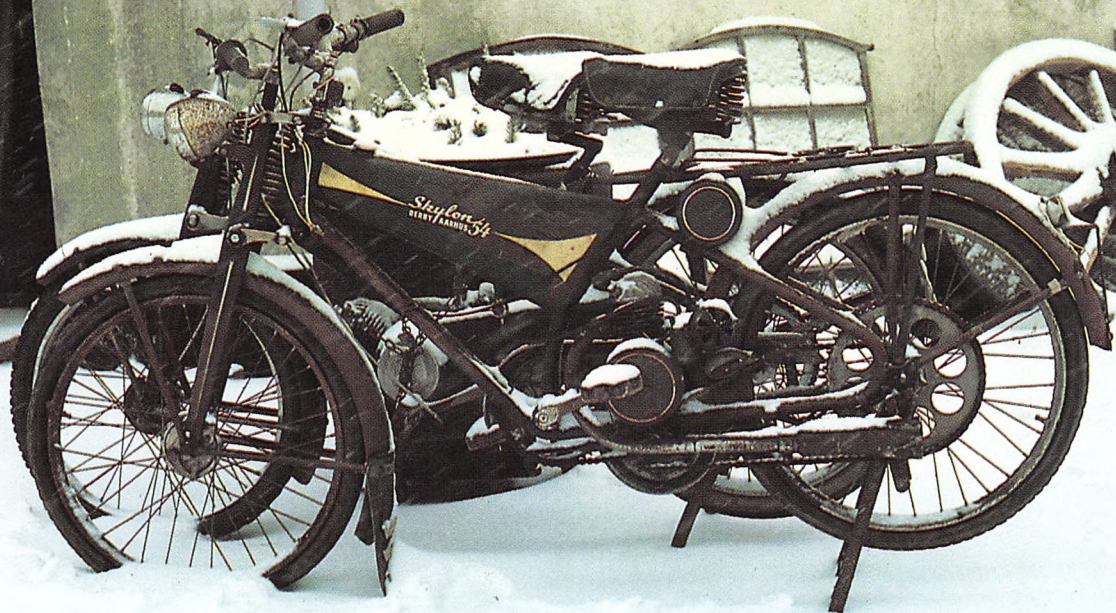
Lønarbejderne skulle disciplineres, og i synet på arbejdsfolkene afslører de herskende tydeligt deres holdning.

Først omkring år 1900, 140 år efter man var startet, og 50 år efter man var begyndt at afvikle opkrævningen af bompeng, og året efter fagbevægelsens eksistensberettigelse var endelig

anerkendt, kunne planen betragtes som fuldført. Chausseerne kunne nu tage mod en ny tidsalders køretøjer, automobilet. Den sidste dag, der blev opkrævet bompeng i Danmark, d. 31. marts 1915, var automobilet allerede blevet et dagligt syn i København.

Dermed var Danmark kommet ind i den teknologiske tidsalder, der førte frem til et trafiksystem, hvor tog, skibe, biler og fly bandt landet sammen.

Knallerten: Arbejderklassens motoriserede transportmiddel – ofte indkøbt gennem arbejdernes indkøbsforening.

Forslag til videre læsning

Når man tager i betragtning, hvor stor betydning massekommunikation og moderne samfærdselsmidler har fået i vore dage, så må det undre hvor lidt faghistorikere har beskæftiget sig med disse sider af kulturhistorien.

Hist og her findes der selvfølgelig et og andet om samfærdselsmidler, såsom Hugo Matthiessens fortrinlige bøger om Hærvejen, Limfjorden og Viborg-Veje; eller fra 1941, C. Rise Hansens lille bog »Den Danske Skibsfart gennem Tiderne.« To nyere doktordisputater bør også nævnes, nemlig Alex Wittendorffs »Alvej og konevej« fra 1973 og den mere tørre »Oldtidens vogne i Norden« af Per Ole Schovsbo fra 1987. Men ellers må det generelt anbefales, at se efter mere populære ting som Turistforeningens årbog fra 1964 »Danske veje«, Alfred Jeppe-

sens »Rejseliv i Danmark« eller bøger fra Torben Topsøe-Jensens forfatter-skab.

Af danske bidrag til massekommunikationens historie kan henvises til »Avisens Historie« i tre bind af Hakon Stangerup, Leif Ahms bog »En verden i lyd og billeder« og i den mere tunge ende et par artikler i tidsskriftet »Den Jyske Historiker«, der i nr. 37 behandlede temaet det skrevne ord i historien.

På trods af sin alder kan der stadig også hentes megen nyttig viden og inspiration i »Europas Kulturhistorie« fra 1928 af Hartvig Frisch, fordi det heri klart påvises at kulturudviklingen kun kan forstås, når den nære forbindelse mellem teknikken og økonomien holdes for øje.

III. FRA SLAVERI TIL LANDBRUGSREFORMER

KONGEVÆLDETS TIDSALDER

Landbrugssamfundets sidste århundrede

Det danske landbrugssamfund undergik i 1600- og 1700-årene nogle voldsomme ændringer, der førte frem til det kapitalistiske samfund. Nu skal man ikke tro, at datidens mennesker selv var denne udvikling bevidst. Ligesom romerne ikke var bevidste om, at de bevægede sig fra slavesamfund til feudalisme, så mærkede den danske bonde ikke, at han var på vej ind i en ny epoke.

På overfladen var tiden præget af en serie krige: 1643-46 (Brömsebrofreden), 1657-58 (Roskildefreden) og 1658-60 (Freden i København), og vigtigere end det: købmændenes fremmarch.

De eneste, der tjente rigtig mange penge i midten af 1600-tallet, var de københavnske købmænd, og med basis her gennemførte Frederik III sit statskup og indførte enevælden.

Kongevældet baseret på godsejervælde

Enevælden blev udmøntet i Kongeloven af 14. november 1665, og heri hed det at: »Danmarks og Norges enevoldsarvekonge agtes for det ypperste og højeste hoved her på jorden«, at han havde den højeste magt og myndighed

til at udstede love og forordninger. At han skulle være øverstbefalende i krig, med ret til at erklære krig, slutte fred og indgå forbund. At han havde eneret til at udskrive told og konsumtion, da rigets tryghed ikke kunne opretholdes uden væbnet magt, hvortil der behøvedes penge. En væbnet magt, som skulle komme til at antage sådanne dimensioner, at det mest af alt fik Danmark til at ligne et militærdiktatur.

Handelsborgerskabet fik del i den gamle overklassens privilegier, men adgangen til den politiske magt blev begrænset til en centraladministration med rådgivende funktioner i forhold til kongen. Adel og borger kunne her søge indflydelse side om side, men monarken afgjorde, hvem der skulle nyde hans gunst.

Del og hersk-strategien stoppede det fremstormende handelsborgerskab rent politisk. Og da kongen sad med magten til at binde den frie kapital i jord, bremsede han det også rent økonomisk. Når kongen betalte sine långivere med jordegods, gjorde han handelskapitalens bærere til feudale godsejere.

Det økonomiske samspil

Fundamentet for samfundet såvel som for kongemagten i adelsvældets tidsalder var fortsat en slags husholdnings-

Kancelliet.

Gård.

økonomi, hvor naturalier stadig spillede en større rolle end penge.

Men et eventuelt overskud, der kunne handles eller sendes ind til København, var blevet mere ønskværdigt i takt med centraladministrationens begyndende vækst. Og pengeøkonomien blev fremmet af gældsætningen til udlandet. Statshusholdningen var nu langt mere kompleks.

Skulle man tegne et lidt forenklet billede, så kan statshusholdningen nok ses som en række lokale landhusholdninger og en voksende centraladministration, der snyltede herpå. Det var først i 1600-tallets anden halvdel, at man fik øje for økonomi som andet og mere end læren om husholdningen, såvel den enkelte gårds som hoffets, og endelig i 1700-tallet begyndte at inddrage læren om nationens husholdning. Betegnende for denne nye tankegang blev det synspunkt, at bondens arbejde lægger grundvolden til et lands

velstand. På det hviler borgerens næring og købmandens handel, som det videre hedder i en skildring af handlens tilstand fra 1735.

Statshusholdningen var på vej til at blive et spørgsmål om nationaløkonomi. Danmarks økonomiske situation var ikke kun et spørgsmål om statens økonomi, men tværtimod om samspillet mellem det omgivende samfunds økonomi og statens; snart skulle det også blive et spørgsmål om samspillet mellem Danmarks og andre landes økonomi.

Landmandsliv og classeskel

Svenskekrigene og de hærgende, pestbefængte tropper efterlod landbrugslandet Danmark i en temmelig forarmet situation, som proklamationen af enevælden i 1660 ikke kunne ændre en tøddel ved. Skæbneåret 1659 var i rea-

liteten kun højdepunktet i en række udplyndrings- og sygdoms-angreb, som havde udmarvet den arbejdende befolkning.

Manden med leen havde toldet så hårdt, at der nu var mangel på arbejdskraft, og nedlæggelser af bondegårde (ødegårde) blev følgen. Af 323 gårde i tre nordsjællandske herreder var 96 ramt. 40 blev betegnet som øde (uden fæster), 32 som delvis øde og 24 havde en længe eller hele taget ødelagt. Andre steder, blandt andet på Fyn, var det langt værre. For Jyllands vedkommende er det blevet beregnet, at der i perioden 1650-82 blev nedlagt 239 gårde, hvorimod der i den følgende periode (1682-99) blev tale om 80 gårde og i årene 1700-19 kun 47.

I mange tilfælde kom det til at betyde en udvidelse af hovedgårdens jord, idet nedlæggelsen af en fæstegård normalt betød, at dens jorde nu blev drevet fra hovedgården. Det er skøns-

sigt blevet anslået, at de under hovedgårdene drevne jorde på denne vis blev forøget med mellem 25 og 33 % i løbet af 1600-årene.

Selvom Christian Vs Danske Lov (5-10-48) i 1683 fastslog, at:

»Ingen Landsbyer, eller Bøndergaarde, maa ødeleggis for at forbedre Sædegaardens Avling med« så blev paragraffen fortolket meget lempeligt, og det blev især i årtierne efter 1659, at gårdnedlæggelserne fandt sted. Kulminationen er formodentlig endog sket i perioden ca. 1680-90! Ser vi derfor på den typiske hovedgård i 1700-årene afveg den på flere områder fra den almindelige bondegård.

For det første var ejendomsforholdet et andet. Jordejerne: kronen, kirken og adelen, var efter enevældens indførelse fra 1671 blevet suppleret med borgerskabet. Borgere og indvandrede embedsmænd kunne blive grever og baroner, hvis de blot var rige

og kongetro nok. Rige nok til at besidde 2500 tønder hartkorn, så kunne man blive greve over sit eget grevskab eller nøjes med 1000 tdr. htk. og være baron i sit eget baroni. Var man populær hos enevoldskongen kunne der dispenseres fra disse regler, og så kunne man måske blive greve eller baron alligevel. Det afgørende var, som det blev formuleret i bestemmelserne, hvorvidt kongen fandt for godt:

»...en og anden af de ved langvarig og tro tjeneste vel meriterede og kvalificerede personer til grevers og friherres dignitet, ære og værdighed at ophøje, derved deres tro og oprigtige tjeneste at belønne, andre til lige iver og nidkærlighed for Vor tjeneste at opmuntre...«

Herved blev et aneligt antal nye hovedgårde oprettet, ikke mindst fordi nyadelige og borgerlige embedsmænd systematisk tilegnede sig ødegårdsjorde, udnyttede kronens kroniske penge- og enevoldskongernes gavmildhed. Denne godsejerklasse var altså fri, og stod kun i afhængigheds-/tjenesteforhold til kongen.

System i udbygningen

For det andet betød de herskende ejendomsforhold, at udbygningen af det arbejdende folk var lagt i faste rammer. Vi har tidligere omtalt, hvorledes godser drevet ved fæstebønder var kendetegnet ved, at bønderne lejede deres jord af godsejeren mod en fast, årlig afgift. En fæstebonde er altså fæstet til godsejeren, men får til gengæld brugsretten over en del af gods-ejerens jord. Fæsteaftalen indeholdt normalt en opregning af, hvilke ydelser fæstebonden skulle levere som be-

taling for denne brugsret til jord, bygninger, dyr og redskaber.

Til en start var der den såkaldte indfæstning (fæstepenge, stedsemål), der som oftest var i rede penge, måske afdraget i rater. Dernæst den årlige afgift (landgilde), der i de fleste tilfælde hovedsageligt bestod af en væsentlig del af kornhøsten, men til eksempel fisk eller smør kunne også indgå i landgilden, ligesom et mindre pengebeløb. I datidens fæstebreve kan det være formuleret som, at fæsteren kan nyde, bruge og beholde gården, såfremt han årligen og i rette tider yder og leverer den sædvanlige landgilde og afgifter efter jordebogen samt kongelige skatter til rette tider afklarerer og ellers i alle måder sig efter loven at forholde.

Med »beholde« mente godsejeren naturligvis kun »beholde i fæste«, ligesom hans interesse for de kongelige skatter ikke var et samfundshensyn, men fordi en godsejer hæftede for sine fæstebønders skatter.

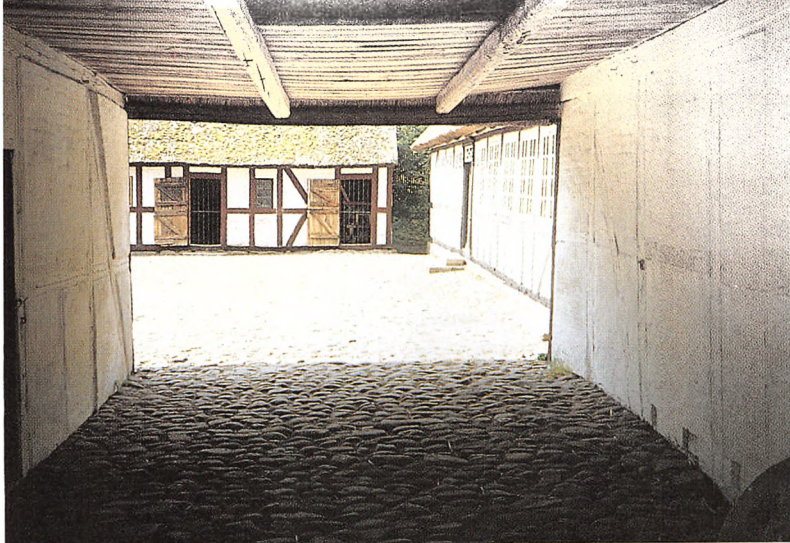
I den forbindelse skal man huske, at den vigtigste skat var hartkornskatterne, i og med hovedparten af befolkningen levede af at dyrke jorden. Hartkorn betyder hårdt korn, som er rug og byg; – i modsætning til havre.

Hartkornskatterne var baseret på en vurdering af jordens kvalitet, og i tiden umiddelbart efter 1660 blev de også opkrævet på de adeliges og de borgerliges hovedgårdsjorde.

Efter 1670, hvor besidderne overtog opgaven med skatteopkrævningen hos deres undergivne, blev deres egne hovedgårdsjorde skattefrie. Til gengæld skulle de som sagt personligt hæfte for opkrævningen og selv udrede skatten for eventuelle ødegårde. Først henimod slutningen af 1700-tallet, hvor overgangen fra fæstebonde til selvejer-

Møllegård: At være møller var et job med status. Mølleren var en af lokalsamfundets spidser.

- a) Indkørsel.*
- b) Vandhjulet.*
- c) Mølleværket.*

bonde blev mere almindelig, fik denne ordning mindre og mindre betydning. Men først efter 1793 begyndte statsmagten at foretage udpantning direkte hos den enkelte skyldige fæstebonde, og dermed var godsejeren i praksis ude af den personlige hæftelse.

At opgaven med skatteadministration ellers kunne være ganske betydelig, opdagede man i 1762, hvor der opkrævedes en såkaldt kopskat (efter tysk »Kopf«, hoved, altså en skat pr. hoved), der betød at der skulle indbetales et beløb for alle personer, fra 12 år og opefter. Hvor man før kun havde haft gårdmændene at holde regnskab med fik man måske 6 gange så mange skatteydere. Fra Løvenborg Gods, hvor tallene kendes, havde man før haft omkring 85 gårdmænd, men fik nu omkring 600 skatteydere!

Indfæstning og landgilde var altså et par af de måder, hvorpå udbytningen kunne foregå, men når man bliver klar over, at formuleringen også kunne være: landgilde, hoveri, ægt og arbejde, så rammer det ned i et centralt problem i det feudale udbytningsmønster.

Fæstebonden var nemlig også pligtig til at yde en mængde arbejde for jordejeren, og som oftest når der var mest travlt, som i høsten.

Ofte var hoveri, ægt og arbejde ikke særlig præcist afgrænset i fæstebrevene, fordi dets funktion var »efter behov«. Men et sådant ubestemt hoveri blev hurtigt øget, hvis godsejeren intensiverede driften eller foretog omlægninger, der var arbejdskrævende. En del tyder faktisk på, at hoverimængden steg og steg op gennem hele 1700-tallet.

Man kan derfor spørge, om bondebefolkningen da ikke gjorde oprør og forlod gårdene, når udbytningen blev

for umenneskelig?

Hertil må vi nok svare, næh – tilsyneladende ikke. For det første havde man jo i 1733 indført stavnsbåndet, der kun omfattede mænd, da landmilitsen blev genoprettet efter at have været nedlagt i 1730. Dernæst havde godsejeren i forbindelse med hærordningerne i 1767, 1774 og 1785 fået det frygtede våben at lade karle og husmænd på deres gods udpege til soldater i de hvervede regimente. En flerårig tjeneste, ofte i udlandet, der var langt mere ubehagelig end landmilitsens eksercits foran sognekirken hver søndag efter kirketid.

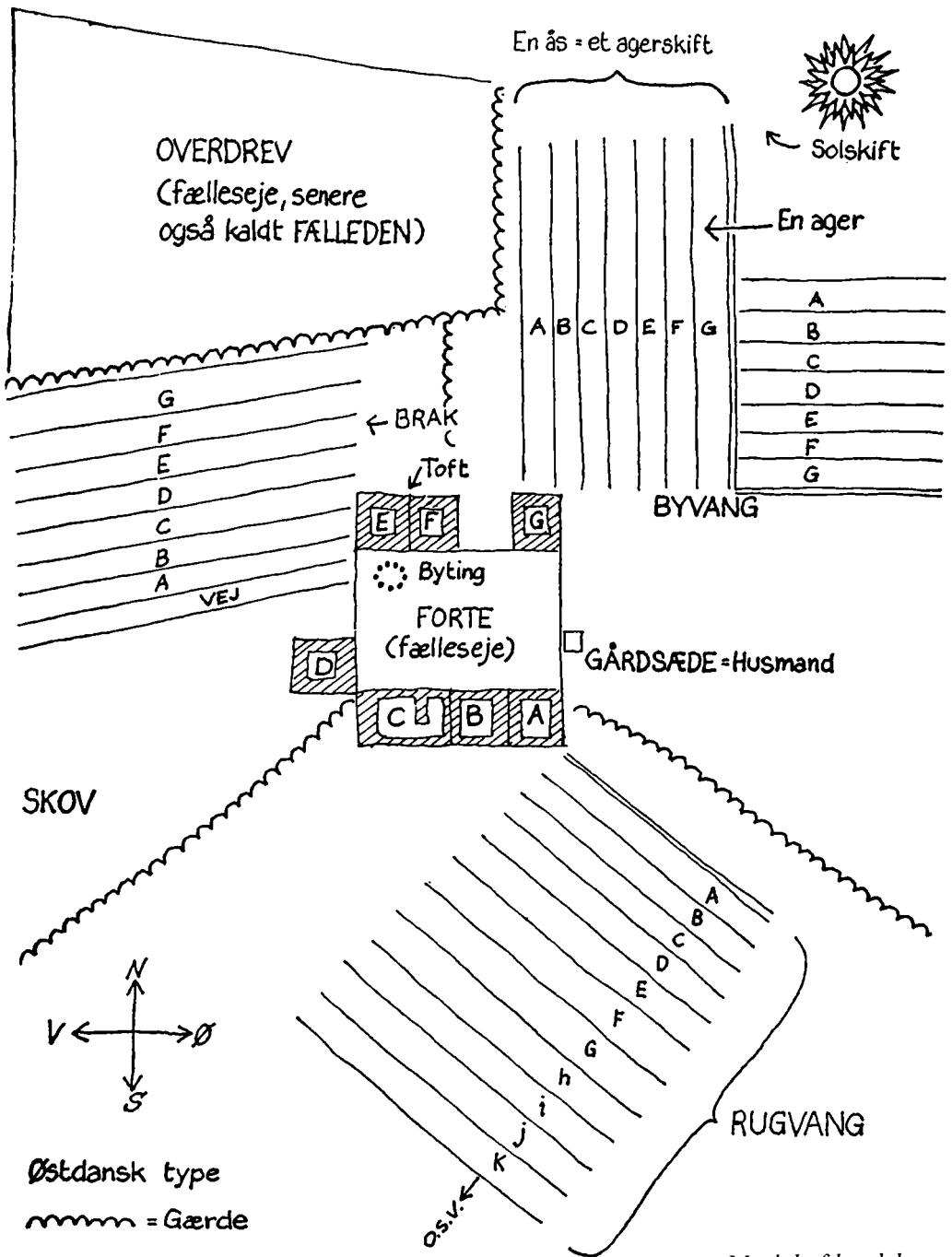
Men det bedste kort på hånden var utvivlsomt den udbredte brug af familiefæste, som betød at alle fæsteskit på gården fandt sted inden for samme bondefamilie, generation efter generation.

En undersøgelse af forholdene på nogle vestfynske godser i 1700-tallet har således vist, at 70 % af alle fæsteskit skete inden for familien, og at kun 3 % af fæstebønderne gav op og måske forlod gården.

Livet på landet i slutningen af 1600-tallet

Hvordan udfoldede livet på landet sig i de første årtier af kongevældets tidsalder? Det er det centrale spørgsmål, når man skal søge at bedømme, hvorvidt det arbejdende folk på landet fik forbedret deres livsbetingelser ved de store landbrugsreformer.

Een af Danmarks største kulturhistorikere, Hugo Mathiessen, har beskrevet livsformen som baseret på et markbrug, der arbejdede inden for en elastisk ramme af ubrugt jord, skove,

Model af landsby og dyrkningssystem: Det at markerne lå så spredt fordrede et tæt samarbejde i landsbyen.

almindinger, overdrev og vildsomme naturstrøg – et reservefond af land, hvortil brugerne stadig kunne støtte sig.

Ser man på, hvorledes de danske landsbyer i 1680'erne dyrkede jorden, var to dyrkningssystemer de dominerende, hvad de tilsyneladende også var hundrede år tidligere. Enten foretrak man at anvende vangebrug, hvor faste, indhegnede jorde (vange, Fyn: løkker) blev besået efter et rotationsprincip, og hvor de ikke-besåede marker (fælled) tjente til græsning for kreaturer i løsdrift. Eller også sværgede man til græsmarksbruget, hvor bymarken ofte, men bestemt ikke alle steder blev inddelt i funktionsbestemte enheder, der *ikke* var indhegnet, hvorfor græsningen dels foregik med tøjrede dyr på den hvilende agerjord, dels foregik uden for bymarken. Fra datidens bedømmelser af jordens landbrugsværdi med henblik på beskatning, de såkaldte takseringer, har vi en række gode beskrivelser af datidens komplicerede kvalitetsbedømmelser (bonitetsangivelser). Således kunne der til eksempel være tale om:

»sand og lidt muld, god blandkorn«

»sand og grus, ond havrejord«

»sand og lidt muld, middel rugjord«

»sand og leret muld, god bygjord«

osv. Hvad der selvfølgelig ikke betød, at jorden kun anvendtes til den pågældende kornsort. Således ved vi fra vestjyske markbøger, at til eksempel en god rugjord kunne benyttes efter følgende recept:

1. år, besået med byg, 2. og 3. år med rug, 4. år hvile. En middel bygjord kunne 1. og 2. år bruges til byg, 3. år til havre, men så med to års hvile. En ond bygjord kunne klare tre år med havre, hvis den så fik et års hvile.

Længere væk fra landsbyen, i de såkaldte udmarker, hvor der ikke blev kørt gødning ud, kunne markerne ligge brak i årevis, og det må nærmest have virket som nyopdyrkning, når man efter en sådan lang hvileperiode søgte at tilså dem et par år eller tre.

Disse betingelser var selvfølgelig ens for både husmænd og gårdmænd, men ikke alle småbrugerne havde jord i bymarken. Huse med over to skæpper hartkorn udgjorde i Jylland omkring 12% af samtlige jordbrug, på Fyn og Lolland-Falster ca. 8%, men på Sjælland kun henvend 5%. Alligevel kunne husmænd med mindre risikere, at vænger blev dem frataget, »formedelst gærdsel at spare samt græsning og høbjergning at vinde«, da Chr. V i 1671 oprettede fire nationale rytterregimenter, og til deres underhold udlagde 12 kongelige ryttergodser. Fra Falster, der fra 1718 blev udlagt til rytterdistrikt, beretter Moseby markbog i 1682 om 11 huse i Hesnæs, at de tre ligger »øde og afbrudt«, at der ved husene er – i stranden – 1 bundgarnsstade, som 8 mand må deles om, to gårdmænd fra Moseby og seks husmænd fra Hesnæs. Ellers var der ingen næring til husene, bortset fra lidt krogfiskeri. Sådanne jordløse husmænd ernærede sig som fiskere, og efter Danske Lov (3.19. 5-6) kunne de som fæstehusmænd supplere fiskeriet med arbejde for dagløn. Eller som det – lidt omstændeligt – forklares i paragrafferne fra 1683:

»(5): Og skal saa ingen paa Landet hos Bønderne for Dagløn arbejde uden gifte og boesatte paa Gaarde, eller, Gaardsparter, og Gadehusmænd, som gjøre og give aarlig Rettighed til deris Herskab.

(6): Dog skal hermed ikke være forbudet, at de, som sig ved Søkanten

Røgterbolig.

paa nogle visse Tider om Aaret af Fiskeri og Søen alleene nære, jo herefter som tilforn maa om Vinteren, og naar de ikke ere til Søes, sig for Dagløn bortfæste;...«

Dog hørte det vist til undtagelserne, hvis selv en jordløs husmand ikke havde egen kålhøve ved huset, omend der var steder, hvor han også måtte betale ekstra for den. I ovennævnte fiskerleje på Falster kendes kålhøve fra 1580'erne, selvom de vel er jævngamle med husenes opførelse.

Lokal selvforvaltning

De sociale forskelle mellem husmænd og gårdmænd afspejledes også i den enkelte landsbys selvstyre, som det illustreres af bevarede landsbyvedtægter for bylavet. I vedtægten fra 1705 for landsbyen Saksild ved Odder i Hads herred, hedder det:

»Enhver, som vil bygge og bo her i byen hos os, være sig gårdmænd, husmænd eller inderster, skal denne bylov underskrive, når de til byen ankommer.« Alligevel havde husmændene ingen medbestemmelsesret, selvom de sammen med møllere, enker m.m. blev indstævnet ved byvedtægten vedtagelse. De skulle også kende og overholde den, selvom de ikke havde indflydelsen på dens udformning.

Bortset fra gårdmandsenker, der stadig sad på gården, var bystævnet forbeholdt mændene, men kvinder kunne tilsyneladende blande sig i mændenes forhandlinger uden det nødvendigvis blev straffet med bøder. Bylavet blev ledet af oldermænd som valgtes for ét år ad gangen og som havde til opgave at »svare og tale på alle byens sager, som menige mand kan være til gavn og bedste«, som det hed i en vedtægt og bylov fra 1600-tallet for den fynske landsby Drigstrup.

Fra sjællandske landsbyvedtægter kendes regler, hvorefter husmænd og inderster kun må have heste og svin i byvagen, hvis bymændene tillader det. Ønskede en husmand at have et svin var det heller ikke velset, hvorimod et par får eller fem godt kunne gå an. Til gengæld viser de sjællandske kvægskattemandtal fra for eksempel 1678 og -82, at de fleste husmænd havde en ko, somme endda to, og halvdel af husmændene havde endda en hest.

Daglønner for husmændene varierende både efter årstiden og landsdelene, men overalt var den højest i høsten. Husmandshoveriet foregik oprindeligt som ugedagsarbejde, men med tiden afløstes det af hoveri-penge. Denne var til gengæld stigende, og specielt på Sjælland ret høj, i modsætning til Jylland, der lå lavt. Husmandshoveriet kunne for eksempel bestå i assistance ved høstens bjærgning, tilsyn med led, gærder og skove, drift med svin eller får til købstad eller marked, tjeneste som brevbærer eller færgfolk for forpagter eller godsejer.

Husmændene betalte også landgilde, dels i penge hvor der kun var tale om små beløb, dels i naturalier, der var afhængig af de lokale forhold. Fiskerhuse fra Snekkersten i nord, over Hesnæs i øst til Bagenkop i vest skulle således både i 16- og 1700-tallet yde en halv eller hel tønne torsk.

Andre steder skulle man yde en gås eller et par høns. Indfæstning måtte også husmænd betale, omend det som oftest kun var en rigsdaler eller to.

Skal man søge at vurdere husmændenes situation omkring år 1700 i forhold til omkring år 1800, vil man snart konstatere, at det springende punkt er de store landboreformer. Selvom det

voksende befolkningstal op igennem 1700-årene betyder et voksende antal husmandssteder over hele Danmark, så er det først i sidste halvdel af århundredet, at befolkningsstigningen er så drastisk, at det kunne forventes at indvirke på befolkningsgruppens levevilkår generelt. Set i et klassekampsaspekt bliver det væsentlige den skillelinje ned igennem landbosamfundet, som trækkes med landboreformernes favorisering af bøndernes selveje. Selvom der specielt i årene efter 1787 blev skaffet jord til tusindvis af jordløse husmænd, endog ved nedlæggelse af bøndergårde, så ændrer det ikke på det forhold, at der blev skabt et classeskel mellem den nye tids bonde, gårdejereren, og husmanden, der fortsat var fæster, en status som kun blev yderligere understreget med en forordning af 30. januar 1807 om husmænds pligtarbejde.

Derfor må det nok konkluderes, at husmandsgruppen som helhed og den enkelte husmandsfamilie som sådan – set i forhold til de øvrige grupper i det danske landbosamfund – stod bedre og mere jævnbyrdigt i år 1700 end i år 1800, hvor de var godt på vej til at blive reduceret til landarbejdere.

I og med overklassen på landet skabte en besiddende middelklasse, gård-ejerne, havde de med et genialt kunstgreb løst egne problemer og skabt et nyt og skelsættende klassemodsningsforhold mellem fæstehusmændene og de (forhenværende) fæstebønder. Keine Hexerei nur Behendigkeit!

Nye tider på landet

Det politiske og økonomiske system, der slog igennem med enevældens indførelse, indebar at staten ville og ofte kunne gribe ind i alt. I 1700-tallet voksede kapitalismen frem. Liberalisme blev den nye tankegang. Statens rolle skulle mindskes og virksomhedernes selvstændighed skulle fremmes. Hovedfortaleren for dette var Adam Smith. Samfundet var i 1700-årene ved, at komme ind i nogle fundamentale ændringer, ikke mindst på grund af befolkningsekspllosionen i 1740'erne, hvor antallet af mennesker i Europa blev voldsomt forøget.

Dansk landbrugshistorie har gjort et stort nummer ud af stavnsbåndets ophævelse (1788) og de store landboreformer. Den har set disse som *det afgørende vendepunkt* i det danske landbo-samfund.

Der skal da heller ikke herske tvivl om, at der op igennem 1700-tallet sker store forandringer i landbruget. Men når de ansues fra det arbejdende folks synsvinkel, er perspektiverne helt forskellige fra den traditionelle landbrugshistorie. Den er altovervejende blevet formet og farvet af Venstre-bønder og deres sympatisører. Scenen domineres af de store godsejere og de stakkels bønder, der måtte gå så grueligt meget ondt igennem, før de endelig fik foden under eget bord og blev selvejere på deres bøndergårde. Det er historien om gårdmændene og deres forhold til herremanden. Gårdmands-linjen i dansk historieskrivning er den

Magtens symbol: Frederik V's rytterstatue.

blevet kaldt, fordi andre grupper i landbosamfundet enten blev overset eller kun blev mangelfuldt beskrevet. Kun enkelte forskere som Fridlev Skrubbeltrang har fokuseret på husmænd og landarbejdere.

Sandheden er imidlertid en ganske anden, og i disse år, hvor magtfulde landbrugsorganisationer forsøger at vælte de nye miljøgifter over på samfundet og forbrugerne, kan det nok være på sin plads at opridsse klasse- og interesse modsætningerne, som de så ud på landet i slutningen af 1700-tallet.

Det arbejdende folk på landet

Før man søger at skildre vilkårene for det arbejdende folk på landet, kan det måske være på sin plads at få fastslået, hvorledes det danske landbosamfund var sammensat omkring år 1800.

At der virkelig er tale om en verden, der adskiller sig væsentligt for vor ses, når man kaster et blik på denne opgørelse, som blev gengivet i et værk af professor i landøkonomi, G. Begtrup i 1803, men var baseret på folketællingen i 1787:

»Tabel over Folkemængden efter Næringsvejene paa Landet i Sjælland og Møen.

1. Geistlige Embedsmænd,
2. Civile Embedsmænd,
3. Jordgodsejere, dertil er regnet Forvaltere, Forpagtere og Hollændere,
4. Gaardmænd,
5. Huusmænd,
6. Inderster,
7. Kunstnere og Fabrikantere,
8. Haandværksmænd,

9. Skippere, Fiskere og Søefarende,
10. Andre Næringsdrivende,
11. Tjenestefolk,
12. Daglejere,
13. Rentenerer,
14. Pensionister,
15. Fattige,
16. Andre.«

For det første kan man jo hæfte sig ved, at en sådan opgørelse, foretaget i kongevældets tidsalder, naturligvis regner statens embedsmænd for vigtigere end godsejerne.

Fiskeriet: Fiskeriet var erhverv for en ret stor gruppe.

Dernæst kan man jo fundere over »Hollændere« hvis man ikke ved, at virksomheden på datidens herregårdsmejerier kaldtes »hollænderi«. De mejersker og mejerister m.m. som arbejdede i mejerierne blev på den måde til »hollændere«.

Tilsvarende er der nok mange i dag, som ikke kender udtryk som indsidder og inderster, omend betegnelserne endnu brugtes i begyndelsen af dette århundrede. At sidde inde betyder at bo til leje i et hus som ligger på den enkelte bondegårds egen grund i lands-

Mejeri: Det vigtigste arbejde på mejeriet var kærning af smør. Dette krævede en stor viden.

byen, og derfor ejes eller fæstes af gårdmanden sammen med gården. Han kan så, normalt med godsejerens tilladelse, leje indersthuset ud mod en årlig betaling i penge og/eller arbejde. I manges ører lyder det nok som beskrivelsen af en husmand, men beboersammensætningen udviser nogle forskelle. Således var indersterne ofte ældre mennesker på aftægt eller enker, invalider og gamle. Det kunne dog også være en medbruger af gården, idet der faktisk kendes flere eksempler på, at en gård blev drevet af to eller tre, for eksempel brødre, i fællesskab. Endelig kunne gifte såvel som ugifte folk i fast tjenesteforhold til en gårdmand være inderste hos ham.

Gruppen er således vigtig i billedet af, hvem der tilhørte det arbejdende folk. Men den rækker altså fra den vel aflagte gårdmand, der vælger at lade sig »førtidspensionere« men måske både har formue og kreaturer, og helt ned til samfundets bund, hvor fattige mennesker, der ernærede sig ved tigge-ri, havde tag over hovedet som inderste, måske hos en slægtning. I en fortegnelse fra 1709 over samtlige huse i Kronborg amt ses, at bønderne faktisk havde 25% af alle amtets huse. Forskellen til gadehusene og deres beboere, gadehusmændene, fremkommer, når man bemærker sig, hvad for eksempel Arent Berntsen allerede i 1650 forklarende skrev herom.

»Gadehuuse. Det ere, smaa Ringe Huuse oc værelser, som udi Landsbyer paa andre Gaardis Grund ere bygte; kaldis Gadehuuse, der af, at de gemeenligen, indtil Gaden eller ved den almindelig Landevey giennem Byen, ere opsatte, oc aldeelis ingen Eyedomb dertil er liggende, uden undertiden en liden Kolhauge, som dog gemeenligen

under Gaardens Grund er hørende. Hvor fore da oc saadanne Huuse, ic-kon aff Handtvercks Folck eller arbeydere, besiddis.«

Man fristes næsten til at sige, at senere tider ville have kaldt indersthuse-
ne pensionistboliger, men gadehusene for arbejderboliger. Hvorom alting er, så er skillelinjen ikke mere klar, end beboernes beskæftigelse også har spillet ind på om det blev kaldt et gadehus eller et aftægtshus.

Morsomt nok bruges betegnelsen »fabrikantere« her i slutningen af 1700-tallet stadig om dem, der fabrikere-
rer tingene, og altså ikke de igangsættere/erhvervsledere, som senere tider forbinder med ordet. Det forklarer naturligvis også, hvorfor de rangerer under husmænd og inderster.

Håndværk kunne også give til livets ophold på landet, men i henhold til Chr. Vs Danske Lov fra 1683, måtte:

»Ingen haandverksmand ... boe paa Landsbyen, undtagen Grovsmede, Tømmere, Bødkere, Teglblændere, Pottemagere, som gjøre sorte Potter, Hiulmænd, Murmestere, Skindere, Vævere, som væve Vadmæl, Blaar og Hampelærit, Skrædere, som sye Vadmæl, og de Skomagere, som sye Bønderskoe.«

Nu kan det selvfølgelig diskuteres, hvor strengt denne orden kunne oprettholdes, og landhåndværkets historie er da heller ikke skrevet fyldestgørende endnu. Men vi tager næppe meget fejl, når vi påstår, at en landsby-skrædder kunne slippe godt fra at sy i andet end vadmæl, hvorimod hverken en bogbinder eller en guldsmed slog sig ned i en landsby. Hvilket selvfølgelig også begrundes sig mere i kundegrundlaget end paragraffen. Omvendt kendes der sager, blandt andet med omvandrede

møbelsnedker-svende, som mod kost og logi stod i gårdmændenes lader og udhuse, medens de snedkerede et chatol eller et vægskab.

Almindeligvis havde en landhåndværker lidt jord og i reglen nogle husdyr, hvad der i høj grad bidrog til at han og hans familie kunne overleve.

Ikke ulig håndværkerne var fiskerne også en gruppe af landbefolkningen, som takket være deres færdigheder inden for et bestemt område adskilte sig fra de øvrige. Men i lighed med håndværkerne var overgangen til andre grupper i landbefolkningen glidende. Fiskeri i åer, søer, fjorde eller på havet var nemlig også en reel mulighed for mange andre.

Krogefiskeri eller ålestangning kunne især om vinteren være mad på bordet en kold frostdag.

Dog gik der en skillelinje mellem de havgående både og fiskeriet inde under kysten. Både og redskaber til fiskeri til havs og i større målestok var for kostbare til lejlighedsfiskeri. Ligesom krogefiskeriet, der måtte dyrkes sammen med garnfiskeriet, såfremt der skulle fiskes erhvervsmæssigt, altså stort set hele året. Disse fiskere var hovedsageligt husmænd, men for eksempel i Nibe, der fik købstadsstatus i 1727, fandtes der også en del håndværkere og tjenestefolk (fiskerkarle).

»Andre næringsdrivende« er et udtryk, som nok blandt andet har dækket over kludekræmmere, kedelflikkere og andre småhandlende, som vandrede rundt og gjorde forretninger på bøndergårde. Som en illustration af begrebet kan nævnes, at der på markedet i Roskilde i maj 1775 blandt andet var skomagere, hørkræmmere, hosekræmmere og lærredsvævere.

Tjenestefolk rangerede under folk,

der havde en næring, et erhverv, men dog over daglejerer, der – i princippet – kun solgte sin arbejdskraft én dag ad gangen. Når vi skriver i princippet, skyldes det den kendsgerning, at man på mange herregårde endnu i forrige århundrede brugte »faste daglejere«. Det kunne for eksempel være en svinepasser, ham der om vinteren savede brænde, eller ham der tømte lokummer.

Tjenestefolk blev fæstet for et helt eller halvt år, og var begge parter tilfredse med forholdet blev man i flere år på samme sted. Blandt tjenestefolk medregnedes også kuske, skytter,

staldkarle, malkepiger m.fl.

Daglejerne var landarbejdere af begge køn, som for en dagsløn påtog sig det arbejde, som ingen andre gad eller havde tid til at udføre. Kvinders dagsløn var kun den halve af mændenes, men normalt fik begge parter kosten på den gård, hvor de arbejdede. At kosten tit ikke var egnet til menneskeføde er så en anden historie...

Rentenerer og pensionister var som i dag folk, der levede af henholdsvis renten af en formue eller en pension. Til forskel fra i dag, hvor folkepensionen er et fællesgode, var statslige pensioner en sjældenhed og forbeholdt militærpersoner af højere rang eller andre fra de højere rangklasser.

Ældre fra de lavere rangklasser endte normalt i gruppen »Fattige«, hvis ikke familie eller venner indgik en aftægtsordning. At høre til gruppen af »Fattige« betød enten at man gik på omgang blandt sognets gårdmænd eller at turen gik til fattighuset. I det hele taget var det, der ligger i begrebet en værdig alderdom, forbeholdt de rige helt op til vort århundrede.

Pigekammeret: Tyendet levede ofte under kummerlige forhold. Kammeret her er et af de bedre.

Den store forandring

Siden middelalderens begyndelse havde den altovervejende del af de danske landsbyer ligget på samme sted generation efter generation. Gårde var brændt eller bygget om, i nogle perioder havde der boet mange familier i landsbyerne, i andre havde der været ødegårde. Men stadig lå landsbyerne, hvor de havde lagt sig fast i middelalderens begyndelse.

Perioden omkring 1000 til 1300 havde som tidligere nævnt været præget af en nærmest revolutionerende land-

brugsteknisk udvikling. Den nye vide-reudvikling af arden til et pløjeredskab med et langt, kraftigt jernskær og sat på et hjulsæt, altså en hjulplov, samt brugen af spader med en kantforstærkning af jern var de tekniske hjælpemidler.

Med anvendelsen af drængrøfter og hjulploven til pløjning af tungere jorde kunne en større del af den vildsomme og sumpede natur gøres til frugtbar landbrugsland. De forbedrede pløjemuligheder fik også til følge, at græsningsjordene lejlighedsvis kunne pløjes over og indgå i et sædskifte. Perioden blev derfor kendetegnet ved, at man kendte og kunne udnytte vangebrug med indhegnede vange og periodisk fælled. Nogle steder gjorde man det ikke alligevel, andre steder skete det enten som tovangsbrug eller som trevangsbrug.

Men med denne omformning af landskabet omkring landsbyen begrænsedes også mulighederne for en anden placering af den samlede bebyggelse. Disse fysiske rammer skulle i store træk blive de herskende helt frem til udskiftningerne i slutningen af 1700-tallet!

Begrænsningerne i bebyggelsens placering havde dog ingen indflydelse på hovedgårdsdriften, så længe hovedgårdens egne jorder var udskilt fra landsbyfællesskabet. Og omkring år 1700 lå vel mindre end 1/5 af Danmarks hovedgårde i fællig, som det hed, når de endnu ikke var udskilt fra driftsfællesskabet i landsbyerne. Alligevel var økonomien heller ikke på hovedgårdene til de store eksperimenter, og derfor afveg de ikke synderligt i driftsformerne fra de bøndergårde, som omgav dem.

Til gengæld kan man konstatere re-

gionale forskelle, som med tiden skulle blive endnu mere markante. Ser man for eksempel på dansk landbrug i 1682, kan vi se, at en jysk hovedgård gennemsnitligt havde mere end dobbelt så mange staldstude som en hovedgård på Øerne. Hundrede år senere, altså i 1782, er forskellen endnu tydeligere: Over 90 % af staldstuderne står i Jylland, hvorimod Øernes hovedgårde havde slået sig på mælkekvæg og mejeridrift. Hvor de jyske godsejere udnyttede handelsforbindelserne sydpå, til det nordtyske og nederlandske marked, var man på Øerne mere orienteret om hjemmemarkedet, herunder især den støt voksende hovedstad.

Tonsvis af mælk, kartofler, æbler, gulerødder og selleri samt tusinde andre ting skulle bringes til staden. Fra bondedagbøger kan vi se, at også bønderne bragte deres hjemmeproducerede fødevarer ind fra hele Nord- og Sydsjælland til den umættelige storby. Således har vi for eksempel følgende notitser fra oktober 1845 i en dagbog ført på »Føllegården« i Ramløse ved Arresø i Nordsjælland:

»23/10 Slagtet tre svin, kørt af København til...

24/10 I København med flæsk og rug...

25/10 Sovet ud fra rejsen...«

Den magtkoncentration og kapitalakkumulation i rigets hovedstad, som enevælden afstedkom, afspejlede sig ikke kun i byens størrelse og udformning. Det prægede hele landets landbrugsstruktur og de vilkår, som det arbejdende folk havde i landets forskellige egne.

Livet på landet

Høst.

En af de ting som er vanskelige for vor tids bymennesker at forstå er landbrugernes tætte kontakt til naturens/årstidernes skiften. I vor tid er det i landbruget et spørgsmål om fortjeneste eller tab, at tage de rigtige beslutninger i forhold til naturen. Hvornår er det det rigtige tidspunkt at plante, er det for tidligt eller er det ved at være for sent at høste; det er de grundlæggende spørgsmål for en landmand.

I 1700-tallet var det ikke kun et spørgsmål om penge, nej, det var et spørgsmål om liv eller død for fæstebønderne. Gik det galt – så var der ikke megen hjælp at hente – kunne forpagtningsafgiften ikke betales – ja, så måtte gården forlades. Det er derfor ikke underligt, at så væsentlige beslutninger blev truffet på landsbyens ting, under oldermændens »diktatoriske« ledelse.

Nu var det ikke sådan, at bønderne uden videre kunne gå i gang med at høste, fordi vejret var blevet det ideelle. For det var det jo også for herremanden. Så enten kom der bud fra ridefogeden, eller også dukkede han selv op på tinge og krævede bønderne for hoveri. Det betød i praksis, at herremanden, der var sikret EN FAST fæsteafgift, også »tvang« bønderne til at arbejde gratis for sig, og fik høstet på det rigtige tidspunkt. SIN merværdi skulle han nok sikre sig.

For bønderne må det have føltes ærgerligt, at når det gode høstvejr oprandt, ja så måtte de arbejde for herremanden og lade deres egne marker være, selv om de i forvejen skyldte landgilde og derfor havde hårdt brug for de penge der var at tjene ved en rettidig høst.

Nu skal man blot ikke lade sig forlede til at tro, at en bonde var en bonde, for så enkelt var landbrugssamfundet ikke. Der var utrolig forskel på de enkelte fæstebønderes gårde og deres formue. De mere velstillede mødte ikke selv på hoveri, men sendte en af deres karle.

Før landboreformerne i slutningen af 1700-årene var livet tæt forbundet med landsbyernes fællesskab. Et fællesskab hvor der herskede en hækkeorden som ikke var mulig at komme

udenom. Oldermændene og de »rige« fæstebønder var dem, der ledede landsbyfællesskabet.

Men selvom disse store fæstebønder havde det store ord at sige på landsbyens ting, kunne de ikke blot distancere sig fra de andre. Landsbyen var en enhed og en helhed i samfundet. Den enkelte fæstebønderes jord var fordelt efter jordens kvalitet i en lang række små bidder. Således at alle fik god og dårlig jord.

Forudsætningen for at et sådant system kunne fungere var at bønderne samarbejdede. Derfor var landsbyfællesskabet med ting og oldermænd en produktionsmæssig nødvendighed. Den enkelte fæstebønder kunne ikke dyrke jorden selv.

Hertil kom mangel på produktionsmidler. Ved flere lejligheder blev det forordnet, at hver almindelig fæstegård skulle have seks heste, 2 til kørsel (bl.a. kørsel for kongen) og 4 til pløje med. Virkeligheden så ikke helt så flot ud. Helt op til vor tid var pløjning med stude ikke usædvanligt og køreheste var og er et overklassefænomen.

Den periode, hvor der herskede den største travlhed på landet, var høsten. På det gunstigste tidspunkt satte herremanden høsten i gang på sine jorder. Dette krævede et stort antal folk. Det var nu der for alvor var brug for bøndernes hoveri.

Forrest gik mændene og skar aksene af med en segl, efter dem kom pigerne som rev aksene sammen og bandt dem til neg, som blev sat op i bunker på marken. Derefter blev det transporteret ind til laden. Hele høsten foregik under opsyn af ridefogeden, der skulle sørge for at hoveribønderne og tjenestefolkene nu også bestilte noget.

Det er nok den scene med ridefogede-

Gærde: Mange marker var omgivet med stengærder.

den til hest, der rider rundt og skænder og slår bønderne, der har prentet sig i det arbejdende folks hukommelse. Blev bønderne opsætsige og ikke bestilte nok, ja så havde overklassen deres straffemuligheder. Hullet eller træhesten var to gængse måder at presse merværdien ud af bønderne på.

Her skal det blot tilføjes, at det nok er en fejlerindring af det arbejdende folk, hvis man forestiller sig høsten i 1700-tallet som en lang skælden og pressen for at opnå det bedst mulige høstudbytte, det var det nogle steder, andre steder foregik det mere stille og menneskeligt.

På en sådan høstdag var middagspausen dagens højdepunkt. Bønderne gik ikke hjem – de var kommet sammen fra et meget stort område for at yde deres hoveri. Man spiste den med-

bragte mad, drak det medbragte øl og ofte en tår brændevin – det sidste var ikke altid velset, der skulle jo arbejdes efter middagspausen.

Når høsten var overstået fulgte tærskningen. Negene blev hentet over i tærskeloen, hvor mændene tærskede det således, at avnerne blev skilt fra kornet. Halmen skulle anvendes til foder gennem den kommende vinter.

Der er et meget stort spring mellem landbrugssamfundets produktionsmåde og vor tids halmafbrændinger. Afhængigheden af produktionen var total. Et flot udbytte var ca. 6 fold, men et normalt var 3 fold, hvor man i dag regner med 20-40 fold.

Den produktion man havde var så snæver, at katastrofen ustandselig lurede. Et års misvækst kunne man tåle, men kom der to dårlige år efter hinan-

den, så var der hungersnød i området. Landets vejnet, havne og senere kanaler var ikke udbygget på en sådan måde at man effektivt kunne hjælpe et område med hungersnød. Sult var en af kendsgerningerne i samfundet.

Når man arbejder med landbrug og andre historiske emner er det meget fristende at gå ud fra nogle størrelser i vor tid og herfra slutte tilbage. Vi har allerede omtalt, at kornet gav lavere udbytte, men også kreaturerne var mindre og havde en lavere mælkeydelse. Om det så var vejret, var det anderledes, det var i snit en grad koldere.

Sådanne forhold gør, sammen med en anden produktionsform, at det er lettere at finde forskelle end ligheder mellem landbrugssamfundets og industrialismens produktionsmåde. Dette betyder, at man ikke bare kan slutte tilbage.

Blandt andet på grund af den lidt lavere temperatur var kreaturholdet centralt i landbrugsproduktionen. For at holde dyrene væk fra afgrøderne var markerne indhegnet, nogle steder i landet med stendiger, andre steder med pilehegn som det stadig ses f.eks. i Sønderjylland.

For at kontrollere disse hegn udnævnte man en markmand, der i modsætning til oldermanden var ulønnet. Markmanden var ansvarlig for at gærderne var i orden, og at det var de rigtige marker, der var indhegnet. Han måtte nogle steder sørge for at kreaturerne ikke kom ind på kirkegården. For at klare arbejdet med dyrene havde man også en byhyrde, som var ansvarlig for folks dyr, medmindre de var tøjret uden for de marker, der var udlagt til kreaturhold.

Dyreholdet var også et af de punkter, hvor landsbyfællesskabet skulle

fungere, ikke kun hvad angik hyrder og gærder, men også i spørgsmålet om produktionen. Landsbyen havde en orne; blandt dem, der var med i ornegildet, gik det på skift at have ornen gående og fodre den. Herfra blev den så udlånt. At det gik på skift med at have den gående hang sammen med, at til tider var det så småt, at det var en alvorlig økonomisk belastning at have en sådan gæst gående vinteren over.

Det store vinterproblem var ofte at have gemt såsæd – at have føde til dyr, der ikke var blevet slagtet i november, og som skulle være produktionen i det kommende år – det var liv eller død for den lille husmand om han og konen kunne holde liv i deres kø. Livet på landet var ikke en idyl, men en kamp for overlevelse.

Vinter på landet

I landbrugssamfundet fulgte arbejdet årstidernes skiften. Det betød, at vinteren var den årstid, som stod i hjemmearbejdets tegn. Det var en periode, som levnedet tid til andet end arbejde. Når vi skal se på livet inden for gårdens vægge er det meget vigtigt at fastslå, at prototypen på bonden – på landarbejderen – kun findes i romanerne eller i historikernes afhandlinger.

Forskellene mellem landsdelene var ufattelig store – ja forholdene på de enkelte godser adskilte sig fra hinanden. Også inden for landsbyerne var forskellene meget store. Storbøndernes liv lå ofte nærmere godsejerens end det lå den lille husmandsfamilie. Disse forskelle prægede også dagliglivet i landsbyerne.

For den lille husmand var vinteren ofte den periode hvor hungersnøden

begyndte at banke på døren. Var forrådet for småt til en lang og streng vinter, ja så måtte man forgribe sig på koen eller forårssæden for at overleve – Men kendsgerningen var, at det blot virkede som at tisse i bukserne – det varmede, men ikke ret længe.

Mørke

På en helt anden måde end vi er vant til betød vinteren mørke. I husene var vinduerne få og små, den kunstige be-

Lysestage, beregnet til at regulere i højden.

lysning indskrænkede sig som oftest til en tælleprås. Mørke var en del af livet, som vi slet ikke forstår. Vi bruger mange overvejelser til at vurdere, om de i 1700-tallet havde lært at læse. Det havde bønderne vel, men næppe karle og piger og alle husmænd. Men lige så vigtigt er det at vurdere hvorvidt det var muligt at læse. Om vinteren begrænsede lyset afgjort læsemuligheden, om sommeren satte arbejdet sine naturlige grænser for hvad der var tid til og mulighed for. Det at læse krævede penge til bøger – til lys om vinteren og tid om sommeren. Dette afstak linjen for den almindelige deling af befolkningen.

Men »fritiden« kunne bruges til andet end at læse. For det første var der altid en del redskaber der skulle repareres og for det andet brugte mange megen tid på hjemmeproduktion af forskellige slags. Mest berømt er hosebinderne fra Midtjylland. Indtægterne fra denne produktion var en simpel nødvendighed for opretholdelsen af livet i disse husmandsbrug.

Men egentlig fritid var der også ind imellem tid til. Spillekortene kom frem – brændevinsdunken forsødede tilværelsen – der blev fortalt historier. Dette miljø er mesterligt blevet beskrevet af Blicher. For den tids mennesker betød det talte ord – historien – langt mere, end det gør for det industrialiserede menneske. Det er inden for disse rammer af mørke, uvidenhed, tradition for en god historie, at vi skal finde overtroen. Det psykologiske miljø skabte de elementer af landbokulturen som udgjorde grundlaget for f.eks. troen på trolde og nisser.

Kirken

Kirken var naturligvis en del af samfundet og var som sådan præget af tidens religiøse og politiske indstilling.

Præsten var den enevældige stats lokale administrator. Det var præsterne der bandt riget sammen rent administrativt. Præstens betydning rakte altså langt ud over den egentlige udlægning af teksten.

Kirkeligt kom der i 1700-tallet en voldsom omvæltning med pietismens komme til landet. Denne trosretning, som kom fra Tyskland, fordrede et liv i renhed, uden synd. Teater og musik blev sammen med spillekort, bordeller og dans erklæret som skadelige for befolkningen og forbudt. Pietismen var forløberen for 1800-tallets Indre Mission.

En af de væsentlige forskelle der var mellem pietisterne og »de andre« var, at de krævede at kristendommen skulle være en personlig bekendelsessag i forhold til Jesu sår og lidelse. For at fast-

slå det personlige, indførte man konfirmationen som en bekræftelse af dåbsløftet.

Efter nogle årtier tøede befolkningen og hoffet op – pietismen mistede sin indflydelse og der kom atter liv i teatret.

Krise i landbruget?

Som tidligere nævnt er landboreformerne i slutningen af 1700-tallet traditionelt blevet tillagt en igangsættende betydning. Selvom det naturligvis er blevet anerkendt, at de såkaldte landbrugskriser betød tilbageslag for ethvert reformforsøg. Således var kornpriserne helt i bund i 1730'erne, hvad der ikke gav grundlag for de store nyinvesteringer. Bedre gik det i 1740-50'erne og de følgende årtier, hvor dansk landbrug kom ind i en opgangskonjunktur, der fortsatte frem til »Den store Landbrugskrise« ca. 1818-28.

Vajsenhuset: Et af de praktiske resultater af pietismen var oprettelsen af Vajsenhuset for forældreløse børn.

Der var en verden til forskel mellem husfruen og tyendet.

Dog kan det måske være på sin plads med en lidt sur bemærkning om den megen brug af udtrykket »krise i landbruget«.

Ser vi således på anvendelsen af udtryk som »Den store Landbrugskrise« eller »Landbrugskrisen«, så er de hæftet på udviklingen i 1730'erne, tiåret 1818-28, tiden fra 1870'erne til ca. 1896, første halvdel af 1930'erne. 1960'erne og nu igen i -80'erne.

Hvis man forsøger at bestemme dette krisebegrebs indhold ved at se på landbrugets situation for eksempel 1818-28, så ser man at krisen består i dårlige priser på en eller flere landbrugsvarer. Således er det korrekt, at de fleste danske bønder måtte opleve det kraftige prisfald på korn i årene omkring 1820 som noget nær en økonomisk katastrofe. Men de lave kornpriser var et generelt europæisk problem, og selvom Danmark blev hårdt ramt, så var der igen gode penge at tjene 1826-30. »Den store Landbrugsprofit« kunne man så passende kalde

det.

En nøje analyse af tallene viser faktisk, at såvel for den private som for den statslige kornhandel er der tale om afsætningsproblemer, at dansk landbrug har en kornsalgskrise i 1820-25. Efter mere end 50 års konstante, større eller mindre, stigninger i rug- og bygpriserne (beregnet som 10 års gennemsnit og efter rigsdalerens sølvværdi) indtraf der endelig et prisfald, hvilket altså straks af nogle landbrugshistorikere er blevet gjort til »en landbrugskrise«.

Udviklingen i 1830'erne og -40'ernes danske landbrugssamfund beviser da også, at kornproducenterne havde profiteret så rigeligt i de foregående årtier, at kun de færreste er blevet slået økonomisk af pinden ved den »landbrugskrise«.

Den store forandrings gennemførelse

Det før-kapitalistiske landbrug bestod af bondehushold, der som produktionsenheder betragtet ikke var kapitalistiske. De anvendte ikke betalte lønarbejdere og de skulle ikke forrente en investeret kapital. Derimod skulle produktionsindsatsen søges afvejet i forhold til husstandens sammensætning. Det var husbonds opgave at sikre, at der blev produceret nok til at mætte alle munde, samt betale godsejeren for *brugsretten*. Drivkraften lå altså i at finde det balancepunkt, hvor yderligere arbejdsindsats ville blive for besværlig i forhold til det mulige afkast.

Tanken om øget vækst, der ligger som drivkraft i den kapitalistiske tænkemåde, står i direkte modsætning til husholdningsøkonomiens bærende idé. Bondelogikken siger, at man kun kan spise sig mæt én gang. Nøjsomheden var en gammel bondedyd.

Forsøg med jordforbedringsmetoder og nye sorter mødes med skepsis og modvilje. Man ved hvad man har, men ikke hvad man får. Fejlslagen høst betyder sult og nød, så eksperimenter er uønskede. Den danske bonde benyttede talløse slægtleds erfaringer med de jorder som omgav landsbyen, og landsbyfællesskabet var de rammer, hvori denne erfaringssum blev erindret og udvekslet.

1700-tallets landbrugshistorie handler derfor også om sammenstødet mellem to verdner, og deres forskellige måder at anskue landbruget på. Bondesamfundets husholdningshorisont fast forankret i landsbyfællesskabets liv og traditioner kolliderede med oplysningstidens rationelle betragtninger på landbruget som en kilde til vækst og velstand for godsejer og nation, frem-

Stubmølle: I modsætning til den senere hollandske mølle, drejede hele møllen rundt om en akse, og ikke kun hatten.

ført af fremskridtsvenlige landbrugsforfattere.

I og med, at fremsynede godsejere havde indset, »at i bondens arbejde ligger til største dels grundvolden til et lands velfærd«, så måtte det også være her der skulle sættes ind, såfremt landets (og godsejerens) velfærd skulle øges. En modernisering af landbruget stødte imidlertid på den hindring som

gårdmændenes landsbyfællesskab og konservatisme udgjorde. Selv hoveriet var løbet ind i den vanskelighed, at fæstebønder betalte sig fra det eller sendte folk, der var så tvære og vanskelige, at ti mand vanskeligt kunne piskes til at udføre, hvad to godt betalte husmænd klarede uden mukken.

Løsningen måtte altså være at give bønderne en gulerod, der gjorde dem

mindre modvillige, uden det kostede for mange penge. To muligheder blev bragt i anvendelse under de store landboreformer; enten solgtes fæstegården til fæstebonden, der derved blev selvejer, eller også lokkede man med arvefæste, som var en billigere løsning for fæstebonden, og alligevel gav ham lidt medindflydelse.

Finansiering ved kapitalisering

Selvom der havde været gode år i dansk landbrug, måtte staten inddrages i projektet i form af oprettelsen af lånekasser, således at fæstebønderne kunne betale de priser, godsejeren forlangte for fæstegårdene.

Staten fik naturligvis pengene fra de skatter, som fæstebønderne havde indbetalt, og godsejeren kunne igennem dette arrangement kapitalisere enorme værdier, som hidtil havde ligget bundet i jord, bøndergårde og redskaber.

Da hele projektet blev afviklet i en periode med stigende kornpriser, blev det også en god forretning for de fleste nyslåede selvejerbønder, der derfor ret hurtigt fik afdraget de lån, som havde været nødvendige. De stigende kornpriser betød også, at det var muligt at foretage selve udskiftningen, der betød, at den enkelte bonde skulle have sin egen jord, klart adskilt fra de øvrige. Det kunne være meget vanskeligt, og som regel blev det også nødvendigt at flytte nogle af bøndergårdene ud fra landsbyen, og lægge dem på landsbyens gamle overdrev.

Tidligere havde landsbyfællesskabet som bekendt betydet, at der var et dyrkningsfællesskab, hvor landsbyens marker (vange) under hensyn til terræn- og jordbundsforhold var opdelt i

åse eller skifter, som så igen var opdelt i en række strimler (agre), der i bredden lå mellem 5 og 20 meter, men var mellem 40 og 100 meter lange. En fæcon, der var dikteret af de praktiske forhold ved pløjningen. Hele opdelingen skulle naturligvis sikre, at alle bønder fik lidt af både den gode og den slette jord, men prisen for dette var besværet. Den enkelte fæstebonde kunne sagtens have op mod 100 små jordlodder spredt ud over hele det opdyrkede agerbrugsareal omkring landsbyen.

Vindere og tabere?

Hvis godsejerne og de fleste bønder snart var godt tilfredse med denne store forandring, så skulle alt vel være godt? Tror man det, så glemmer man én af de erfaringer, som det arbejdenes folks kulturhistorie kan give, nemlig at det som oftest er de små, der betaler prisen når noget skal ændres. Det blev det nemlig også i denne omgang. I udskiftningsreformen, der blev lov i 1781, tog man intet hensyn til husmændenes græsningsret inden for landsbyfællesskabet, men nøjedes med en vattet henstilling om (par. 19), at der også blev givet lidt jord til husmænd. Men på dette tidspunkt var der allerede dobbelt så mange husmænd som bønder. Ligesom antallet af daglejere også var stigende. I det jyske, hvor en del husmænd med tiden fik jord, var det ofte på heden. De fik overladt et stykke hedejord – afgiftsfrit i de første år – men når de ved en umenneskelig kraftanstrengelse havde fået den usle sandjord gjort dyrkbar blev de opkrævet så store afgifter, at de forgældede endte som forsultne tiggere eller under fattig-

*Humle: øl var som i
middelalderen en
væsentlig del af føden.
Bønderne bryggede selv
deres øl. Skulle det
smage godt, var god
humle en nødvendighed.*

væsenet. Faktisk er den tanke nærliggende, at mange bønder fandt det hensigtsmæssigt at give en stor del af underklassen mulighed for et husmandshus og en lille og dårlig stump jord, lige så stor at de blev og knoklede, men alligevel så ringe, at man kun kunne eksistere ved at arbejde hos bønderne. Husmændene var fortsat stavns-

bundne, som det fremgik af »Forordningen af 30. januar 1807 om husmænds pligtarbejde«, hvori det fastslås, at udeblivelse fra pligtarbejdet kunne medføre fortabelse af hus eller jordlod. Var det ikke tilstrækkeligt trues med bøder og fængsel i flere måneder eller år. Stillede en husmand krav om forbedringer eller gjorde oprør, skulle jorddrotten lade hans person arresteres.

En vrimmel af husmænd, landarbejdere, bønderkarle og tjenestefolk, hele landbosamfundets arbejdende folk, havde med deres enorme indsats muliggjort, at den store forandring kunne gennemføres. Rigelige mængder af underbetalt arbejdskraft frembragte velstanden i form af bugnende kornskæpper, fedt flæsk og guld på kistebunden hos den voksende gruppe af selvbevidste selvejerbønder.

Hvor stavnsbåndet var blevet indført i 1733 på grund af manglen på billig

arbejdskraft i landbruget, kunne det ophæves i juni 1788, fordi stigningen i befolkningstallet især udmøntede sig i en stigning i folketallet på bøndergårdene. Selv godsejerne, der var modstandere af stavnsbåndets ophævelse, kunne til tider blive bekymrede over de forhenværende fæstebønders behandling af deres arbejdskraft. Således skrev Holger Rosenkrantz til baroniet Rosenlund (Rosendal), Sydøstsjælland, i 1767 om husmændenes situation:

»Når bonden ikke behøvede deres hjælp, kunne de vist vente, de ikke fik tilladelse til at holde én gaas, og når ingen ville leje dem til arbejde, kom de til at dø af sult...«

Vi vover at påstå, at den store forandring ikke ville have været mulig uden den stærke forøgelse af billig arbejdskraft, som dansk landbrug fik i de sidste årtier af 1700-tallet. Selvfølgelig skal fremsynede godsejere have deres

Ølkovs: Kroen var det sociale samlingssted for småbønder og daglejere. Øllet var tyndt, og brændevinen billig.

Udflyttergården opføres.

del af æren, men det bør aldrig fortrænge den kendsgerning, at alle deres fine planer kun var for luftkasteller at regne, hvis ikke det arbejdende folk med en gigantisk indsats havde ført dem ud i livet på de gårde, hvor de tjente.

Væksten i foldudbyttet, altså det stærkt forøgede kornudbytte på den samme mark, blev ikke opnået ved brugen af sprøjtegifte, men ved hårdt slid med jorden. Læssevis af sten blev fjernet fra markerne, og læssevis af gødning, kalk med mere blev spredt ud af tusinde flittige hænder.

Ikke kun af bonden og hans familie, men også af hans karle og piger, af tal-

rige husmænd og daglejere. Sammen kunne de iagttage den store forandring, som landbrugslandet gennemgik fra de sidste årtier af 1700-tallet og ind i de første af 1800-tallet, og disse omvæltninger satte dybe spor i landbefolkningens bevidsthed. Fra slutningen af 1760'erne førte blandt andet visse fynske bønder nærmest obstruktionspolitik mod deres godsejer. I 1795 måtte staten oprette en særlig retsinstans, der blandt andet kunne håndtere de mange sager, som utilfredse bønder anlagde, især på grund af hoveriet.

Bondestanden havde opdaget, at forandring var mulig, at den udbytning de selv var underlagt, men effektivt videregav til et voksende antal husmænd, daglejere og tjenestefolk, kunne beskæres eller afskaffes. At selveje både ville betyde frihed i forhold til godsejeren og fortsat mulighed for udbytning af det arbejdende folk på landet.

Forandring er mulig!

Forandring var mulig for bønderne, og måtte derfor også være det for husmænd og daglejere. I løbet af et par generationer kunne de mest klartskuede se vejen og tage sagen i egen hånd.

I 1888 stiftedes Danmarks første husmandsforening på Samsø, og allerede ved stiftelsen af Socialdemokratiet i 1878 søgte man at udarbejde et politisk program for landbruget. Et sådant socialistisk landbrugsprogram var i øvrigt i europæisk sammenhæng ganske enestående, og havde Fr. Engels' opmærksomhed. Dansk arbejderbevægelse blev således blandt de første der seriøst arbejdede med disse tanker.

Derved lykkedes det også at vække interesse hos husmænd, landarbejdere og indsiddere, der her fik et våben i kampen for at skabe forandringer. For første gang i Danmarkshistorien havde landarbejderklassen selv fået en reel chance for at høste lønnen af de forandringer, som de ved deres umådelige styrke og hårde arbejde var i stand til at gennemtvinge...

Livet i købstæderne

Brændte byer og brændevin

Hvis man stiller spørgsmålet: Hvorledes var de danske købstæders situation i årene omkring afslutningen af Store nordiske Krig? – så kan man fristes til den påstand, at to modsatrettede svar kan være lige rigtige. Traditionelt males billedet i dystre farver, men måske kunne andre kulører også være på sin plads?

Selvfølgelig er det korrekt, at årene fra omkring 1700 til 1730 ikke viser nogen entydig udvikling i provinsbyernes handel. Når vi hverken kan spore en stigende eller en faldende omsætning,

må der altså være tale om stagnation. Set på baggrund af det forhold, at der fra 1740'erne skete en betydelig stigning i handelsomsætningen og at provinsens handelsflåde havde fordoblet sin tonnage inden udgangen af 1700-tallet, er det altså nulvækst. Men hvem siger egentlig, at det har været så slemt for datidens købstadsfolk? Er denne opfattelse ikke et produkt af vores tresser-forestilling om en snæver sammenhæng mellem vækst og velstand for alle? Selvom vi gør samfundets lagkage større, er det jo ingen garanti for, at det arbejdende folks bid af kagen også bliver større.

Frihedsstøtten.

Købmandshus: Det rige københavnske borgerskab opførte hele palæer.

Situationen i vore købstæder efter afslutningen af Store nordiske Krig kan – set med datidens øjne – meget vel være langt bedre, end vi opfatter den. Når vi ser på situationen gør vi det uvilkårligt i lyset af den betydelige vækst, som skete i 1740'erne, men som jo af indlysende grunde ikke var kendt i forvejen.

Inde i København mente man da også endnu i 1720, hvor freden blev sluttet, at der kunne hentes ekstra penge ved en beskatning af karrosser, chaiser og tohjulede kalechevogne.

Men blandt andet i Grenå erklærede borgerne:

»Dette slags bruges intet i Grenaa, thi de fleste rejse til fods, og de bedste, når de vil op at age, bruge bønder- og trævogne uden skol.«

Handel eller selvforsyning

Købstædernes største problem i hele denne periode var og blev, at de lå i et landbosamfund, der i meget høj grad var selvforsynende. Stort set kunne købstæderne kun gøre sig gældende, når det drejede sig om varer som jern og salt, træ og tjære samt diverse specielle forbrugsvarer, især tobak og brændevin. Endda kunne hjemmebrænding og smugleri også gøre den type handel til en dårlig forretning. Et eksempel på smughandel med mere luksusprægede ting omtales i 1806 af rådmanden i Ribe, der om den lokale fragtfart i Vadehavsområdet arrigt bjæffede:

»Enhver af disse skippere kan man antage som en kommissionær, der forsyner fastlandets beboere med vine, likører, kaffe, sukker, the, etc., og hvad bliver nu tilbage for handelsstanden

her, uden det blotte navn, og byrden.«

I 1733 kom der fra nogle af Holstebro borgere en klage over, at flere mindre Ålborg-købmænd lagde ind ved Struer med deres skuder, hvor de solgte tømmer, jern, salt, hør og andre købmandsvarer samt opkøbte bøndernes produkter.

Fra Nakskov opremsede man i 1735 flere årsager til tilbagegangen: Byens privilegier var blevet reduceret. Købmændenes handel mødte konkurrence fra proprietærens, præsters og godsforvalteres landhandel. En del jøder strejfede om og drev kramhandel, hvor de opkøbte guld, sølv, skind og uld m.m. Der var flensborgske fartøjer, som solgte små partier af humle, salt, jern og tjære. Udenlandske skibe som indkøbte korn direkte fra herregårdene osv.

Allerede i datiden undrede mange sig over, hvad borgerne egentlig levede af i mange af de små købstæder. I en artikel fra 1763 svarer forfatteren ved en fingeret samtale med »en af tilskuerne i de små købstæder«:

»– Af krohold. Fra købmændene og indtil skoflikkerne er det hele borgerskabets bedste næring.

– Når alle folk i en by holder kroer, hvem drikker da deres øl og brændevin?

– De drikker selv en god deel deraf.. Hvad de ikke fortærer selv, det fortærer bønderne i de omliggende landsbyer, og dette er det fornemste købmændskab, hvoraf købstaden lever. Når man tog den handel bort, blev alle borgerne bønder, og usle bønder; thi deres avling er kun liden.«

Nu er der ikke den store grund til at ynke købstædernes borgerskab af den grund. Dels var det kun statsmagten, de besiddende og senere tiders natio-

naløkonomer der følte det som et alvorligt problem; og dels rummede købstæderne befolkningsgrupper, hvis problemer var af langt alvorligere karakter.

Overmåde mange betlere...

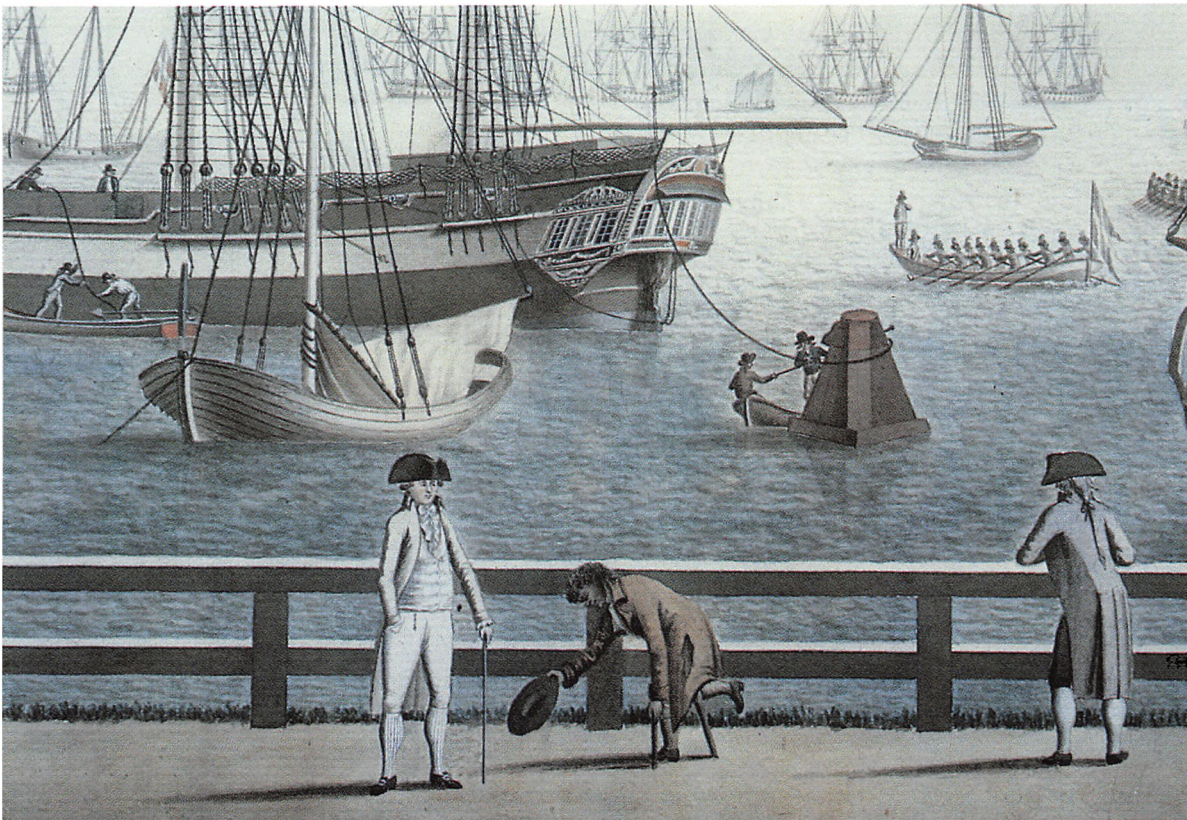
I 1769 blev omkring hver tiende af Horsens' indbyggere i en indberetning til København karakteriseret som vanvittige, tåbelige, vanføre og gebrækkelige personer eller som døve og dum-

me, almisselemmer, løsgængere eller betlere.

Fra Århus kunne der berettes om 2 a 300 tiggere i 1787, fra Altona om »overmaade mange Betlere...« og fra Fåborg lød det:

»I Egnen heromkring er (en) vel-signelse paa Tiggere. Grev Muckadell holder vel Staadderkonger for at ledsage Dem igiennem hans Byer, at de ey skal falde hans Bønder til Last, da de maae betale betydelige Fattiges Penge...«

Siden midten af 1700-tallet havde

Krøblingen, der måtte tigge for føden, prægede bybilledet. Her tiggess på havnekajen.

man i flere købstæder, som bl.a. Viborg, Odense og Stege, oprettet tugthuse til denne forhutlede, omflakken- de, hjemløse hob. Det blev ikke gjort af barmhjertighed, men som en samti- dig iagttager skrev om jomfru Føns på den fynske herregård Hindsgavl i 1787:

»Hendes Naades Princip var, at det var bedre at understøtte folk med Ar- bejde end med Almisse...«

Overklassen, borgerskab såvel som godsejere kunne hurtigt blive enige om, at så længe fattigforsorgen påhvile- de dem, så skulle de forarmede sandelig også arbejde for føden. Børn som voksne skulle lære at bestille noget, og til den ende opførtes manufakturer og anstalter. I Middelfart var det således den lokale præst, Bredahl, der i 1780'erne ønskede anlagt et spinderi til understøttelse for denne bys mange fattige. Kongemagten førte an i planer- ne, og siden Chr. IV havde børnear-

bejde i tugthuse været en hjørnesten i dansk socialpolitik!

Sammenkoblingen af socialpolitik og industristøtte var dog på forhånd dømt til at mislykkes, når man dels be- tænker, hvem der skulle udnyttes som arbejdskraft, og dels erindrer sig dati- dens dårlige transportmuligheder.

De brændte byers skæbne

Midt i alt sortsynet kunne man også anskue udviklingen som et held i u- held. Det er nemlig kendetegnende for mange springende punkter i Historien, at forandringen er et resultat af den kamp som naturen påtvinger menne- skene, direkte såvel som indirekte. Ka- tastrofer som brand og oversvømmelse tvinger mennesker til at handle og tæn- ke konstruktivt. Initiativer fremtvun- get af barske omstændigheder kan vise

Brandsprøjte: Den hestetrukne brandsprøjte var det moderne våben mod brand.

Vandtank.

sig at blive belønnet med nye, hidtil upåagtede muligheder.

Det usædvanligt store antal bybrande i 1700-årene kan således betragtes som en tiltrængt, men hård og ubarmhjertig form for byfornyelse, der kan lede tanken hen på 60'erne og 70'ernes sanering i københavnske brokvarterer. Middelalderpræget blev skrabet af en lang række danske købstæder.

Gadeplaner og bebyggelse blev nyordnet efter mere rationelle og anvendelige principper. Boligmæssigt og trafikalt gav det mere tidssvarende muligheder, og derfor stod disse byer bedre rustet, når gunstige økonomiske konjunkturer igen viste sig.

Københavns brand i 1728, der lagde 2/5 af byen i aske, fik også den virkning, at København blev det første sted i kongeriget, hvor der blev organi-

seret en egentlig brandforsikring. I henhold til en kongelig anordning af 26. januar 1731 oprettedes et gensidigt brandforsikringselskab under navnet Kjøbenhavns Brandforsikring.

Alligevel skulle brande bl.a. i Nysted og Vordingborg (1729), Mariager (1731), Hillerød, Holstebro og Roskilde (1733) osv. husere før man i januar 1761 oprettede en offentligt administreret brandkasse for ejendomme i købstæderne. Endelig i januar 1792 kom da også en anordning om en særlig brandforsikringsordning for landejendommene, der indtil da kun undtagelsesvis var blevet forsikret.

Brandslukning: Tømmersvendene forsøger at slukke branden i tømmerstabilen. København.

Rigt borgerhus i Skælskør.

Den gensidige forsikrings princip

Det kunne alt sammen være nærmest ligegyldigt for den arbejdende befolkning, idet brandforsikringen kun dækkede husejernes tab, hvis ikke de mange bybrande og de nyoprettede brandkasser havde henledt opmærksomheden på princippet om gensidig forsikring. Dette fik nemlig stor betydning for Kooperationen i Danmark.

Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger som den kaldtes, fungerede som en bygningsbrandforsikring, hvilket i 1830'erne fik bønderne til at oprette lokale brandkasser, der dækkede indbo, besætning, avl og redskaber. Disse brandkasser blev natur-

ligt nok gensidige selskaber, idet Danske Lov fra 1683 (3.13.10) bestemte, at en nedbrændt bondegård skulle genopføres ved hjælp fra resten af landsbyens bymænd og fra herremanden.

I disse private brandforsikrings-selskaber hæftede man i et nærmere bestemt forhold for brandkassens forpligtelser, men havde til gengæld gennem vedtægter og stemmeret indflydelse på ledelsen. Da brand ikke gør forskel på høj og lav var det også meget almindeligt, at disse kassers vedtægter bestemte, at hvert medlem havde én stemme på generalforsamlingen. En af konsekvenserne af det blev, at brandkasserne i 1840'erne blev en nyttig platform for den begyndende bondebevægelse

på Sjælland. En anden, at det arbejdende folk tog ideen med ind til byerne, hvor det i anden halvdel af 1800-årene blev brugt i syge-, hjælpe- og begravelseskasser. En tredje, og måske den mest vidtrækkende konsekvens blev, at andelsbevægelsens ideer og principper derved fik langt lettere ved at slå igennem, da den tid kom.

En by i provinsen

Ser man nærmere på de danske købstæder i 1700-tallet fristes man let til at generalisere. Derfor vil de følgende sider i stedet give et par eksempler, nemlig Skælskør og Kolding. Andre

kunne være valgt, og som det fremgik af det foregående, så kendetegnes vore købstæder i denne periode tilsyneladende ofte af ødelæggende bybrande og en ihærdig brændevinsbrænden.

Soldater og håndværkere

Skælskør var som langt den overvejende del af Danmarks købstæder en søkøbstad. Det betød, at den havde adgang til havet, og derfor i sin dagligdag var præget af det maritime.

I modsætning til det almindelige billede af de danske købstæder ved udgangen af Store Nordiske Krig der beskrives som en stagnation, der holdt

helt frem til slutningen af 1700-årene, så bryder Skælskør de dystre konturer. 1730'ernes Skælskør var præget af en behersket økonomisk vækst.

I 1732 fik byen nyt bolværk ved den nye havnebro og antallet af indgående fartøjer voksede mærkbart. Den økonomiske optimisme ses også i opførelsen af et nyt rådhus og en forbedring af byens brandvæsen. Først efter 1743 begyndte det igen at gå nedad bakke for Skælskør...

Skælskør var også indkvarteringssted for kongens rytteri. Af byens 6-700 indbyggere i anden halvdel af 1700-tallet var vel et par hundrede militærpersoner.

I øvrigt var der store udsving i de fleste små købstæders indbyggertal op igennem 1700-tallet, fordi antallet af logerende og tjenestefolk i mange husstande ændredes i takt med den økonomiske formåen. Således kan man i Skælskør for årene 1762-64 se et gradvist, men markant fald i antallet af tjenestefolk. Først og fremmest gik det ud over købmændenes tyende, og mere overraskende, det mandlige tyende. Måske var de mere uvillige til at acceptere yderligere forringelser i deres ansættelsesvilkår?

Da det først i 1820 blev påbudt, at man kun måtte løse borgerskab til én næring, og skulle blive ved den, så var det altså i 1700-årene muligt at udøve flere erhverv på én gang. Tilmed kunne landbrug og fiskeri drives som bierhverv uden det fordrede borgerskabsbrev. Det betød for eksempel i en by som Skælskør, at over halvdelen af byens husstande også havde kreaturer!

Ganske vist var der i mange tilfælde kun tale om en enkelt ko, men på den anden side var både købmænd og værtshusholdere flittige til at brygge og

brænde. Derfor havde de også mange dyr. Kreaturer, der om sommeren gik på græs, og om vinteren blev fodret med restprodukterne fra ølbrygningen og snapsebrændingen.

Også i købstæderne langs kysterne var håndværkerne langt den største erhvervsgruppe, og i hvert fald i Skælskør var skomagerne antalsmæssigt den dominerende håndværkergruppe. Til gengæld var det ikke nogen ensartet gruppe, men strakte sig fra den ydmyge skoflikker, der drev sit håndværk i husets eneste stue – og alligevel måtte supplere med andre håndteringer, såsom lidt fiskeri. Og så til den store, velhavende skomagermester med eget værksted, svende og lærlinge. Ja, i en købstad som Skælskør havde faktisk mindre end 1/3 af byens håndværkere eget værksted. De fleste måtte improvisere sig frem, bruge et udhus eller familiens eneste stue. De gamle håndværkere måtte være aktive til de ikke kunne længere. Hvor mange ældre kvinder endte som enker, der blev logerende eller endda fattiglemmer, forsøgte mændene at opretholde en selvstændig husstand så længe som muligt. Eventuelt ved hjælp af svende eller læredrenge samt en husholderske.

Herskab og tjenestefolk

På grænsen mellem hertugdømmet Slesvig og kongeriget Danmark lå Kolding. Byen omtales første gang i kong Valdemars Jordebog (ca. 1231), og om Koldinghus er det da også blevet sagt, at den var »Rigets port og nøgle«.

Da denne bys magistrat i 1735 skulle give en »Specifikation paa alle Colding Bys indvaanere og Borgerskab af alle stænder« foretog man en inddeling

*Jens Bangs Stenhus.
Meget få af husene i
provinsbyerne var
opført af sten.*

i seks klasser, hvor den 1. klasse var »De militaire«, 2. de gejstlige, den 3. de kgl. civile befalingsmænd (amtsbetjente, toldbetjente, byens betjente samt køb- og handelsmænd), den 4. de som havde kgl. privilegium til at udøve

deres erhverv, den 5. skipperne og båds- mænd og endelig den 6. klasse, som omfattede håndværksmestre, øl- og brændevinstappere, slagtere, dagløn- nere, enker m.v.

Skulle vi nu tage denne »Specifika-

tion« for pålydende, så måtte det jo betyde, at ingen i Kolding havde tjenestefolk. Men så enkelt hænger tingene jo sjældent sammen.

Vi har tidligere nævnt, hvorledes middelalderbyens befolkning bestod af to grupper: borgere og indbyggere. Borgerne var det lettest at definere, i det kun de indbyggere, som kunne og ville betale for deres borgerskab, blev borgere. Alle byens øvrige indbyggere, det være sig håndværkere uden borgerbrev, de fattige eller koner, børn og tjenestefolk som også hørte til bybefolkningen, var indbyggere uden at være borgere.

Bybefolkningen i kongevældets tidsalder var selvfølgelig også opdelt i sådanne forskellige grupper. Det egentlige borgerskab, som betalte byens skatter, bestod af de næringsdrivende borgere: købmand og håndværkere.

De første var »det bedre borgerskab«, det rige mindretal, de sidste medregnedes kun hertil i det omfang deres formue og stilling i byen tillod det. Som en generel betragtning kan man anføre, at den egentlige modsætning bestod mellem rige og fattige borgere, og den faldt så nogenlunde sammen med skellet mellem købmænd og håndværkere.

Ved siden af de egentlige borgere boede i byerne en gruppe, der nærmest må karakteriseres som embedsmænd. Det var de gejstlige, præster og latinskolelærere, landsdommere, toldbetjente, borgere i kongelig tjeneste osv. Alle disse særtilfælde var naturligvis kilde til evig strid og uro, når deres

skatteydelse skulle fastsættes. Sagernes afgørelse blev meget forskellig, men som hovedregel var indbyggere i kongens tjeneste kun skattefri, når de ikke drev borgerlig næring ved siden af.

I øvrigt havde statsomvæltningen i 1660 betydet, at man som næringsdrivende ikke længere kunne blive fri for at tage borgerbrev, og heller ikke kunne forlade byen uden at opsig og afregne for sit borgerskab hos magistraten. Men der var også grupper i bybefolkningen, som man end ikke regnede med.

Tinstøber.

Herskabets tjenestefolk

For det første var der rent faktisk mange tjenestefolk i byerne. Arbejdskraften var billig, og velhavende borgere kunne ofte tillade sig både kusk til vognen og huslærer til børnene. De blev nemlig ligesom tjenestepiger, tjenere, gårdskarle og drenge spist af med en løn, der i realiteten kun svarede til husly, kost og lidt lommepege. Derfor kunne selv en gammel, fattig kone have en tjenestepige, som det var tilfældet mange steder endnu i midten af 1800-tallet.

Gadebilledet i 1700-tallets danske købstæder var præget af tjenestefolkene, som igennem deres arbejdsindsats fik byens store husstande til at fungere. Fra transporten af vand til den daglige husholdning over optænding i jernovne og ildsteder ned til tømning af natpotter. Dog kan man mærke sig, at selvom halvdelen af husstanden – for eksempel i 1700-tallets Skælskør – havde tjenestefolk, så nøjedes mange med en enkelt tjenestepige.

Antalsmæssigt kan der ikke herske tvivl om, at det arbejdende folk i 1700-tallets danske købstæder i høj grad bestod af tjenestefolkene. De tog det daglige slæb, men blev ikke medregnet eller regnet med.

Den altovervejende del af tjenestefolkene kom fra landet, der fungerede som konstant leverandør til de små købstæder, hvor pestens hærgen endnu kunne opleves af og til op igennem hele 1700-tallet.

Fattige, og uden anden uddannelse end den hårdt arbejde fra barnsben havde givet dem, kom de til en fremmed verden. Især København adskilte sig på mange måder radikalt fra livet på landet, og den sociale usikkerhed

som det afstedkom resulterede i en stærk afhængighed af den husstand, hvor man havde held til at komme i tjeneste. Deres nye, sociale identitet blev let knyttet til den husstand, hvori de kom til at tjene, og en loyalitet over for den kom nemt til at virke som en naturlig del af selve tjenesteforholdet.

I usikkerheden over for alt det fremmede kom overtro selvfølgelig også til at spille ind på forholdet mellem herskab og tjenestefolk. Således kunne tjenestefolk for eksempel nytårsaften finde på at kaste deres fodtøj hen til døren. Vendte det da udad, var det et sikkert tegn på at man skulle forlade sin tjenestepads i det nye år. For mennesker uden indflydelse på deres egen arbejdssituation måtte den vilkårlige skæbne virke lige så rigtig som en husherres luner og vilkårlighed.

Hvor pigerne ofte anså tyendetiden som en overgangsperiode fra barndommen til giftermålet, måtte drengene i byerne se i øjnene, at tjenestetiden for mandlige tjenestefolk fra fattige kår nærmest var livslang. Pigerne kunne anvende tjenesteårene til en opsparring i form af linned, husgeråd m.m. der kunne anvendes som medgift og i 30 års alderen kunne de måske blive gift. Drengene skulle spare op til at få foden under eget bord, ellers ville de blot sidde med forsørgerforpligtelser og en utilstrækkelig indtjening.

Tjenestefolkenes tilknytning til deres herskab var derfor deres væsentligste forsikring mod at ende som det byproletariat, der var en anden stor gruppe i datidens købstæder, daglejerner og de arbejdsløse.

Husfaderlitteraturen i 16- og 1700-tallet fremstiller det ideelle forhold mellem husfaderen og hans husstand som styret af troskab og loyalitet. Gan-

TO BE SOLD & LET

BY PUBLIC AUCTION,

On **MONDAY** the 18th of **MAY**, 1829,

UNDER THE TREES.

FOR SALE,

THE THREE FOLLOWING

SLAVES,

VIZ.

HANNIBAL, about 30 Years old, an excellent House Servant, of Good Character.

WILLIAM, about 35 Years old, a Labourer.

NANCY, an excellent House Servant and Nurse.

The MEN belong to "LEECH'S" Estate, and the WOMAN to Mrs. D. SMYTH

TO BE LET,

On the usual conditions of the Hire finding them in Food, Clothing, and Medical

THE FOLLOWING

MALE and FEMALE

SLAVES,

OF GOOD CHARACTER, &c.

ROBERT BAGLEY, about 20 Years old, a good House Servant.

WILLIAM BAGLEY, about 18 Years old, a Labourer.

JOHN ARMS, about 18 Years old.

JACK ANTONIA, about 40 Years old, a Labourer.

PHILIP, an Excellent Fisherman.

HARRY, about 27 Years old, a good House Servant.

LUCY, a Young Woman of good Character, used to House Work and the Nursery.

ELIZA, an Excellent Washerwoman.

CLARA, an Excellent Washerwoman.

FANNY, about 14 Years old, House Servant.

SARAH, about 14 Years old, House Servant.

Also for Sale, at Eleven o'Clock,

Fine Rice, Gram, Paddy, Books, Muslins,
Needles, Pins, Ribbons, &c. &c.

AT ONE O'CLOCK, THAT CELEBRATED ENGLISH HORSE,

BLUCHER,

Slaveplakat: Slaveriet i Vestindien var frem til midten af 1800-tallet en måde, hvorpå den københavnske overklasse tjente penge.

ske som relationerne udenfor i det omgivende samfund skulle være kendetegnet af troskab og loyalitet over for den enevældige hersker. Tjenestefolkene skulle varetage husstandens/husherrens interesser, i stedet for at varetage egne. Tanken om, at tjenestefolk, som stand betragtet, skulle varetage deres egne interesser på tværs af de herskaber de var tilknyttet, var endnu ikke spiret frem.

Til gengæld kunne de tjenestefolk som havde den tætteste tilknytning til nådigherren og hans familie godt stå på en forbavsende fortrolig fod med disse. Den rappe tone, som tjenestefolkene kan bruge over for deres herskab i Holbergs komedier er ikke det rene digt. Når tyendet, Pernille, på truslen om afskedigelser blot rapt svarer: »Gerne Madam, men I må vide at jeg har to års løn til gode«, så spidder Holberg det gode københavnske borger-

skab, der gerne havde flere tjenestefolk, end de kunne aflønne.

I en anden af Holbergs komedier, Den Stundesløse, hvor husherren aldrig har fået taget sig sammen til at indfri sit løfte om at gifte sig med sin husholderske, ser vi ham rådføre sig med sin stuepige, Pernille.

Herskabets problemer lod sig vanskeligt skjule for tjenestefolkene, og det gjorde spørgsmålet om loyaliteten over for herskabet helt central. I det hele taget er det vigtigt – for at kunne forstå forholdet mellem herskab og tjenestefolk – at skik og brug var en spændetrøje/sikkerhedsnet for begge parter. Hvad lov og ret måtte foreskrive kom i anden række i forhold til »skik og brug her på egnen«.

Som et eksempel på det kan vi nævne bestemmelserne om skiftedage.

Statsmagten havde i 1683 med ofentliggørelsen af »Kong Christian Den Femtis Danske Lov«, der i mangfoldige spørgsmål afløste de gamle landskabslove, også reguleret de gamle skiftedage for tyende. Fremover skulle »fardagene«, som de kaldtes, være 1. juni og 1. december. Et spørgsmål, som der også blev lavet forordninger om i 1701, 1717 og 1775. Med Tyendeloven fra 1832, der også indførte den senere så forhadte skudsmålsbog, blev skiftedagene bestemt som 1. maj og 1. november. Alligevel var det i 1700-årene stadig almindeligt at tjenestefolk skiftede plads ved påske og mikkelsdag (29. september) omend mikkelsdag faktisk blev afskaffet som helligdag af Struensee i 1770.

Daglejere og arbejdsløse

Som det fremgik af opgørelsen over

Koldings indbyggere i 1735, så medregnedes under de nævneværdige indvånere af 6. klasse: daglønnerne. I Kolding var der 27, hvorom man åbenbart fandt betegnelser som »forarmet«, »ganske fattig«, »fattig« som den bedste karakteristik.

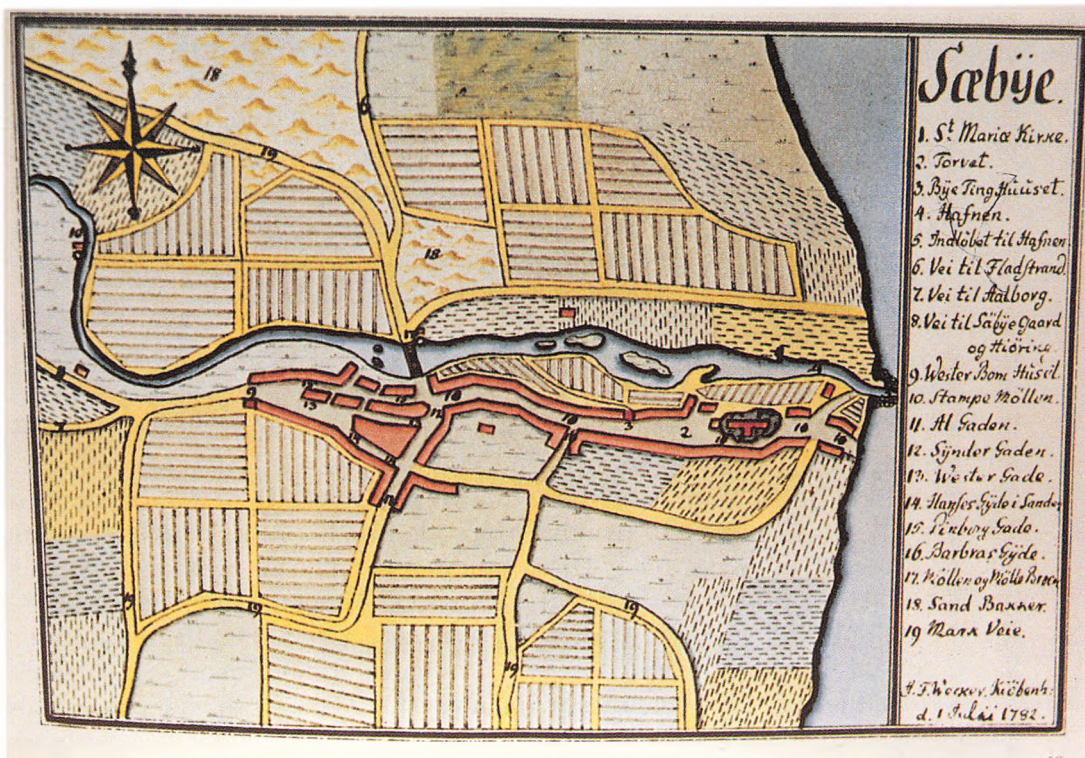
Skal vi ud fra deres tilnavne gætte om deres skæbne og arbejde, ser vi blandt andet Hans Hansen Bonde, som er endt i et pantsat, forfaldent hus uden noget at dyrke. Jesper Blegemans, der sidder på Blegdammen til leje. Han er ganske fattig, har ingen avling, og kan kun håbe på, at nogen vil betale ham en dagløn for at lade deres tøj blege.

Christen Wognmand bor også til leje, har ingenting at dyrke og er ganske fattig. Præcis det samme kunne siges om Christopher Kalkslåer, der nok var murerarbejdsmand. Gamle Johan, der havde været postrytter, måtte også på sine ældre dage søge at klare dagen og vejen som daglejer.

Værst er det at tænke over, at alle disse triste skæbner slet ikke var byens værst stillede. De medregnedes efter folk som Koldings tre slagtere, byens kobbersmed, de to hattemagere, de tre bødkere osv., fordi de har – eller havde haft skatteevne. Fattiglemmerne, de arbejdsløse og de omstrefjende tiggere nævnes ikke med ét ord, og en typisk SiD'er ville faktisk have befundet sig i én af disse to udsatte grupper; forarmet daglejer eller glemt som arbejdsløs.

Sæby – en by i provinsen

Kan det være farligt at generalisere om vore købstæders tilstand i 1700-tallet, så bliver risikoen ikke mindre i 1800-

Gade i Sæby.

Kort over Sæby.

tallet; snarere tværtimod! Derfor vover vi at påstå, at Sæby kan være lige så god en repræsentant for en småkøbstad ved vandet som så mange andre. Den har vi da søgt at sætte fokus på i det følgende.

I midten af 1700-tallet kom Sæby ind i en ny opgangsperiode. Befolkningstallet voksede, og med en nyistandsat havn kom der atter gang i handel, søfart og fiskeri. Byen var dog stadigvæk blandt landets mindste købstæder, og til forskel fra de større, uden det befolkningslag som i disse er tilknyttet administration og de liberale erhverv. Til gengæld betød de gode fiskemuligheder i Kattegat, at en betydelig del af byens befolkning ernærede sig ved fiskeri. Faktisk er der stadig et kvarter i Sæby, der kaldes »fiskerbyen«.

Ser vi nærmere på købstaden Sæby i midten af forrige århundrede tegner den på flere punkter sit eget billede af den lille by på tærsklen af den nye tid. Først nogle tal til at sætte det hele lidt i perspektiv.

I årene efter Store Nordiske Krigs afslutning boede der omkring 400 mennesker i Sæby, i 1769 omkr. 480, og i 1801 omkr. 520. Men fra 1830'erne begyndte det at gå hurtigt, og i 1845 havde den lille købstad 834 indbyggere fordelt på 153 husstande. Fem år efter var tallet vokset til 895 indbyggere og i 1901 boede der 2.122 indbyggere i Sæby. Fra midten af 1700-tallet til midten af 1800-tallet blev der altså dobbelt så mange indbyggere i en af Danmarks *mindste* købstæder.

Hvad levede man af i Sæby?

Ud af folketællingen i 1845 kan man læse, at omkring 1/3 af familierne levede af fiskeriet og lidt over 1/3 ernærede sig ved forskellige former for håndværk. Håndværk gående fra Sæbys un-

ge guldsmedemester på 30 til en gammel væver på 69 med kone og en 12-årig plejesøn.

Plejebørn var i øvrigt i datiden ret almindelige, da det offentlige betalte for pasningen og derved sparede opførelsen af sociale institutioner, og mange kunne godt bruge den ekstra indtægt (og arbejdskraft).

Blandt byens spidser kan nævnes de store købmænd, en koffardikaptajn, havnefogeden, apotekeren, distriktslægen og en garvermester med svend, lærling og tyende. Af andre borgere i Sæby som havde tjenestefolk kan nævnes toldinspektøren, en tømmermester samt en bunt- og hattemagermester. Af de halvanden hundrede familier i byen var der endnu kun omkring et dusin som var arbejdsmands- og daglejerfamilier. Landbrug opgav kun et halv dusin familier som husstandsoverhovedets erhverv.

Til gengæld er den store fiskerbe-folkning et usædvanligt træk. I 1800-tallets Jylland var det kun et fælles træk for købstæderne Skagen, Frederikshavn og Sæby, da Nibe havde mistet sin betydning som fiskerby og Esbjerg endnu kun var i sin vorden. På øerne var kun to købstæder i den grad domineret af fiskere, nemlig Kerteminde på Fyn og Svaneke på Bornholm.

Ser vi på familiestørrelsen var den i gennemsnit 4,9 personer pr. husstand for fiskerne, for arbejderne 3,9 og for håndværkere 3,9. Det er naturligvis ikke det samme som det gennemsnitlige antal personer i hver husstand, da tjenestefolk, logerende og plejebørn i så fald må medregnes. Gør man det bliver den gennemsnitlige husstandsstørrelse for fiskerne i Sæby 6,0. Arbejdernes husstande 4,4 og håndværkernes

4,8. Den store gennemsnitlige husstandsstørrelse blandt Sæby-fiskerne skyldtes især det store antal børn.

Nu blev børnene ikke boende hjemme længere hos fiskerne i Sæby end andre steder, tværtimod kom de også her ud at tjene fra barnsben. Men langt de fleste fiskere og deres hustruer var unge folk, mellem 25 og 55 år, og de havde altså en betydelig børneflok. Faktisk var mere end 3/5 af fiskerfamiliernes husstandsoverhoved imellem 20 og 39 år, mens kun to var over 60! Man fristes til at tro, at etableringsmulighederne for en ung fisker har været særlig gunstige i Sæby omkring midten af forrige århundrede?

Uanset om vi ser på fiskerfamilierne, eller vi ser på daglejer-, arbejder- eller håndværkerfamilierne er kernerfamilien imidlertid helt dominerende, hvilket familiestørrelserne på 4-5 personer også viser. Ved nærmere eftersyn må vi ydermere fastslå, at forestillingen om tre – eller endog fire – generationer under samme tag i de gode gamle dage er en myte.

Højest otte familier i hele Sæby kan påstås at være tre generationer under samme tag. Et par af disse ville nok også gerne have været foruden den februar i 1845. Her havde nemlig husets eneste datter, på henholdsvis 18 år hos skræddermesterens og på 21 hos en fisker, fået et barn uden for ægteskab. Horeunger hed det dengang – i snerpede kredse...

Men den nye tid afspejles ikke i disse trivialiteter fra den lille købstad i fremgang. Derimod kan vi med historiens bagklogskab hæfte os ved, at de små købstadshuse også rummede folk som en urmager, en postexpediteur, to politibetjente, en karetmager og en brolægger. Interessen for effektiv

kommunikation og præcise tidsangivelser skulle snart blive blandt den nye tids mest fremherskende kendetegn.

De besiddelsesløses kår

Skal vi søge at gisne om, hvad der optog det arbejdende folk i Sæby de første måneder af 1845, må det samtidig blive et billede af de kår som datiden gav underklassen.

Den 13. marts 1845 blev der i Sæby afsagt dom i sagen om Allerupdrengene, en sag som havde optaget sindene i hele den østlige del af Vendsyssel. Retssagen afslørede hvad der senere er blevet kaldt »en vidtforgrenet samling røverpak«, idet kommissionsdomstolen behandlede sager mod 181 tiltalte, og kun frikendte én!

Af sagens akter fremgår imidlertid, at anklagerne først og fremmest handlede om småtyverier: af smør, æg, ost, brød, brænde, flæsk, kartofler, æbler, fodtøj, gæs, lærred, save, søm osv. En praksis, som man for eksempel på herregårdene accepterede, så længe det ikke tog overhånd. Men retssagen handlede også om sex uden for ægteskab og prostitution.

De anklagede var de besiddelsesløse, idet ikke mindre end 169 af de dømte kom fra fattighuset! Og det sande perspektiv på »forbrydelsen« får man først, når man læser sagens forhistorie.

Den 1. november om aftenen var syv maskerede mandspersoner trængt ind i »hospitalet«; et lille hede hus ved Allerup, der anvendtes til opbevaring af egnens fattige og invalider. Her havde de gennempryglet beboerne, så fire døde af deres kvæstelser. Broby Johansen, som har æren for at sagen

trækkes frem af glemslen, citerer fra retsprotokollen: »Efter at have slukket lyset greb de Else Pedersdatter, der var krøbling og i frugtsommelig tilstand, i halstørklædet og kastede hende på gulvet og pryglede hende...«

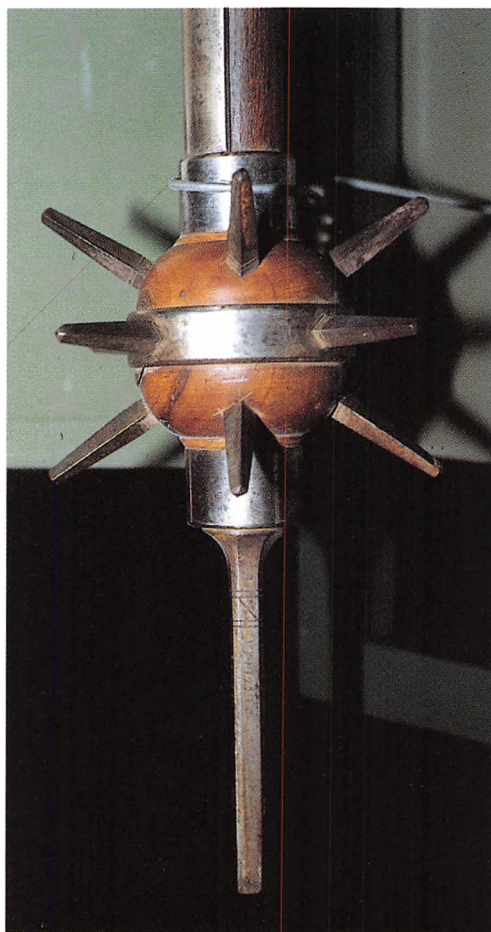
De syv maskerede forbrydere var ikke »Allerupdrengene« som en nutidig læser måske ville tro. Nej, »Allerupdrengene« var de fire lemlæstede, som efter endt obduktion i sække blev kulet ned i et hjørne af Skæve kirkegård.

Derimod var de syv maskerede en repræsentant for den lokale øvrighed, sognefogeden i Hellum, Lars Jensen, møllejer Peder Hansen, nogle gårdmænd og gårdmandssønner samt en husmand, der blev presset til at deltage. Han blev iøvrigt også straffet med fængsel på vand og brød, fordi han i første omgang ikke turde indrømme, at han havde fået en opfordring til at medvirke til ugerningen.

De besiddende tog endnu engang sig selv til rette over for sultende krøblinge og afmægtige fattige. Sagen om de velstående gårdmænds selvtægt peger mere tilbage for kirkevældets tidsalder end fremad. Men i al sin uhyggelige enkelthed siger den noget om småkårsfolks vilkår endnu i midten af forrige århundrede. Dem kendte også Sæbys fiskere og daglejere kun alt for godt...

Sæby og den nye tid

I datiden var det dog andre ting som viste folk i Sæby at en forandring var undervejs. Fra midten af 1800-årene og fremefter blev Sæby nemlig også samlingssted for en række billedkunstnere (Martinus Rørbye, P. C. Skovgaard m.fl.) og senere, forfattere som Harald Bergstedt, Henrik Ibsen, Her-

Morgenstjerne: Symbolet på ordensmagten.

1700-talshuse var ofte malet. Her ses de stærke rokokofarver gult og blåt tydeligt.

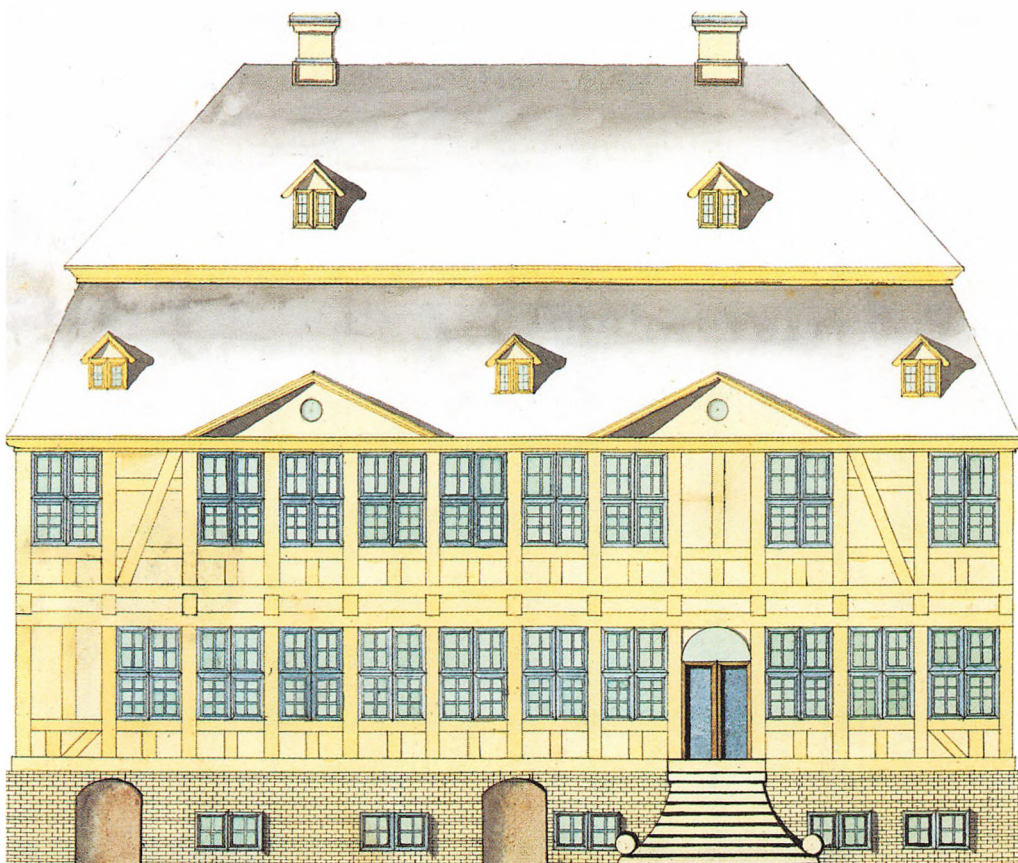
man Bang og Adda Ravnkilde, der igennem deres værker gav udtryk for deres oplevelse af det »Skjønne Sæby«.

Meget belejligt havde lokale folk i 1883 fundet en helsebringende, jernholdig kilde, og Sæby kunne derved indrangeres blandt kurstederne, fra 1896 endda med et kurhotel. Vedtagelsen af den store jernbanelov i 1894 havde nemlig gjort Sæby til stationsby på strækningen Nr. Sundby-Sæby-Frederikshavn, og det transportmæssige grundlag for masseturismen var dermed til stede.

Turismen og de penge den bragte med sig forandrede selvfølgelig byen, men i historiens skæve gang ændrede

det ikke på den fordeling af goderne, som også fandtes i Sæby.

Forfatteren Herman Bang (1857-1912) beskrev det i »Sommerglæder«, hvor han viser, at der under provinsidyllens overflade gemte sig en hadsk og nådesløs klassekamp. Om Sæbys lokale matador skrev Herman Bang: »Han blev pludselig hånsk i stemmen, når han talte til det socialdemokratiske medlem af byrådet...« Det arbejdende folks enlige repræsentant i byrådet talte man ikke med – men til. Der var stadig langt igen...

Kort over Kjøbenhavn i 1700-tallet.

Tømrerstrejken

Provinsby og hovedstad

Indbygget i den enevældige styreform ligger, at alle væsentlige beslutninger skal træffes af kongen, eller i det mindste i hans nærmeste omgivelser, så de kan fremstå med den fornødne autoritet. Rent bortset fra de utålelige elementer af persondyrkelse, der næsten uundgåeligt må dukke op, så bliver denne utrolige koncentration om en altafgørende beslutningstager også af betydning for de fysiske rammer; og på lidt længere sigt for hele den landspolitiske udvikling.

Havde kongemagten i ældre tid ikke haft nogen fast residens, så var det i 1600-tallet forlængst blevet historie. Københavns Slot var *stedet*, hvis man ønskede kontakt med den voksende centraladministration og kongemagten. Herfra udgik breve og bekendtgørelser, her skulle man møde op, hvis man ønskede sin sag fremskyndet eller ville søge foretræde for kongen. Selvfølgelig kom kongen uden for København, men under hele kongevældets tidsalder vedblev rigets hovedstad at være det egentlige magtcentrum.

Rent magtpolitisk var København altså begunstiget i forhold til landets øvrige købstæder, men det var ikke det eneste forhold som virkede til fordel for byen. Som tidligere nævnt nød byen også en særstilling, når det drejede sig om import og indenlandsk forhandling af »de fire species«, salt, vin, brændevin og tobak, hvad der igen un-

derstregede kongemagtens interesse for en koncentration af danske købmænds internationale handel til København.

Tilsvarende skete oprettelsen af den første private bank i Danmark selvfølgelig i København, i øvrigt i 1736. En ting, der ikke må undervurderes, når man betænker datidens kommunikations- og trafikmidler.

I rigets hovedstad, København

Det magtpolitiske, det administrative, det militære, det handelsmæssige og det kulturelle centrum i dobbeltmonarkiet Danmark-Norge var og blev altså København. Hvor stort var da dette København, hvor mange mennesker boede der?

Jaeh, ser vi på nogle omtrentlige tal fra 1672, så havde byen en befolkning på omkring 41.500, hvilket er 10 gange så mange som Ålborg eller Helsingør, der begge regnedes blandt landets mest driftige købstæder. I 1769, ca. 92.500 indbyggere eller 26 gange så mange mennesker som i Århus eller Helsingør. Da Danmarks næststørste by på dette tidspunkt var Odense med omkring 5200 indbyggere, – en stilling som Odense i øvrigt holdt langt ind i 1800-tallet, – så må det indrømmes at hovedstaden ragede langt, langt op over alle andre byer i kongeriget. København var en Gulliver blandt lilleputterne. Set fra disse var det naturlig-

vis en bagdel, men set fra en københavnsk købmandsgård kunne det kun være en fordel.

Bagdelen kunne aflæses ved den i sandhed provinsielle status som selv store købstæder havde ind i 1800-årene. I 1793 karakteriseredes de med følgende ord: »Det kan ikke nægtes, at alle vore købstæder ligge nedsunken i dyb armod. Synet af de faldefærdige bygninger, den på gaden herskende tomhed overbeviser enhver derom.«

Landbrug og brændevinsbrænderi var helt nødvendige indtægtsmuligheder, såfremt købstadsborgerne skulle holde næsen oven vande. Til gengæld havde København så fordelene af centraliseringen og ophobningen af mennesker og kapital. Foretagender der ville være de rene luftkasteller i hvilken som helst anden by i kongeriget, kunne søges realiseret i Kongens København.

Tidens og byens dynamik

Omvendt kunne foretagender i byen eller tendenser i tiden bestemt ikke tages som udtryk for udviklingen i landet som helhed. Allerede i 1665 var den københavnske handelsmand Knud Gamborg blevet så rig på vinhandel, at han havde råd til at lade kongens hofmaler, Karel van Mander, male hele vinhandlerfamilien. Men 10 år senere kunne man i Odense stadigvæk kun få vin ved at købe det som medicin på Løveapoteket!

Da kongerigets første dampmaskine i 1790 blev opstillet på Orlogsværftet i København, så skal det også erindres, at der året før blev klaget over, at trafikken på gaderne i Århus led under

løsgående svin og store flokke af geder og gæs.

Når Danmarks første handelsvejviser søger at give et overblik over kongerigets fabrikker og manufakturer i 1770, nævnes 112 i København mod 64 i resten af landet – tilsammen!

Tæller man ydermere kun op for købstæderne og udelader landdistrikternes, ses at Jyllands købstæder havde 13, Fyn og Langelands 6, Lolland, Falster og Bornholms ingen og Sjællands 9 (uden for København). Disse 28 virksomheder var blandt andet sukkerraffinaderier og klædefabrikker, hvorimod mel- og grynmøller, skibsværfter, farverier, eddike- og hvidtølsbryggerier ikke er talt med, da de fandtes mange steder uden det af den grund vil være rimeligt at kalde dem fabrikker eller manufakturer.

Det er i lyset af disse kendsgerninger, at Københavns betydning for det arbejdende folk skal vurderes. De vilkår og de erhvervs muligheder som lå her, i landets *eneste* storby, var forudsætningen for koncentrationen af hundredvis af mennesker, der kun havde deres hænders arbejde at sælge. Enkelte store arbejdspladser, som Frederiksværk i Nordsjælland, kunne omkring sig have så mange arbejdere bosat, at det kan have rimelighed at tale om ansatsen til en arbejderklasse. Men kun i storbyens rodløse mylder af arbejdende mænd og kvinder, spredt til flere arbejdsgivere, og dog tæt på lidelsesfæller og kolleger, kun her ligger forudsætningerne for fremkomsten af arbejderklassen – og senere – en solidarisk arbejderbevægelse...

Solidaritet eller sammenrotning? Tømmerstrejken i København, 1794

Den kendsgerning, at København var langt den folkerigeste by i kongeriget, skal ikke undervurderes, når man ser, at netop her findes de første spirer til lønkampe og strejker. Enhver arbejderbevægelses rygrad er nemlig solidariteten mellem de mange, der lever af deres hænder arbejde. Men denne solidaritet kan kun vokse frem af ligestillede sammenhold. Jo flere, der erkender denne sandhed, jo stærkere står en sådan bevægelse.

I København levede og arbejdede hundredvis af mennesker under samme vilkår. Derfor blev der også tale om et helt anderledes (og nyt) styrkeforhold, når for eksempel mange sven- de frigjorde sig fra deres loyalitet over for mester, og i stedet gik sammen *mod* deres arbejdsgiver. Den store tømmerstrejke i 1794 blev et stærkt eksempel på det, og derfor blev den en milepæl i det arbejdende folks historie.

Danmarks første strejke?

Det er blevet hævdet, at tømmerstrejken var Danmarks første strejke i mo-

derne betydning, men det må vi afvise. For det første må det præciseres, hvad der menes med en strejke, idet datiden ikke kendte udtrykket.

Ordet strejke kommer fra engelsk (strike), hvor det betød at stryge sejlene og ligge stille. I England anvendes det i forbindelse med lønkampe fra omkring samme tidspunkt som lovgivningen, der muliggjorde dødsstraf for hærværk mod maskiner i industri og landbrug (1812). I Tyskland kendes det først fra omkring 1840, hvilket er værd at bemærke, idet tyske håndværkere har en fremtrædende placering på datidens københavnske arbejdsmarked. Således har tyske tømmer-svende også en central rolle i begivenhederne i København, 1794.

I det danske sprog finder udtrykket først indpas omkring 1860. Derfor betegnedes begivenhederne af samtiden i stedet med ord som opløb, tumult, urolighed og ustyr. Og de strejkende omtales som de urolige tømmer-svende, der forlod eller nedlagde eller udtrådte fra deres mesters arbejde. Et anonymt flyveskrift fra datiden hedder da simpelthen også: »Betænkninger over Tømmer-svendenes formentlige Prætentioner, som i denne Tid har givet Anledning til adskillige Uordener.«

Billeder af Ludl, 1. August 1774

*Til Tømmerstregen skulde den kongelige
Svendebeskyttelse med sinde, Sæmme -*

Tømmerstrejken.

Nu kan ting jo udmærket eksistere, uden datiden har hæftet den samme etikette på fænomenet, som vi i dag ynder at anvende. Og vælger vi at se bort fra et sådan rent formelt krav, er der da heller ingen tvivl om, at vi står overfor en strejke, endda en strejke der varede over en måned og gik på løn- og arbejdsforhold.

Sammenrotning og strejke-forbud

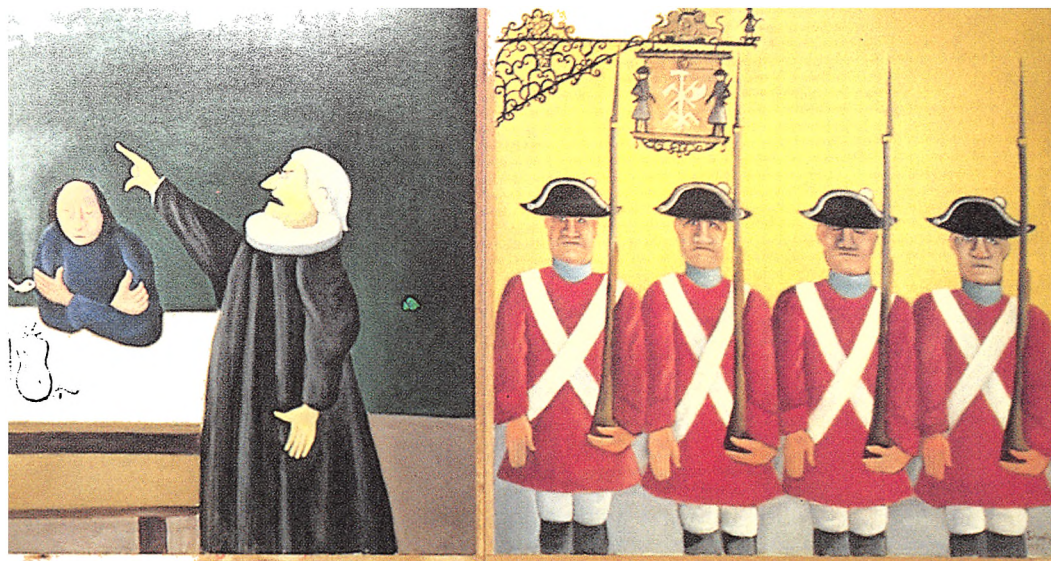
Men for det andet så kendes sådanne arbejdsnedlæggelser også fra tidligere tider. Allerede under Chr. IV blev der udstedt forbud mod håndværkersvende, som bedrev »Rotteri eller særdeles Sammenkomst, hvorved de Mestrene til Skade på deres Arbejde kunne forhindre«.

Den første strejke vi kender til, som er rimeligt dokumenteret, er nok murersvendenes i København, 1733. Her var man i gang med opførelsen af aflø-

seren for Københavns Slot, nemlig det første Christiansborg, da arbejdet blev nedlagt fordi en mester havde revset en svend. Denne strejke gav i øvrigt anledning til indførelsen af et *strejkeforbud*, der i 1749 blev skærpet til at omfatte alle håndværks- og lavssvende i København. Alligevel trodsede man forbudet, og i 1752 forsøgte nogle stenhuggere en blokade. I 1776 var det de tyske skomagere, der strejkede, i 1778 tømmerstvendene og i 1781 snedkerne.

Sol, sommer og solidaritet

I sommeren 1794 var situationen kort fortalt den, at den kongelige plan om opførelsen af et Nykøbenhavn, senere kendt som Frederiksstaden, altså Amalienborg-kvarteret, betød masser af nybyggeri med gode beskæftigelsesmuligheder for bygningshåndværkere. Hundrevis af bygningsarbejdere gik til hånde og alene på ombygningen af

Amalienborg-palæerne var mindst 80-90 tømrersvende i gang for 6 forskellige tømrermestre. Den største af dem, J. E. Burmeister, havde alene 64 svende i sving. Faktisk betød byggerierne i Frederiksstaden, at nordtyske håndværkersvende kom tilrejsende, fordi tyske aviser omtalte de store byggerier og de gode beskæftigelsesmuligheder.

Nu er det vigtigt lige at huske på, at disse tilrejsende nordtyske bygningshåndværkere ikke blev modtaget som en slags fremmedarbejdere. Hele lavstraditionen med alt hvad den indebærer af gåen på valsen m.v. betød at svendeherbergerne, – Tømrerkroen i Adelgade havde været tømrersvendenes siden 1771, – var faglige fællesskaber næsten på tværs af landegrænser.

Skal man tale om skillelinjer inden for håndværkersvendenes egne række, gik de nærmere mellem gifte og ugifte svende, unge og gamle, svende med egen familie og bolig eller svende der boede hos mester eller på herberg. De

tyske svende var gennemgående yngre og ugifte, men der var en del eksempler på tyske svende med fast bopæl i København.

Ganske tilsvarende forhold kunne man møde på arbejdsgiverside. Eksempelvis var snedkerlavets oldermand fra 1784 til sin mystiske forsvinden i 1786 tysker. Han hed Johan Pheiffer, var født i Strassburg, og havde i 1766 taget borgerskab som snedkermester i København. Han havde i øvrigt før sin forsvinden dræbt sin lavsbroder, snedkermester Hans Michaelsen, der kom fra Flensborg i hertugdømmerne, og havde taget københavnsk borgerskab i 1769.

Udviklingen i sommeren 1794 skal altså ses på baggrund af en generel tilstand af livlig byggeaktivitet og ringe arbejdsløshed i byggefagene. Tømrersvendene havde derfor henvendt sig til byens magistrat med en anmodning om lønregulering, idet datidens løn- og arbejdsforhold blev reguleret via de of-

fentlige myndigheder, som skulle kontrollere priser og lønninger. Da tømrrersvendene var dårligere lønnet end murersvendene, krævede de en lønstigning fra 32 til 40 skilling om dagen i sommerperioden, og 32 skilling pr. dag om vinteren. Dette lønkrav overgav man Københavns magistrat til videre foranstaltning d. 9. juli. En uge gik, uden man hørte noget. Men i den følgende uge kom der nyt fra Tyskland. I Rostock havde håndværkersvendene taget sagen i egen hånd og besat byens rådhus for at få deres krav igennem. Samtidig måtte en tysk tømrrersvend, Johan Lindner hos tømrrermester Hallander i København opleve den urimelighed, at han ikke kunne få sin afskedseddél på trods af, at hans far var død, og han hjemme kunne overtage faderens værksted. Da han truede med at rejse uden, anmeldte tømrrermesteren ham til politiet.

Men her havde mester forregnet sig, thi da tømrrersvenden var blevet afhørt ved byens politiret den 26. juli fik han medhold. Johan Lindner skulle have sin afskedseddél, såfremt han rejste til sit barndomshjem i Tyskland. Tre dage efter måtte politiretten igen tage stilling til kravet fra to tyske tømrrersvende, der også ville ud af mester Hallanders tjeneste. Dommeren skønnede, at de ikke havde nogen gyldig grund til at vægre sig ved at arbejde for Hallander, og dømte dem i stedet til fængsel på vand og brød.

Fagfæller i fængsel!

Næste morgen begyndte arbejdsnedlæggelserne. Først på byens største arbejdsplads, Amalienborg-palæerne. Tømrrersvendenes formand, Joh. Fr.

Wagenknecht havde samme morgen på forespørgsel hos tømrrermestrenes oldermænd Johan Volmeister blot fået at vide, at det ikke vedrørte ham, hvorfor de to svende fra Hallander nu var i fængsel. I løbet af dagen spredte arbejdsnedlæggelserne sig, og tømrrersvendene var gået i strejke, og da de samme formiddag sendte en delegation til politimesteren for at få opklaret, hvorfor deres kammerater var kastet i fængsel, arresterede politimesteren også tømrrersvendenes formand, der var med i delegationen. Andre, der forsøgte at få de anholdte løsladt, blev også arresteret og idømtes fængselsstraffe på tre til seks uger.

Soldater mod arbejdere

Kulminationen kom tirsdag d. 5. august, hvor Danske Kancelli, der havde modtaget en ansøgning fra samtlige tømrrersvende, meddelte at politimesteren sammen med 200 soldater skulle gå til tømrrersvendenes herberg og spørge om de i kongens navn ville genoptage arbejdet. Såfremt de nægtede skulle de arresteres og føres til Kastellet.

Over to hundrede svende førtes til Kastellet, og 123 idømtes strengt fæstningsarbejde, de fleste tyskere. Samme dag beordrede kronprinsen, at tømrrerfolk fra Holmen skulle indsættes på ombygningen af Amalienborg-palæerne, og nu udførte skruerbrækkere under militær kommando tømrrerarbejdet. Som svar på tømrrersvendenes krav blev følgende bekendtgørelse trykt og ophængt i hele København onsdag d. 6. august:

Kastelfængslet: Her sad blandt andre Struense.

Bekjendtgørelse

Efterat samtlige Tømmer-Svende her i Staden, ved allerunderdanigst Ansøgning til Hs. Majestæt Kongen har deels anholdt om, at de af Politie-Retten til Forbedringshuset dømte Svende, maatte løslades, deels at deres Dagløn maatte forhøies med videre, har Hs. Kongelige Majestæt allernaadigst resolveret: at i henseende til deres Begiering om de dømte Svendes løsladelse, da, siden de Skyldige ere dømte efter Lovene og behandlede med al mulig Lemfældighed, bør det have sit Forblivende ved Dommene, der endog ere saa milde, at de Paagieldende selv dermed have erklæret sig tilfreds.

Og hvad deres Ansøgning, om deres Dagløns Forhøielse med videre angaarer, da kunde de, naar der er ind-

hentet fornøden Oplysning om disse Puncter, og de ere blevne tagne i nøiere Overveielse, derom vendte nærmere Resolution, samt at de imidlertid have at holde sig roelige og strax at begive sig paa Arbeide.

Hvilken allerhøieste Resolution herved bekjendtgøres samtlige Tømmer-svende til Efterretning og Efterlevelse, ligesom den allerede sidste Tirsdag Eftermiddag blev oplæst paa Tømmer-svendenes Herberge for de da Tilstedeværende.

Politikammeret i Kiøbenhavn den 6 August 1794.

J.T. FLINDT.

Politie-Mester

Ved denne fremgangsmåde håbede magthaverne at så splid blandt de strejkende og overbevise befolkningen om rimeligheden i deres behandling af de strejkende. Den ihærdighed, hvormed »Bekientdgørelsen« blev spredt over hele staden, viser politiets frygt for folkelig uro og sympatiaktioner på byggepladserne.

»Folkets Kærne«

I offentligheden havde sagen også vakt en del opmærksomhed, og en del flyveblade handlede om det rimelige i tømrersvendenes aktionsform. Mange af det bedre borgerskab følte sig tydeligvis kaldet til at forsvare det bestående, og udtrykke deres troskab over for kongen og fædrelandet. Men en ung mand, Malthe Conrad Bruun (1775-1826) så perspektiverne i strejken, og udsendte et »Blad for Menigmand« kaldet »Vækkeren«. Stærkt inspireret af den franske revolutions (1789) ideer om frihed, lighed og broderskab henvendte han sig heri til de strejkende med ordene:

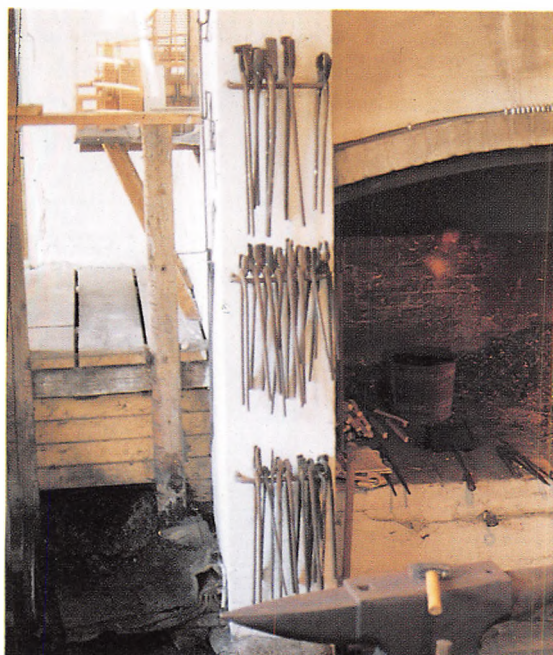
»I, mine agtværdige og nyttige Medborgere! I, som mange en stolt Dumrian foragter, skønt I føder og nærer ham og alle hans lige, lader Eder ikke afskrække... I er Landets Styrke og Folkets Kærne.«

Byens magistrat fik nu også de første meldinger om uro ude på arbejdspladserne. Den 8. august kunne man konstatere, at også blandt murere, snedkere, skræddere, skomagere, smede, hjulmagere, garvere, nagelsmede og bagere var der arbejdsnedlæggelser med krav om tømrersvendenes løsladelse. Det arbejdende folk var begyndt at vise deres umådelige styrke. En ge-

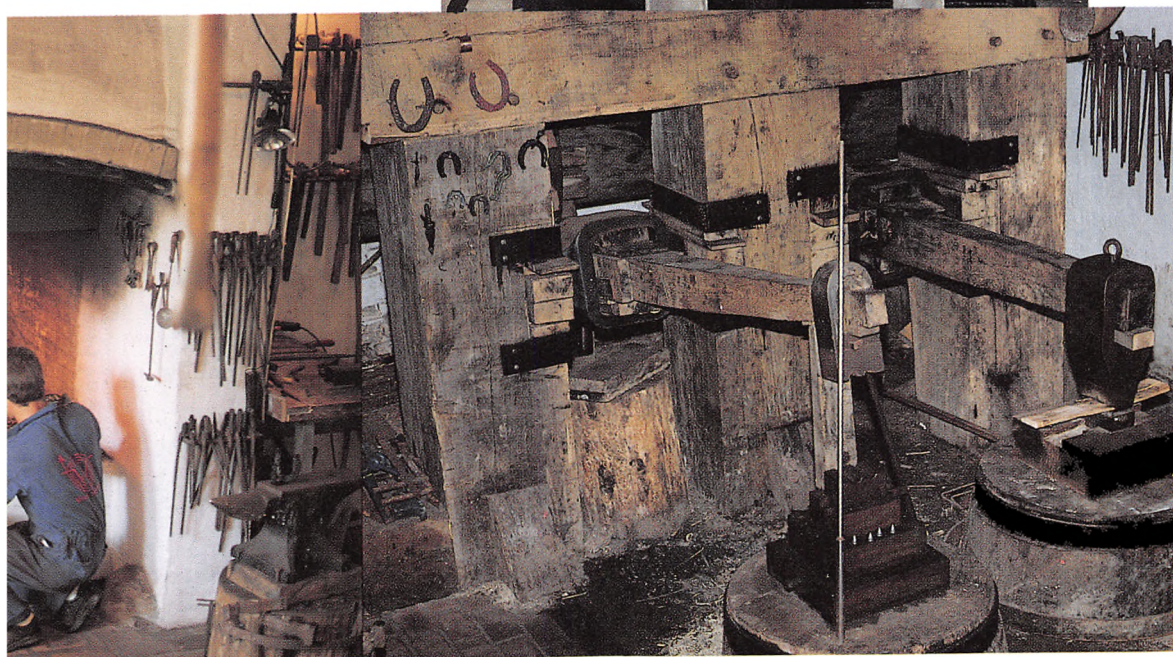
neralstrejke kunne være under opsejling, og Danske Kancelli henstillede 9. august til mestrene om de ikke ved at hæve daglønnen kunne formå de *danske* svende til at gå i arbejde. Magthaverne frygtede især bagernes sympatiaktion, da en standsning af byens brødforsyning ville åbenbare hvilken magt arbejderne havde, hvis blot de gjorde fælles front.

Splittelse og forhaling

Sagen var nu på højeste plan, og Geheimestatsrådet havde en taktik klar: splittelse og forhaling. De 123 dømt til fæstningsarbejde samt 3 svende dømt til fængsel benådedes, men kun for straks at landsforvises, ligesom alle *udenlandske* svende af alle fag, der var utilfredse med arbejdsvilkårene, skulle have deres afsked og forlade landet in-

*Hammermøllen:
Antikkens vigtigste
energikilde var
mennesker og dyr. I
landbrugssamfundet
brugtes vand- og
vindkraft. A) Vandhjul.
b) Hammerværk.
c) Smeden ved essen.*

den 24 timer. Fredag d. 8. august sidst på eftermiddagen blev de 126 svende sejlet bort fra København i tre af flådens skibe. Fra mandag d. 11. august indførtes der trykkeforbud mod alt vedrørende sagen, og der nedsattes en kommission vedr. urolighederne mellem håndværkssvendene i København.

Da de tilbageblevne tømrrersvende mødte op hos kommissionen d. 12. august havde de to ufravigelige krav. Dels deres lønkrav, som de havde stået fast på under hele konflikten, dels et krav om, at deres landsforviste kammerater måtte komme tilbage. Men kommissionen var klar med et nyt splittelsesforsøg. Svende, som ønskede det, og som havde haft en svendetid på fire år, kunne få lov til at nedsætte sig som frimestre. Kunne de klare sig i fire år som frimestre, så skulle de kunne optages i mesterlavet, få borgerskab og ret til at holde svende og uddanne drenge. Guleroden var effektiv i al sin enkelhed. Det sammensvejsede sammenhold gik totalt i opløsning inden dagen var omme. Mange af tømrrersvendene havde været svend i fire år eller mere, og udsigten til at blive selvstændig fik dem hurtigt til at glemme alt om sammenhold og kammeratskab. Overfor kommissionen erklærede en repræsentant for tømrrersvendene:

»at de ville velsigne Kongen for en så retfærdig lov, der banede vej for enhver, den fattige som den rige, til at erhverve sit brød ved flid og duelighed.«

Samme aften lovede et flertal af tømrrersvendene, at de ville genoptage arbejdet næste morgen!

Strejkeforbud og individuel stræben

Statsmagten havde fået arbejderne hen, hvor man ville have dem, og d. 20. august gav kongen tilladelse til, at de danske eller i København bosatte svende, som var blevet forvist, måtte vende tilbage. Af de 126 svende vendte 33 tilbage til København d. 5. september.

Kommissionen afsluttede først sit arbejde seks år senere(!), og det blev i form af en forordning af 21. marts angående håndværkslavene i København. Hermed indførtes der *strejkeforbud*, og hvis et helt lavs svende nedlagde arbejdet blev det opfattet som sammenrotning eller mytteri, og lederen skulle så idømmes to år i tugt-, rasp- og forbedringshuset. Samtidig ville de fortabe retten til svendeherberg eller forsamlingshus, hvilket i realiteten betød et *organisationsforbud*! Hvis de strejkende søgte at overtale andre til sympatistrejke, skulle initiativtagerne opfattes som forstyrre af den offentlige ro og orden, hvilket skulle straffes med seks års fæstningsarbejde i jern og efterfølgende landsforvisning. De øvrige skulle idømmes to år i tugt-, raps- og forbedringshuset. Svendeformanden ville automatisk blive betragtet som ophavsmanden, hvis han ikke meldte sine kammerater til politimesteren!

Til gengæld skulle en frimester kun betale det halve af en lavsmester for sit borgerskab, fastslår forordningen. Frimestrene betragtedes faktisk af statsmagten som en art svende, og skulle for eksempel være brandfolk, hvis der ikke var svende nok.

Sammenfattende kan man sige, at forordningen af 21. marts 1800 begunstigede den individuelle stræben, men kun havde hårde straffe og forbud til-

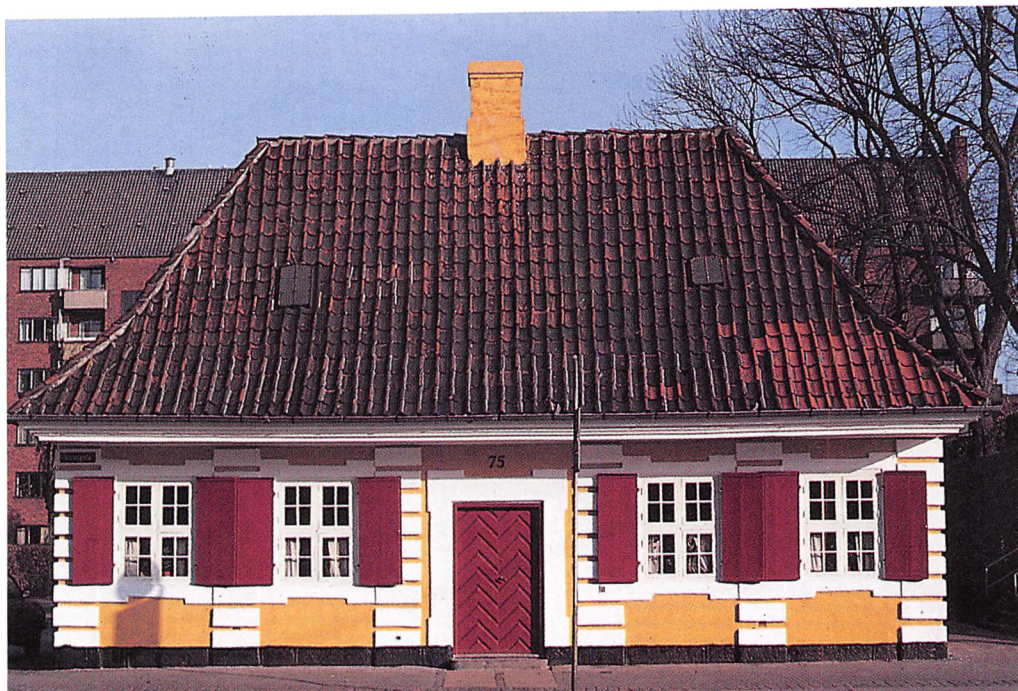

overs for sammenhold og solidaritet.

Københavns brand.

Kollektive aktioner og arbejdsnedlæggelser var effektivt kriminaliseret, og tidens liberale strømninger gjorde de følgende årtiers arbejderbevægelser i landets eneste større by til en tam og tandløs affære. Det blev socialismens opgave godt 70 år senere at søge denne sørgelige udvikling vendt.

På tærsklen til den nye tid

Indledning

Tømmerstrejken i København, 1794, er en milepæl i det arbejdende folks historie. Ganske uanset den store bybrand året efter, som helt sikkert for datidens mennesker har overskygget begivenhederne i sommeren 1794.

Alligevel kan vi, som eksempel, tage udgangspunkt i tømmerfagets situation og søge at vise, hvorledes de gradvise forandringer præger skabelsen af den nye tid og dens arbejderklasse.

I 1783 havde tømmermestrene, som svar på et lønkrav, vist sig forstående, men fastholdt retningslinjerne fra de

Toldbod: Når bønderne skulle ind til byen med deres varer, skulle der betales told. Det var med til at give landbrugssamfundet en vis træghed.

gamle lavsartikler. Lønnen kunne på grund af tidernes dyrhed forhøjes, men alle mestre skulle holde samme tarif.

I 1794 svarede tømrmestrenes lav i stedet, at lavsartiklerne jo tillod enhver tømrmester at akkordere med sine svende, så de ønskede *ikke* at fastslå nogen bestemt dagløn som den korrekte.

I 1831 anvendte oldermændene i tømmerlavet for første gang udtrykket arbejdere om tømmermestrene.

Fra 1833 kunne en tømmer ikke retmæssigt også kalde sig møllebygger. Ønskede han borgerskab som møllebygger, skulle han gennemgå en teoprøve på Den polytekniske Læreanstalt.

I datiden var man selvfølgelig mere optaget af tankerne fra den franske revolution (1789), Københavns brand (1795), Napoleons gøren og laden, Statsbankerotten (1813), dampskibets »Caledonias« sejlads mellem København og Kiel (fra 1819) eller at man nu kunne købe danske tændstikker (1840'erne). Alt sammen ting, der set med vor tids øjne let bliver tillagt en anden og videre betydning, end man i datiden kunne overskue...

De nye tanker, omformningen af de fysiske rammer, den internationale situation, det økonomiske klima, kommunikationsmidlernes udbygning og massefabrikationen af husholdningsartikler, er alle vigtige elementer i forståelsen af den udvikling, som fører fra landbrugsland til industrination, fra de gamle håndværk til de nye fabrikker.

Det store udland

Det er tidligere blevet nævnt, hvorledes hertugdømmerne Slesvig og Hol-

sten handelsmæssigt nærmest passede sig selv og med de mange kontakter sydpå havde en økonomisk udvikling, der var noget mere fremskreden end i Kongeriget.

I Altona havde man således fra 1714 et fløjls- og silkevæveri, og fra 1729 blev der også fremstillet drejlstøj. Ved Eckernförde var der i 1766 44 arbejdere beskæftiget i en fajancemanufaktur, og på en klædefabrik i byen beskæftigedes 169 arbejdere og spindere ved 31 vævestole!

Denne form for manufakturvirksomhed var en overgangsform mellem på den ene side den traditionelle husholdningsproduktion og de gamle håndværks værkstedsarbejder; og på den anden side de første industrivirksomheder, hvor arbejdskraften og maskinerne er samlet på en fabrik. Før havde en fabrikør (fabrikant) været en person, der bevægede sig ud til producenterne, og der fik de hel- eller halvfærdige arbejder. Nu blev det de producerende, der måtte bevæge sig ind til fabrikanten, for dér at fremstille varen. Set på europæisk plan er der ikke megen tvivl om, at England er blandt de nationer som først kom ind i denne udvikling. Der kan derfor være god grund til at se lidt nærmere på det som fik så vidtrækkende følger først for hertugdømmerne, og senere for kongeriget Danmark.

Det engelske eksempel

Når man ser nærmere på den 1. industrielle revolution i England og forskernes diskussion om dens årsager og forløb, så hæfter man sig snart ved et bestemt forhold. Den industrielle revolution ses ofte i sammenhæng med

*Engelsk tekstilindustri:
Industrialismen blev
født på landet i
England. De tidlige
industribygninger
minder ganske meget
om herregårde.*

*Sultende børn var en del
af hverdagen i den
tidlige industrialisme.*

de omfattende forandringer i engelsk landbrug. Udtrykket »Den agrare Revolution« er ligefrem blevet anvendt i denne forbindelse.

Baggrunden for denne agrare revolution skal utvivlsomt søges i flere forhold, men en kraftig stigning i befolkningstallet og en ualmindelig lang periode (ca. 1730-ca. 1756) med gode eller helt fremragende høstår er en væsentlig del af forklaringen. I de før-industrielle samfund er menneskene bundet til naturens vekslende luner og for eksempel det årlige høstudbytte kan være udslagsgivende for at overleve.

De gode høstår betød billigt korn, god efterspørgsel på arbejdskraft i landbruget – og bedre muligheder for fattige familier. Forklaringen på befolkningstilvæksten skal derfor nok findes i det forhold, at mange besiddelsesløse havde levet på sultegrænsen, svækkede og modtagelige for alle slags epidemier og mangelsygdomme. I en kort årrække oplevede de, at det rigeli-

ge overskud også bedrede lidt på deres kår.

Hvad der for de besiddelsesløse ofte var et spørgsmål om at overleve, var for de besiddende et spørgsmål om investering af de øgede profitter. Dels som nyinvesteringer i landbruget, dels som investeringer der via City i London blev sat i andet end jord. Landbrugets midlertidige højkonjunktur gav grokraft til Londons spirende bankvæsen, der i årene 1750-65 havde 20 til 30 private banker. Initiativrige småborgere med interesse for klædeproduktion og investeringslystne kapitalejere kunne finde hinanden i projekter der havde til formål at øge produktionen ved anskaffelsen af maskiner.

I løbet af en halv snes år blev den teknologiske udvikling af kapitalinteresser styret ind på større, og dermed kostbarere produktionsanlæg. De var velegnet til massefabrikation af især bomuldsvarer, men var også en konsekvent gennemført koncentration af produktivkræfter på fremmede hæn-

der. Sådanne maskiners størrelse, kapacitet og anskaffelsesværdi afskar klædeproduktionens udøvere fra et ejerforhold til deres redskaber.

Ordet »fabrikant« undergik langsomt en betydningsændring. Tidligere havde fabrikanten/fabrikøren været ham, der fremstillede, fabrikerede varen. Sådant var det ikke nødvendigvis længere, med tiden blev det fabriksejeren. Det at eje en fabrik blev noget ganske andet end at fremstille en vare. Industrikapitalisten var født, fabrikken som produktionssted blev en realitet. Som et produkt af handelskapitalisme, overskud på storgodsdriften og brugen af den nye teknologi opstod den 1. industrielle revolution i England.

Ideologisk blev denne udvikling først ordentligt underbygget i 1776 med bogen »En undersøgelse af nationernes velstand, dens natur og dens årsager«. Heri forklarede den klassiske liberalismes store guru, Adam Smith, at efterspørgslen skulle bestemme prissættelsen. En mangelsituation medførte helt naturligt høje priser, og det var en sund ting, som staten ikke skulle blande sig i. At fattige og småkårsfolk derved kunne berøves deres overlevelsesmuligheder var beklageligt, men efter Smiths mening skulle det ikke betyde indgreb i »den naturlige prisdannelse«. Sultedøden var blot en beklagelig bivirkning af en sund prispolitik.

For det arbejdende folk, såvel som for fattige og arbejdsløse var denne indstilling naturligvis både oprørende og uantagelig. For de besiddende var det en sand lise for sjælefreden. Med Adam Smiths bog i hånden kunne de roligt slumre ind efter en hel dags pris-kalkulationer. Uanset om profitten blev sat til 100, 200 eller 1000 %, så var det helt rimeligt; – bare varen kunne sælges.

Kapitalistisk landbrug

Fra og med 1800-tallets begyndelse blev indtjeningen i engelsk landbrug i stadig mindre grad reguleret af lokale

Birkedommerfængsel: Såvel i Danmark som i England forsøgte man gennem vold og fængselsstraffe at holde bønderne på plads.

Maskinstormere.

forskelle. Specielt kornproduktionen blev mere og mere bestemt af prisdannelsen på det nationale og det internationale marked. Langsomt, men sikkert blev kornproducenternes indtjening bestemt af deres muligheder for en hurtig afsætning af kornet.

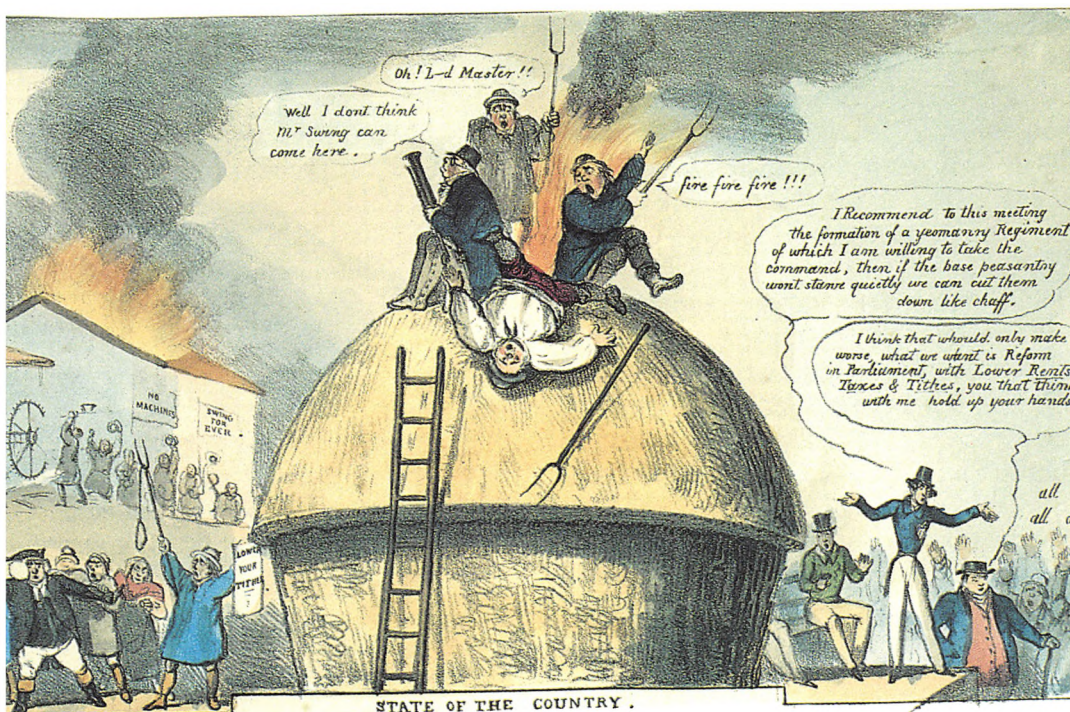
Det gamle ord om først til mølle var ikke længere kun et spørgsmål om først malet. Senere på året faldt kornpriserne, og salg med tab kunne blive eneste mulighed, hvis man ikke hørte til de kapitalstærke kornproducenter. De havde nemlig råd til at gemme kornet til foråret, hvor priserne igen ville være stigende.

De kapitalistiske markedsmekanismer indskrænkede kornproducenternes handlefrihed og fremtvang en tilrettelæggelse af produktionen, der for eksempel betød en mekanisering. De ændrede markedsbetingelser kom der-

ved til at fungere som en tvangsforanstaltning over for dem, der forsøgte at fastholde en feudal produktionsform i et landbrug som var underkastet en kapitalistisk.

Den ændring i produktionsforholdene i engelsk landbrug, som var blevet iværksat ud fra ønsket om øget profit, medførte en drastisk forringelse i landarbejdernes levevilkår. Og da de reagerede på denne ødelæggelse af deres levevilkår ved ødelæggelser af godsejernes produktionsapparat, greb statsmagten ind med en lov der kunne medføre dødsstraf for hærværk mod maskiner. Ødelæggelsen af de besiddendes maskiner blev anset for en langt større forbrydelse end ødelæggelsen af det arbejdende folks levevilkår.

Under statsmagtens beskyttende vinger kunne den kapitalistiske produktionsmåde fortsætte sin indtrængen

STATE OF THE COUNTRY .

i det engelske samfund, såvel i byer som i landdistrikter. For det arbejdende folk betød det som årtierne gik, at leve- og arbejdsvilkår mere og mere blev underkastet konjunktursvingninger og de markedsdirigerede beskæftigelsesmuligheder. Gradvist blev livsmulighederne underlagt kapitalens krav og beskæftigelsesmulighederne dikteret af mulighederne for profit. Fabrikproduktion gav kapitalejerne det maksimale udbytte af deres investering. Det fik derfor mindre betydning, at fabriksproduktion fordrede en hård og umenneskelig disciplinering af arbejderne, ja endog medførte stærkt svingende beskæftigelsesmuligheder for de selvsamme mennesker. Arbejdsløsheden ændrede nemlig også karakter efter de samme retningslinjer som kendetegner andre fænomener i den 1. industrielle revolution: Øget dynamik.

Friedrich Engels, der besøgte England i 1842 og så den nye tids samfund, forstod straks den ulyksaglige sammenhæng mellem industriel fabrikation styret af svingende efterspørgsel og de svingende beskæftigelsesmuligheder. I sin bog fra 1845 om vilkårene for arbejderklassen i England kunne han derfor advare:

»Og sådan bliver det bestandigt ved – fremgang, krise, fremgang, krise, det er den evighedskarrusel engelsk industri kører i; og som det før er blevet bemærket, en omgang er som regel fuldført på fem eller seks år.

Heraf ses, at engelsk produktion til enhver tid, bortset fra de korte perioder med den største fremgang, er nødt til at have en ubeskæftiget reservehær af arbejdere, for at være i stand til at producere de varemængder som markedet kræver i de livligste måneder«.

Engels var rejst til England for at iagttage den kapitalistiske produktionsmåde, i de følgende årtier kunne den bese i de fleste europæiske lande.

Kongevældets fald

Teorien om enevældens guddommelige indretning lider af den indbyggede svaghed, at enevoldskongen til enhver tid må stå som det lysende eksempel på ideens rigtighed. Og det gælder så vist, uanset om han er sindssyg, umanerlig kvindegalt eller bare ung og oprøvet i det ophøjede embede.

Den 20. januar 1848 døde Chr. VIII uventet, og hans søn, den 40-årige Frederik (VII), blev pludselig konge. For eftertiden er han nok mest kendt for sit forhold til grevinde Danner, en tidligere modehandlerske, som han satte stor pris på. Forholdet var nu heller ikke ukendt i datidens københavnske borgerskab, og med ham på tronen fremstod enevælden da heller ikke som specielt guddommelig.

Tiden var kort sagt løbet fra sådanne ideer, og det var da også de revolutionære ideer, der var højeste mode ude i Europa.

Fra Italien lød meldinger om oprør i Palermo, Milano, Venedig, Napoli og på Sardinien. Fra Frankrig kom beretningerne om Februar-revolutionen og juni-opstanden af Paris' arbejdere (den 2. republik). I Tyskland inspirerede den franske Februar-revolution til revolution i Storhertugdømmet Baden, og det kom til uroligheder blandt andet i Berlin og München samt i Østrig (Wien).

Revolutionsbølgen slog også mod det danske kongedømmes kyster, da hertugdømmerne Slesvig og Holsten

Frederik VII: I Danmark blev det paradoksalt nok kongen, der blev symbolet på den nye forfatning.

blev grebet af den revolutionære ånd. Deputerede fra begge hertugdømmers stænderforsamlinger mødtes d. 18. marts i Rendsborg og vedtog at kræve en fælles, fri forfatning og indmeldelse af Slesvig i Det tyske Forbund. Få dage senere dannedes en provisorisk regering i Kiel, og der oprettedes en folkevæbning under selvvalgte officerer »i betragtning af de påtrængende ydre og indre forhold« som det hed... Frederik VII var altså også – som hertug – ramt af martsrevolutionen i Tyskland.

I København summede det af folkemøder, der krævede en fri forfatning og Danmark til Ejderen. Set fra palævinduer måtte det virke foruroligende, når en af de nationalliberales ledere

endog truede med, at dersom kongen ikke gav efter, så drev han nationen til fortvivlelsens selvhjælp!

Kongevældets sejr i 1660 var blevet muligjort, fordi kongen, Frederik III, havde bundet byens borgere til sig ved at love dem store privilegier; – og fordi adelsstanden som en væsentlig magtfaktor havde udspillet sin rolle.

Kongemagtens fald i 1848 blev muligjort, fordi den havde udspillet sin rolle som den væsentligste magtfaktor. Kapitalismen havde »erobret« en meget stor del af verden.

Byens borgere havde som et af de store privilegier fra Frederik III's dage, at Københavns bystyre havde lov til at gå direkte til kongen med deres ønsker. Det gjorde man nu, og d. 21. marts travede hele Københavns borgerrepræsentation i samlet flok over til Christiansborg og overrakte kongen borgernes krav.

Bag kulisserne var det hele dog blevet vel tilrettelagt, og kong Frederik gik med til det hele; ud med den gamle regering, ind med en ny, ny forfatning udarbejdes, mobilisering mod slesvigholstenerne, Frederik skrev under på det hele ...

Skal man søge at forstå det pludselige holdningsskift, som prægede det politiske liv i København i de første måneder af 1848, må det nok fastholdes, at de nationalliberale kørte med på martsrevolutionen i Tyskland; – men de gjorde det vel at mærke på fribillet.

De nationalliberale er blevet karakteriseret som de konservative embedsmænds liberale sønner, og der skal heller herske nogen tvivl om, at Københavns 1848 var en (små-)borgerlig »revolution«. Lidt spøgefuldt kan man nærmest tale om de borgerlige reformisters fredelige revolution. MEN det

må ikke sløre, at baggrunden syd for den danske grænse – og ude i Europa – måtte betragtes som blodig alvor! De nationalliberales kunststykke var at ryste det københavnske borgerskab – samt kongen og hans rådgivere – med truslen om indførelsen af disse »revolutionaire tilstande«. De nationalliberales forestillinger om revolution bundede i liberalismen, og havde således intet til fælles med socialismens. Frihedsdrømmen handlede om borgerskabets ret til de borgerlige friheder og politisk indflydelse på landets styre.

En af de få, der forstod, at de sociale problemer i datiden var væsentligere end de nationale, var Frederik Dreier. Men ganske betegnende for tiden fandt hans argumenter for et socialistisk program ringe grobund. Kapitalismen var endnu i sin vorden, og den økonomiske liberalisme havde endnu ungdommen som sin ihærdigste bannerfører for den politiske liberalisme i Danmark.

Kongevældets fald i 1848 kan da med nogen ret bruges som en milepæl – også i det arbejdende folks kulturhistorie. Det er nemlig indledningen til den epoke, hvor det borgerlige demokrati blev det kapitalistiske samfunds politiske system i Danmark. Borgerskabet krævede afskaffelse af den oplyste enevælde til fordel for parlamentarisismen. Systemskiftet i 1848 var det første skridt på denne vej ...

Forslag til videre læsning:

Kongevældets tidsalder har ikke mindst haft landbohistorikernes opmærksomhed. Dette århundredes mest fremtrædende landbrugshistoriker Friedlev Skruppeltrang skrev i 1978 hans samlede opfattelse af det danske landbrug fra middelalderen til industrialismen. Bogen er meget læseværdig og hedder »Det danske landbosamfund 1500-1800«.

En anden væsentlig fremstilling af det danske landbrugssamfund er S. Nancke-Krogh: »Af jord er du kommet. Danskerne som jordbrugere gennem 6000 år«. Kbh. 1982.

Den førende kulturhistorie til denne periode er Axel Stensbergs forsøg på at videreføre Troels Lunds om det sekstende århundrede. Axel Stensbergs kulturhistorie »Dagligliv i Danmark« blev genoptrykt i 1981.

Dansk social historie bind 4 omhandler på en klar måde periodens sociale problemer. Den blev i 1979 skrevet af Hans Chr. Johansen. Der er naturligvis skrevet en lang række bøger om håndværk og den gryende indu-

strialisering af det danske samfund. Her kan bl.a. anbefales:

Poul Strømstad (red.): Mennesket og Maskinen. Nationalmuseet, 1980.

J. A. Bender og K. Bisgaard Christensen: Fra håndværk til industri. Industrirådet, 1985.

Vagn Dybdahl og Inger Dübeck: Håndværket og statsmagten. Håndværkets kulturhistorie, bd. 3. Håndværksrådet, 1983.

Fl. Mikkelsen (red.): Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985. Kbh. 1986.

Der er ikke skrevet meget på dansk om den engelske industrialisering, men til gengæld er den engelske litteratur righoldig. En spændende og god bog er Malcom Thomis »The Luddites. Machinebreaking in Regency England« fra 1970.

Specielt om Tømmerstrejken 1794: Edit Rasmussen. Mester og svend. Studier over københavnske tømmer- og murersvendenes lønproblemer og sociale forhold. 1756-1800, Århus 1985.

Tema

Kvinder

Det er først i vor tid, at kvinder er begyndt at skrive om historie. De skriver selvfølgelig om almene emner, men måske især om kvinder og kvinders placering i en historisk sammenhæng. Vel at mærke en anden sammenhæng end den at være gift med en historisk betydningsfuld person (=mand), eller som kvinde at indtage en mands funktion, sådan som regenterne Elisabeth I og Margrethe I gjorde det i England og Danmark.

Og her kommer man på lidt af en opgave. Kvinder og kvinders arbejdsindsats findes kun meget sparsomt beskrevet i de traditionelle kilder: Love, testamenter, breve og krøniker. Her er det altid i forhold til mænd. Det er først ved brug af alternative kilder som digte, religiøse skrifter og diverse ikke skriftlige kilder, at man møder den »anden halvdel« af landets befolkning. Kvindens roller er dog nok så væsentlig, thi ikke kun udførte hun sin del af arbejdet, hun fødte også børnene, og uden børn er menneskets fortsatte eksistens ikke sikret.

Springer vi frem til nyere tid, så finder vi breve, dagbøger og erindringer fra kvinder, og de er et væsentligt supplement til vor viden om vore forældre. Alt dette gør at vi kender mest til nyere tid, og det er om den hovedparten af dette afsnit handler.

Men hvordan skal man bruge dette materiale. Kvinder er en naturlig del af

det arbejdende folks kulturhistorie eller er de?

Traditionelt indplaceres hustruer efter deres mænds status. Det vil sige at godsejerinden er en del af overklassen også i de mange tilfælde hvor hun intet ejer selv. Umiddelbart virker dette rigtigt og logisk. Hun er en del af overklassens verden, har samme normer og drømme. Hendes behov dækkes af det arbejde som underklassen skaber. Men man glemmer at ofte lever hun i et konkubine-agtigt forhold til manden. Vi må her som andre steder anerkende, at de traditionelle klasse-opdelinger er utilstrækkelige. De dækker kun overfladisk de problemer som der er i forbindelse med kvindeforskning.

Sandheden er måske at vi skal betragte kvinden – godsejerinde eller arbejderske – som tilhørende de undertrykte skare. Det at direktørfruen har sin mands normer ændrer ikke den kendsgerning, at hun på mange måder er undertrykt og udnyttet. Undertrykkelse af mennesker følger ikke kun de gængse classeskel.

Vestens kvindesyn

Ligeret og ligeværd er stadig de ting, som kvinder kæmper for over hele verden. I den vestlige verden er kvinden altid blevet sat i forhold til manden, og hun har aldrig haft det samme værd som ham.

Vore holdninger og vore tanker i vores syn på kvinder er på mange måder udsprunget i det antikke Grækenland og det antikke Rom. I det klassiske Grækenland blev manden opfattet som mennesket. Kvindens funktion var at føde mandens børn og ellers fornøje ham. Den ideelle kvinde var husfruen,

der fejlfrit ledede husholdningen og forblev inden for hjemmets fire vægge. Kun ved nære slægtnings begravelse, eller hvis hun skulle have nye sko, var det passende for hende at forlade sit hjem. Husfruen var for manden en fødemaskine, hvori han lagde sine æg. Hendes opgave var så at udruge dem og styre hans hus. Sine seksuelle fantasier og behov søgte han til andre for at få tilfredsstillt. Det var ikke usædvanligt, at ægtemænd inviterede prostituerede m/k'er hjem til sig for at underholde sig med dem dér, mens husfruen var på sin første sal.

Søgte hun derimod lidt underholdning, glæde eller tilfredsstillelse, og det blev opdaget – ja, så havde den bebragte ægtemand ret til at slå hende ihjel! Tænk om hun udrugede de forterte æg.

Dette syn på kvinder udelukkede dem også fra politisk indflydelse. Men ligeså vigtigt det er, at der står en kvinde bag enhver mand, så kunne kvinder opnå indflydelse igennem deres mænd – ægtemænd såvel som andre.

I hovedindholdet går disse tanker igen hos romerne. Etruskerne (magthaverne før romerne i Italien) havde haft et friere syn på kvindens rolle i samfundet. Hos dem kunne kvinder heller ikke deltage i det politiske arbejde, men meget tyder på, at deres dagligdag var noget friere end blandt grækerne og romerne. Romernes erobring af Italien kan derfor godt opfattes som et tilbageskridt for kvinderne.

En anden kulturkreds, der har betydet uendelig meget for vor kvindeopfattelse, er den jødiske. I »Det gamle testamente« domineres kvindesynet stærkt af det patriarkalske samfundsmønster. Kvinden er underordnet manden og dermed undergivet hans

Forskellen mellem kvinders livsforløb var meget stor mellem de enkelte antikke kulturer. a) Den græske hetære opvartede manden. b) En etruskisk kvinde deltager selv i festen. c) Den romerske kvinde er stolt af sit mandlige afkom.

vilje. En kvinde er i sig selv uden værdi. Kun igennem ægteskab og status får hun et værd.

I »Det nye testamente« mildnes dette noget. Jesus taler med og ikke til kvinder. Det er kvinder, der som de første ser den genopståede frelser. Jesus taler ikke kun med en skøge, han

tilgiver hende. Dette til trods så havde kvinder en anden værdi end mænd. De var ikke ligeværdige. Kristendommens erobring af den antikke verden gjorde ikke kvinden til et fuldt »menneske« – d.v.s. gjorde mand og kvinde lige – men den indførte samme troskabskrav til manden i ægteskabet, som det tidli-

*Til alle tider, uanset
samfundets ideal, måtte
underklassens kvinder
arbejde for det daglige
brød.*

gere kun havde været kvindens pligt at opfylde.

Kvindeidealet i det antikke Grækenland kunne ikke praktiseres blandt arbejderne. Her var kvinden tvunget til at arbejde på lige fod med manden, hvis familien skulle overleve. Samme historie gentages op gennem tiden. For eksempel ansås det i forrige århundredes Europa blandt borgerskabet ikke for passende, at kvinder arbejdede. Arbejderkvinderne havde dog ikke noget valg. For dem var det oftest et spørgsmål om liv eller død, om de arbejdede eller ej.

Det var altså kun overklassen, der kunne leve op til idealet. Men kunne det så ikke være ligemeget? Nej, for det var overklassen, der skabte normerne. For os kan det virke som om, at den frie arbejderkvinde i det gamle Athen havde det bedre end den rige frue, der ikke måtte forlade sit hus. Men ifølge sit eget samfunds normer var netop den frihed, som vi i dag værdsætter, negativ, hvorfor hun opfattede sin tilværelse som ringere end husfruens.

Sagt på en anden måde, vi hverken kan eller skal overføre vore normer, vore moralbegreber på fortiden, men derfor er det alligevel af betydning, at vi forholder os til de fortidige normer. Ikke som dommer, men for at undersøge sammenhænge i samfundsførerne.

Det er af stor betydning at huske på, at vort kvindesyn er skabt i et slavesamfund, hvor overklassen ikke skulle arbejde for føden og i et patriarkalsk mellemøstligt stammesamfund. Det er her vi skal finde baggrunden for, at vi i dag kæmper for liggeret og ligestilling.

Den anden halvdel af et arbejdsfællesskab

Helt tilbage i jægerstenalderen finder vi arbejdsdeling mellem mænd og kvinder. Mændene gik på jagt, og kvinderne indsamlede føde, passede børn og tilberedte maden. Det var et arbejdsfællesskab, hvor den ene part ikke kunne undvære den anden; men hvor de havde forskellige roller. De to køns forskellige ansvarsområder afspejles for eksempel i de redskaber og andet gods, de afdøde fik med i graven.

Agerbrugernes og senere kvægbrugernes samfund var delte på mere end én måde. Der var forskel mellem rige og fattige, mellem magthaverne og det arbejdende folk, men tilsyneladende også mellem mænd og kvinder. Rige kvindegrover har fået arkæologer til at tale om »overklassens kvinder i agtet stilling«; men det gælder i almindelighed, at der er »for få« kvindegrover i forhold til kvindernes andel af befolkningen som helhed. Det antyder, at forskelle i kønsrolle også blev til forskel i social status. Færre kvinder end mænd havde en status som gav anledning til at der blev ofret særlig opmærksomhed på deres begravelse. Der var en ulighed efter døden som må afspejle en ulighed i livet.

Søger vi kvinden i historien finder vi hende altovervejende hjemme. Hjemmet var for næsten alle kvinder den primære arbejdsplads, og det er virkelig som *arbejdsplads*, det skal forstås. Det arbejdende folks kvinder måtte samtidig arbejde for andre. Som regel var det for andre i deres hjem eller i tilknytning hertil – i mark, stald eller værksted.

Fra Danmark blev et landbrugsland til langt op i vort århundrede levede de

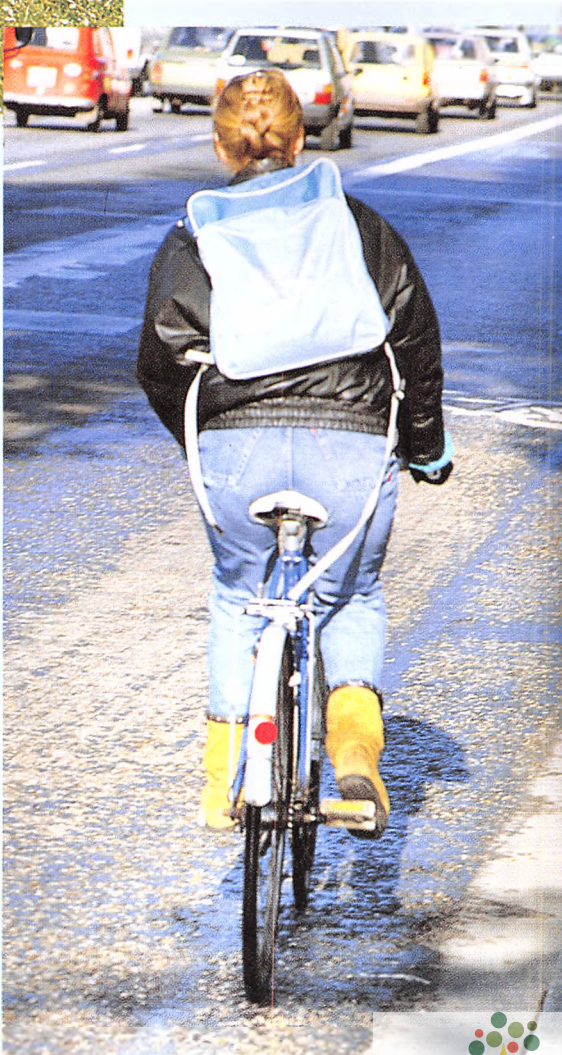

Mode: Gennem moden kan man se, hvilke udfoldelsesmuligheder kvinderne har haft til forskellige tider. Først da kvinden fik lov at bære bukser ligesom mændene, kunne hun udføre alle jobs.

Pigeskole.

fleste kvinder hele deres liv tilknyttet arbejdet på en gård eller omkring denne. En husstands kvinder havde deres helt eget hierarki. Øverst stod madmor. Hun havde husets nøgler, og dermed ansvaret for at husstanden blev forsørget. Efter hende fulgte husets egne døtre, ammer, guvernanter, tyende, daglejer- og husmandskoner – og nederst lillepigen.

Kvindernes arbejde var mangfoldigt. De forarbejdede råvarerne. Korn blev til brød og øl. Kød og fisk blev tilberedt og konserveret ved saltning, tørring eller røgning. Grøntsager blev dyrket og gemt på lofter og i jordkuler. Mælk blev til ost og smør. Uld blev kartet, spundet, farvet, vævet og syet til tøj. Lys blev støbt, linned og tøj vasket og repareret. Gulve skuret og strøet med sand. Køer malket, høsten

høstet og småbørnene passet. Kvindeverdenens centrum var hjemmet/gården, og arbejdet her var et kvindefællesskab, om end ikke alle havde den samme status. At kærne smør var klart mere statusgivende end at vaske gulv. Men fælles for det hele var, at kvindernes arbejdsopgaver var specielt deres. Ingen mand påtog sig madmoderens eller pigernes arbejde.

Kvinder i byerne

Byerne betød på den ene side nye arbejdsområder for kvinderne, og samtidig blev de fastholdt i den traditionelle arbejdssfære. Byerne er blandt andet kendetegnet ved deres mange håndværkere. Disse håndværkere var/er mænd med sjældne undtagelser. Der var kvinder, som bestred et håndværk igennem deres tilknytning til en mand.

Enten som medhjælpende hustru, enke eller datter. Her i landet synes kvinder ikke i kraft af sig selv eller deres interesser at kunne have fået en uddannelse inden for et fag.

Den første faglige uddannelse af kvinder blev jordemoderuddannelsen. Fra 1714 var der en jordemoderforordning, der ud over at stille moralske krav krævede, at jordemødre fik undervisning af læger og bestod en jordemodereksamen. I 1787 blev der i København oprettet en skole ved Frederiks Hospital. Med tiden blev det til et krav, at jordemødre skulle være uddannet på en skole. Det der før fuldstændigt havde været et kvindedomæne, det var nu reguleret og sat på plads i mændenes rationelle verden.

I løbet af 1800-tallet kom der to andre meget væsentlige uddannelser til. Ugifte kvinder havde nu mulighed for enten at blive lærerinde eller sygeple-

jerske. Begge meget respekterede jobs for unge frøkener af det bedre borgerskab, og arbejdsområderne lå i forlængelse af kvindernes traditionelle i og omkring hjemmet. Blot var det kun uddannelser for de få. I 1901 var der i alt 3.691 lærerinder og sygeplejersker ud af 1254.000 voksne kvinder i Danmark.

Et forsigtigt skøn, ud fra folketællingen 1855, siger at ca. 25 % af alle danske kvinder var udearbejdende. Dette indbefatter selvfølgelig både kvindeligt tyende hos private og i landbruget. Deres stilling var anderledes end for de fleste af de arbejderkvinder, som vil blive beskrevet i det følgende. Kvindeligt tyende var normalt ugift, boede hos herskabet, og var fuldstændigt overladt til dettes nåde og barmhjertighed. Det gik lige fra hvad fru'en skrev i den lovbealede skudsmålsbog, og til en tjenestepiges ønsker om lidt privatliv. Det arbejdende folks piger gik oftest direkte fra pladsen som tyende ind i ægteskab.

Industrialisme

Industrialismen ønskede kvindernes arbejdskraft kanaliseret ind i en mere »effektiv« produktion. Maskiner og masseproduktion overtog gradvist meget af det arbejde, som kvinder havde gjort i eget og andres hjem inden for forarbejdning af råvarer. Madmor eller byens fru'er og koner kunne nu købe færdigbrygget øl, bagt brød, færdigsydet tøj, ligesom andelsmejerierne klarede ost, smør og mælk på flaske. Kvindernes arbejdsopgaver var blevet lettere, men ikke for at de kunne slappe af, eller sidde med hænderne i skødet. Var det arbejdende folks kvinder

ikke så nødvendige som tyende, så var der til gengæld brug for dem i fabrikkerne og ved anden masseproduktion. Kvinder blev ufaglært arbejdskraft i nydelses- og næringsmiddelindustrien, i beklædningsindustrien enten på væve- og spindestuer eller som syersker hjemme eller på systuer. Nu som før var deres arbejde en nødvendighed for husholdningen. De medvirkede fortsat til at opretholde hjemmenes økonomi – kapitalismen havde kun ændret lidt på arbejdsvilkårene.

Med tiden gav industrialismen – i princippet – kvinderne ubegrænsede jobmuligheder. I løbet af 1930'erne og 40'erne blev der tale om, at piger fra alle samfundslag kunne vælge en uddannelse, og have et job indtil de blev gift. At mange ikke behøvede at gifte sig, og at endnu flere fastholdt deres job, selvom de blev gift betød, at kvinderne endelig var kommet væk fra hjemmet som deres centrale arbejdsplads. Godt nok er der i dag stadigvæk mange beskæftiget i de såkaldte kvindedefag, altså inden for sundhedssektoren, rengøring, handel og kontor, men netop i disse år nedbrydes utallige skel og grænser. Piger kan i dag få uddannelser strækkende sig fra smed og brandmand til kemiker og præst.

Det har haft en stor betydning for hjemmet, at kvindens væsentligste arbejdsindsats lægges udenfor. De materielle goder købes nu for forældrenes fælles indkomst. Maden er i de fleste tilfælde halvfabrikata, ligesom pasning og hermed til en vis grænse opdragelse af børnene gøres til et samfundsanliggende. Familiestrukturen er blevet væsentligt ændret ved at kvinder er blevet udearbejdende.

I dag prioriteres video og microovn højere end mors hjemmebag og nær-

Fabrikspiger: Under 1. verdenskrig kom et stort antal kvinder ind i industrien.

værelse. At det på lang sigt får betydning for vores syn på fællesskab og sammenhold er indlysende, men her spiller så utalligt mange andre forhold også ind. Årsagen ligger ikke i, at kvinden kom og søgte ud!!!

Ægteskabet

Ægteskabet er i dag den juridiske form for pakkeløsning, når to personer af modsat køn ønsker at danne et fast parforhold med hus, bil og børn. En hvilken som helst anden form kræver en enorm mængde af papir. Tidligere tiders ægteskab var også af juridisk karakter: En sikring af kapital og ægtefødte børns rettigheder.

De danske landskabslove fra 1200-tallet, som er de ældste danske nedskrevne lovtekster, indeholder ikke meget om ægteskabet. Det skyldes, at de besiddende lag i det danske samfund allerede da henførte ægteskabet

Ægteskab: Forskellen på succes og fiasko for de unge piger var, om de opnåede at komme ind i ægteskabets trygge havn.

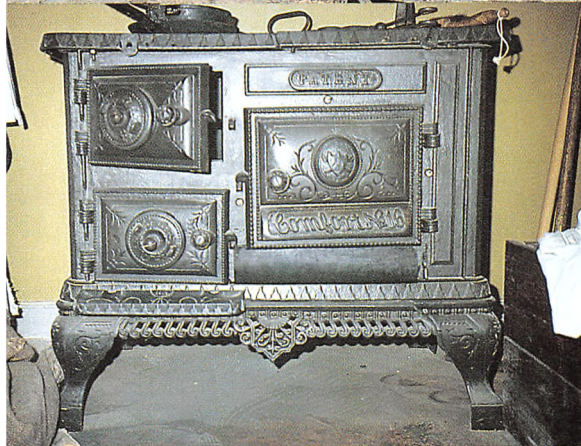
under kirkens retsomsråde, altså under den såkaldte kanoniske ret. Før den kristne kirkes rodfæstelse i Danmark havde reglerne for ægteskab eksisteret i form af den såkaldte germanske ægteskabsceremoni. Ægteskabet var et slægtsanliggende. Det var ikke bruden, men hendes forlover, faderen eller nærmeste slægtning, som en frier henvendte sig til. Blev han accepteret, blev de økonomiske forhold aftalt og forlovelsen erklæret. Bruden bragte en

medgift ind i ægteskabet, og til gengæld gav brudgommen sin brud en morgengave, der sikrede hende personligt i tilfælde af hans død.

Selve brylluppet var en overgivelse af bruden til brudgommen, men ægteskabet var først gyldigt efter at ægteparret var gået til sengs sammen – i vidners påsyn. Dette var det formelle bryllup, der indebar at deltagerne havde noget af værdi at handle med. Det arbejdende folk ejede ingen eller kun ringe kapital og jord, så hvad de gjorde, er svært at sige. Formodentlig indgik de ikke officielt ægteskab, men levede blot sammen som mand og hustru. At det har været almen praksis underbygges af, hvad man læser i Jyske Lov. Heri siges det nemlig, at en kvinde, som har levet sammen med en mand i 3 år, har båret hans nøgler og sørget for ham, hun er at regne for hans ægte hustru. Reglen havde gyldighed helt op i 1600-tallet, selvom både den katolske og senere den lutheranske kirke gjorde sit til, at ægteskabets offentlige bekræftelse var en nødvendig forudsætning for dets gyldighed.

Tilbage i 1200-tallet, hvor Danmark var katolsk, arbejdede kirken for at ægteskab var deres område. Ægteskabet var et af den katolske kirkes 7 hellige sakramenter, og burde følgelig bekræftes i overværelse af en kirkens mand. Samtidig indførte kirken det personlige hensyn i ægteskabspagten. Idealet

Kvindens arbejdsplads: Fra de ældste tider har det været kvindens opgave at lave mad.
 a) Åbent ildsted. b) Komfur.
 c) Gasapparater.
 d) Gaskomfur.

for kirken var, at begge parter sagde ja af egen fri vilje og i kærlighed til hinanden og Gud. Slægten skulle holdes udenfor, da det var en hellig pagt mellem to mennesker og Gud. Langsomt lykkedes det kirken at få monopol på vielsen.

Men trolovelsen blev fortsat opfattet som det afgørende. Trolovelsen, og dermed ægteskabet, var stadigvæk en forretningsaftale, og manden havde fortsat det sidste ord. Dog var hustruen ikke umyndig i forhold til fælles ejendom, og kunne ifølge landskabslovene fortsat eje og råde over sin arvede jord.

Med reformationen i 1536, og igen med Danske Lov i 1683, ændredes dette, og kvinden blev umyndiggjort i forhold til sin ægtemand. Loven gjorde ham til hendes værge og gav ham fuld råderet over fællesboet. Luther og protestanterne havde således ændret kvindeopfattelsen. Hvor middelalderens katolske tro havde haft en tvetydig opfattelse af kvinden, hun var både synderinde og helgeninde, gav Luther kun een mulighed – hustru til manden. Ægteskabet blev gjort til en hjørnesten i opbygningen af samfundsordenen. Stat og religion blev tæt knyttet sammen, og fandt det kun sikkert med denne ene tilbagetrukne plads for kvinden. Hun skulle føde børn og passe dem og sin ægtemage.

Tidligere tider havde givet kvinden lidt større spillerum. Godt nok drejede det sig også da om børn og hjem, men krævede situationen en udadrettet handling i mandens fravær eller ved sygdom, så kunne hun stille på tinge og i øvrigt forvalte familiens ejendom og rettigheder. I 1500- og 1600-tallet krævede sådanne dispositioner særlig tilladelse fra kongemagten, og i tiden efter

Danske Lov blev denne praksis endda begrænset. I begyndelsen af 1800-tallet endda så meget, at ansøgninger blev afslået, når de ikke nøje fulgte retninglinierne i loven. Heri hed det nemlig, at husbonds vilje og viden var en forudsætning for alle dispositioner, og den eneste undtagelse loven gav, var dispositioner, der var sket til fælles nytte og som var uomgængeligt nødvendige. Man fornemmer næsten, at der skal være tale om ildebrand eller oversvømmelse før en hustru må træffe bindende aftaler og afgørelser. Det er først sent i forrige århundrede, at der ændres på dette formynderskab over for kvinder.

Fra 1851 kunne man i Danmark få lov til at indgå civilt ægteskab, og fra 1922 kunne der frit vælges mellem en kirkelig eller en borgerlig vielse. Dermed tabte kirken et afgørende slag i kampen om ægteskabet.

Ægteskabet er igen først og fremmest en juridisk aftale mellem personer eller slægter, alt efter tid og sted. Børn født i ægteskab er sikret arverettigheder og faderens navn. Kvinden, som til alle tider har været sikret forsørgelse i et ægteskab, har siden 1922 måttet af finde sig med en gensidig underholdspligt. På den anden side, så må det vel betragtes som kirkens fortjeneste, at det i dag er almindelig anerkendt, at ægteskab bør indgås i kærlighedens navn.

Til alle tider har der dog eksisteret faste pardannelser uden kirkens velsignelse. Mange blandt det arbejdende folk har haft nok i trolovelsen, og en del har derfor indledt deres samliv flere år før en vielse. Det vidner mange kirkebøger fra forrige århundrede om, da der her optræder børn født uden for ægteskab. Andre har som enke eller

enkemand fundet en ny livsledsager uden det af den grund ses i kirkebøgerne.

Kvindernes organisering – kvindesagen

Frem til kongemagtens fald i 1848 indgik »kvindesagen« som et led i kampen for parlamentarisme. Eller sagt på en anden måde: Politisk aktive kvinder i sidste halvdel af forrige århundrede havde tre mærkesager. Først og fremmest den kvindelige stemmeret.

Dernæst en adgang til at organisere sig, og have rimelige løn- og arbejdsvilkår. Og endelig en reel ligestilling i moralske og seksuelle spørgsmål, hvor viktorianismen nok kunne gøre livet utåleligt for en ung, engageret og udadvendt kvinde.

Året 1871 er ikke kun en milepæl i det arbejdende folks kulturhistorie fordi Danmarks første fagforening blev stiftet, men også fordi der oprettedes en dansk afdeling af Det internationale Kvindesamfund i Genève.

Den blev dog hurtigt et offer for »hattedamerne«. De fandt den for revolutionær, og selve ordet »internationale« var belastet. I stedet oprettedes samme år »Dansk Kvindesamfund«, og Mathilde Bajer blev »forkvinde«. Ved samme lejlighed ændrede man også formålsparagraffen fra krav om økonomisk, politisk og social lighed til det mere udflydende, at hæve kvinden i åndelig, sædelig og økonomisk henseende. I retfærdighedens navn skal det dog medgives, at de velstillede københavnske middelklassefruer, som udgjorde hovedparten af Dansk Kvindesamfunds medlemmer, i flere spørgsmål var mere progressive

Bestyrelsen for
De kv. Herreskrædernes Fagforening
under Streiken 1899.

end formålsparagraffen giver indtryk af.

I 1873 kunne man læse om »Den frie kvindelige Forening«, der afholdt møder om tyendeforhold og samlede penge ind til Pio, Brix og Geleff, der på dette tidspunkt sad fængslet på grund af deres politiske virksomhed. Allerede i det første nummer af »Socialisten« havde de talt for en ligestilling af kvinden, og foreningen havde hos andre socialister fundet forståelse

for sine krav. I forening søgte man gennem strejker, forhandlinger og agitation at bedre kårene for byernes tyende, og i Odense oprettedes en sygekasse.

Samme år stiftedes også Danmarks første kvindelige fagforening i Dragør på Amager. Baggrunden var, at en fabrikant under den københavnske væverstrejke i stedet benyttede væversker i Dragør. Det fik de strejkende, »Vævernes Velfærdsforening« hermed sat

en stopper for. Da konflikten var overstået, tabte de mandlige organiserede interessen for søsterorganisationen, og væverskerne magtede ikke selv at holde den igang.

I »Den frie kvindelige Forening« resulterede modsætningerne i 1875 mellem »de fine borgerfruer« og fabriks- og tjenestepiger i, at de sidstnævnte dannede »Socialkvindelig Forening«. Klog af skade stillede man nu den betingelse, at medlemmerne skulle være kvindelige arbejdere eller tyende. Som formål opstillede man at samle de forskellige kvindelige arbejdere i fagforeninger ligesom mændenes, for derved at gennemføre emancipationsideen, som det dengang hed.

Når foreningen alligevel snart løb ind i modgang og økonomiske vanskeligheder, har det flere årsager, men først og fremmest må det nok erkendes, at den fremvoksende arbejderbevægelse ikke havde kræfter til at gøre fremstød på alle fronter på én gang.

Således kunne socialisterne forsamlet på Gimlekongressen i 1876 tilslutte sig kravet om kvindernes almindelige valgret, men forkastede et forslag om en fuldstændig anerkendelse af kvindernes ret til ligestilling med mændene.

I mange fabrikshaller og værksteder arbejdede mænd og kvinder side om side, men ikke til samme løn. Da så godt som alle kvinderne var ufaglærte opfattede de ufaglærte mænd dem som løntrykkere, og de mandlige faglærte kolleger følte sig hævet over alle ufaglærte. Ville kvinderne faglig organisering, måtte de selv gøre hele arbejdet, såvel mandlige arbejdere som deres fagforeninger strittede imod.

Indenfor hele den mandsdominerede fagbevægelse herskede det syns-

punkt, at kvinderne burde afgive deres jobs til arbejdsløse mænd, som skulle forsørge deres familier. Kvinderne skulle hellere passe hjem og børn, der selvfølgelig bar præg af, at begge forældre havde en arbejdsdag på 10-12 timer. At det ikke var helt så enkelt at løse problemerne er beskrevet nøjere andetsteds, idet et arbejderhjemms økonomi også var afhængig af indtægter fra kone og børn. Det var først i 1880'erne, at det blev muligt for kvinderne at oprette deres egne, levedygtige, faglige organisationer.

I 1883 stiftedes »De kvindelige Herreskræddere« og »Tjenestetyendeforeningen«. I 1885 var det »Foreningen af Vadske- og Rengjøringskoner«, der dog hurtigt blev til »Kvindeligt Arbejderforbund«. Det oplevede i slutningen af 1880'erne en betydelig tilbagegang, men fra 1892 voksede forbundet sig stærkt under Olivia Niensens ukuelige ledelse. I 1896 lykkedes det endda at føre en hård faglig konflikt til sejr.

Den indre modsætning i dansk fagbevægelse på spørgsmålet om kvindernes organisering blev en langvarig historie. Så tidligt som omkring århundredeskiftet kan fremsynede fagforeningsfolk diskutere og vedtage ligelønsprincippet, som det for eksempel kan ses i Tobaksarbejderforbundet. Samtidig med at man i andre dele af bevægelsen fastholder kravet om at kvinderne skal ud fra arbejdsmarkedet, så snart arbejdsløsheden blandt mændene stiger. Først i 1930 mente svendene i Dansk Skrædderforbund, at deres kammerater i De kvindelige Herreskræddere var ligeværdige, og alle der arbejdede med herrekonfektion kunne samles i en fagforening. Og når det drejer sig om organiseringen af u-

faglærte kvinder kan Kvindeligt Arbejderforbund stadig komme ud i grænsestridigheder, mere end hundrede år efter det blev stiftet ...

Butikspiger: En af de vigtigste arbejdspladser for kvinder er i servicefag – ikke mindst i butikker.

Kvindernes valgret

Spørgsmålet om kvindernes stemmeret kom første gang op i den danske rigsdag i 1886. Mathilde Bajers mand, Frederik Bajer, der var valgt ind for partiet Venstre, foreslog, at kvinder skulle have valg- og stemmeret til Københavns Borgerrepræsentation. Det vedtog Folketinget, men Landstinget forkastede det. Nu skal man ikke tro, at forslaget var udtænkt af ægteparret Bajer, fordi man ville gå på strandhugst blandt de socialdemokratiske vælgere. De hørte tværtimod til inderkredsen i Dansk Kvindesamfund, og ser man nøjere på forslaget, der genfremsattes i 1887, afsløres deres klassetilhørsforhold. Ifølge forslaget skulle alle skatteydende kvinder have kommunal valgret. Dermed sikrede de, at kun velhavende kvinder ville få stemme- og valgret, idet det daværende skattesystem i hovedsagen betød, at kun formuende kvinder betalte skat.

Da alle de opstillede kandidater ved valget i 1890 bliver spurgt om deres indstilling til kravet om kvindernes kommunale og almindelige valgret, tegner der sig følgende billede. På den reaktionære front svarer Højres kandidater, at de totalt afviser kravet. Politik er ikke for rigtige damer. Venstre kan acceptere kravet om den kommunale valgret, men mener ikke at kvinderne endnu er modne til landspolitikkens. Socialdemokraterne er til gengæld positive over for begge krav, og henviser til deres principprogram, hvor punktet har stået hele tiden.

I 1903 fik kvinderne valgret til menighedsrådene, samtidig med at et forslag om almindelig valgret for kvinder atter engang bliver standset. Socialdemokraten Frederik Borgbjerg (1866-

1936) fremsætter i 1907 forslag til en grundlovsændring, der både skulle nedsætte valgretsaldern til 21 år, og give kvinderne valgret. Det viste sig nu at være en taktisk uklog ting, da både Venstre og Højre var betænkelige ved en grundlovsændring. Til gengæld blev kvinderne valgbare både til kommunalbestyrelserne (1908) og de nye, statsanerkendte arbejdsløsheds-kassers ledelse (1907). Tiden arbejdede altså for øget politisk indflydelse til kvinderne.

Da en udbrydergruppe fra partiet Venstre i 1905 havde dannet Det radikale Venstre blandt andet på grund af uenighed om forsvarsspørgsmålet, var der ved folketingsvalget et parti mere, som havde kvindernes valgret på programmet. I 1909 stod en kvinde for første gang på Folketingets talerstol. Hun hed Mary Westenholtz og anklagede de mandlige politikere for uansvarlighed og magtsyge. Hun var dog ikke folketingsmedlem, men var trængt ind i folketings salen, og havde taget klokken ud af hænderne på Folketingets formand.

I 1913 kan Socialdemokratiet og Det radikale Venstre sammen opnå flertal i Folketinget, og en grundlovsændring kommer straks på dagsordenen. Den gældende grundlov, fra 1866, begrænsede nemlig ikke kun valgretten efter køn, den havde også indtægtsbestemte indskrænkninger i valgretten til Lands tinget. Et forhold begge partier gerne så ændret. Inden grundlovssagen var afsluttet kom en verdenskrig dog i vejen, og først d. 5. juni 1915, midt under 1. verdenskrig, kunne kong Chr. X underskrive forslaget om lov til grundlovsændring. Denne gav de danske kvinder deres grundlæggende politiske rettigheder fra deres fyldte 25 år.

Sexobjekt eller moder

En af de største revolutioner i kvindernes historie ligger i 1970'erne, hvor P-pillen og den frie abort for første gang gav kvinden råderet over, om hun ville have børn eller ej.

Fødsel og moderskab er naturligt nok det sted, hvor der gennem historien har været en markant forskel mellem mand og kvinde. De forskellige kulturer har så vurderet og placeret denne rolle på forskellig måde. Det er der for så vidt ikke noget bemærkelsesværdigt i, idet det er produktionsformerne – herunder også kvindens placering i samfundet – der skaber kulturer.

I det antikke Grækenland var graviditet en udrugning af mandens æg. Dette patriarkalske samfund udelukkede i virkeligheden kvinden fra indflydelse på det mest »kvindelige område«. På samme måde satte manden grænserne for moderskab. Dels var det ham og ham alene, der afgjorde om

Pessar: Først da kvinderne gennem anvendelse af forebyggende midler fik selvbestemmelse over, om de ville have børn eller ej, var grunden lagt til en øget ligestilling.

kvinden skulle have en abort. Og dels ver det efter en fødsel både i Grækenland og Rom manden der afgjorde, om barnet skulle opfores eller sættes ud til de vilde dyr.

Det var især piger, der blev sat ud. De fleste ville kun opfores en eller to piger. Hos romerne fik pigerne end ikke et selvstændigt navn. Var familienavnet f.eks. Livius, kaldtes døtre for Livia, og var der flere blev de kaldt største og mindste. Flere navne var der ikke brug for, da ingen ville opfores flere piger.

Middelalderens syn på kvinder og sex var modsætningsfyldt. Kvinden var på samme tid renheden og synden selv. Det var Maria, der havde født Jesus, og Eva der havde fristet Adam. Kvinden som fristeren optog mange teologer: »Kvindens skød er umætteligt« sagde gode munke, som levede i cølibat og ikke selv måtte røre nogen kvinde.

Kvindelig seksualitet var en ting, der

skulle fornægtes. Når kvinder havde menses, var de urene, hvilket også gjaldt når en kvinde havde født. Disse ting har haft gyldighed også efter reformationen.

Først med industrialismens ændrede livsvilkår kunne kvinderne bryde ud af dette mønster. Kvinder kunne vælge at blive enlig mor – vælge ikke at få børn, vælge et liv blandt kvinder uden mænd. Grunden hertil er for så vidt enkel – samfundet er trådt ind på en række områder, der tidligere var familiens domæne. Dette har givet kvinderne langt større frihed og mulighed for at vælge.

Forslag til videre læsning

Debatten omkring kvindehistorie har været hed siden begyndelsen af 1970'erne. Der er blevet udgivet mange debatbøger om kvinder og deres situation, både historisk og i samtiden. Mange af disse bøger kan i dag nok kun bruges som historisk litteratur til belysning af 1970'ernes kvindekamp og tankerne omkring kvindens placering i forhold til samfundet og manden.

Vil man derimod starte på kvindens historie fra begyndelsen kan man låne: »En kvindes chancer i oldtiden«, redigeret af Helle Salskov Roberts (Kbh. 1977). Kvinden i middelalderen beskrives kvalificeret af Grethe Jacobsen i: Kvindeskikkelser i middelalderen, og i Nanna Damsholts: Kvindebilledet i dansk højmiddelalder, Kbh. 1985. Begge bøger er skrevet til fagfæller, men giver samtidig ikke-historikere et godt indtryk af, hvad den til tider forkætrede kvindeforskning også kan være: – solid forskning.

For tiden efter middelalderen og op til vor egen tid kan man gøre en god begyndelse med værket: Kvindfolk I-II, 1600-1980. Redigeret af Anne Margrethe Berg, Lis Frost og Anne Olsen. Værket er skrevet af et kvindeligt forfatterkollektiv fra mange forskellige fag. Indlæggene veksler i stil og er ofte valgt ud fra emnets aktualitet idag. Således behandles børnepasning, kunst og seksualitet.

Igennem hele vor kulturhistorie er det blevet fremhævet at Danmark var et landbrugssamfund. Derfor er det ikke muligt at komme udenom Ole Højrup: Landbokvinden, en bog der er kommet i talrige oplag siden 1966. En af de første bøger på dansk om emnet, men stadigvæk et fantastisk godt og solidt udgangspunkt for en forståelse af de kvinder som levede og arbejdede i Danmark før maskinerne gik deres sejrsgang.

IV. ARBEJDERKLASSENS ÅRHUNDREDE

SILVERTHORNE LANE

ARBEJDERKLASSENS ÅRHUNDREDE

I 1800-tallet undergik det danske samfund en voldsom udvikling, eller måske rettere ændringer. Ikke kun på overfladen – men helt i dybden, befolkningens grundlæggende opfattelser af livet og mening med dette ændrede sig. Ting der før havde været tabu blev til god tone og omvendt. Det er givet, at der er større forskel mellem år 1920 og 1820 end der er mellem 1820 og år 1020. Landbrugssamfundet forsvandt.

I slutningen af 1700-tallet havde kapitalismen fået en afgørende rolle i den danske økonomi. Fortjeneste, profit, var blevet et mål i sig selv, som opnåedes gennem investering af penge, der så for hvert arbejdsled voksede, idet forskellen mellem varens værdi (materialer og arbejds løn) og dens salgspris tilfaldt kapitalisten. For at denne merværdi skulle være størst mulig blev der i stadig stigende grad taget maskiner i brug. Den tidligste industrialisering havde foregået på landet, men i 1800-tallet holdt industrien for alvor sit indtog i byerne.

Produktionen flyttede til byerne – store dele af landbefolkningen fulgte med. Billige lejekaserner blev opført. Arbejdet i fabrikken var hårdt – lang arbejdstid – dårligt arbejdsmiljø – umulige lønninger o.s.v. var de ingredienser der skabte industriarbejderen.

Proletaren var i dette system fuldstændigt overladt til sig selv. Der var normalt altid mere arbejdskraft end der var arbejde, dette gav fabriksejerne gode muligheder for at styre udviklingen. Med masseproduktionen steg produktiviteten. Det blev i første omgang ikke arbejderne der fik glæde af denne produktivitetstilvækst, det blev kapitalisterne. Skulle dette ændres, måtte arbejderklassen selv finde veje til at ændre disse tilstande.

De første ...

Disse konsekvenser lå dog endnu skjult for datidens mennesker, da danske arbejdere i 1870'erne begyndte at markere sig fagligt og politisk. Arbejderklassen samlede sig omkring socialismen og blev derigennem en ny politisk magtfaktor.

Traditionelt sættes begyndelsen til to små pjecer fra henholdsvis maj og juli 1871. Initiativtagerne var en postskriver ved Købmagergades postkontor,

Louis Pio og hans fætter Harald Brix, samt en sønderjysk skolelærer Paul Geleff. De to små pjecer blev kaldt »*Socialistiske blade* i tvangfri Hefter«, og i dem introduceredes de socialistiske ideer for den undrende arbejderklasse. Da arbejderforeninger indtil da havde været nærmest totalt domineret af den borgerlige tankegang, var det unægtelig andre og revolutionerende toner. I den første blev det påpeget, at

det kapitalistiske samfunds falden på halen for liberalismen *ikke* var løsningen på det arbejdende folks problemer.

I den næste pjece, fra juli, opfordredes arbejderne til at bruge deres stemmeret, da arbejdere og husmænd udgjorde et flertal og dermed kunne erobre magten, såfremt de anvendte stemmesedlen. Ydermere indeholdt pjecen en opfordring til at starte en faglig organisering på et socialistisk grundlag.

De aller-første ...

Strengt taget var det skrædder N. P. Hansen, der kom først, idet han i december 1864 blev det danske medlem i »Den Internationale Arbejderassociation« (IAA)'s provisoriske centralkomité, og i 1866 mødtes med folketingsmanden Reinholdt Jensen i København, der var blandt de ledende i »Kjøbenhavns Arbejderforening« (af 1856). Denne arbejderforening var ikke den største – det var C. V. Rimestads »Arbejderforeningen af 1860« – men den var klart den mest progressi-

ve. Det betød, at man anerkendte, at der var nogle elementære klassemodsatninger, at arbejderne blev udbytet, og at der også internationalt var en sammenhæng mellem den politiske og den økonomiske magt i de kapitalistiske samfund.

Det fremskridtsvenlige betød, at man gerne arbejdede for et socialt ansvarligt, radikalt demokrati, der gav alle del i de borgerlige rettigheder, men man stod mere tøvende over for voldelige omvæltninger af den bestående samfundsorden eller ulovlig, revolutionær virksomhed.

Den Internationale Arbejder-association, der i daglig tale blot kaldtes Internationalen, var blevet dannet i 1864

Sønderskudt skanse: Nederlaget i 1864, hvor Danmark blev en trediedel mindre, betød meget for dansk tankegang. Det var tydeligt for enhver, at Danmark var en småstat.

Karl Marx' gravmonument.

Pio, Brix og Geleff.

på initiativ af blandt andre Karl Marx, og blev præget af den ideologiske strid mellem marxister, anarkister og engelske reformister. Efter Pariserkommunens nederlag i 1871 gik den helt i opløsning på diskussionen om mål og midler i klassekampen, og i 1876 blev denne 1. Internationale også opløst formelt.

Den tøven, som prægede den før-socialistiske arbejderbevægelse i Danmark, kunne man også møde blandt nogle af deltagerne i Internationalen. Den havde nemlig endnu ikke antaget den karakter af international, proletarisk kamporganisation, som Marx ønskede. Til gengæld var man godt igang med at gøre sig stærkt gældende i ar-

bejdskampe på tværs af landegrænserne. Det var faktisk også anledningen til, at dansk arbejderbevægelse blev inddraget i Internationalens virksomhed.

Eftersom anarkisterne var blevet ekskluderet og reformisterne gik i protest over marxisternes sympati med Pariserkommunen, var »Internationalen« altså reelt gået i opløsning. Men noget var alligevel sket. I stedet for at vende tilbage til arbejderforeningerne begyndte de fagligt aktive at danne egentlige fagforeninger. I 1872 dannede bygningssnedkerne, møbelsnedkerne og væverne hver deres fagforening. Året efter kom 13 nye, nemlig billedskærernes, blikkenslagernes, bogbindernes, bødkerne, gørtlernes, formernes, malernes, murernes, pianofortearbejdernes, smede- og maskinarbejdernes, skomagernes, skræddernes og sidst men så sandelig ikke mindst arbejdsmandenes.

Parti eller fagbevægelse?

Set med borgerskabets øjne i 1870'ernes Danmark var socialismen frø af ugræs som var føjet over hegnet ude fra det store udland. Den franske regering havde vist vejen ved i maj 1871 at sætte hæren ind mod kommunarderne, der havde udråbt Pariserkommunen. Blodige kampe og efterfølgende henrettelser, deportationer eller lange fængselsstraffe til kommunarderne var de midler statsmagten måtte tage i anvendelse, hvis de arbejdende klasser forsøgte en proletarisk rejsning.

At Pariserkommunen ikke specielt var et socialistisk foretagende glemte begge parter i den almindelige ophidselse, og de fotografiske optagelser fra

gadekampene, der nu dukkede op, kunne nok sætte sindene i oprør.

En dansk afdeling af Internationalen var blevet stiftet i oktober 1871 på initiativ af Louis Pio, og den fik hurtigt flere sektioner. En sektion kunne enten være en fagforening eller en lokalafdeling, for eksempel i en provinsby. Denne vækst, sammenholdt med succesen på bladfronten, hvor Socialisten blev ugeblad i 1871 og dagblad i april året efter, måtte bekymre samfundets reaktionære kræfter. Tiden måtte være inde til *den første styrkeprøve*.

I april 1872 var næsten halvdelen af Københavns faglærte arbejdere organiseret i Internationalen, og murer-svendene besluttede, at de ville gå i spidsen for en nedsættelse af arbejdstiden fra 11 til 10 timer dagligt med en murerstrejke. Da Internationalen den 1. maj indkaldte til solidaritetsmøde til fordel for de 402 strejkende murer-svende måtte Københavns politidirektør, Vilhelm C. Crone se det som en sammensværgelse.

Da Socialisten næste morgen indeholdt en opfordring til at give møde 5. maj på Fælleden under slagordet »Målet er fuldt!« var han ikke længere i tvivl. Han ilede til justitsministeriet for at få mødet forbudt og arrangørerne anholdt. Teksten, der havde overbevist ham om socialisternes revolutionære planer, lød:

»Lad os da en gang holde mandtal over alle frie arbejdere, over alle som vil hjælpe os i kampen mod kapitalen. Vi vil da få at kende vores egen magt og vore fjenders svaghed, samlede tusindvis vil vi stille vore fordringer og love hverandre at stå last og brast indtil sejren er vor!«

Kongen, Chr. IX, delte åbenbart politidirektørens socialist-skræk. Selvom

Socialisten.

Et Dagblad for Arbejdernes berettigede Fordringer.

Abonnementprisen er i Ud. Aarligt, 33 Ct. om Maaned, 6 Ct. om Ugen, forset i Kjøbenhavn som Brugsbetjening.

Torsdag den 2. Maj 1872.

Kontoforretninger å 4 Ct. pr. Politiale modtages paa Kontoret i Solstræde Nr. 25, Stuen. Mandt selv Dagm.

Førføkkommende Søndag d. 5te Maj Eftermiddag Kl. 4

afholdes paa

Nørrefælled,

efter Opfordring fra Arbejdere i alle Fag,

et Folkemøde,

hvortil alle Københavns og Omegns Arbejdere
indbydes.

København, d. 1ste Maj 1872.

Bestyrelsen for den internationale Arbejderforening:

Louis Pio,
Stormeister.

Poul Geleff,
Kassierer.

H. Brix,
Sekretær.

Maalet er fuldt!

Snart baget det, Brøder, det lyøner i ØR!
Til Arbejdet fremad i Kor!

Legn og Magtfulder i Blodene, ulovlig Fremfærd af Autoriteterne, Had og Hærfølgelse fra Kapitalisternes Side, det er den „Folkemødet“, der er vitt vore smaa og billige Fordringer af de idiotiske Magthavere. Denne Lejlighed burde gribes, sagde de, for ret at vise Arbejderen, hvor afhængig han er af Kapitalens Naade og Barmhjertighed, for at labe ham søle, hvor let det er for den lille herskende Klasse paa arbejdes storberget: lovlig Naade at fult ham ihjel, hvis han ikke bjer Natten under Maaget, hvis han ikke kryder til Korset og beder om den Naade, at maatte lide som jødventligt for at forege Indholdet af Storborgernes vespaltede Pengepunge.

Og hver upperligt forhaar vore Modstandere ikke at enes, naar det gælder en faaban Sag! . Ministre, Magistrat, Politidirektor, Grundejere og Pengepotentat, — alle har de faaet travlt med at sammenførtge dem mod Folket; alle sler de, at nu gælder det at foale Frihedsipiten, ligegyldigt om det skal ile „med eller uden Loven“. Derfor liser Ministeriet Murmesteren, der har det lgl. Teater, fra hans Forpligtelser; derfor oplalder Erone hver Dag Murivende, omendslont de ikke har forlet sig; derfor ubstøtter Magistraten Murerlærlingenes Præver, og har endog den Hærlighed at ville rove Langenes Penge og gere Københavns Haandværkere og Arbejdere umyndige; derfor overfalder Pigningskommissionen Murivendene med Breve; derfor indbriver Grundejerne ubarmhjertigt Huslejen hos de Strikende; derfor stælder Fri-

regeringen mest var stemt for at overholde Grundloven, der sikrede friheden til at ytre sig og forsamles under åben himmel, så fik et statsrådsmøde ministrene til at komme på andre tanker. Mødeforbudet blev ophængt over hele København, og natten til søndag d. 5. maj anholdt politiet Pio, Brix og Geleff.

Tusindvis af arbejdere, der var mødt op på Nørre Fæled på det aftalte tidspunkt kl. 4 om eftermiddagen, blev mødt af husarer med dragne sabler og politi med knipler. Ved et mirakel blev ingen dræbt, men hundredvis af arbejdere fik banket nogle klassebestemte erfaringer ind i kroppen: Statsmagten er kapitalens, og Grundlovens borgerrettigheder kan hurtigt sættes ud af kraft ved en enkelt bekendtgørelse fra Københavns politidirektør!

Arbejdere organiserer arbejdere!

Pio fik 3½ års tugthus og Internationalen blev forbudt i august -73. De besiddende kunne betragte socialismen som besejret. Eller kunne de? Var sandheden ikke snarere, at man nu havde frataget den unge socialistbevægelse nogle ledende socialistisk sindede småborgere, og overladt det til arbejderne selv at organisere sig?

Resultatet blev i hvert fald et ganske andet, end de besiddende havde forestillet sig. I 1873 blev der således stiftet over dobbelt så mange fagforeninger som året før, og i 1875 nåedes et foreløbigt højdepunkt i antallet af fagforeningsdannelser. En tilsvarende udvikling sporedes inden for antallet af arbejdskampe, og alene i 1874, hvor denne indsats toppede, var der mere end et halvt hundrede arbejdsstands-

ninger i hele landet.

Men med denne vækst i fagbevægelsen aktualiseredes også et andet problem. Ikke kun blandt arbejdsgiverne, men også i visse arbejderkredse fandt man det nemlig uheldigt at sammenblande det faglige organiseringsarbejde med den socialistiske agitation. Nogle led selvfølgelig af socialistisk kræk og mente, at socialismen kun bringer arbejderne nød og elendighed. Andre så mere nøgternt på det og anførte, at socialistisk kræk gjorde det unødigt vanskeligt at organisere arbejderne og få fagforeningerne anerkendt på arbejdspladserne.

Disse synspunkter blev også fremført da fagforeningsrepræsentanter og delegerede fra de socialistiske foreninger var samlet til en stiftende kongres. Den, der for eftertiden er kendt som det socialdemokratiske arbejderpartis første kongres på traktørstedet »Gimle« på Frederiksberg i dagene fra d. 6. til d. 8. juni 1876.

I det hele taget må man nok sige, at arbejderbevægelsen i disse år var karakteriseret ved overvejende at bestå af fagforeningsfolk, for hvem det organisatoriske og praktiske arbejde var hovedsagen. De mere teoretiske, til tider spidsfindige diskussioner overlod man til folk som for eksempel Pio, Jens Peter Bjørnstrup eller Christen Hørdum der på Gimle-kongressen blev indvalgt i hovedbestyrelsen. Det må nok siges at være betegnende for omfanget af de mere teoretiske overvejelser, at begge de forslag til parti-program, som blev fremlagt på Gimle-kongressen, var tillempede oversættelser af det tyske socialdemokratiske program fra året før, det såkaldte »Gothaprogram«.

Indledningen til Gimleprogrammet,

som skulle blive retningsgivende for det danske socialdemokratis valg- og arbejdsprogrammer helt op til vore dage, lød:

»Arbejdet er kilden til al rigdom og kultur, og hele udbyttet bør tilfalde dem, som arbejder.

I det nuværende samfund er arbejdsmidlerne kapitalisternes monopol. Afhængigheden fra arbejderklassens side lige over for dem, som har tilegnet sig udbyttet af årtusinders arbejde, er årsagen til nøden og elendigheden, som bestandig tynger på arbejderstanden, samfundets nyttigste medlemmer.

For at befri arbejderstanden for den byrde, som bestandig ligger på den, udfordres det, at arbejdsmidlerne bliver fælles ejendom og står til afbenyttelse for alle medlemmer i samfundet, så at det rene udbytte tilfalder enhver og bliver uddelt på retfærdig måde.

Det må være arbejderklassens værk at befri arbejdet. Alle andre klasser er lige over for den kun en reaktionær masse.«

Depression og krise

Fra efteråret -76 kom den unge arbejderbevægelse imidlertid ind i sin første livstruende krise. En økonomisk depression, der fortsatte i resten af 1870'erne, trak et spor af fallitter, sult, nød og arbejdsløshed. Det nye parti, der skulle være de svages forkæmper, kom fra begyndelsen til at mærke, at de småårsfolk, som var dets grundlag, først bukkede under for de dårlige tider.

Når omfattende arbejdsløshed ramte arbejderfamilierne, bredte modløsheden sig i de små hjem. Opbakningen bag de socialistiske ideer lod sig svæk-

Politibetjenten: Ordensmagten mødte ikke kun det arbejdende folk ved demonstrationer, men også når huslejen ikke blev betalt, og beboerne brutalt blev smidt på gaden.

ke, når mere nærliggende problemer såsom mad og husleje trængte sig på. Et abonnement på Social-Demokraten, som dagbladet Socialisten blev kaldt fra april 1874, kunne ikke lukke munden på sultne småbørn!

Indenrigspolitisk er det også en mørk tid, hvor godsejeren, konsejlspræsident Estrup i 1876 opløser Folketinget og udskriver valg. Da et styrket Venstre efter valget erklærer regeringen sin mistillid, sidder Estrup – med kongens accept – dette overhørigt. Året efter opløser regeringen rigsdagen og regerer via kongen med en provisorisk finanslov. Provisorietiden var en realitet.

Frygten for en arbejder-bonde-alliance i disse urolige tider får højfinanssen til hemmeligt at fremsætte et skamløst tilbud. Hvis politiet vil ordne de praktiske formaliteter, så vil man betale for at få sendt Pio, Geleff og helst også de andre arbejderledere til Amerika!

Københavns politiledelse agerer villigt kapitalens håndlangere. Ved møder med Pio i december, januar og februar 76/77 søger vicepolitidirektør V. Oldenburg og politiinspektør Hertz skiftevis at lokke den sygdomssvækkede Pio med 20.000 kr. og true ham med endnu et fængselophold, der skulle knække ham for bestandigt. Pengene, som idag ville svare til næsten 2 millioner kr., kom fra nogle af byens største virksomheder; Rubens bomulds-spinderi på Frederiksberg og jernskibsværftet Burmeister & Wain på Christianshavn.

Pio og Geleff, der tidligere havde agiteret for statsmidler til arbejdsløse, der ønskede at udvandre, lod sig nu presse og tog billetten til Amerika. Kapitalen havde øjensynligt vundet *den*

anden styrkeprøve med arbejderbevægelsen.

Da den første opstandelse havde lagt sig, kunne man konstatere at andre heldigvis modnes af modgang, og nye tider med nye folk var på vej. Den erfaring, arbejderklassen kunne drage af de to's afrejse, blev besindigt formuleret således i en leder i Social-Demokraten:

»For fremtiden stoler vi på os selv, for fremtiden administrerer og kontrollerer vi selv på alle punkter vore egne anliggender.«

Men 1877 blev også året for »Den 2. almindelige Arbejderkongres«, hvor spørgsmålet om det nyttige i en opdeling af arbejderbevægelsen i en partiorganisation og en fagbevægelse igen blev diskuteret. I december nedsattes så et udvalg, der skulle udarbejde love for en ren partisammenslutning, og d. 11. februar 1878 stiftedes Socialdemokratisk Forbund som en central ledelse for de socialdemokratiske foreninger. I august 1878 kunne man nedlægge grundstenen til Arbejdernes Forsamlingsbygning i Rømersgade, et smukt resultat af en indsamling blandt det arbejdende folk i en krisetid. Socialdemokratisk Forbund og forskellige fagforeninger skulle snart få deres kontorer her.

Et jævnlige tilbagevendende spørgsmål i arbejderbevægelsen var dog fortsat, hvorledes man mest hensigtsmæssigt organiserede forholdet mellem parti og fagbevægelse.

I 1880'erne dannede flere fagforeninger lokale fællesorganisationer, og på landsplan fagforbund. I København samarbejdede de forskellige fagforbund fra 1886 sammen i De samvirkende Fagforeninger i København. Ikke alle var lige hurtige og først i 1897 stif-

tedes Dansk Arbejdsmandsforbund ved M. C. Lyngsies samling af landets arbejdsmandsforeninger. Og hel samling på det kom der endelig i 1898 med De Samvirkende Fagforbund (DSF), det senere LO.

Yderpunkterne i denne debat var naturligvis enten den totale adskillelse af partipolitik og fagforeningsarbejde, eller den totale integrering af de to elementer.

Når diskussionen om dette spørgsmål kunne vare ved så længe – ja, for så vidt kan man påstå at den aldrig er blevet afsluttet – så hænger det især sammen med to ting.

For det første var der en del arbejdere der ikke kunne indse, at den faglige kamp som fagforeningerne førte nødvendigvis skulle suppleres med en poli-

Maskinhall: Tidligere tiders snedkerværksted blev afløst af fabrikshallen.

Kulmine: Industrialismens fremmarch gjorde behovet for energi større og større.

tisk kamp ført af et politisk parti. Et synspunkt man såmænd endnu kan møde hos mennesker uden tilstrækkeligt kendskab til sociale og politiske samfundsforhold. For dem kunne hele arbejderbevægelsens mission sammenfattes i budskabet: »Ingen Rettigheder uden Pligter – Ingen Pligter uden Rettigheder«.

For det andet delte hele arbejderbevægelsen sig, også internationalt, ret hurtigt i to lejre: Den revolutionære og den reformistiske. Denne splittelse fandt også vej til den danske fagbevægelse og gjorde det for nogle diskutabelt at lade et reformistisk, socialistisk parti forestå den politiske kamp.

En løsning på dette dilemma findes

formodentlig ikke, og den socialdemokratiske arbejderbevægelse klarer sig jo endda. Forklaringen er nemlig den enkle, at tilstrækkeligt mange fagligt aktive altid har kunnet indse nødvendigheden i dette samspil. De resultater, som blev opnået på arbejdspladserne, adskiller sig fra dem, der hentes i Rigsdagen. En stribe af love fra omkring århundredskiftet, der sikrede arbejdsmiljøet, tjente som bevis på tankens rigtighed. At give afkald på den ene mulighed er som at sælge sit ene ben, for derigennem at kunne danse efter borgerskabets pibe.

Den dybere sammenhæng mellem parti og fagbevægelse ligger ikke i mere eller mindre snedige eller centralisti-

ske organisationsmodeller. Derimod har de fælles mål og interesser hele tiden ikke kun givet sig udtryk i et tæt samarbejde, men også i et omfattende personsammenfald på ledende poster i parti og fagbevægelse.

Kan disse bånd brydes, nedefra i organisationerne, eller udefra ved overgreb eller splittelsesforsøg, så kan også den danske arbejderbevægelse knuses. Derfor er spørgsmålet parti eller fagbevægelse stadig grundlæggende for dansk arbejderbevægelses fortsatte eksistens ...

De 130 dage – den store strejke

Den tredje og mest afgørende styrkeprøve mellem dansk arbejderbevægelse og kapitalen stod i foråret 1899. Arbejdsgiverne havde i 1896 sluttet sig sammen i Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening, senere DA, og da M. C. Lyngsie året efter på en kongres i Odense ved en organisatorisk bedrift fik samlet omkring 14.000 ufaglærte i et stærkt forbund, Dansk Arbejdsmandsforbund, var tiden ved at være inde. At gamle fine håndværk havde fortsat deres lavstraditioner i de nye fagforeninger kunne mange arbejdsgivere til nød forstå. Men at håndlangere, daglejere, havnesjovere og den slags pak også skulle organisere sig og stille krav var nærmest uhørt. Arbejdsmændene troede åbenbart, at de var noget, og derfor skulle de trynes.

Dannelsen af De Samvirkende Fagforbund (DSF) bekræftede Arbejdsgiverforeningens bange anelser. Når de faglærte ikke holdt sig for gode til at være i selskab med de ufaglærte, så måtte arbejderbevægelsen knækkes. Ikke mindst det forhold, at Arbejds-

mandsforbundet var langt det største af de 38 forbund i DSF betød, at arbejdsgiverne nu kunne imødesee en samlet front ude på arbejdspladserne. Den hidtil brugte politik med lock-out'er og individuelle lønfastsættelser som redskaber i arbejdsgivernes delog-hersk-strategi stod i fare.

Omkring 1/3 af Arbejdsgiverforeningens medlemmer, specielt fra jernindustrien, var simpelthen af den opfattelse, at organisations-dillen nu havde taget overhånd blandt arbejderne. Fremover skulle man simpelthen opføre sig med at forhandle løn med arbejderne organisationer, men lade fabrikanten beregne prisen for et bestemt arbejde, ud fra hans erfaringer med varerepriserne og under hensyn til konkurrenceevnen. Stod arbejdsgiverne solidarisk samlet i Arbejdsgiverforeningen, kunne de ved en general-lockout en gang for alle effektivt knække arbejderbevægelsen, og få arbejderne til at forstå hvor de hørte til i den nye tids kapitalistiske samfund.

Dybest set stod slaget altså om, hvorvidt arbejderne skulle have den samme frihed som arbejdsgiverne, nemlig at organisere sig frit og lade sig repræsentere af kollektive institutioner. Fabrikanterne i jernindustrien kunne i 1897 udforme nogle værkstedsregler, der skulle have gyldighed på alle fabrikker inden for jernindustrien. Kunne arbejderne blande sig i det, og via deres fagforeninger have indflydelse på noget sådant? Ét var, at den enkelte fabrikant måske kunne lave individuelle aftaler med nogle af sine »egne« arbejdere; men skulle en fagforening overhovedet blandes ind i den slags? Og var det ikke en ting, arbejdsgiveren skulle afgøre? Man kan sige, at hovedproblemet faldt i tre punkter:

– Men Gud, Marie! Hvorfor synger Du ikke for Barnet?
– Nu har jeg sunget hele dagen; men for 10 kroner om Maaneden kan jeg virkelig ikke synge om Natten med.
Punch-tegning 1881.

1) Vedkom forholdende på en arbejdsplads en privat forening, en fagforening, bare fordi de ansatte var medlemmer?

2) Såfremt de gjorde, hvem skulle så forhandle og træffe afgørelser om hvad? Hvis en arbejdsgiver har ret til at lede og fordele arbejdet på sin virksomhed, så havde han vel også ret til at bestemme, hvad han ville give for det arbejde, som han købte?

3) Hvis fagforeningerne endelig skulle have nogle rettigheder, så måtte de også have nogle pligter.

Maler- og snedkerstrejken i 1898 havde ført til dannelsen af et fællesudvalg til afgørelse af arbejdsstridigheder mellem Dansk Arbejdsgiver- og Me-sterforening og De Samvirkende Fagforbund, og i -99 kunne arbejdsgiver-nes forening tvinge deres medlemmer i jernindustrien til at droppe en bebudet lockout. Derimod kunne snedkerforbundet ikke straks det tilsvarende i

maj -99, hvor snedkere i syv jyske byer fortsatte strejken efter der var indgået overenskomst mellem forbundet og mesterorganisationen. Arbejdsgiverforeningen erklærede straks den forventede storlockout. Titusindevis af arbejdere stod snart på gaden.

Kvindeligt Arbejderforbunds 7. kongres. 1918.

Generallockout

Set på afstand virker denne tredje, afgørende styrkeprøve som præget af be-sindighed og samarbejdsvilje på arbej-

derside, men af magtbrynde og hårdkøgt kynisme på arbejdsgiverside. Selv i finanskredse overvejede man at lukke pengekasen for de mest rabiater arbejdsgivere for derigennem at få lockouten til at ophøre. Omvendt blokerede Socialdemokratiet og dele af fagbevægelsen for den endelige optrapning til en generalstrejke, som mange i fagbevægelsen plæderede for. Dødeligheden blandt byens arbejderbørn steg foruroligende, og over 40.000 arbejdere var lockoutede.

Dette var i sandhed arbejderbevægelsens skæbnetime, og selvom DSF magtede at bevare organisationen intakt og fordele den omfattende hjælp og økonomiske støtte, som kom fra både ind- og udland, så vakte besindigheden og forhandlingsviljen også dyb bitterhed blandt de arbejderkredse, som ønskede konfrontation og generalstrejke. Man aner igen det gamle dilemma mellem en reformistisk og en revolutionær linje.

Ironisk nok blev det danske finans- kredse, der førte parterne sammen ved forhandlingsbordet i slutningen af august. Privatbankens direktør Axel Heide, fondsbørsvekslerer Laurids Bing og venstrepolitikereren Herman Trier, der skitserede hovedlinjerne i forligsskiftsen, fik tirsdag d. 5. september parterne til at underskrive forligsteksten.

Styrkeprøven, der havde varet siden den 2. maj, resulterede i det som er blevet kaldt »Arbejdsmarkedets grundlov« og som stort set holdt sig uændret frem til ændringen i 1960.

Først og fremmest anerkendtes arbejdsgiverens ret til at lede og fordele arbejdet, men *også* de to hovedorganisationers (Dansk Arbejdsgiver- og Me- sterforening, De Samvirkende Fagfor-

bund) gensidige eksistensberettigelse og forhandlingsmandat. Det arbejden- de folks ret til at organisere sig med det formål at indgå kollektive overens- komster om løn- og arbejdsvilkår på det samlede arbejdsmarked blev stad- fæstet.

Man enedes om faste regler i forbin- delse med strejke, lockout, faglig mæg- ling og indførte det voldgiftssystem, som stadig bruges til bilæggelse af fag- lige konflikter. Endelig fastlagdes det hovedprincip, som stadig giver anled- ning til uro på mange arbejdspladser, hvor fagligt aktive søger at opnå for- bedringer, nemlig at hovedorganisatio- nerne har ansvaret for de indgåede overenskomsters overholdelse.

Den centralisme, som ligger indbyg- get i dette princip, var nødvendig for at forhandlingsmandatet kunne have den fornødne autoritet. Men den skulle få nogle konsekvenser som stadig må reg- nes for dansk fagbevægelses achil- leshæl.

Det er selvsagt klart, at det at orga- nisationerne var forpligtet til at tvinge medlemmerne til at overholde freds- pligten kunne give nogle modsætnings- forhold mellem medlem og organisa- tion, men omvendt lå der i hovedafta- len den meget klare fordel, at arbej- derklassen blev accepteret. Vejen var banet for reformer.

Grundtvig – mission – social nød

En af de ting, som prægede slutningen af forrige århundrede, var striden mel- lem grundtvigianerne og missionen. Den grundtvigianske bevægelse var opstået som en reaktion på rationalis- mens kolde og gølge kristendomssyn. For Grundtvig var kristendom ikke dø-

de bogstaver i Bibelen. Det var forkyndelsen i dåb og nadverritualet. Grundtvigianismen var en »glad« kristendom uden mange forbud. Et af de punkter, hvor grundtvigianerne varigt påvirkede det danske samfund, var ved oprettelsen af højskolerne. Folkehøjskolerne blev det element, som skabte fundamentet for bøndernes oprettelse af andelsforeninger i kampen imod gods-ejerstanden.

Sammen med den politiske kamp, som partiet Venstre førte i rigsdagen, var andelsbevægelsen med til at bryde de store jordejeres magt. I byerne oprettede arbejderbevægelsen arbejderbrugsforeninger for på den måde at sikre det arbejdende folk gode og billige varer.

Indre Mission blev stiftet for at styrke den enkeltes forhold til Gud. Den var stærkt påvirket af de tanker, som havde fostret pietismen. Et hovedelement var syndsbegrebet. Hvor grundtvigianerne havde haft deres største tilslutning, med den glade kristendom, blandt velstillede andelsbønder på de gode jorder, havde Indre Mission sin appeal blandt husmænd og fiskere i fattige egne. Fattigdom og nød har utvivlsomt været med til at forme det mørke livssyn.

Indre Mission havde ikke mindst i de fattige egne i Vestjylland en stor social betydning. Kampen mod druk og kortspil, hjælp utvivlsomt mange familier igennem livet på trods af, at de levede på fattigdommens yderste rand. Et andet punkt, hvorpå missionen havde en meget stor betydning for det arbejdende folk, var med sin organisering. Mange missionærer kom fra de laveste lag i befolkningen og varetog ofte en social opgave ved siden af deres »prædikant«-virksomhed.

I byerne spillede Indre Mission også en rolle. Missionærer udførte f.eks. i de hårdeste kvarterer i København et stort socialt arbejde, og fik da også nogle steder greb i den arbejdende befolkning.

Omkring århundredskiftet brød en grundliggende religiøs strid ud i lys lue. Kampen for eller imod: Er mennesket en abe? Darwinismen med sin udviklingsteori om at mennesket nedstammer fra aberne satte sindene i kog. Man søgte på alle måder f.eks. i forbindelse med undervisningen i skolerne at bremse disse ideer – men forgæves.

I arbejderbevægelsen fik ateismen stor betydning. Kravet om at knuse kirken var med fra det første principprogram. Formålet var ikke at forhindre religionsudøvelse – snarere tværtimod – men derimod at bryde kirkens dominerende rolle i samfundet, ikke mindst i skolen.

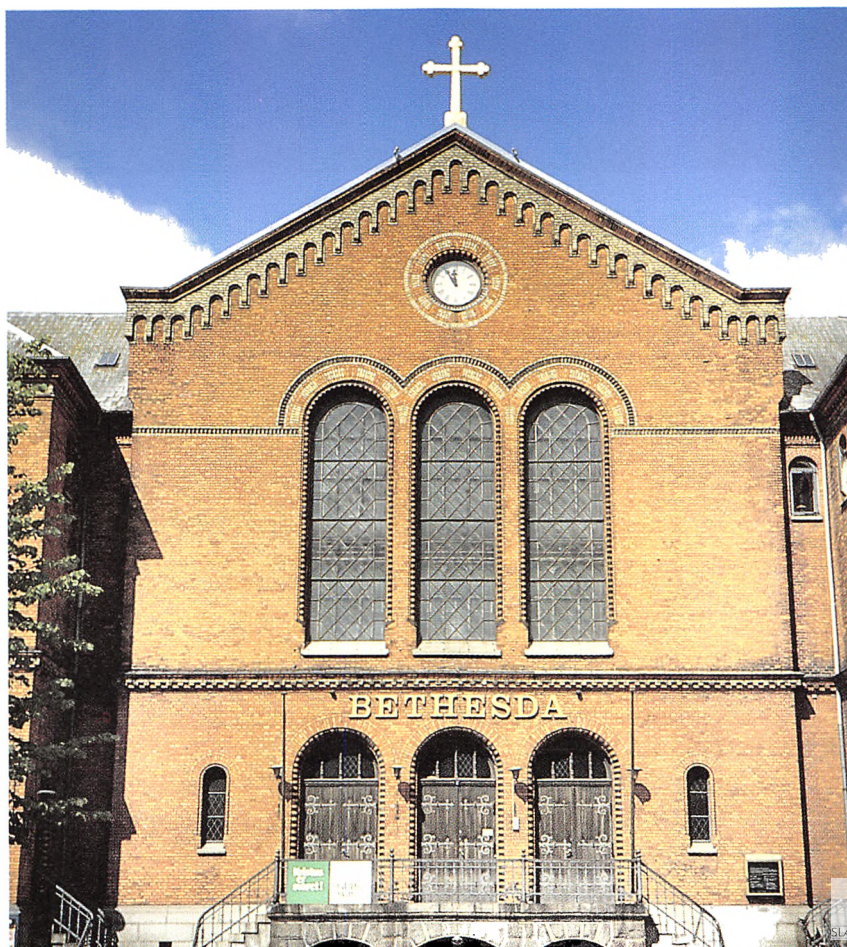
*Bethesda: Indre Mission
forsøgte ikke mindst i
København at lindre nøden
gennem socialt arbejde.*

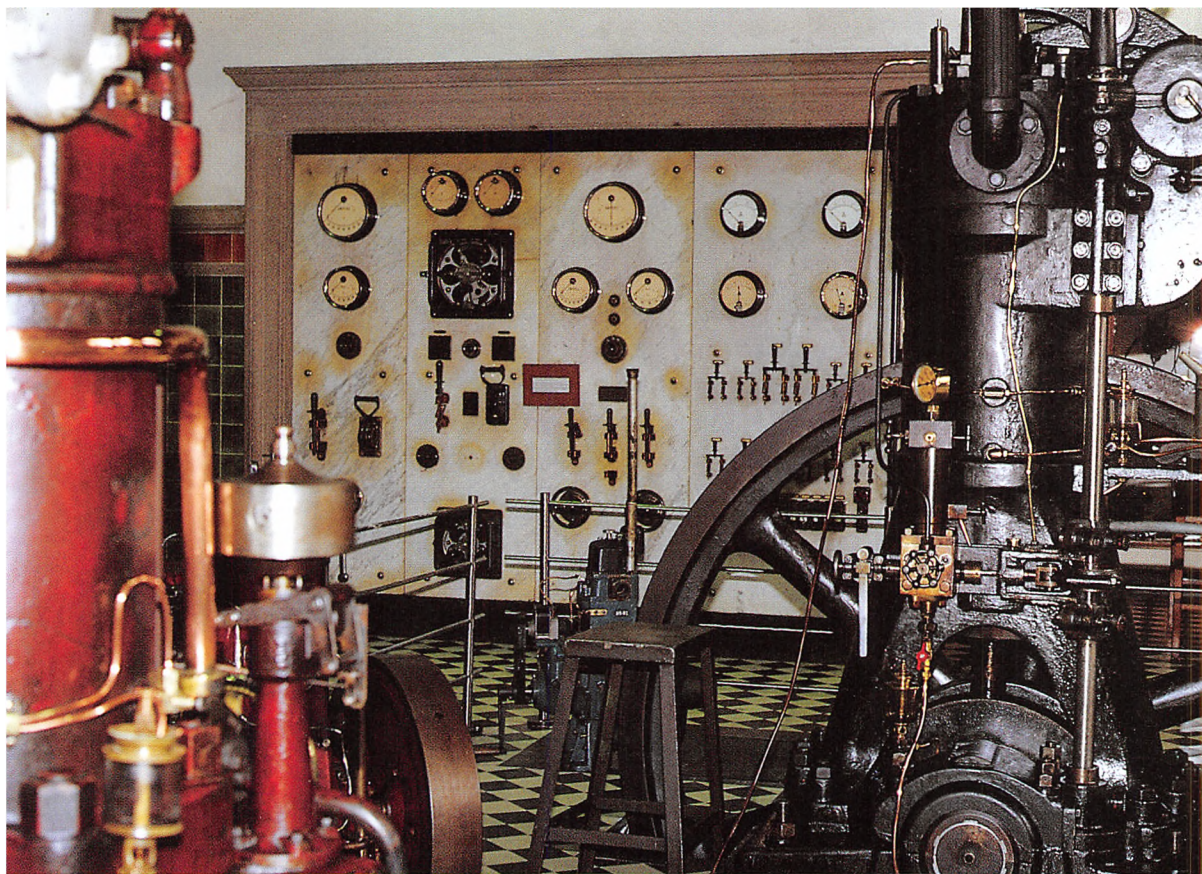
Håndens arbejde

Igennem årtusinder har hånd og arbejde været uløseligt knyttet sammen for det arbejdende folk. Brugte man ikke hånden som redskab, førte den redskabet. Alt arbejde, og dermed samfundsværdierne, skabtes i kraft af hånden.

Denne gyldne hovedregel gjorde industrialismen op med. I begyndelsen langsomt, med mekanisering af de hidtil kendte redskaber. Senere i et stadigt mere hastigt tempo, så vi op i vor egen tid må konstatere, at fem år kan være

utrolig lang tid inden for den teknologiske udvikling. Den første personlige computer, der blev markedsført i U.S.A. i 1976, var forældet før der var gået et år! Denne betyder, at de tilbageværende arbejdsfunktioner for hånden i overskuelig fremtid kan reduceres til at trykke på knapper og taster eller dreje på et rat. Kropsarbejde afløses af maskiner, og menneskets væsentligste arbejdsopgaver kommer til at ligge i at bruge hovedet og indgå i

servicefunktioner for andre mennesker.

I maskinernes barndom og ungdom var kropslig styrke og håndens kunnen endnu afgørende på arbejdsmarkedet. Skellet blandt arbejderne gik mellem de faglærte og de ikke-faglærte. De sidstnævnte var for eksempel daglejere og arbejdsmænd.

I princippet besad de ingen særlig kunnen eller viden, havde intet håndværk, ingen uddannelse, de var den rå arbejdskraft.

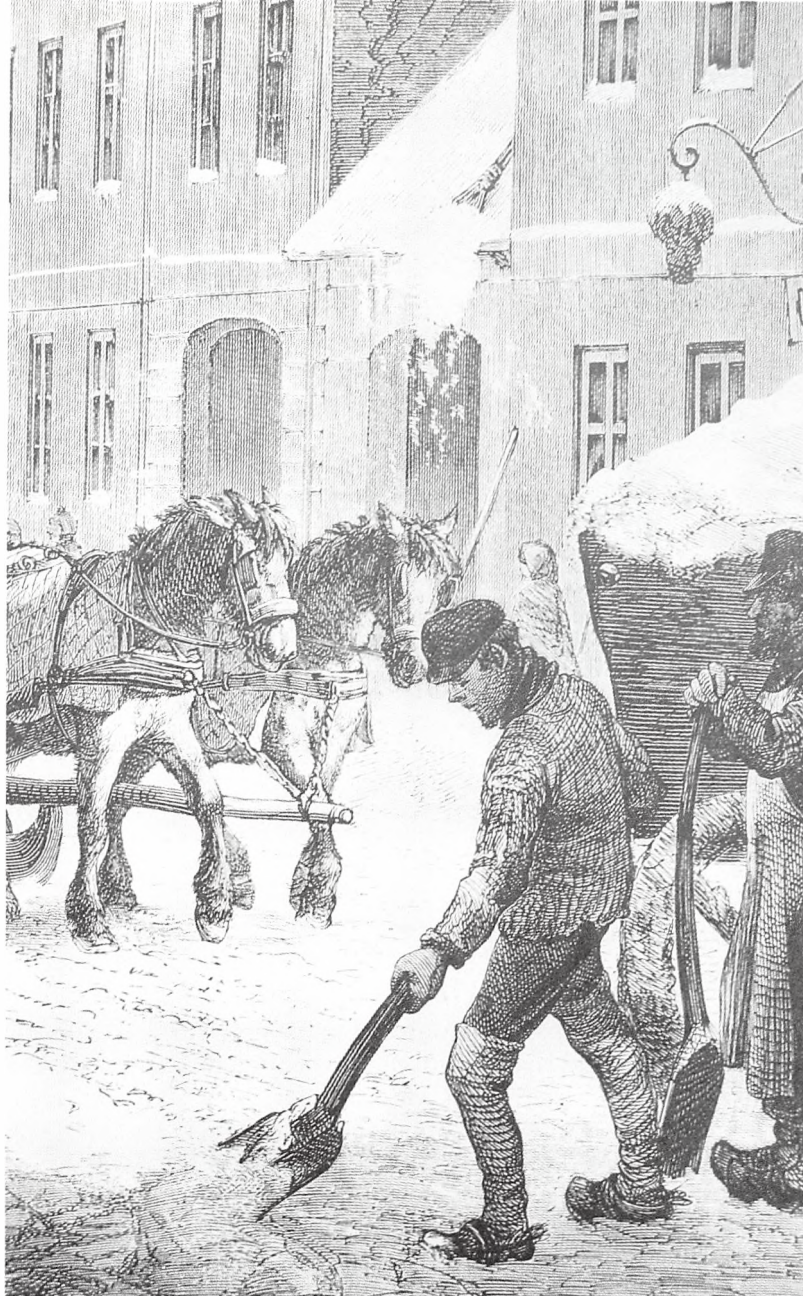
Når man læser i »Arbejdsmandens historie i 100 år« ser man, at skovlen, hakken og spaden for 100 år siden var blandt arbejdsmandens vigtigste ar-

bejdsredskaber. Størstedelen af befolkningen boede stadig på landet, og redskaber til at behandle jorden indgik i de fleste arbejdsprocesser, hvadenten det var i bygge- og anlægssektoren eller inden for gartneri, land- og skovbrug.

Endnu i slutningen af 1920'erne begrundede Arbejdsmandsforbundet den 11 måneder lange konflikt ved Lillebæltsbroen med, at brugen af entreprenørmaskiner gav et særligt opskruet tempo: »Gravemaskiner, betonblandemaskiner, transport ved sporanlæg, tipvogne og lokomotiver osv. er i brug overalt, og arbejderne er her stillet mellem stålkommerater, hvis arbejds-

Maskinhal.

Snerydning.

tempo de må følge,« kunne man læse i *Arbejdsmandens Fagblad*. Den rå arbejdskraft knoklede om kap med maskinerne.

Først efter 2. verdenskrig faldt det naturligt, at arbejdsmændene selv kunne fremme indførelsen af maskiner til afløsning for den rå arbejdskraft. Mu-

skelkraften blev, blandt andet hos murerarbejdsmændene, suppleret med bygningshejs og transportvogne til stenene. På havnen og i pakhuse kom gaffeltrucken, og ude i skovene satsede arbejderne på en fælles motorsav. Håndens arbejdere tog maskinerne i egen hånd.

Dampsavværk.

Den faglærte

Men også håndværkerne var så sandelig håndens arbejdere. Det var en stand med rige traditioner langt tilbage i tiden, men som også tidligt blev blandt industrialismens ofre. Loven om næringsfrihed af 1857 ophævede lavstvangen både for mestre og svenne. Et næringsbrev eller borgerbrev, og ikke mester- og svendeprøver var nu betingelsen for at nedsætte sig som fagmand. Loven betød en ophævelse af de fleste særrettigheder, som håndværkerstanden havde nydt i århundreder. Retten til fri næring og det frie initiativ skabtes som et resultat af den i samfundet herskende liberalisme.

Forældede fag som sværdfege og kandestøbere forsvandt helt, mens gamle fag som bødker og gørtler sygnede hen. Sammen med andre tradi-

tionsrige håndværk, såsom stukkatører eller hjul- og karetmagere, var de henvist til raritetskabinetet.

Af hensyn til den faglærtes egen selvrespekt var det dog fortsat af den største vigtighed, at der blev trukket en kraftig skillelinje mellem faglært og ufaglært.

»Giften i blodet« kaldte bødkerens formand Emanuel Svendsen det. Den gamle smedeformand Johs. Kjærbøl kaldte det »denne lavsprægede overlegenhed« og har berettet følgende lille historie:

»Engang, mens jeg arbejdede på Flydedokken, opmærkede jeg plader og havde ladet en arbejdsmand holde i den ene ende af en såkaldt kridtline; straks kom en overlegen kvartermand og gjorde opmærksom på, at arbejdsmanden ikke måtte medvirke ved opmærkning, og resultatet blev, at en

lærling måtte holde i enden på den »privilegerede« snor.«

Det latterlige i denne historie er tydeligt nok, men det hører med i det billede som tegner sig af håndens arbejdere, helt op til velstandsstigningen i 1960'erne.

Arbejdsdagen og arbejdstiden

I dag har de fleste uden for gruppen af landmænd og andre, mindre selvstændige svært ved at forestille sig en arbejdsdag på jobbet på meget mere end 8 timer; – derudover er det overarbejde til ekstra betaling. En fastslået ret, som næppe nogen for alvor vil sætte spørgsmålstegn ved. Tværtimod arbejder de faglige organisationer henimod 7 timers arbejdsdag – 35 timers ugen har allerede i flere år været fremme i forbindelse med overenskomstforhandlingerne, og vil utvivlsomt være en kendsgerning før år 2000.

Knap så hurtigt gik det med at sikre 8 timers arbejde, 8 timers fritid og 8 timers hvile. I fagbevægelsens og socialismens barndom i begyndelsen af 1870'erne drømte man ikke om 8 timer, blot en normal arbejdsdag på 10 timer! Gennemsnitligt havde en arbejder i 1872 en arbejdsdag på 11 timer, og mange havde en arbejdsdag, der var længere. Arbejdstiden var længst på landet, og ændrede sig i øvrigt fra sommer til vinter: – den lyse tid skulle udnyttes, da kunstig belysning var både dyr og dårligere. Mange mødte på arbejdet kl. 6 og holdt fyraften kl. 19. Ind imellem havde der været omkring 2 timers spise- og hvilepause, fordelt på hele arbejdsdagen, men med hovedparten omkring middag. Her kunne pausen være op til 1½ time, de ste-

der hvor mange arbejdere gik hjem for at få den varme middagsmad.

Kravet om 8 timers arbejdsdag fremkom i slutningen af 1870'erne fra nogle københavnske fagforeninger og Socialdemokratiet under en større arbejdsløshedsperiode. Dengang, som nu, argumenterede man for at en kortere arbejdstid ville give arbejde til de ledige hænder. De 8 timer kom ikke lige med det samme, men udviklingen blev bevæget i den rigtige retning.

I løbet af 1880'erne blev den såkaldte »slave-time« afskaffet, det vil sige timen mellem kl. 18 og 19. Først i København, senere i provinsen. Det betød dog, at det lange middagshvil blev opgivet de fleste steder, og madpakkerne blev da for alvor et vartegn for arbejderen.

Et glemt aspekt af dette vartegn minder en gammel skibsværftsarbejder os om, når han fortæller om den store skare af arbejdsløse og »faste« daglejere, som normalt stod ved skibsværfternes porte. Formanden, der skulle udvælge dagens løse styrke, tog af dem med pakken under armen, da han rimeligt nok antog, at det var madpakken. Han gik jo klogt nok ud fra, at en arbejder der fik mad var en bedre arbejdskraft end ham uden. Men at der til tider kun var sten i pakken, siger mere om arbejdernes desperate situation end om det arbejdende folks spisevaner!

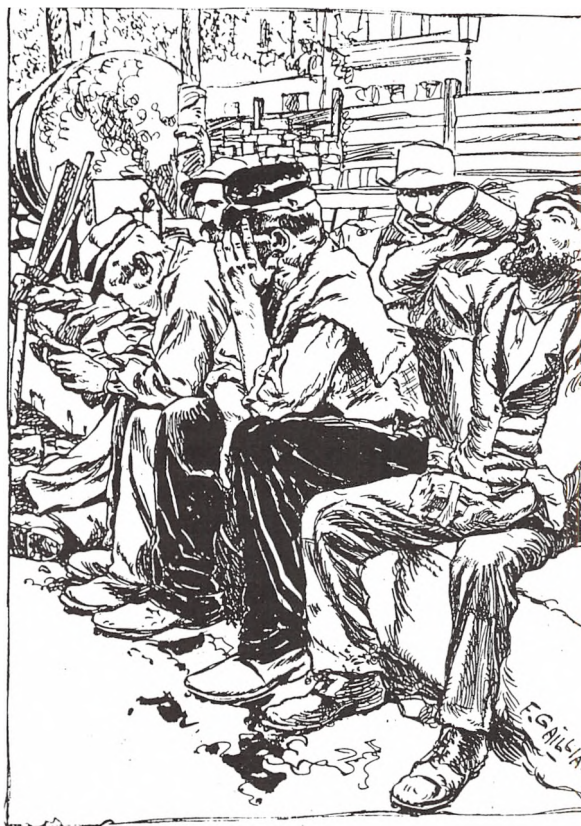
Madpakken og den kortere arbejdstid hang sammen, og når arbejdstiden fra 1880'erne fortsat blev skåret ned, skete det ofte på bekostning af de pauser, der tidligere havde været indlagt i arbejdsdagen. At man derved, set fra et menneskeligt synspunkt, kom skævt ind på arbejdstidsforkortelserne, er først rigtig blevet anerkendt i disse

år. For hver gang, der er blevet gennemført en arbejdstidsnedsættelse, har arbejdsgiverne krævet kompensation i form af stigende produktivitet.

I 1890'erne var netto-arbejdstiden nede på ca. 10 timer, og flere fag var allerede kommet ned på 9. Mange arbejdspladser gav også tidligere fri lørdag, som ellers blev regnet for en normal arbejdsdag. Selv søndagen var i adskillige fag en travl arbejdsdag.

Logisk nok, havde de fleste arbejdere under de forhold svært ved at nå meget andet end deres arbejde til hverdag, og følgelig måtte både handlende og servicefag, såsom barber, skomager og skrædder holde åbent, når andre havde fri. Denne arbejdsiver på søndage var naturligvis en torn i øjet på kirkeens mænd. I 1891 lykkedes det til glæde for alle parter (næsten) at begrænse søndagsarbejdet. Der kom en helligdagslov, som forbød fabriksarbejde om søndagen. Adskillige fabrikker fik dispensation fra loven, men kun mod krav om, at arbejderne så skulle have fri en anden dag. Søndagen blev derfor hurtigt hviledag for de fleste, og kun arbejdsdag for et lille mindretal. Størstedelen af landets befolkning fik nu en ugentlig fridag.

Søndag blev arbejderens fridag, hvor han enten kunne hvile ud eller gå i kolonihaven. De første danske kolonihaver var iøvrigt blevet oprettet i Ålborg i 1884, men med loven i -91 kom fænomenet til København, hvor arbejderne flere steder stiftede kolonihaveforeninger. Fænomenet blev utroligt populært, og i 1908 stiftedes Kolonihaveforbundet for Danmark, der samlede hovedparten af lokalforeningerne. I midten af 30'erne fandtes der over 65.000 kolonihaver i Danmark, hvoraf næsten 30% lå i København og omegn.

Den russiske revolution og den danske arbejder

Første verdenskrig havde svækket Rusland så meget, at vejen lå åben for afgørende ændringer. Krigsbyrden og alvorlige sociale problemer skabte forudsætningen for den russiske revolution. Mesterligt dygtigt udnyttede Lenin situationen og satte oktoberrevolutionen i gang. Efter få dage lå den regulære magt i Rusland i hænderne på det sovjetiske kommunistparti.

Overalt i Europa vejrede arbejderklassen morgenluft. Med ét syntes kravet om en 8 timers arbejdsdag latterlig lille for mange i bevægelsen. Men der kom ingen revolution i Danmark. For

Ikke alle arbejdere havde råd til at have mad med. I stedet pakkede man sten ind i madpapir. Her ser arbejderen beskæmmet bort.

Lenin.

det danske socialdemokrati var f.eks. arbejderbevægelsens krav fra 1898 om 8 timers arbejdsdag vigtigere.

Var det fordi de danske socialdemokrater var klasseforrædere? Nej – personlighedens rolle i historien er alt for lille til, at den kan være årsagen til, at der ikke kom en revolution i Danmark. Tingene har en anden og dybere sammenhæng. Produktionsmåden var afgørende forskellig. I USSR lå hoved-

vægten på de store industrier, der beskæftigede tusindvis af mennesker. I Danmark foregik produktionen hovedsageligt i små enheder, der lå tæt op af familiestrukturen. Der er ikke basis for en social revolution i Danmark. Produktionsformen lå endnu for tæt på landbrugssamfundets familia løsning.

I 1920 lykkedes det at få gennemført 8 timers arbejdsdag sammen med en reallønsfremgang. Det var på tide, for

den danske arbejders løn var stærkt tyngt af verdenskrigens lønudvikling.

Arbejdsgiverne var godt i gang med at udskifte den dyre menneske-maskine med den mekaniske. Det kendte mønster, at menneske-arbejdskraften producerer mere pr. person ved en stigende mekanisering, var nu gået i gang. Om arbejderne kunne følge med i maskinernes tempo, var endnu et uinteressant spørgsmål mange år frem i tiden. Industrialiseringens hårdeste karaktertræk, at mennesket bliver en del af maskinen, var synliggjort.

Maskinen, som et redskab for mennesket, var et billede som blegnede i en industri, der i disse år også blev elektrificeret. Hvor over halvdelen af hovedstadens fabrikker var dampdrevne omkring århundredskiftet, var næsten 80 % af samtlige mekaniserede virksomheder eldrevne i 1914! I årene 1909-14 omlagde B&W, Københavns største industriarbejdsplads, produktionen til deres fremtidige speciale, dieselmotorer og nye dieselmotorskibe.

Næsten 90 % af de københavnske arbejdere inden for den voksende transportindustri var ansat på en af branchens fem store arbejdspladser, nemlig B&W, Orlogsværftet, Københavns Flydedok og Skibsværft, Statsbanernes Centralværksteder eller Københavns Sporvejes Reparationsværksted.

Forbedringer i en krisetid

Hvad arbejdsgiverne ikke havde regnet med, var den økonomiske krise, der ramte det krigstrætte Europa i efteråret 1920. I det kommende årti var forsøgene på at ændre både løn og arbejdstid mange, og allerede i 1921 ske-

te der en overenskomstmæssig lønnedgang. Det samme gentog sig i 1922 og 1927-29. 8-timers dagen holdt dog stand mod trykket, og i 1932 fremkom De Samvirkende Fagforbund, senere kaldet LO, for første gang med kravet om en 40 timers arbejdsuge. Et nyt mål var sat!

I forbindelse med arbejdstiden og dens længde bør det erindres, at først i 1938 (!) fik det arbejdende folk i kraft af en ferielov krav på 12 dages ferie med løn. Loven skal nok ses i forbindelse med ønsket om at skaffe de arbejdsløse udsigt til arbejde, men også som en naturlig afslutning på udviklingen på både det offentlige og det private arbejdsmarked. Her havde de faglige organisationer i de to foregående årtier skaffet en voksende andel af deres medlemmer en uges ferie med løn. I 1936 havde 63 % af fagforeningsmedlemmerne en overenskomstmæssig ret til ferie.

Hvor vigtig fagbevægelsen følte arbejderens ferie var, kan ses i det faktum, at 1938, året for ferielovens vedtagelse, også blev stiftelsesåret for Dansk Folke Ferie. I første omgang som en interesseorganisation, der for medlemmerne traf aftaler med hoteller og pensioner, men i anden omgang påbegyndte opførelsen af egne ferie-byer rundt omkring i landet.

Arbejde på havnen.

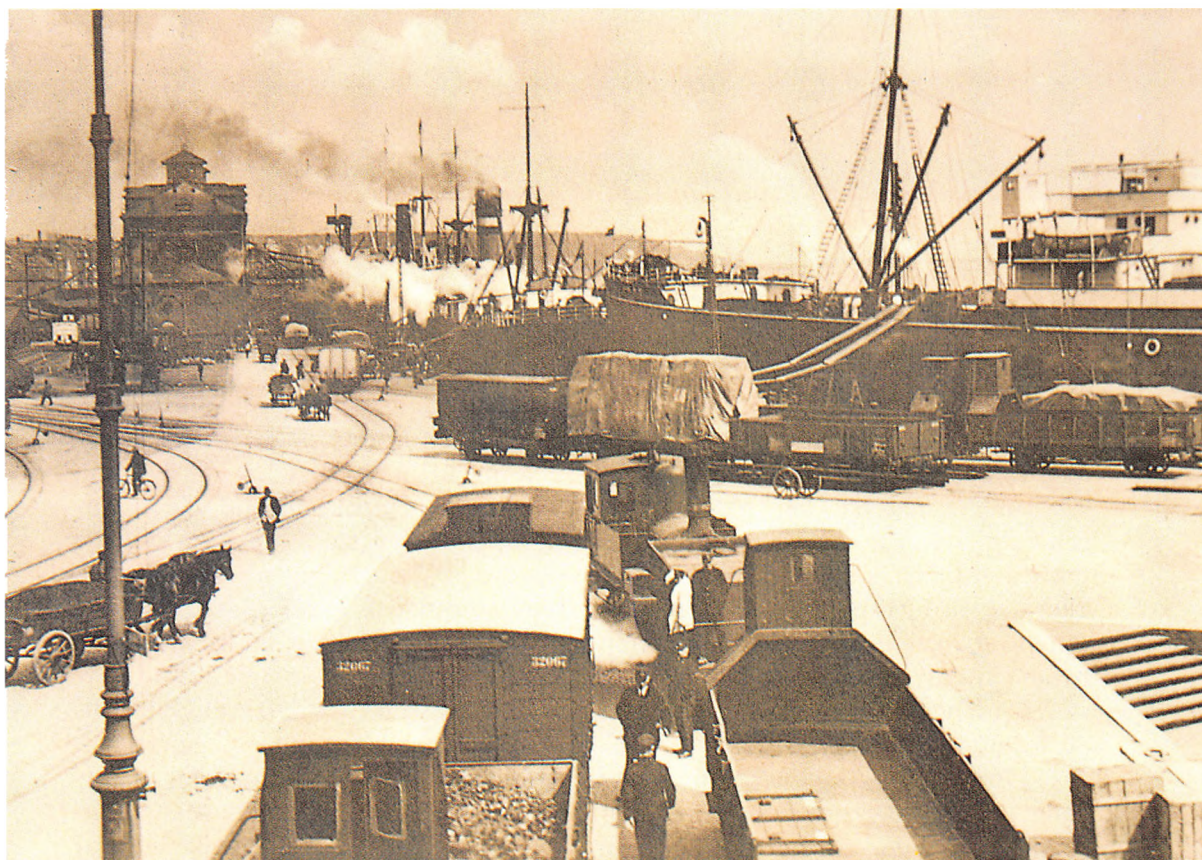
Socialvæsenet

Den sociale gråzone

Efter reformationen (1536) overgik hovedparten af den kirkelige forsorg til borgerne selv, og det vandt de fattige ikke ved. I de efterfølgende århundreder blev der givet meget få love omkring fattigforsorgen. Fattige tiggede, og når nogle krævede en indsats over for de fattige, var det kun fordi det gode borgerskab og bønderne følte sig

for plaget af de pjaltede tiggerskarer. Efter landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet blev der, på trods af de generelle fordele for bondebefolkningen, tilføjet en ny gruppe til den fattige, tiggende skare.

Udstykningerne skabte en række nye små husmandsbrug og jordløse landarbejdere, der var mere sårbare i den nye situation uden landsbyfælleskab eller med en fast tilknytning til en

Udstidt.

godsejer. Nu var de løs arbejdskraft, over for hvem ingen havde personlige forpligtelser. De var i den grå zone mellem at klare sig til dagen og vejen og – ved et enkelt uheld – at glide ned i samfundets nederste lag. Nej – ingen følte sig ansvarlig for de fattige og de truede grupper, selvom sognet faktisk allerede fra 1708 havde haft forpligtelsen til at hjælpe *værdigt* fattige. Men hvem var det? Et spørgsmål som skulle stilles mange gange, langt op i det 20. århundrede.

I 1708 blev fattighjælp for første gang en offentlig opgave. Byen eller sognet var *forpligtet* til at hjælpe, men

det økonomiske grundlag for fattigfor-sorgen var meget ringe, da bidragene overvejende blev indsamlet ad frivillig-hedens vej. Bønderne gav deres bidrag i form af naturalier og husly, kun yderst sjældent i klingende mønt. Fattigvæsenet var stadigvæk en kirkelig opgave, både i by og på land, og det blev automatisk præstens opgave, dog fortsat sammen med andre af lokal-samfundets »store og gode mænd«.

Fattiggassen var bogstaveligt talt fat-tig, og alle i by- og landsogne gjorde alt hvad der stod i deres magt for at forhindre, at andre end deres »egne« fat-tige skulle kunne kræve hjælp. Det var

kerneproblemet i de næste 200 års fattigforsorg. Ingen ønskede at betale mere end mindst muligt og selvom man var født i sognet og derfor burde have hjælp – hvis man altså var værdigt trængende – så skulle man blot i en kort årrække have opholdt sig et andet sted for senere at blive draget i tvivl.

Med den nye fattiglov i 1803 blev det slået fast, at i det sogn hvori en mand havde ernæret sig lovligt i 3 – senere 5 år, der var man pligtig til at hjælpe ham og hans familie, når de var værdigt trængende. Men selv dette enkle lovpåbud ønskede sognene ikke altid at leve op til. Der er mange eksempler på, at familier i den grå social-zone, når de var nær på at være berettiget til understøttelse, ganske simpelt blev jaget over i nabosognet. Det kunne ske ved opsigelse af deres lejemål eller ved, at ingen pludselig ville give familiefaderen arbejde. De fattige blev kastebolde mellem sognene, hvor de lokale storbønder gjorde deres til at gøre fattigkassens udgifter i deres sogn mindst mulige. Deres bidrag var stadigvæk i naturalier og pengene kom normalt fra de skatter man lagde på lærde folk som ikke var af bondestanden, for eksempel præster og skolelærere og fra mindre afgifter på køb og salg.

Fattige på omgang

Selve hjælpen til de fattige på landet var ofte, at de en gang om året blev fordelt mellem sognets gårde, hvorefter de opholdt sig i gennemsnit et par dage ad gangen på hver gård. Fattiglemmerne gik på omgang, som det kaldtes. En anden hjælp kunne være, at sognet ejede et eller flere fattighuse.

Det kunne være overtaget fra et fattigt, forgældet dødsbo, og blev brugt til indkvartering af husvilde familier eller flere ældre, der ikke længere kunne passe et arbejde på et landbrug. Her fik beboerne – lemmerne, som de kaldtes – udleveret et minimum af fødevarer til egen forarbejdning. Det samme kunne fattige familier med tag over hovedet opnå. I en stribe beretninger spredt over mere end hundrede år, fra midten af 1700-tallet til langt op i 1800-tallet, gives de samme uhyggelige beskrivelser af de huse, som man opbevarede sine fattige i – og her er der ingen forskel mellem sognets egne og så de rønner, som de fattige selv formåede at eje eller leje. Det var jordhytter eller simple huse i spinkelt bindingsværk, hvor der var lavt til loftet, klinede lervægge grønne af mug, små uklare ruder og en mudderpøl med råddent halm som gulv. Var husene inddelt i rum, var disse små, og langtfra altid med mulighed for opvarmning.

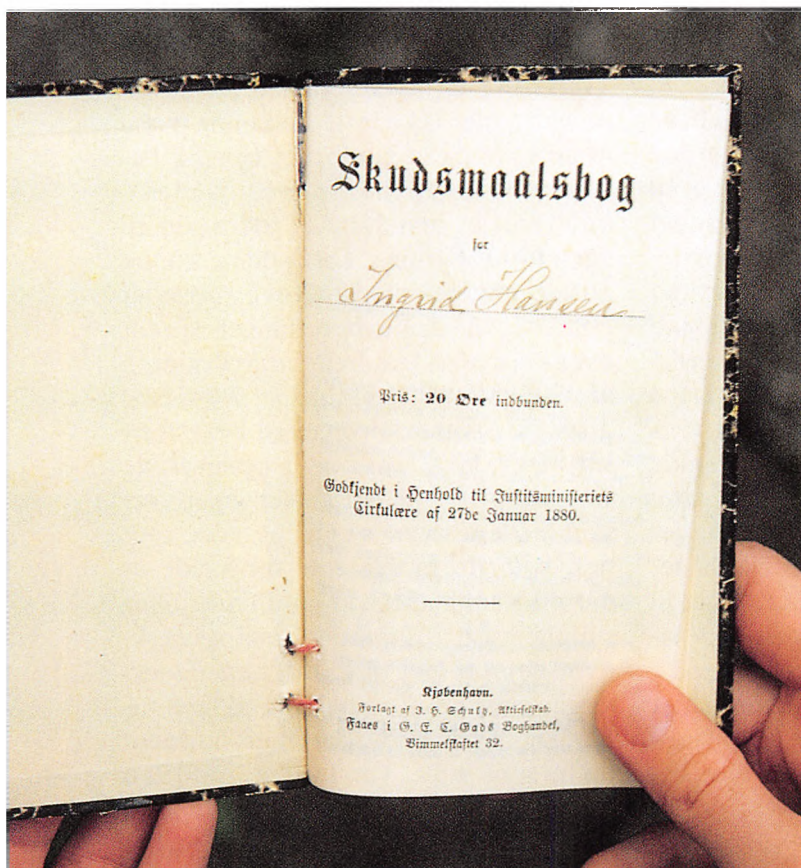
Mange læger i forrige århundrede klager over, at den fattige almue ikke holder deres hjem tilstrækkeligt rene og ikke lufter ud regelmæssigt.

Mon en frysende familie har haft lyst til at lukke den dyrebare varme ud? Og hvem kan i øvrigt holde en »jordhule« hygiejnisk med ingen eller få midler? Vælg selv mellem brød eller sæbe!

Stemmeret eller fattighjælp?

Årene omkring 1848 var på mange måder forandringernes tid. Først og fremmest fik danskerne en grundlov, som sikrede dem nogle elementære rettigheder. For de fattige fik det den betydning, at deres ret til hjælp i nøden blev grundlovssikret, men også at de fattige

Skudsmaalsbog: Tyendeloven gav husbond meget store beføjelser over de ansatte. Pladsen kunne ikke forlades, og opsætsighed mod husbond skulle straffes af øvrigheden. Slaveriet var ikke ophævet for det arbejdende folk.

fik fastlåst deres status. Her er der især tale om de mænd som modtog fattighjælp, idet de ikke fik nogen del i et af Grundlovens største privilegier: stemmeretten.

Desværre var der i årene op til Grundlovens vedtagelse sket en stramning i den borgerlige opfattelse af samfundets ret til at gribe ind over for den fattiges privatliv. Især kom det til udtryk i, at mennesker som havde modtaget – eller modtog – fattighjælp ikke måtte gifte sig uden tilladelse fra øvrigheden, det vil sige de lokale myndigheder.

Dog burde der ikke være noget problem hvis hjælpen var blevet tilbagebetalt, men det var der ofte alligevel. Det

var en udbredt opfattelse hos det toneangivende borgerskab – og blandt bønderne – at roden til problemerne med de mange fattige var almuens trang til at gifte sig, hvilket i datiden almindeligvis betød, at der også var børn undervejs. Altså endnu flere munde at mætte i den grå zone ved sultegrænsen, især da hvis manden døde eller forsvandt efterladende sig kone og en flok forsultne unger. De skulle i hvert fald have hjælp fra fattiggassen. For selvom en arbejdsduelig mands ret til hjælpen kunne diskuteres – og det blev den – så var en enke eller enlig mor og børnene nogenlunde sikre på at blive kendt værdige til hjælp. En anden sag var det, at moderen og hendes børn tit

blev adskilt, fordi hjælpen blev givet på den måde, at børnene anbragtes enkeltvis hos plejefamilier. Denne ordning var nemlig billigst for fattigvæsenet, der afholdt tilbudsgivning (licitation) med sognets bønder, og så tog imod tilbudet fra den lavestbydende.

Med denne form for studeprangen med de fattige kommer vi ind på et andet felt, hvor holdningen til de fattige igennem første halvdel af 1800-tallet blev yderligere strammet. Den indstilling fik vind i sejlene der hævdede, at når det offentlige tog hånd om en person, så var det også ret og rimeligt, at det offentlige så havde gavn af den begrænsede arbejdskraft som vedkommende havde. Ud fra ønsket om at begrænse udgiften til fattiggassen mest muligt havde man nogle steder slået ind på den kurs, at den fattige gamle kone, som modtog hjælp, passende kunne karte uld, væve klæde eller flette kurve til gengæld. Samtidig ville dette, ifølge fortalerne for denne beskæftigelse af de fattige, fremme de fattiges arbejdsmoral. Det lå nemlig slet skjult bag næsten alle datidens forslag til fattigforsorgens forbedring, at dem der søgte hjælpen kunne anklages for at være arbejdssky, umoralske og ødsle i deres livsførelse. Modtagere af fattighjælp skulle samtidig opdrages! Et princip, der i øvrigt i løbet af 1860'erne og -70'erne blev endnu mere udtalt på mange af de fattiggårde som skød op rundt om i det ganske land.

Fattighjælpen i krigens skygge

Omkring 1848 var der dog også en svagere tendens som pegede i en anden retning. Nogle fremskridtsvenlige kræfter i dansk politik var begyndt at

sætte spørgsmålstegn ved rimeligheden i, at *alle* som modtog fattighjælpen også blev ramt af diverse sanktioner.

Med udgangspunkt i oplevelserne på hjemmefronten under Treårskrigen (1848-50) blev der for første gang i dansk fattigdomsforsorgs historie skellet mellem personer som var berettiget til at modtage offentlig fattighjælp uden nogle forbehold og betingelser, og så dem der ikke var værdige til den form for hjælp.

De udvalgte var soldaterkonerne og deres børn, som var kommet i klemme, da deres hovedforsørger pludselig blev indkaldt (alm. værnepligt indførtes i 1849) til krigen. I den nationale og opstemte krigsrus, som vi stadig kan finde den i sangen »Dengang jeg drog af sted«, var der ikke mange som tænkte på, at hjemmefrontens små heltinder måske kunne være sendt bort i stedet for at få hjælp af sognet. Familier som havde fået behov for hjælp på grund af krigen, men som ikke havde boet i sognet længe nok, blev ikke sendt tilbage til deres tidligere opholdssted, hvilket ellers tidligere ville have været det gængse. Treårskrigen gav derved det første lille nøk til en lang proces, som først hundrede år efter nåede det punkt, hvor den der modtager hjælp fra det offentlige *ikke* (på papiret) bliver opfattet som en anden eller tredjeklasses borger.

Fattiggård

Men lad os igen vende tilbage til fattiggårdene. Da de begyndte at dukke op rundt omkring i kongeriget, gjorde de det efter en model fra hertugdømmerne. En fattiggård var en gård/anstalt, som sognet eller flere sogne byggede/

Fattiggården.

Der laves poser.

indrettede med det formål, at alle som modtog fattighjælp skulle bo på fattiggården. Her skulle de beskæftiges efter evne, og gårdens drift skulle økonomisk hvile i sig selv – men måtte selvfølgelig gerne give overskud. Ud over at driften gerne skulle hjælpe på fattiggæssens udgifter var formålet også moralsk. Her kunne de fattige nemlig blive opdraget til et bedre liv både i kristen forstand og under hensyn til arbejdsmoral. Det skulle nu blive nemmere at redde især fattige børn og gøre dem til arbejdsomme mennesker med et godt og kristent sindelag.

Fattiggårdene havde faste regler og var under ledelse af et bestyrerpar, der var ansat af sognet. Reglerne var barske; streng adskillelse af de to køn, herunder også ægtefolk (!), faste

spise- og sovetider, ingen udgang fra fattiggården uden bestyrerens tilladelse, arbejdspligt, og for børnene også skolepligt. Ingen private ejendele og de små goder som kaffe og en pipe tobak var nådegaver oppefra – ja nogle steder endda helt forbudt.

Fattiggården som institution betragtet var et paradoks. På den ene side skulle den være en hjælp til dem, der levede i den yderste nød og armod. Men på den anden side skulle den også virke afskrækkende på alle i den grå social-zone. Om det første lykkedes er svært at bedømme; var en gammel af-fældig landarbejder bedre tjent med sin egen faldefærdige hytte?

Det andet – afskrækkelsen – virkede i hvert fald godt nok. Selv i en storby som København, hvor livet i de nye

arbejderkvarterer kunne være slemt nok, stod Ladegården – Københavns Fattiggård – som det værst tænkelige; alt andet skulle prøves først. Og på landet var det så absolut også den sidste udvej at komme på »kassen« – fattiggården.

Selve ideen med fattiggårds-systemet blev en fiasko. Der blev absolut ingen økonomisk gevinst, som ideens fortalere havde forudsagt. Det mislykkedes især, fordi gårdens beboere hovedsageligt var gamle, syge og børn. Disse udsatte grupper kunne ikke klare sig selv, og derfor kunne de selvfølgelig heller ikke selv opretholde en produktion på fattiggården, som kunne dække selv deres særdeles spartanske forbrug. Egentlig bekræfter det samtidig, at normerne bag al fattighjælp blev efterlevet. En sund og rask arbejdsduelig mand kunne ikke få fattighjælp eller komme på fattiggården. Arbejdsløshed og midlertidig sygdom eller en pludselig stigning i leveomkostningerne var nemlig ikke ensbetydende med hjælp fra det offentlige. Fik en mand og hans familie hjælp, så var det netop fordi der var noget fundamentalt galt med familiens evne til at forsørge sig selv. Forestillingen om de arbejdsduelige, der blot var arbejdssky, blev modbevist af fattiggårdenes jævnlige tilbagevendende underskud.

Myten levede fint i den borgerlige offentlighed, men når der skulle findes konkrete eksempler på fattiggårdene stillede sagen sig ganske anderledes.

På trods heraf, og på trods af fattiggårdenes manglende økonomiske succes, så fortsatte de mange steder rundt om i landet helt frem til K. K. Steinckes socialreform i 1933, hvor begrebet fattiggårde blev afskaffet. De var da den blanding af alderdomshjem, pleje-

hjem og husvildeboliger, som visse borgerligt styrede kommuner stadig benyttede sig af i årene efter 2. verdenskrig.

Den frie fattigkasse

I et forsøg på at svække virkningen af fattighjælpen gennemførtes der ved lov i 1856 en oprettelse af de såkaldte frie fattiggasser. De skulle uddele hjælp til »værdige« fattige, som var kommet i uforskyldt nød, og de frie fattiggassers hjælp var ikke forbundet med den umyndiggørelse som den almindelige fattighjælp ellers betød. En fri fattigkasse skulle ledes af tre lokalt valgte mænd, og hensigten var at skabe et mere tidssvarende og humant hjælpesystem. Problemet var bare, at kasserne reelt ingen penge havde. Disse skulle især komme fra indsamlinger i kirkerne, men indtægterne herved forblev små. For alligevel at redde selve ideen med hjælp uden fattighjælpens virkninger blev de frie fattiggasser med årene den kanal, stat og sognekommuner brugte til at uddele ekstra hjælp i krisesituationer. Det vil sige, at var der efter den siddende regerings skøn tale om virkelig nød; som i 1879, hvor arbejdsløsheden om vinteren var så mærkbar, at en gruppe borgere formulerede et »lovforslag om midlertidige foranstaltninger mod den ved arbejdsløshed og vinterens streghed indtrådte nød« kunne man hjælpe. Herved fik sognekommunerne lov til at yde bidrag til de frie fattiggasser. Det var ikke den eneste gang, men problemet var stadigvæk, at den frie fattigkasse ikke havde krav på faste bidrag, og dermed havde den ikke mange midler at arbejde med.

Fattiggård.

Den frie fattigkasse fik størst betydning på landet, de steder hvor sognekommunen var mere villig til at bruge de tilladelser Folketinget med jævne mellemrum gav. Derimod fik den nærmest ingen betydning i København. Her var derimod en stærk, privatorganiseret fattigforsorg, som varetog det hjælpearbejde som dele af byens borgerskab følte de burde udøve over for arbejderklassen.

I hovedstaden kom borgerskabets budskab om hjælp til selvhjælp nok tydeligst igennem sammen med den nedladende holdning til arbejderklassens mennesker. Det gode borgerskab ville gerne hjælpe, men så sandelig kun de »gode« fattige. Man hjalp for eksempel ikke gerne familier, hvor mandens drikkeri var grunden til social nød. For der var den jo selvforskyldt! Det samme mente man normalt ved arbejdsløshed, og da især hvis det var i forbindelse med en strejke. En hæderlig arbejder burde holde sig langt langt væk fra fagforeninger og den slags ting. Hvis en arbejder ønskede organisering, kunne han jo slutte sig til de af borgerskabet oprettede arbejderforeninger – for eksempel »Arbejderforeningen af 1860« – hvor arbejdere og arbejdsgivere kunne komme sammen under faderlig ledelse af de sidstnævnte. Var en arbejder kendt som socialist, var det sikkert, at han og hans familie ikke var *værdige* til privat hjælp. Hvis han ikke holdt sig for god til den slags, så var der også kun én vej lige fra begyndelsen, nemlig fattigvæsenet. Senere kom der en anden mulighed, nemlig igennem arbejderklassens egne organisationer, og det skal vi straks komme tilbage til.

De frie fattigkasser fortsatte med at eksistere frem til 1907, hvor de blev

ændret til hjælpe-kasser. Men deres formål var fortsat det samme – at give hjælp til trængende uden fattighjælpens virkninger.

Arbejdsløshedskasserne

I erkendelse af, at det arbejdende folks levevilkår svingede omkring sultegrænsen, når de alvorlige økonomiske kriser satte ind, søgte fagbevægelsen tidligt at opbygge arbejdsløshedskasser. Den første søgtes skabt i 1877 og skulle, som navnet siger, være medlemmerne til støtte i en arbejdsløshedsperiode.

Fagpolitisk fik arbejdsløshedskasserne stor betydning i løbet af -80'erne og -90'erne, da der igennem dem også kunne blive mulighed for understøttelse ved strejke eller lockout. Derved fik fagforeningerne et stærkt kort på hånden ved arbejdskampe. Ud over at hjælpe til at holde sulten fra døren kunne det hjælpe med til at holde modet oppe hos dem, der var i konflikt, samt begrænse »skruebrækkeri« af ren og skær nød.

I forbindelse med de jævnlige tilbagevendende arbejdsløshedsperioder havde arbejdsløshedskasserne som regel en karenstid på omkring en uge, lidt forskellig fra arbejdsløshedskasse til arbejdsløshedskasse. Derved sparede man på de knappe midler og søgte at motivere medlemmerne til selv at lægge penge til side. Fagforeningerne var nemlig økonomisk eneansvarlige for arbejdsløshedskasserne. Hele økonomien var baseret på medlemmernes fast bidrag, samt gaver og indsamlinger. Først fra 1907, hvor der blev vedtaget en lov om statsanerkendelse af arbejdsløshedskasser, blev der mulig-

*Kirkebetjent siger:
Plads! – Plads! – Aa ve'
Di ikke nok værsgo aa
gjøre Plads! – Plads der!
Hr. Agenten og Fru
Agentinden skal til
stolen – Plads!*

hed for offentlige tilskud.

I den nye lov blev der opstillet forskellige minimumskrav, der skulle indfries hvis arbejdsløsheds-kassen skulle opnå statsanerkendelse og de deraf følgende stats- og kommunetilskud. Arbejdsløshedsforsikring var dog fortsat en frivillig sag, og det økonomiske fundament for arbejdsløsheds-kasserne var stadig medlemmernes egne bidrag. Var en arbejder ikke medlem af nogen

arbejdsløsheds-kasse, men blev langtidsledig, så var der stadig kun det offentlige fattigvæsen og den private velgørenhed tilbage ...

Den uværdige fattigdom

Hvem var »de fattige«, og hvem var de *værdige* fattige? De fattige er ganske enkelt en væsentlig del af det ar-

bejdende folk. Men vel at mærke det arbejdende folk i livets yderpunkter og dets sværeste øjeblikke. Når hjemmet var brændt ned, manden død af druk eller støv i lungerne, konen ældet og plaget af gigt i hænder og ryg, børn med tuberkulose eller engelsk syge, en bror der var afsindig, en søster som kom i ulykke og blev forladt af kæresten. De fattige var mænd, kvinder og børn, men bestemte grupper havde til stadighed, igennem århundreder kontakten til fattigvæsenet. Det var først og fremmest de gamle, de syge og nedslidte samt enlige kvinder og børn. Taler vi for eksempel i 1860'erne eller i 1920'erne om den ældre, enlige kvinde fra arbejderkår, så ville hun i langt de fleste tilfælde være afhængig af offentlig hjælp i sin alderdom.

I 1891 kom der, som følge af en stigende erkendelse af, at der blandt modtagerne af fattighjælp var personer, der havde krav på en bedre behandling end den, fattigvæsenet kunne give, en særlig lov om aldersunderstøttelse. Sognekommunerne kunne nu efter eget skøn udbetale aldersunderstøttelse. Loven sikrede ældre ret til understøttelse fra deres 60-års dag, såfremt de ikke inden for de sidste 10 år – senere 5 år – havde modtaget fattighjælp. Ved denne kombination af skønsprikket og 10 års reglen havde man effektivt udelukket hovedparten af det arbejdende folk fra en aldersunderstøttelse. Specielt 10 års reglen kunne de fleste ældre arbejderkvinder – og såmænd også mange mænd have svært ved at leve op til. Hvis en ældre kvinde stadig havde sit arbejde, og kunne fastholde det på trods af den medfølgende nedslidning, så havde hun allerede i mange år levet på nærmest eksistensminimum.

Kvindens arbejdslønninger var yderst ringe – i bedste fald kunne hun på fabrik få under det halve af en faglærts, svarende til omkring $\frac{2}{3}$ af en arbejdsmands dagløn. Som vaskekone eller ved hjemmesyning tjente hun endnu mindre. Både i by og på land kunne man dog bruge den ældre kvindes arbejdskraft, men som oftest kun til forefaldende arbejde. Det kunne være rengøring eller markarbejde, men det var ikke til en løn som gav nogen mulighed for en opsparing til en tryk alderdom. Det har derfor i de fleste tilfælde været helt umuligt for en arbejderkvinde at komme i betragtning til aldersunderstøttelsen. For at kunne klare sig til hun blev 60 måtte hun til tider modtage fattighjælp.

Fra og med 1891 ville en ældre kvinde fra arbejderkår ofte kunne undgå at blive anbragt på den lokale fattiggård, idet der nemlig også blev vedtaget en ny fattiglov. Heri åbnedes mulighed for, at værdigt trængende i stedet kunne få huslejhjælp og mad. Denne form for hjælp havde allerede over en årrække fundet indpas i de større byer, hvor fattiggårdene ofte blev brugt til at samle de forhutlede eksistenser sammen, der her fandtes i et sådant omfang, at fattiggårdene var ved at sprænges. Ude i landet anvendtes de i stigende grad til sognets fattige gamle.

En ældre arbejderkvinde ville i midten af 1920'erne ikke have fået aldersunderstøttelse, men måske nok aldersrente. Den havde ved lov i 1922 afløst aldersunderstøttelsen. Desværre var aldersgrænsen blevet hævet til 65 år, men til gengæld var ydelsen blevet fast og der blev »kun« stillet krav om, at de foregående tre år skulle være uden modtagelse af fattighjælp.

Indførelsen af de faste ydelser var et

Spændetrøje.

klart fremskridt, da erfaringerne med skønprincipperne viste, at Venstrebønderne ude i landkommunerne var gode til at holde på pengene, hvis nogle fra arbejderklassen havde held til at passere nåleøjet. De ældre var også i nogle kommuner begyndt at blive beboere på alderdomshjem, hvis de da ikke foretrak at klare sig hjemme. Men fundamentalt var intet ændret. Modtagerne af hjælp i alderdommen var de samme; det var først og fremmest arbejderklassens ældre som måtte have hjælp fra stat og kommune. Samfundets andre klasser sørgede for sig selv gennem kapital-henlæggelser, pensionsordninger eller alderdomsforsik-

ringer. Aldersrenten nød følgelig ikke megen anseelse, og dens størrelse var også derefter. Det var stadigvæk primært et spørgsmål om overlevelse. Man kunne holde sig på den rigtige side af sultegrænsen, men det var trods alt bedre hvis man havde muligheder for at klare sig selv...

En anden gruppe af fattigvæsenets »faste kunder«, som med fattigloven i 1891 fik en indrømmelse, var de handicappede. Såvel sindslidende som blinde, døve mv. blev endelig fundet værdige til at modtage fattighjælp uden sanktioner. Også disse handicappede var som oftest børn af det arbejdende folk, idet deres sociale tilhørsforhold var grunden til, at de helt var underkastet fattigvæsenet. Arbejderfamilier havde vanskeligt ved at brødføde et handicappet familiemedlem, og familien måtte derfor søge hjælp hos det offentlige. Med loven af 1891 kunne en arbejdsulykke eller et medfødt handicap ikke længere trække en hel arbejderfamilie over i de »uværdiges« rækker.

Selvom loven selvfølgelig ikke fik den helt store betydning for mange af datidens mennesker, så var den trods alt endnu et lille skridt imod en større social forståelse. Vel at mærke en større social forståelse, der ikke var baseret på individuel, privat velgørenhed, men en social forståelse baseret på en anerkendelse af samfundets kollektive ansvar i sociale spørgsmål.

Sygdom og bolig

Sygdom er ikke hver mands herre

For mange var der en sammenhæng mellem fattigdom og sygdom. Et gammelt ordsprog siger at: »Sygdom er hver mands herre« – og for størstedelen af den danske befolkning var »denne herre« så absolut den værst tænkelige.

Selv i dag koster det penge at være syg, men det er dog kun i særlige tilfælde, at vi også bliver præsenteret for en regning, når vi forlader læge eller hospital. Dette var nemlig det normale før i tiden.

Ansvar for en syg person og dennes behandling hvilede på familien. Søgte en familie det offentlige om hjælp ved sygdom ramtes den straks af fattighjælpsparagraffen, for også i dette aspekt af tilværelsen ønskede det borgerlige Danmark, at befolkningen skulle motiveres til at sikre sig selv. Dette kunne ske igennem de mange sygekasser, som i sidste fjerdedel af 1800-tallet blev stiftet rundt om i landet.

Selve ideen med sygekasser var ikke så fremmed for den arbejdende befolkning. Dels fordi der blandt håndværkere på mange måder blot skete en videreførelse af gamle lavstraditioner, dels fordi de der indvandrede fra landet ofte var bekendt med den gensidige forsikrings princip. Fra 1880'erne i form af andelsbevægelsen.

Selvom de samvirkende sygekasser blev oprettet i 1884, blev der først vedtaget en rigtig sygekasselov i 1892. Den

betød statsanerkendelse af de sygekasser som opfyldte en række krav fra staten. Først og fremmest var sygekasserne kun for den ubemidlede del af befolkningen, hvilket nu dækkede ca. 80 % af befolkningen. Det mindst mulige antal personer var 30, og medlemmerne skulle ved indmeldelsen være mellem 15 og 55 år, og ikke lide af kroniske eller uhelbredelige sygdomme. Som modydelse for sin anerkendelse af en sygekasse gav det offentlige så til gengæld kontant hjælp til sygekassen reducerede priser på sygehusophold, og mindre lettelser i forbindelse med lægehjælp, brug af jordemødre og specialbehandlinger. Endelig førte staten en kontrol med ledelsen og driften af sygekassen.

For sygekasserne betød loven, at de – ved at kombinere de offentlige tilskud med deres egne midler – kunne tilbyde deres medlemmer gratis sygehusophold og lægehjælp. Og som måske det allervigtigste, set i lyset af en families samlede sociale situation: sygedagpenge op til 26 uger om året. For hvad hjalp det at et familiemedlem blev udskrevet fra hospitalet, hvis hele familiens tilværelse i den forløbne sygdomsperiode var totalt smadret og nu lå i den sociale gråzone.

I løbet af de næste 80 år blev der ændret på sygekassernes tilskud, bidrag, omfang, dækningsgrad osv., men selve forsikringsprincippet forblev grundlaget i dette sociale system indtil indførelsen af den offentlige sygesik-

Kommunehospitalet opførtes af Københavns kommune i slutningen af 1800-tallet.

ring fra 1. april 1973. Som et led i den store socialreform gennemført i folketingssamlingen 1971-72 under J. O. Krag's regering blev sygekasserne nedlagt og administrationen af sygesikringen overgivet til amtskommunerne. Bidraget til hospitaler, læger, sygedagpenge m.m. blev nu trukket over den amtskommunale indkomstskat, og først herved fik man de sidste restgrupper med. Hvad enten de ikke havde været medlem af økonomiske årsager eller simpelthen ikke ønskede at medvirke i en solidarisk ordning, så var det en afgørende ændring. Lige fra sygekassernes oprettelse i forrige århundrede havde der nemlig været en forholdsvis stor restgruppe, som klart havde hjælp behov, men ikke midler-

Vask: Kvindens arbejdsplads var også vaskekælderens. Efterhånden som kvinder kom ud på arbejdsmarkedet, var det nødvendigt med maskiner i hjemmet. a) At skrubbe tøj var

hustruens pligt og en indtjeningsmulighed for mange fattige kvinder. b) Grukedel. c) Vaskemaskine. d) Fulldautomatisk vaskemaskine.

ne. Igen et valg mellem brød og en ikke-spiselig ting – man kan nu engang ikke leve af at betale sin forsikring.

Social nød er en privatsag?

Heri lå netop også konflikten imellem de to konkurrerende opfattelser af, hvordan et samfund skal regulere sine sociale forpligtelser. De magthavende politikere fra de gyldne dage omkring Grundlovens vedtagelse i 1849 havde bekendt sig til en liberal politik, hvori hjælp til mennesker i social nød gerne skulle være et privat anliggende, for eksempel gennem private forsikringer med henblik på svære tider. Og grundlovsfædrenes børn fortsatte med denne liberale anskuelse, selvom de med tiden – i sidste del af århundredet, fik mange modstandere. Socialdemokraterne med den stadigt stigende faglige organisering i ryggen havde arbejderklassen bag sig, når de gjorde sig til talsmænd for at der her lå en samfundsopgave; – ikke en opgave for den enkelte. Derfor er det heller ingen tilfældighed, at loven om sygekasser og de andre sociale love kom igennem folke- og landsting i årtierne omkring år 1900. Det borgerlige, liberale Danmark turde ikke andet...

Arbejderklassen var igennem sin organisering blevet en væsentlig magtfaktor, og de reaktionære kræfter måtte fire på deres idealer for ikke at jage endnu flere over i fjendens lejr. Disse love var et resultat af et kompromis mellem flere fløje i dansk politik og blev samtidig de første repræsentanter for en lang række ændringer og love inden for den – med tiden – stadigt voksende sociale sektor. Var der hele tiden tale om kompromisser mellem de

to principper, så vandt det sociale, demokratiske princip dog frem på lang sigt.

Det er dog afgørende, at huske: Ingen sejre i politik er endelige, og selv i 1980'erne kan et borgerligt Danmark føre de sociale tilstande for det arbejdende folk tilbage til 1890'ernes, tilbage til tilstandene under Fattigloven af 1891 og Sygekasseloven af 1892!

Mad og bolig

Det daglige brød var ikke en selvfølge for alle i forrige århundrede. Både på landet og i de voksende byer var der i sidste halvdel af forrige århundrede store problemer med at få føden for alle. Et dårligt år for landbruget betød, at den fattigste del af befolkningen kom under sultegrænsen. Meget nødig bad man om offentlig hjælp, og fik man den, var der ingen garanti for, at den kunne holde sulten fra døren. Den gruppe, der var hårdest ramt, var landarbejderen uden egen jord. Han brugte 75 % af sin indkomst til mad – det betød at der ikke skulle opstå ret megen nedgang i indkomsten, før sulten rykkede ind på familien.

Men hvad bestod landarbejderkosten af? Lægen Th. Sørensen undersøgte dette for, at få viden om helbredstilstanden.

Landarbejderkostens væsentligste bestanddele var brød, grød, kartofler og flæsk skyllet ned med kaffe. Derudover var der mælk til eventuelle børn, sukker til pålæg, cikorie til at strække kaffen med, smør og fedt, og en sjælden gang fisk og ost. Og i denne sammenhæng vender vi tilbage til jordlodden. En have kunne supplere denne kost med friske grøntsager, en ko kun-

ne levere både mælk, smør og kød – og et par høns eller gæs kunne give kød og æg. At familien ikke altid havde råd til selv at spise disse lækkerier, er også beklageligt ud fra en ernæringsmæssig synsvinkel, men salg af sådanne produkter gav tit en nødvendig supplerende indtægt, der kunne anvendes til basiskost eller brændsel.

Tager vi ind til byerne mødes vi af næsten det samme billede; blot havde endnu færre adgang til et lille stykke jord. Basiskosten er den samme ifølge Th. Sørensens undersøgelser af arbejderfamilierne i Hobro, 1880. Dog møder vi et lidt større udvalg i kostplanen. The optræder enkelte steder, fersk kød og fisk indgår hos et større antal familier. Også hos byarbejderne er æg, fløde og de friske kødvarer luksusvarer, der forsvinder, så snart der er smalhans eller familien bliver børnerig.

Som sagt andetsteds i forbindelse med arbejderbørn måtte de i langt de fleste familier arbejde fra små. Hvor vigtigt et barns arbejde kunne være, fortæller en ældre københavner os. Hans arbejdsindsats sammen med sin moder, hvor de rullede »tændere«, gav moderen, ham og hans søskende det daglige brød og fedt på; – basiskosten for mange arbejderbørn og -kvinder. For både Th. Sørensen og andre kunne konstatere, at faderen – hovedforsørgeren – oftest fik en bedre kost end resten af familien. Enten i kraft af, at han fik kosten på arbejdsstedet, som en del af lønnen; eller fordi det simpelthen virkede som en klog investering, at familiens bedste arbejdskraft også fik den bedste føde. At der samtidig var tale om et patriarkalsk familiemønster, har yderligere understreget mandens »naturlige« ret til det bedste ...

Den rette ernæring

Heldigvis for den danske befolkning steg reallønnen for de fleste arbejdere i løbet af det nye århundrede, og dermed blev der også mulighed for at forbedre kosten.

Dette faldt sammen med en stigende interesse i den borgerlige offentlighed for den rette ernæring. Læger og andre

*Madpakke fra slutningen af
forrige århundrede.*

videnskabsmænd viste vejen og fortalte om fødevarernes sammensætning i kulhydrater, fedtstoffer, æggehvide-stoffer og vitaminer. De påviste, at sygdomme kunne opstå ved fejlnæring, der vil sige at der opstod mangel på livsvigtige stoffer i organismen. Der var selvfølgelig forskellige holdninger til, hvor tyngdepunktet skulle lægges; kødfattig kost med mange grøntsager,

eller snarere en proteinrig kost med meget kød. Allerede i 1897 fik Danmark en vegetarforening, og den kvindelige læge Kirsten Nolfi arbejdede med helbredelse af kræft og tuberkulose gennem ændrede kostvaner, såsom masser af råkost og frisk frugt.

Ikke mindst den megen offentlige debat om ernæring medførte, at opmærksomheden også rettedes mod skolebørnenes kost. I 1902 blev der for første gang vedtaget en lov om skolebørns bispisning. I øvrigt en socialdemokratisk mærkesag, og at der var et hjerteskerende behov behøvede man ikke at være socialdemokrat for at se. Enhver der *ønskede* at lade sig overbevise, kunne gøre det ved selvsyn i de offentlige skoler i by og på land. Her sad arbejderbørnene trætte, blege og halvsultne efter erhvervsarbejde med mangel på lødige mad, eller »bare« mad i det hele taget. Hvem kan lære ret meget i den tilstand – i hvert fald ikke børnene!

Borgerskabets læger var hurtige til at forklare, at det skyldtes sult eller underernæring, men grunden til at arbejderens børn sultede beskæftigede man sig ikke meget med. Grunden var lige til. Arbejderens sociale forhold var katastrofale. Lønnen var lav. Arbejdsløshedstallene fulgte konjunkturerne og var ofte alarmerende høje. Derfor sultede børnene – kun socialisterne påpegede denne sammenhæng. Borgerskabet lukkede derimod øjnene for det virkelige problem – udbytningen af arbejderne.

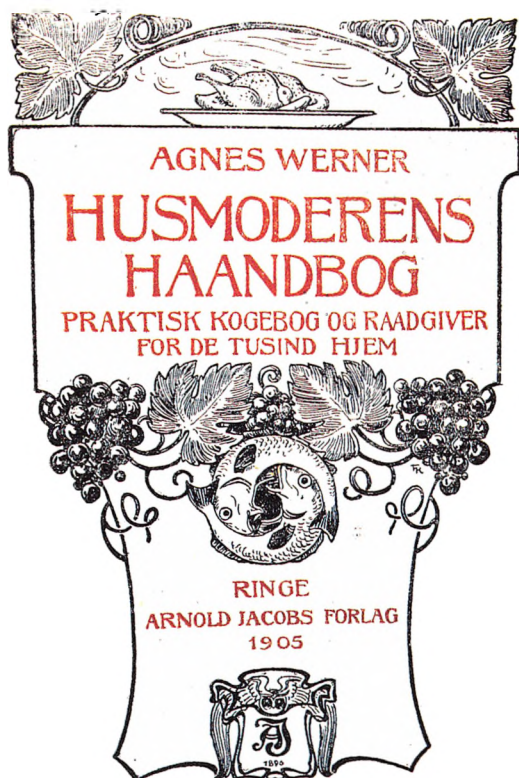
Den varme mads betydning blev også sat højt dengang. Men ikke alle steder, blandt andet i Københavns nybyggede lejekaserner, kunne familien tilberede et varmt måltid mad. Private velgørende selskaber oprettede derfor

i arbejderkvarterer billige spisehuse, hvor man kunne hente et varmt måltid, og senere kom også folkekøkkenerne til.

Fra gammel tid havde middagsmåltidet kl. 12 været det centrale måltid, hvor den varme mad blev serveret. Men med industrialismens indtog måtte også spisevanerne ændre sig. I begyndelsen, hvor der sjældent var langt mellem arbejdspladsen og hjem, fastholdt man gerne dette mønster ved hjælp af en længerevarende middagspause. Dog blev vejen snart for lang de fleste steder, og spisetiden derfor for kort, og madpakkerne gjorde deres indtog som en fast følgesvend hos det arbejdende folk. Først i København og de større byer, og i løbet af 1950'erne spiste byboere normalt varm mad om aftenen og smørrebrød til frokost. Betinget af en anden arbejdsstruktur holdt den varme middag sig længere på landet, hvor man endnu kan møde det i den ældre generation. Ligesom fortidens skygge stadigvæk hviler over en del marketenderier, hvor man ved frokosttid endnu tilbyder »Dagens varme ret«.

Margarine og grøntsager

Med de ændrede spisevaner og teknologiske fremskridt kom der også anden mad på arbejderens bord. Allerede i 1880'erne slog kunstmørret, margarin igennem, og det blev på trods af landbrugets kraftige misbilligelse et billigt og skattet fedtstof for arbejderne og hans familie. Byarbejderens leveforhold krævede, at de måtte vælge andre løsninger på bispisning end ude på landet. Man måtte købe næsten alle sine fødevarer, og det krævede ind-

købsmuligheder. Den butiksstruktur med mange småhandlende, de små nærbutikker som for eksempel viktualie, urtekremmer og købmand, tog sin begyndelse i industrikulturens byformer og arbejdsmarkedsstruktur. Arbejderkonerne handlede hver dag, og kun i små mængder. Køleskabets forgænger, isskabet var endnu en dyr luksus, og der skulle altid spinkes og spares.

For de dagligvarer, hvor der ikke var butikker, gik de handlende rundt og falbød deres varer, for eksempel fra en frugtvogn. Fra århundredskiftet solgtes appelsiner og bananer. Såvel disse som tomater og agurker kom på bordet i rå tilstand, og i 20'erne blev det nye kvindeideal slankt, hvilket sikkert har medvirket til at mange piger ændrede kostvaner. Det var nu muligt at kom-

Margarinetårn fra 1912.

me væk fra den tunge, fede kost og over mod grøntsagerne. Men både i 20'erne og 30'erne var det stadigvæk for en stor del af befolkningen ikke kun et spørgsmål om kostens ernæringsværdi, men om overhovedet at få nok af den. Begge årtier var nemlig præget af stor arbejdsløshed og fald i reallønnen.

Fest

Som et lys i mørket stod for det arbejdende folk de festligheder, som afbrød årets monotoni, og ikke mindst gav nogle nødvendige fridage. Traditionelt har den største helligdag altid været julen. Det var ikke en problemfri tid for arbejderklassen. Også dengang var forventningerne store til julen. Maden skulle være god. Det kunne i forvejen være svært at skaffe mad nok for mange. Der skulle helst være lidt gaver, om ikke andet så til børnene, og sidst men ikke mindst børnene plagede om at få et af de nye juletræer – en ting der var helt umulig at opfylde. Der er ikke noget at sige til, at for arbejderklassen var julen ikke bare pjat, men et alvorligt problem – forventningerne kunne ikke opfyldes, men nogle af dem skulle.

Julen var det tidspunkt, hvor klasseforskellene blev trukket hårdt op. Det var godhedens, almissernes tid. Der blev samlet ind til dem, der havde det småt. Julepakker som skulle hjælpe familierne over den vanskelige tid – til dem, der intet sted havde at være, blev der arrangeret julespisning. Julen gav de bedre stillede lejlighed til at vise godhed og nåde – så kunne de resten af året presse lønningerne ned. Antage og fyre mennesker, så det passede til produktionskurverne. En meget ram-

Brændevin: En af arbejderklassens nødvendige stimulanser.

mende juleskildring ser vi i Pigen med Svovlstikkerne i den scene, hvor hun kikker ind og ser den rige familie holde jul. Den verden, hun ser, er en ganske anden end hendes egen. Det var en uopnåelig verden.

Men disse ting må ikke få os til at glemme, at trods alt var julen en tid, hvor også arbejderne levede lidt bedre end normalt. I dag kan vi let opfatte almisserne – julepakkerne – som en lidt hånlig gestus fra de besiddendes side. Men ikke desto mindre var det en hjælp, som mange arbejderfamilier havde hårdt brug for. Vi skal passe på med at overføre vor tids normer og vurderinger på fortidens samfund.

Dette gælder ikke kun middelalder og oldtid, det gælder så sandelig også bare 50 år tilbage.

Men også uden for julen var klasseforskelle noget man kunne smage og se. En del af industriarbejderens kultur var øl og værtshuse. Det er givet, at druk og værtshusliv var et problem for arbejderstanden. I familien, hvor det var vanskeligt at få råd til føde, var det en katastrofe, når faderen på vej hjem kikkede for dybt ned i et af de mange værtshuse, som fandtes i alle byer. Mens overklassen sad i borgerforeningen, hvor man spillede l'hombre og drak cognac, udspillede det barske liv sig på byens værtshuse. Kampen imod druk blandt arbejderklassen blev udført fra to fronter. Dels fra borgerskabet, f.eks. gennem Indre Mission der af moralske årsager ville dæmme op for synder der fulgte i kølvandet på druk, og dels fra arbejderbevægelsen selv. Mange af Socialdemokratiets ledere var aktive i afholdsbevægelsen, f.eks. P. Sabroe. Socialdemokratiet i Tyskland gik så langt, at man fik fremstillet en plakate, der forestillede en øl

der var overstreget. Teksten var: Bekæmp reaktionen. Man sammenkoblede druk med den kendsgerning, at drikkeriet var med til at undertrykke arbejderklassen.

Maden, som man købte, var også en anden end overklassens, ikke kun som nævnt tidligere i sin art, men også i kvalitet. Kød blev inddelt i tre kvalitetsklasser, hvor anden og tredje-klasses kød var forbeholdt underklassen, de havde ikke råd til andet.

En af de højtider, der var særlig traditioner for i arbejderklassen, var pinsen. Man tog på skovtur. I København gik turen til Dyrehaven, med madkurv og en stribe øl. Folk blev fulde og høj-røstede. I toget hjem blev folk rystet sammen og mange hustruer havde deres hyr med at få manden med hjem. Festen skulle stoppe.

Overdanmark, borgerskabet, så med forargelse på denne »adfærd«, man burde holde pinsen hellig med kirkegang, sagde de over cognacglasset. Det er egentlig mærkeligt, at en brandert ikke er så nedværdigende i cognac som i øl og brændevin.

Arbejderklassens historie er ikke en lidelseshistorie, men en beretning om udbytning, hvor der også har været fest og morskab. For den københavnske arbejder var Bakken en yndet mål. Syngepigerne på Bakken var underholdning for mændene – de var elsket af mange. Af borgerskabet blev de brugt til at vise dekadencen hos arbejderne. De populære slagere var jo ikke rigtig kunst, men kun simpel underholdning. På næsten alle livets felter stak klasseforskellene hovedet frem i forbindelse med industrialiseringen af Danmark. Boligerne, maden, tøjet, underholdningen, ja selv adfæren mellem kønnene var forskellig. Borgerska-

Folkeforlystelse: For mennesker i og uden for København var Røde Kro og Bakken populære mål, når der skulle ske noget særligt.

bet giftede sig langt senere end de unge fra arbejderklassen. Mens man var forarget over arbejderens opførsel, ja så muntrede rigmandens søn sig med stuepigen. Fik det følger, så blev hun smidt ud, for så var hun en simpel tøs – og ikke en ærbar kvinde. »Løjseren« derimod var en rigtig mand, der skulle løbe hornene af sig, før han blev gift. Efter ægteskabet kunne man møde mange af borgerskabets mænd på byens varieteer med unge damer. Pigerne var simple, mændene var levemænd, for at sige det med datidens eget udtryk.

Kolera

Under den store koleraepidemi i København 1853 døde over 7000 mennesker, før sundhedsmyndighedernes advarsler og krav blev taget alvorligt. De uhyggelige kendsgerninger om de ansvarlige kommunalpolitikeres faktiske

Kolerabåre.

viden før epidemien gør, at vi med god ret kan konstatere, at forstokket konservatisme og hæmningsløs liberalisme tilsammen skabte massedøden.

I en af datidens aviser, »Dagbladet«, skrev man ligeud:

«Kommunalbestyrelsens færd staar i meget nøje forbindelse med den omstændighed, at samtlige borgerrepræsentanter er grundejere.» Dette faktum havde nemlig to følger, som banede vejen for den ansvarsløse politik i landets største by. For det første overhørte man bevidst læger og andre sagkyn-diges advarsler om risikoen ved den e-lendige boligstandard og den dårlige hygiejne, *fordi* en forbedring blandt andet gennem kloakering og en betrygende drikkevandsforsyning ville påføre grund- og husejerne udgifter.

For det andet ønskede man ikke nogen former for reguleringer af det private byggeri, idet man hyldede forestillingen om det helt frie initiativs velgørende virkninger for boligbyggeriet. Den fattige arbejderbefolkning kunne jo bare bo et andet sted, hvis de var utilfredse, lød forklaringen i et overbefolket København, som var ved at sprænges bag voldene.

Forudseende folk, blandt andet i den kommunale administration, udarbejdede planer for vandforsyning, kloakering, gasbelysning m.v. Men det var skønne spildte kræfter. Faktisk er det i disse år, at grunden bliver lagt til de store arbejderkvarterer på Vesterbro, Nørrebro, Østerbro og noget senere i Sundbyerne på Amager, og dermed også til nogle af de problemer som Københavns kommune har i dag. Derfor fortjener fremkomsten af disse brokvarterer ekstra opmærksomhed i skildringen af det arbejdende folks boligforhold i storbyen.

Vesterbro – et eksempel

Allerede i 1700-tallet havde dele af det københavnske underholdningsliv fundet sin plads langs udfaldsvejen i Vesterport. »Wester Forstad« som den kaldtes på et kort fra 1757 blev præget af udflugts- og forlystelsessteder, diverse beværtninger m.v. Sammen med en anden ting var det med til at give sit helt særlige præg.

Siden 1577, hvor Frederik II havde forbudt slagting inden for byens volde, var området langs kysten uden for Vestervold blevet hjemsted for flere slagtehus. En udvikling, der også blev fremskyndet af det nye kvægtorv ved Vesterbrogade (Trommesalen), der blev indrettet i 1671 og først nedlagdes i 1879, hvor afløseren var et nyt kvægtorv ved Halmtorvet.

På Vesterbro betød tilbagemykningen af demarkationslinjen i 1852, at linjen nu gik tværs gennem bydelen ved Vesterbrogade 18-20. Indbygger-tallet voksede fra 1711 personer i 1840 til 7290 i 1860. Det er dog vigtigt at fastholde, at etagehusbyggeriet i 1850'erne og -60'erne hovedsageligt skete nær ved eller langs med Vesterbrogade og gennemgående var velbyggede, tit arkitekttegnede huse med mellemstore og store lejligheder. I disse år var Vesterbro stadig præget af store haver, marker, lys og luft; – fra 1857 endda med gadebelysning leveret fra det nyåbnede gasværk ved stranden. Samme år blev Vester Port nedrevet, ligesom selve voldterrænet året før var blevet åbnet for almindelig bebyggelse. Vejen var nu banet for en udbygning, men intetsteds stod skrevet, at det skulle betyde en forslumning af Vesterbro.

Samspillet mellem den fortsatte

vækst i befolkningstallet og bystyrets begejstring for det private initiativ skulle imidlertid hurtigt skabe planløs udbygning af brokvartererne. I 1860'erne opdager grundspekulanterne Vesterbros muligheder. Kommunen sælger gladeligt store grundstykker ud for en slik, idet det kommunale flertal af grund- og husejere fortsat mente, at byen var bedst tjent med private grunde og ejendomme. Store grundopkøb med efterfølgende udstykninger i små parceller efter jordspekulanternes egen gadeplan gav hurtige profitter på flere hundrede procent!

Overbefolkede lejligheder

Desværre var lejlighederne ofte for små til de mange mennesker, som flyttede ind. Den arbejdende befolkning havde kun råd til 1, 1½, 2 og 2½ værelses lejligheder, og ofte kun ved indregning af penge fra en logerende. Udlejning af et værelse eller et kammer til en logerende, eller endda en hel familie, kunne sikre, at der var penge nok til huslejen. En sådan hård nedslidning af en ejendom, ad åre oftest kombineret med en boligspekulants manglende vedligeholdelse af sine ejendomme, kunne gøre selv de bedste huse til slumbebyggelser på mindre end 25 år. Og det var da også det, der skete i mangfoldige tilfælde. Fra 7290 beboere i 1860 til 24.790 i 1880 til 65.564 i 1901. På de samme arealer, som 60 år tidligere havde rummet lidt over 1700 mennesker boede der altså i 1901 over 35 gange så mange. Det turde være indlysende, at en sådan udvikling måtte resultere i forslumning og sociale problemer.

Dengang – som nu – hørte det arbej-

dende folk til samfundets dårligst stillede i boligspørgsmålet. For dem var en dyr, men tit dårlig lejlighed det eneste, de besiddende – og kommunen – tilbød dem.

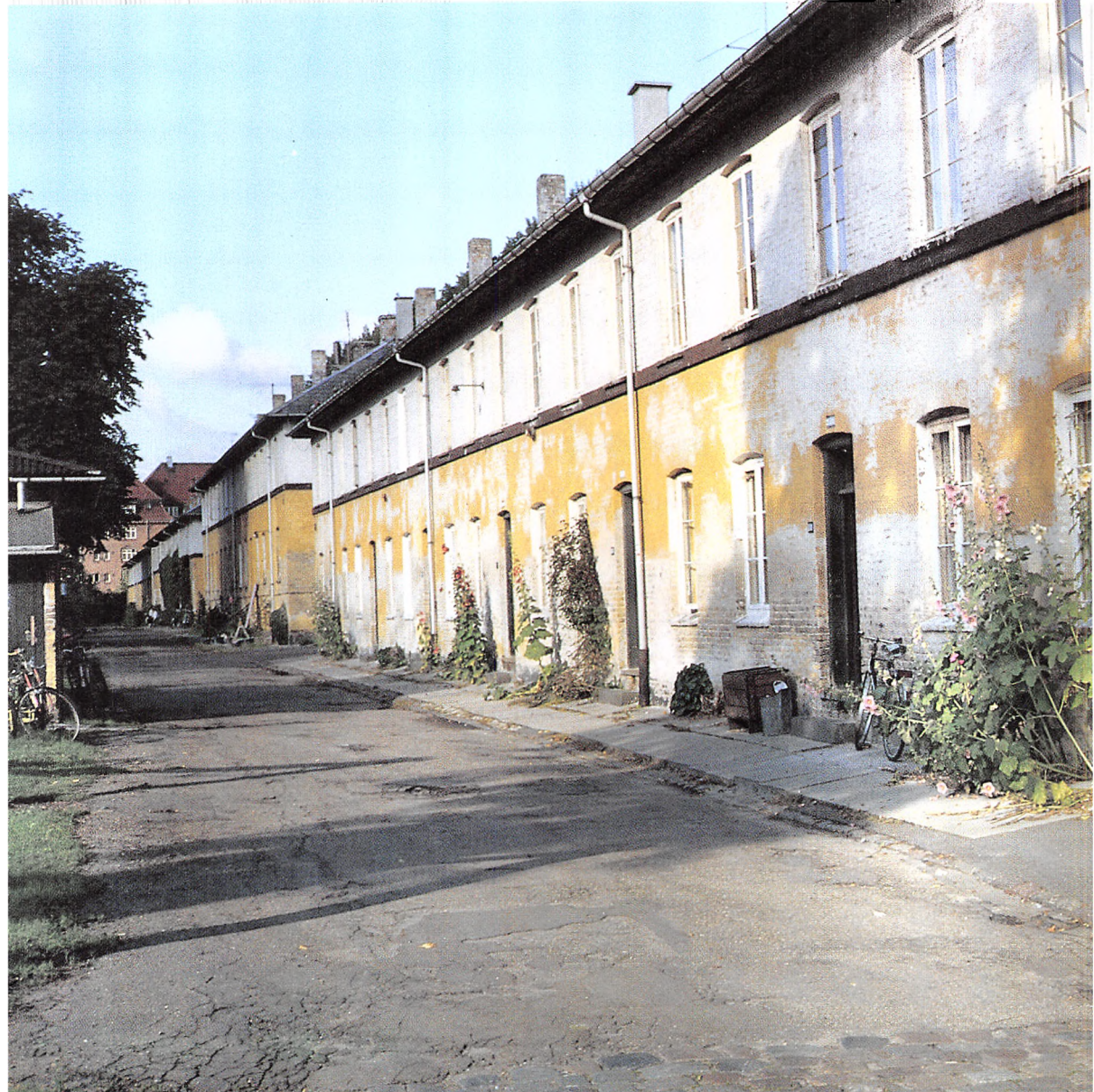
Selv de undtagelser, som faktisk også fremkom i disse år, kunne have en tvivlsom baggrund. Det skal vi se nærmere på i det følgende ...

Den unge læge og hygiejnen

Lægen Emil Hornemann påpegede i 1847 nødvendigheden af en gennemgribende reform af Københavns offentlige sundhedsvæsen, hvis det fremover skulle kunne magte det stigende antal koleratilfælde. Som stifter og formand for »Den private Lægeforening« blev det da også ham, der sammen med andre privatpersoner i 1853 måtte tage initiativ til en evakuering af arbejderbefolkningen i den indre by, da koleraepidemien – som forudset – brød ud ...

Med koleraepidemien kom der lig på bordet, og bystyrets forbryderiske politik afslørede sin utilstrækkelighed. Derimod var Hornemanns lægeforening situationen voksen og viste sin handlekraft. Store teltlejr rejstes på Fælled til den evakuerede arbejderbefolkning. Omfattende pengeindsamlinger allerede under epidemien, bespisningsforanstaltninger og skærpede krav om reformer i det offentlige sundhedsvæsen var blandt den nys stiftede lægeforenings initiativer.

Lægeforeningens Boliger

Da epidemien var stilnet af, havde Lægeforeningen en større sum penge til sin rådighed, og ved henvendelse til Krigsministeriet og kommunen fik man nu ydermere lovning på en højt og fritliggende grund på Østre Fælled. Hermed kunne Hornemanns ideer om tidssvarende arbejderboliger afprøves.

»Foreningen af 1853 for Opførelsen

af sunde og billige Boliger for de ubemidlede Klasser« som den faktisk hed, havde planlagt bebyggelsen som toetages længer med 31 til 35 lejligheder i hver, og med længerne anbragte 4 og 4 på hver side af træbeplantede alleer. Til hver længe hørte et fælles vaskehus, og for hver 4 a 5 familier var der indrettet retirader med transportable tønder.

De i alt 571 lejligheder fik lys fra

Brumleby: Lægeforeningens boliger.

petroleumslamper, og husenes spildevand førtes fra åbne render til en kloak. Ud over inspektørboligen indrettedes butikslokale til en brugsforening – Københavns første – en brandcentral og et asyl.

Lejlighederne, som alle var med eget køkken, var etværelses, toværelses og tolværelses med alkove og beboedes i vid udstrækning af folk fra arbejderklassen. Enkelte var pensionister, ældre, ugifte kvinder, enker, forladte eller fraskilte koner. I 1876 bemærker Hornemann, at mange af disse ernærer sig ved fabriksarbejde, hjemmesyning, ved vask for fremmede eller ved at have børn i pleje.

Lægeforeningens Boliger er det ældst kendte eksempel på danske arbejderboliger, som er blevet anlagt og opført med et bevidst socialt og sundhedsmæssigt sigte. Derfor er de af uvurderlig betydning for det arbejdende folks kulturhistorie.

Efter engelsk forbillede skabes her for første gang et socialt boligbyggeri til arbejderklassen. Ikke ud fra en socialistisk indstilling, men ud fra en borgerlig filantropisk. Set i lyset af den daværende arbejderbevægelses størrelse, styrke og ideologiske grundlag er det på ingen måde overraskende. Man kan derfor kun glæde sig over, at fremsynede folk i tide fattede dette byggeris betydning for det arbejdende folks kulturhistorie, og ved deres kamp sikrede det for eftertiden ...

Arbejderforening og arbejderbolig

Lægeforeningens Boliger er et monument af stor betydning for forståelsen af de første fremskridt inden for den udvikling, som det arbejdende folks

daglige vilkår undergik i forbindelse med den industrielle revolution i Danmark. Men noget tilsvarende må siges om de huse, som i de samme år rejstes blandt andet i Sverrigsgade på Amager.

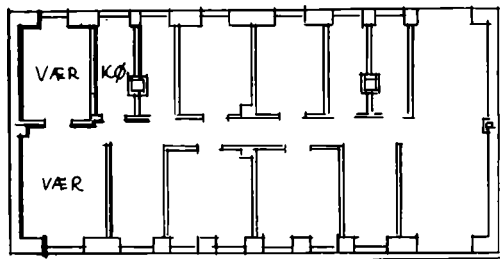
I oktober 1865 havde en anden af datidens socialt engagerede læger, distriktslægen på Christianshavn, F. F. Ulrik holdt et foredrag om »Smaafolks Selvhjælp og Samarbejde i andre Lande« i Arbejderforeningen af 1860, der var stiftet af skolemanden C. V. Rimestad. Selvom foreningens arrangementer interesserede middelstanden mere end arbejderklassen, så vakte en trykt udgave af foredraget som ophængtes i værksteder på Burmeister & Wain, interesse hos de ansatte, og resultatet blev en byggeforening, »Arbejdernes Byggeforening«, stiftet af arbejdere fra B&W.

Fra den arbejdsvenlige del af borgerskabet blev der tegnet støttemedlemskaber, og en fabrikant, etatsråd L. P. Holmblad lovede en byggegrund. Han ville skænke foreningen 7000 m² af sin grund i Sundby på Amager, såfremt byggeriet påbegyndtes inden 1. januar 1867, og Københavns kommune ville påtage sig de sociale udgifter for de fremtidige beboere. På daværende tidspunkt lå denne del af Amager nemlig i Tårnby sognekommune, og da Holmblad var skatteborger her, ønskede han ikke at få øget sognets fattig- og skoleudgifter.

Takket være et meget betydeligt lån i Sparekassen for København og Omegn kunne man hurtigt gå i gang, og den 4. december 1866 kunne man holde rejsegilde på foreningens første 10 huse, og i 1871 var der i alt opført 32 huse på Amager: I Sverrigsgade (17-

Arbejderboliger.

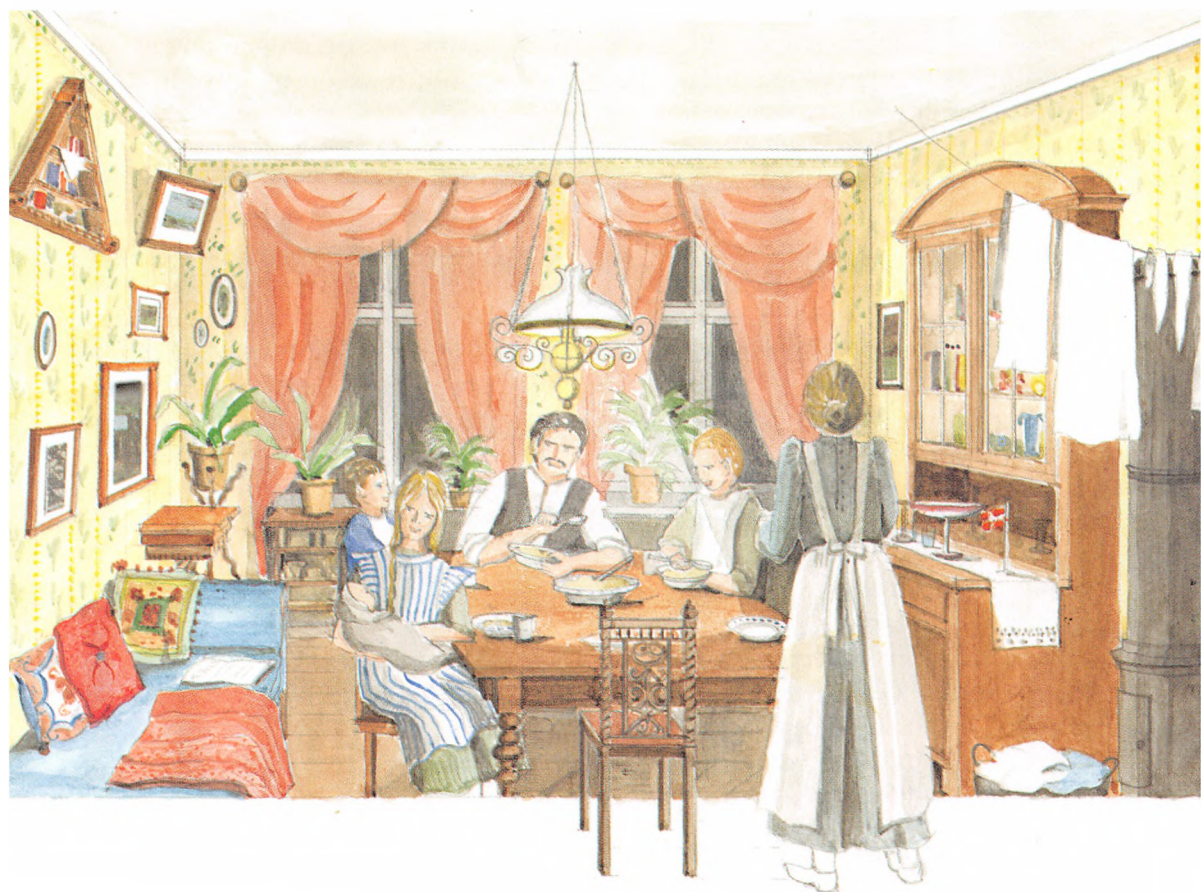
Omkring middagsbordet.

63), Finlandsgade (4) og på Brigadevej (34-46). I løbet af de første ti år havde »Arbejdernes Byggeforening« stået for opførelsen af mere end 135 huse, blandt andet i Nyboder og på Østerbro.

Uanset, at også dette boligbyggeri for arbejderklassen foregik på et ikke-socialistisk grundlag, så betegner det endnu et skridt fremad, idet det arbejdende folk nu for første gang deltager aktivt i skabelsen af en boligforening. En boligforening, der skal skabe gode og billige boliger til arbejderklassen.

Hjælp-til-selvhjælp, der var den private velgørenheds grundholdning, var også den ideologiske baggrund for

»Arbejdernes Byggeforening«. Herom skal der ikke herske tvivl. Alligevel skal man passe på med at undervurdere den betydning, som en sådan organisations virke fik for det arbejdende folks opfattelse af sig selv og sine virkemuligheder. Ved at opmuntre arbejderne til at søge oplysning, at samarbejde og stå sammen i fælles kamp, løb borgerskabet nemlig en betydelig risiko. En oplyst arbejderklasse, der stod sammen og turde stole på egen styrke, ville også før eller siden møde, og måske forstå socialismens ideer.

Lejekaserner og ny boligstandard

Som beskrevet i det foregående var der i 1840'ernes København et skrigende misforhold mellem det overbebyggede og overbefolkede byareal inden for voldene, og de åbne og grønne arealer i de nye brokvarterer, der endnu var uden nævneværdig bymæssig bebyggelse. Først efter 1867 skete den sidste frivagelse af demarkationsarealerne til bebyggelse, og på Amager blev de sidste begrænsninger endda først ophævet ved en lov i september 1909!

Skal man søge at skildre situationen på brokvarterne i 1870'erne og -80'erne var den på mange måder forskellig fra det vi i dag forbinder med saneringsmoden slum og »sorte firkanter«. For det først var størsteparten af etageejendommene jo dengang nyopførte. Bortset fra dele af Voldkvarterne samt Gammelholm-kvarteret bag Det kgl. Teater, der var fuldt udbygget omkring 1880, skete nybyggeriet nogenlunde spredt. Enten ved en gradvis fortætning nærmest den indre by eller på jomfruelig mark i bybebyggelsens ydergrænser. Således kom

brokvartererne på mange måder til at gøre det samme indtryk som i dag, hvor saneringer igen har skabt huller i husrækkerne og øde tomter mellem karreerne, dog med den væsentlige forskel, at de åbne områder dengang rummede store haver, åbne marker og landsbylignende bebyggelse.

Men i slutningen af århundredet kom de så berygtede baghuse. 2., 3. og 4. baggård var ikke usædvanligt. Baggårdsbyggeriet var klart spekulationspræget.

Det som er væsentligt for at forstå det arbejdende folks boligsituation i disse årtier er derimod, at det fortrinsvis blev den bedrestillede del af arbejderklassen, specielt de faglærte arbejdere, som fik råd til at flytte. Flytte ud til de endnu lyse og grønne omgivelser på broerne, hvor de nybyggede ejendomme med hensyn til sanitære installationer og pladsmuligheder var en klar forbedring. Tilbage i den ældre, usunde og nedslidte boligmasse i Holmensgadekvarteret, Borgergadekvarteret eller på Christianshavn boede den dårligststillede del af arbejderklassen fortsat i overfyldte værelser. Ufaglærte, arbejdsløse, fattige, prostituerede færdedes mellem hinanden i en ramstank af urin og affald, uden udsigt til bolig-mæssige forbedringer.

Industrialisme: Industrien ændrede ganske byens udseende. De rygende skorstene, sod og møj blev byens nye kendetegn.

Det må anses for hævet over enhver tvivl, at de ufaglærte arbejderes boligforhold normalt var langt ringere end deres faglærte kammeraters. Deres lejligheder var fortrinsvis etværelses, og karakteriseret ved en større sammenstuvning af mennesker. Årsagen hertil lå også i det forhold, at næsten alle et- og to-værelses lejligheder i Københavns ældre boligmasse var under 25 m² (64 kvadratalen), da det frem til 1873 gav fritagelse for statsafgift. Statsafgiften var blevet indført i 1802, men lejligheder under 64 kvadratalen var blevet fritaget af sociale grunde. Så sent som i 1875 tog opførelsen af disse smålejligheder på under 64 kvadratalen et opsving, men nu ude på Vesterbro og Nørrebro. Opsvinget var så kraftigt, at Københavns samlede antal af disse små lejligheder blev forøget med måske 50 %. For brokvarterernes vedkommende kan man endda påstå, at Nørrebros særpræg herefter var de små to-værelses, hvadenten de lå under de 25 m² eller på mellem 64 og 80 kvadratalen, som var den nye statslige afgiftsfrie bundgrænse fra 1873.

Arbejderbevægelse og arbejderboliger

Først omkring århundredskiftet begyndte man at interessere sig for at højne de arkitektoniske og kunstneriske kvaliteter i etageboligbyggeriet, og fra 1903 til 1908 præmierede Københavns kommune smukke kunstneriske løsninger af beboelsesbygninger. Både bygninger med store lejligheder, bygninger med højst treværelses lejligheder samt det man kaldte arbejderboliger.

Byggeforeningerne oplevede også

en opblomstring, der begyndte i 1890'erne, og nu udviklede sig på et kooperativt grundlag. En lov om statslån til byggeforeninger fra 1887 blev ikke den store succes, og blev hovedsageligt anvendt af Arbejdernes Byggeforeninger i Århus, Fredericia og Kolding.

Bedre gik det med den fornyede lov i 1898, der fulgtes op med flere forlængelser i årene fra 1904 til 1920 samt nye lovinitiativer i 1916, -17 og -20.

Hvor de ældre kooperative byggeforeninger i hovedstaden blandt andet byggede meget på grunde på Amager og i Valby, som sporvognslinjer gjorde transportmæssigt attraktive, så kom der omkring 1911-12 en nyere social byggeforeningsbevægelse, der satsede på haveboliger. Hvor de gamle byggeforeninger lagde vægt på ejendomsretten til éns bolig, mente de nye, at brugsretten over éns lejlighed måtte være tilstrækkeligt. De mest betydningsfulde af foreningerne i hovedstaden var Haveboligforeningen »Grøndalsvænge« på grænsen mellem Frederiksberg og Københavns kommune og Havebyselskabet »Præstevangen« i Brønshøj. Også »Arbejdernes Andels-Boligforening« planlagde haveboliger, men fik mest opført etageejendomme med to- og treværelses lejligheder.

Af andre byggeforeninger fra disse år af betydning for det arbejdende folks boligforhold kan nævnes »A/S Arbejdernes kooperative Byggeforening«, der blev stiftet i 1912 af 5 kooperative arbejddervirksomheder, samt »Københavns Andels-Byggeforening« som på grundlag af »Tjenestemændenes Byggeforening« stiftedes i 1913.

1. verdenskrig fik nærmest standset boligbyggeriet, da der dels blev materi-

Socialt boligbyggeri.

alemangel, dels blev bedre penge i andre former for forretning. Det sidste skyldtes også, at regeringen nu indførte tilsyn med huslejefastsættelsen.

Resultatet i form af boligmangel viste sig hurtigt, selvom der efter krigen forsøgte forskellige statslige støtteordninger. Københavns kommune søgte ved opførelsen af husvildebaracker og andet skrabet byggeri at afhjælpe situationen, ligesom de første private andelsboligforeninger så dagens lys. Sammen med det kooperative byggeri blev disse tiltag et væsentligt middel i kampen mod bolignøden.

Almennyttige boligselskaber

I 1920 oprettedes KAB, Københavns Almindelige Boligselskab, der snart blev efterfulgt af en række almennyttige boligselskaber, som alle lå helt på linje med tankerne bag byens nye sundhedsvedtægt fra 1921. Selvom lejlighederne stadig var små, havde de eksempelvis både indlagt el og badeværelse med indendørs toilet.

KAB var af den opfattelse, at socialt boligbyggeri skulle anlægges i storkarreer med tilhørende grønne områder. Bebyggelser som »Ved Classens Have« fra 1924, og »Solgården« (1930), begge på Østerbro, og med parkliggende anlæg i karreens midte, underbyggede teoriens rigtighed. Mellem-

bag- og sidehuse tilhørte nu fortiden og i stedet forsynedes etageejendommene med legepladser for børnene, store græsplaner og hyggelige haveanlæg. 30'erne og 40'erne blev epoken, hvor det sociale nybyggeri blev præget af boligforbedringer som centralvarme, varmt vand, badeværelser med terrazzogulve og køkkener med gaskomfur og stålvaske. Denne høje standard var begrundet i de forbedrede økonomiske muligheder for det sociale boligbyggeri. Takket være statstilskud var det muligt for kommuner og sociale boligselskaber at opføre kvalitetsbyggeri i stor målestok og udlægge de fornødne arealer som grønne områder.

I 1940, året for den tyske besættelse af Danmark, måtte en $\frac{1}{8}$ af hovedstadens arbejderbefolkning dog stadig leve deres liv i overbefolkede lejligheder. Et tal som man skal tilbage til omkring 1920 for at finde tilsvarende for indbyggerne i København *som helhed*. I 1940 var det da også kun omkring $\frac{1}{25}$ af den øvrige befolkning der havde tilsvarende boligforhold!

Store fremskridt var sket i de foregående 100 år, men det arbejdende folk var forsat de dårligst stillede i boligspørgsmålet.

Hjemmet

Lad os besøge en arbejdsmand i 1895. Det første der slår os, når vi træder ind i hans stue, er det lille antal møbler. Stuens absolutte centrum er spisebordet med seks stole omkring. Der er ingen rigtig dug på bordet, men derimod noget der ser ud til at være lavet af avispapir. Ligeledes er hylderne i køkkenskabene beklædt med fint klippet avispapir, hvorpå glas og kopper står

sirligt og pænt. Væggene er pænt tapetseret, det blev gjort med 5-7 års mellemrum.

Hjemmet er fattigt, men det er skinrende rent. Dette er værd at bemærke. I den typiske arbejderfamilie måtte både mand og kone arbejde ude, men alligevel brugte kvinden megen tid på at holde hjemmet. At være fattig var absolut ikke ensbetydende med, at man var et svin.

Arbejdsløshed og social nød fornærer det arbejdende menneske, det var derfor ofte af største vigtighed for at bevare blot noget af selvrespekten, at hjemmet var rent. Arbejderkvinderne måtte ofte sende deres børn i skole i lappet tøj, men også her gjaldt det, at det var en dyd, at tøjet var lappet *pænt*, og at det var rent.

Boligforholdene for landarbejderne, der søgte ind til de store byer, var ofte elendige. Lejlighederne var små, mange var fugtige, og de sanitære forhold var under al kritik. Men man skulle endog prise sig lykkelig, hvis man overhovedet fik en lejlighed. Store dele af boligbyggeriet lå i hænderne på bolighajer, hvis eneste formål med at opføre lejlighederne var at tjene penge.

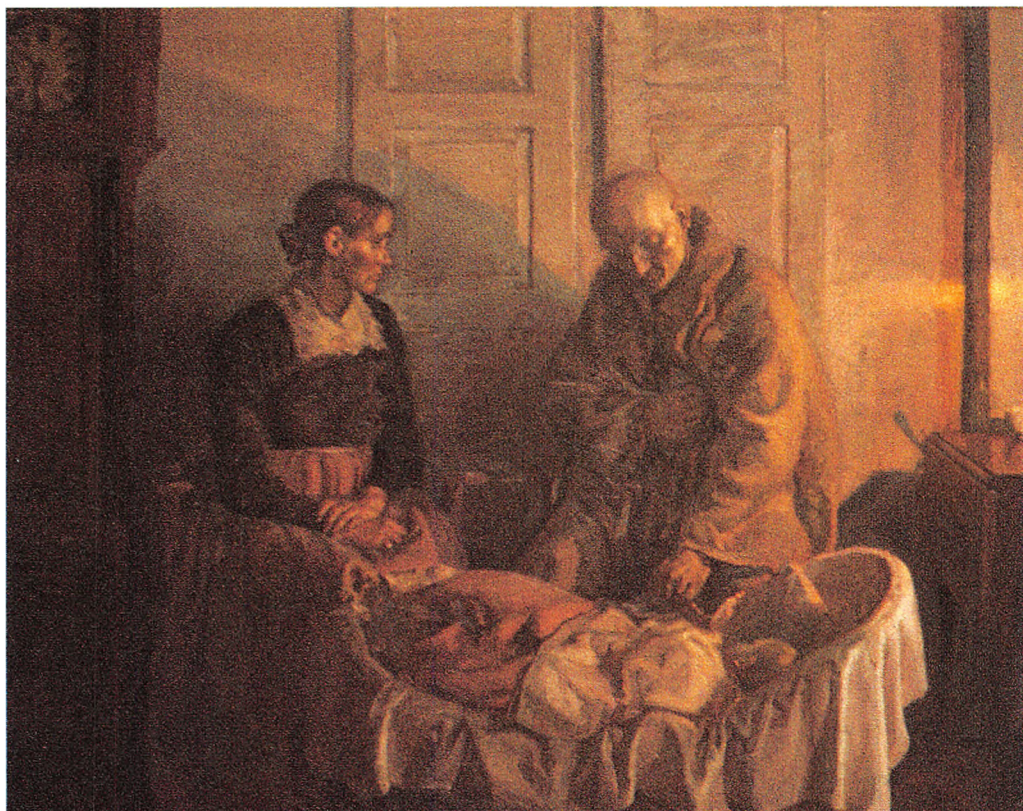
- a) Arbejderhjem 1880.
- b) Arbejderhjem 1910.

De kære børn

At tænke sig, at for hundrede år siden ville mange af de glade og raske børn, vi møder i dag, ikke have overlevet og blevet voksne. Børn er på én gang meget seje og utroligt sårbare. Prøv engang at fjerne blot hver tiende barn i en vuggestue i dag, så har man et indtryk af hvor brutalt livet var omkring århundredskiftet, hvor 11,1 % af de le-

vendefødte børn døde i deres første leveår. Når en smitsom sygdom hærgede, var spædbørn og de lidt ældre børn blandt de første ofre. Mere alvorligt for børnene var nok den generelt ringe hygiejne og et liv på eller nær sultegrænsen for størstedelen af befolkningen. Og her viser børnenes sejhed sig. Godt nok døde de svageste, men set

Døden og moderen. Børnedødeligheden ramte de fleste arbejderfamilier hårdt.

med vor tids øjne er det nærmest et under, at så mange overlevede.

Dødeligheden var størst i København. I årene 1875-79 døde en tredjedel af byens levendefødte børn mellem 0 og 5 år mod kun 18 % på landet!

En læge, Th. Sørensen, der netop i disse år lavede en undersøgelse af den stærkt øgede børnedødelighed, fremhævede at den øgede dødsrisiko i København – der i øvrigt gjaldt alle aldersklasser – skyldtes den stadigt stigende forurening fra industrien og husholdningerne. Der var mangel på lys og ren luft i de tætte boligkvarterer, og drikkevandet stammede fra forurenede grunde.

Smitsomme sygdomme havde alt for gode muligheder for at brede sig i disse omgivelser, og beboerne var modtagelige ofre. Samtidig med det dårlige fysiske miljø fik de fleste arbejdere nemlig fra barnsben en kost med meget ringe ernæringsværdi.

Et fundament i børnekosten var mælken, men modernmælken slog ikke altid til, og erstatningsprodukterne var som oftest underlødige. Selv komælk var på den tid en stadig smittekilde, idet tuberkuløse malkepiger videregav smitten gennem den nymalkede mælk. Også tyfusbakterier trivedes i mælken, da de uhygiejniske forhold under produktion og transport fra land til by gav dem gode vækstmuligheder. Endelig kunne det til tider være temmelig vanskeligt overhovedet at skaffe mælk til børnene både på landet og i byerne, især i forårsmånederne. Mælk til salg var et overskudsprodukt, og i dårlige år for landbruget kunne det knibe for kørerne at producere mælk på den ringe kost man bød dem.

Til eksempel var det først, da der opstod problemer for eksporten af le-

vende kreaturer til Tyskland omkring 1880-82, at bønderne i det sydvestlige Jylland overhovedet begyndte at interessere sig for mælkeproduktion og smørfremstilling.

Generelt var disse årtier dog også kendetegnet af en stigende mælkeproduktion takket være forbedrede fodertyper og driftsmetoder i landbruget. Hygiejnen kom også med de nye andelsmejerier (fra 1880'erne) i højsædet, og dansk landbrug fik snart ude i verdenen et godt ry for sin høje standard.

Men først i 1897, da formanden for Dansk Arbejdsmandsforbund, M. C. Lyngsie, tog initiativ til oprettelsen af Mælkeriet Enigheden, kom Københavns mælkeforsyning ind i nogle rammer, der kunne sikre det arbejdende folk en stabil strøm af ordentlige mejeriprodukter til rimelige priser.

Børnearbejde

Børn skal kende til arbejde, – og gøre deres del i hverdagen. Det er et udsagn, som for de fleste i dag har stor rimelighed. Men alligevel ikke forstået strengere, end at børnene stadigvæk skal have tid til at lege, lære og gå i skole. Det ligger os fjernt at forestille os børns arbejdskraft som livsnødvendig for hele familiens eksistens, og dermed sat langt højere end skole, trivsel og helbred. Et overgreb mod børns rettigheder i vore dages samfund. Ja vist, netop *i dag*. Men for blot en generation eller to siden var det en hård realitet for det arbejdende folks børn. Først i vor tid har der samfundsøkonomisk været overskud til at alle børn – riges som fattiges – kan få en menne-skeværdig barndom.

Børn har historisk set altid været arbejdskraft, så snart de var store nok til at udføre et givet stykke arbejde. Da næsten alle børn indtil forrige århundrede boede på landet, faldt deres arbejdsopgaver i tråd med resten af familiens. Små drenge og piger i 6-7 års alderen passede familiens eller andres kreaturer. Når lillepigen blev et par år ældre, fik hun sine opgaver i huset og stalden, og alle børn kom i marken i høsten – her var brug for alles arbejdskraft.

I de fleste hjem måtte børnene ud og tjene hos fremmede, så snart de var store nok. Den løn, der blev betalt var i mange tilfælde kun kost, logi og lidt beklædning. Men på den anden side var det nok, da barnet hermed ved hjælp af sin arbejdskraft dækkede sine egne behov til at opretholde livet og fritog sin familie fra denne byrde. Var

der ydermere tale om et mindre beløb, understregede det kun, hvor vigtig for en almindelig familie – ikke kun hos de fattige – et barns arbejdskraft var for helheden. Heri ligger også kerneproblemet i opfattelsen af børn som arbejdskraft: De kunne faktisk ikke undværes!

Den mest grove udnyttelse af børn – som arbejdskraft – fandt dog sted i byernes tidligste industrier. I den simple industriproduktion, som rigtig blev sat i system i 1870' og 80'erne på cikoriefabrikker, tændstiksfabrikker, tobaksfabrikker, glasværker, sukkervareindustrier, trykkerier osv.

Enkelte børn startede deres industriarbejderkarriere allerede som 6-7 årige, og for helbredet blev resultatet fatalt. Men der skulle lig på bordet, før det omgivende samfund vågnede op. Børnene døde i en tidlig alder af de

Kørsel med stude: Til alle tider har børn i landbrugssamfundets nedre lag måttet hjælpe med at skaffe familien føden.

Landarbejderfamiliens kår var helt op til vor tid dårligere end bybørns, ikke mindst hvad angår skolegang.

Knipleskolen: En af børnenes hårde arbejdspladser. De var udbredt i Sønderjylland.

sygdomme de pådrog sig, for eksempel ved støv i lungerne eller »blot« ved almindelig udmattelse. Selv ikke arbejderbørn kan arbejde 10 timer om dagen og samtidig passe deres skole. Og da slet ikke på datidens gængse arbejderkost af kaffe og gammelt brød – det var simpelthen mord!

I maj 1873 vedtog Rigsdagen en lov, som skulle beskytte de børn og unge mennesker, som arbejdede i fabrikkerne og på fabriksmæssige virksomheder. Ingen børn under 10 år måtte arbejde i fabrikker, og 10-14-årige kun i 6½ time inklusive ½ times hvilepause. Børns arbejdstid skulle lægges mellem kl. 6 og kl. 20. For de 14 til 18-årige gjaldt en 12 timers arbejdsdag inkl. to timers middagspause, og arbejdsdagen var tidligst fra kl. 5 til senest kl. 21. Når en arbejdsgiver ansatte et barn i sin virksomhed, skulle han fremover se

både dåbs- og lægeattest. Det sidste var for at garantere, at barnet var stærkt nok til at påtage sig det tilbudte arbejde. Det forhindrede selvfølgelig ikke barnets helbred i at blive nedbrudt af arbejdsmiljøet; men det var heller ikke formålet med ordningen. I de usunde – eller direkte giftige – arbejdsmiljøer delte børn og voksne vilkår.

I samtiden vidste man faktisk godt, at tobaksarbejdere døde i en tidligere alder end andre arbejdere, og at det som regel var af lungesygdomme. Men alt arbejde havde sin pris – og man skulle bare være glad for at have et job, også selvom man var barn! Det væsentlige var, at nogen ville være så gode at skabe arbejdspladser; det var underordnet, at nogen døde af arbejdet...

I loven var der også en forpligtelse

for arbejdsgiveren til at sørge for, at børnenes skolegang ikke blev forstyrret af erhvervsarbejdet. Derfor kom børnene tit til at arbejde i en form for skiftehold. Var man i skole om formiddagen, mødte man på arbejde om eftermiddagen, og omvendt. At der for de fleste børn derfor ikke var regnet med tid til spise- og hvilepauser mellem skole og job, så de voksne stort på. For mange børn syntes dagen hovedsageligt at være gået i rask løb, så skolen nærmest blev et velkomment hvilested med varme og lidt tiltrængt søvn. Lærdom kunne det blive småt med, hvis læreren ikke jævnlige vækkede dem med et par velanbragte lussinger og krav om opmærksomhed.

Strejkende børn!

Men til tider kunne det blive nok, selv for disse små arbejdsheste. Én ting var, at de skulle arbejde, så blodet sprang fra deres små hænder, men en anden var, at de så ville have en rimelig betaling. Således strejkede børnearbejderne, for eksempel i Randers i 1898, for en lønforhøjelse på 25 øre pr. dag; – de fik normalt 1,50 kr. Deres arbejdsgiver var en tobaksfabrikant, en branche hvori der var et stort antal børnearbejdere.

Men strejken mislykkedes, drengene måtte hurtigt give op af to grunde. Dels fremsatte fabrikanten trusler om at ansætte andre børn i stedet – billig arbejdskraft var der nok af, dels – og det var det vigtigste – på grund af forældrenes pres. De små hjem kunne simpelthen ikke tåle at mangle børnenes indtægter.

Børnene gjorde ikke oprør mod deres leve- og arbejdsvilkår, derimod øn-

skede de deres arbejdskraft bedre betalt. For børnene opfattedes det som en naturlig del af deres liv, at også de skulle tjene penge til livets ophold. Det var nærmest skolen, der var et fremmed element i børnenes tilværelse.

På deres 10 års fødselsdag stillede de på fabrikkerne og spurgte om job; – det lå i opdragelsen af arbejderklassens børn. Samtidig gjorde den voksende faglige organisering af de voksne arbejdere indtryk på arbejderbørnene. De så, at sammenhold og solidaritet kunne give tiltrængte forbedringer. De måtte dog – ligesom mange voksne arbejdere – drage den lære, at sammenhold kan brydes, hvis presset er kraftigt nok og kæden har svage led.

Det arbejdende folks børn tabte deres betydning som arbejdskraft for industrien i løbet af de første årtier af vort århundrede. Kravene til arbejderne viden og uddannelse blev større, og de enkelte funktioner i fremstillingsprocessen, der kunne varetages af børn, blev oftest overtaget af maskiner. Denne udvikling gjorde det også nemmere for lovgiverne at regulere børnearbejdet, i og med de økonomiske interesser i at bruge børnearbejde var mindsket. Det er jo altid sådan i et kapitalistisk samfund, at al lovgivningen udformes under hensyn til kapitalinteresserne.

I 1901 kunne man således hæve aldersgrænsen for børn i fabrikker til 12 år, og fra 1913, da børnearbejdet næsten var uden betydning for større virksomheder, skulle børnene være udskrevet af skolen efter endt skolegang. I landbruget måtte børn under 10 år ikke fremover arbejde med landbrugsmaskiner. Børnene havde tabt deres værdi som den billigste arbejdskraft i

forhold til maskinerne. Til gengæld var maskinerne med til at vinde børnene en mere menneskeværdig og børnevænlige tilværelse. ...

Mælkedreng, bybud og chancen for en læreplads

Desværre for den allerstørste gruppe af børnearbejdere var de slet ikke omfattet af disse beskyttende love. Det var nemlig de mange børn, som tjente i landbruget, og ikke mindst de utallige som havde et byjob. Det var drenge og piger, som var håndlangere for hånd-

Smededreng.

værkere, havde en budtjans for små værksteder, var bude i forretninger og på kontorer. Mælkedrengene klarede deres arbejde inden de mødte i skolen, hvor de sammen med bagerdrengen, skopudserne og budpigerne forsøgte at holde sig vågne. Alle disse børn blev der ikke krævet lægeattest for, deres arbejdstid blev ikke reguleret og den behandling, de fik på deres budplads, var der ingen der blandede sig i. Til tider end ikke forældrene, da datidens tone var hård, – også over for børn og unge.

Ris, slag, øretæver, prygl og tæv som straf af børn og unge var alment accepteret, lige fra straffelovgivningen til populære børnebøger. På andelsmejeriet brugte mejeribestyrelsen sin livrem, når de unge mejerister ikke kom hurtigt nok ud af sengene om morgenen ved 3-4-tiden. Hos bagermesteren vankede der tærsk med det store piskeris, når man kom for sent. I købmandsbu-tikken var der øretæver, når budbet havde glemt nogle varer til en kunde. Børn og unge kunne blive gule og blå, før de havde lært deres job, hvis de overhovedet kunne holde så længe. Men forude vinkede *måske* en læreplads eller et job ...

Til trods for, at dette var det almindeligste, så var der også begyndt at lyde andre toner omkring den rette behandling af børn. En af de mest succesfulde i arbejdet på at forbedre børns vilkår var den socialdemokratiske politiker Peter Sabroe (1867-1913). Han beviste over for sine folketingskolleger, hvor mishandlede børnene blev. Både i ord og i handling førte han en sej, til tider næsten ensom kamp mod børnemishandling. Desværre for børnene blev Sabroe dræbt ved en togulykke og derved mistede børnesagen

en af sine varmeste fortalere i en ellers børnefjendsk tid.

Andre var heldigvis også rede til at gå på barrikaderne for børnenes skyld. Blandt lærere og læger fandt mange ved selvsyn og støttet af saglige undersøgelser, at den kraftige rovdrift på børn med både arbejde og skolegang hæmmede ungerens udvikling. Langsomt vandt deres synspunkter frem, og skolerne skærpede kontrollen med elevernes erhvervsarbejde. En landmand fik sværere ved kun at betale en bod, når han holdt tjenestedrengen hjemme ved arbejdet. I almindelighed var der også en stigende forståelse i den bedre stillede del af befolkningen for, at uddannelse var af betydning, hvis arbejdskraften skulle være anvendelig. Efterhånden som arbejderens realløn blev bedre, kom det også til at betyde, at børnenes arbejdsindtægter ikke var livsnødvendige for arbejderfamiliernes overlevelse. Dog arbejdede de fleste lidt større arbejderbørn endnu i 30'erne nogle timer enten før eller efter skoletid. Der kunne stadig være god brug for deres indtægter i familien ...

Skolen for folket

Er der tre begreber, som indtil 1970'erne var tæt forbundne med hinanden i hvad man ville have troet for al evighed, så var det Skolen – Kirken – Staten. Staten gav lovene for skolen, og skolen var pr. tradition en formidler af stats-kristendommen – folkekirkens. Netop ordet tradition er det mest dækkende for forholdet mellem skole og kirke. Blandt kirkens folk har man altid fundet personer, der formidlede ny viden og gammel lærdom. Ganske vist var den katolske kirkes tidligste ud-

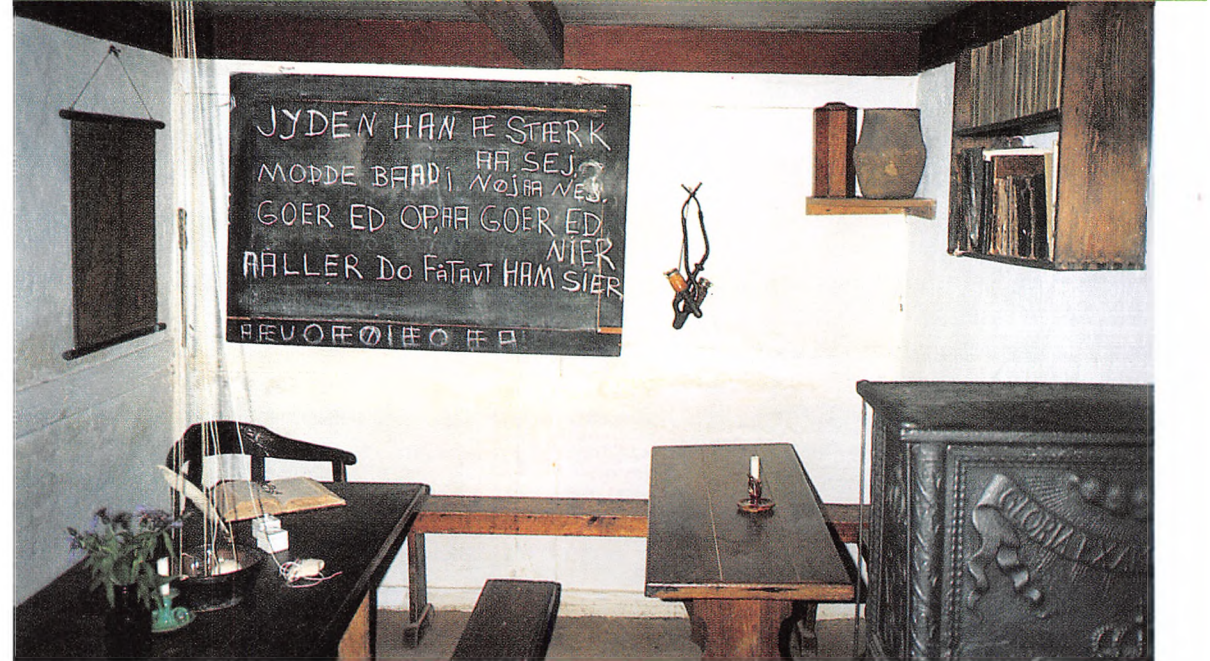
dannelsescentre, ved domkirkerne, beregnet til at uddanne nye folk til kirkens egen tjeneste og gavn. Men ikke alle eleverne gik kirkevejen, og op igennem århundrederne bredte læse- og skrivekundskaberne sig som ringe i vandet rundt om i samfundet. Kirken og dens folk holdt dog fortsat kundskab og undervisning i et jerngreb, som faktisk først fuldstændigt er blevet brudt i vor egen tid.

I kølvandet på reformationsbegivenhederne i Danmark i 1520'erne og -30'erne, kom også den første lovgivning fra statsmagten vedrørende skolegang. Den afgørende skolelov blev kirkeordinansen af 1537.

Som navnet siger var det en kirkelov, og med den sikredes, at skole og kirke fortsat var et uadskilleligt hele. Børnene skulle i skolerne, der for første gang sigtede mod at nå alle, fordi de skulle lære at blive gudsfrygtige borgere. De skulle lære Luthers katekismus. Det vil sige hans udlægning af bibelens ord, og dermed også læsning og skrivning. Kirkens lokale folk blev ansvarlige for undervisningen; fra degn til biskop. Men én ting var teori, en anden praksis. Systemet virkede ikke, og kun de børn, det vil sige drenge, som opnåede at komme i byernes latinskoler, fik en ordentlig undervisning. Med manglen på anvendelige lærere, den lange afstand til kirker, hvor der foregik en rimelig belæring, fik landbefolkningens børn ikke noget særlig godt kendskab til Luthers katekismus endsige til læsning og skrivning.

Ryterskolerne

Egentlige skoler på landet fik man først med Frederik IVs rytterskoler,

Grundstenen til folkeskolen

Først med skoleloven i 1814 fik alle børn – uanset status og køn – ret til, og mulighed for, at modtage gratis undervisning. Fundamentet for det, vi i dag kalder folkeskolen, blev hermed lagt. Det offentlige påtog sig i vid udstrækning den økonomiske byrde for undervisningssystemet.

Kun en lille privilegeret gruppe af børn fra velhavende hjem fik i det følgende århundrede privat undervisning i hjemmet, og en lidt større gruppe fra både over- og mellemklassehjem gik i privat betalings-skole. Men nu skulle det arbejdende folks børn have en tilstrækkelig undervisning i læsning, skrivning, regning og ikke mindst – stadigvæk – i religion. For også i den nye lov var det kirkens folk, der skulle stå som garant for undervisningens indhold og kvalitet. I den lokale skolekommission var præsten »født« formand, og heri virkede han sammen med sognets rigeste og »bedste« mænd som statens forlængede arm. De sidstnævnte herrers medvirken var endvidere af væsentlig betydning, når man ser på den økonomiske sammenhæng.

Igenem 1800-tallet steg den lokale indflydelse på mange områder, også skolens. Det blev sognets egne bønder, som af egne skatte kroner skulle sætte prisen på undervisning og hermed også bestemme standarden. At de rigeste bønders og godsejerens børn slet ikke selv gik i landsbyskolerne, siger måske noget væsentligt om, hvordan overklassen, der bevilgede pengene, mente folkets skole kunne nøjes med at være!

Der skulle nu gå næsten hundrede år før skolen igen blev ændret radikalt, nemlig med skolereformen af 1903.

I det forløbne århundrede var der

selvfølgelig sket en udvikling – kapitalismen og industristaten havde meldt sin ankomst. Der blev undervist i nye fag som geografi og historie. Timetallet var steget, først og fremmest i byskolerne. De stadigt voksende byer krævede mange ny og større skoler, skoler til mange hundrede børn ad gangen. Som undervisningstilbud efter folkeskolen var der nu kommet tekniske skoler og handelsskoler, som en del af en faglig uddannelse. Endvidere var der nu også en spirende voksenundervisning i aften- og søndagsskoler. Arbejdernes Oplysningsforbund (AOF), blev dog først oprettet efter en beslutning på Socialdemokratiets Odensekongres i 1923.

Skolelærer i byskole.

En højere uddannelse?

Alt dette til trods var den grundlæggende gang i skolens virke stadigvæk den samme. Børnene fik fra omkring syvårsalderen, til de nåede konfirmationsalderen, som 13-14 årige, undervisning enten formiddag/eftermiddag eller hver anden dag, alt afhængig af hvor i landet skolen lå. Når børnene havde afsluttet dette skoleforløb, var den fase i deres liv, som hed lærdom og tilegnelse af boglig viden, afsluttet for bestandig; der var ingen naturlig boglig overbygning på folkeskolen af 1814.

En højere uddannelse var forbeholdt overklassen og den højere middelstand af den simple grund, at det kostede penge. For at få en studentereksamen måtte børnene på latinskole, betalingskoler uden nogen som helst forbindelse med folkeskolen. I løbet af århundredet vinder en form for mellemeksamen frem – præliminæreksamen, senere realeksamen – som er tilpasset det blomstrende erhvervsliv og den voksende offentlige administration. På disse områder havde man ikke brug for græsk og latin, men derimod nutidens sprog og matematik. Men som med studentereksamenen, så kostede denne eksamen også penge og var dermed så godt som udelukket for det arbejdende folks børn.

Men tilbage til skolereformen af 1903. For her lykkedes det for første gang, at skabe en enhedsskole. Folkeskolens 7 årige skolegang blev bevaret, men hvor man lokalt ønskede det, kunne man oprette eller overtage de private mellemskoler, og børn fra folkeskolens 5. klasser kunne så herefter fortsætte, enten de to sidste år i folkeskole eller gå fire år mere, nu i mellem-skolen, og herefter tage en realeksa-

men. Toppen på kransekagen blev, at der efter realeksamen blev mulighed for, hvis evner og økonomien ellers var til det, at komme på gymnasiet og herfra tage en studentereksamen. Tingene hang nu sammen, men eksamener blev stadigvæk ikke hvermands barns eje.

Først og fremmest blev mellemskolen og gymnasierne fortsat forbeholdt byerne. Landbobørn var i al overvejende grad henvist til den samme 7-årige skolegang som før loven. Vejen til nærmeste højere skole var både for lang og for tidskrævende, tid som børnene kunne bruge »mere fornuftigt« på arbejde i markerne eller i stalden. Børnene var nemlig som tidligere nævnt en væsentlig del af familiens samlede arbejdskraft.

Dybest set var problemet det samme i byerne. Her måtte børnene også arbejde for føden. En arbejderfamilie kunne dårligt afse kost og logi til et voksent familiemedlem, der bare passede sin skole, end ikke selvom han tjente lidt efter skoletid. Når man var konfirmeret, var man voksen på arbejdsmarkedet, og fik til dels også løn derefter. Det var altså ikke kun et spørgsmål om eventuelle skolepenge og deres størrelse, men også om den tabte arbejdsfortjeneste.

Alt dette til trods betød 1903-reformen dog, at et voksende antal af den samlede danske befolkning fik en bedre uddannelse, og at de lavere socialklassers børn i stigende grad fik deres gang i de lærde skoler.

Aldersomsforsorg. For arbejderbevægelsen var et af de centrale punkter en tryk alderdom.

a) Heiligen Geist, Lübeck. b) Arbejdernes alderdomshjem, Viborg. c) Sundparken.

Befolkningsbevægelser

Vandringen fra land til by

I begyndelsen af 1860'erne fik mange københavnske etageejendomme op-hængt adressetavler lige inden for gadedøren. En by, som i 6-700 år havde klaret sig uden, måtte nu gribe til denne udvej, fordi det ikke længere var nok at spørge sig vej. Hvad var sket, siden folk ikke længere kendte naboer og genboer så godt, at de kunne vise besøgende vej?

I 1795 havde København haft under 100.000 indbyggere, et par tusind heste, omkring 1400 køer og et ukendt antal svin og fjerkræ. Men igennem hele 1700-tallet havde byen været præget af en tilvandring fra landdistrikterne og købstæderne. Det gjorde, at den betydeligt højere dødelighed i de danske byer ikke forhindrede, at de fortsat rummede $\frac{1}{3}$ af Danmarks samlede befolkning. Ganske vist overgik vandringerne ude på landet, mellem sognene, og fra egn til egn, ganske vandringen fra land til by, men fortætningen af mennesker i og omkring København var helt enestående.

Ved folketællingen i 1801 havde kun 5 provinsbyer haft over 4.000 indbyggere, nemlig (efter størrelse) Odense, Ålborg, Helsingør, Randers og endelig Århus, der lige kom op på 4.102 indbyggere. Hvorimod København altså var ca. 25 gange større!

Derfor betød det også mindre, at byens andel i landets befolkning helt frem til slutningen af 1850'erne kun lå

på 9-10 %, hvorimod nogle provinsbyer var inde i en kraftig vækst. Til eksempel blev byer som Odense og Århus tre gange så store frem til 1870, og en by som Horsens voksede fra 2.396 indbyggere i 1801 til 10.501!

I København boede der i 1840 omkring 123.000 mennesker, men i 1880 det dobbelte, nemlig over 246.000! En undersøgelse fra midten af 1880'erne afslørede, at næsten halvdelen af byens indbyggere var tilflyttere. Den stigning i hovedstadens andel af landets samlede befolkning, der kunne iagttages fra begyndelsen af 1860'erne, var simpelt hen accelerationen af denne udvikling. Flere og flere tilflyttere fik byens indbyggertal til at stige så hurtigt, at der blev for mange nye ansigter i de fleste kvarterer. Da den hastigt voksende befolkning ydermere var domineret af småkårsfolk, der på grund af pengenød tit flyttede meget rundt, brød det gamle system sammen. Ingen i gaden kunne længere nå at lære alle at kende, før mange var flyttet ud, og nye var flyttet ind.

Adressetavlerne i etageejendommenes opgange blev derfor den nye tids løsning på dette problem. Men samtidig kan de også ses som et af symbolerne på den fremstormende industrikapitalismes fremmedgørelse af den arbejdende befolkning.

Udvandring og gæstarbejdere

Ændringerne inden for landbruget medførte, at mange blev overflødige. For dem var der to muligheder, enten at tage ind til fabrikkerne i byerne eller at udvandre. Mange valgte at emigrere til

Amerika for at skabe sig bedre kår dér.

Langt det største antal af dem, der udvandrede, var jordløse landbrugere, der ingen mulighed havde for at få deres egen jord i Danmark. De fleste udvandring havde rod i de sociale pro-

Udvandrere.

blemer i Danmark. Hertil skal lægges politiske flygtninge fra Sønderjylland, der var blevet besat af tyskerne i 1864.

Udvandringens størrelse, 285.000 ud af 2½ million indbyggere i perioden 1868-1914, afslører, hvor alvorlige de sociale forhold var. Byerne var ikke i stand til at opsuge hele den ledige arbejdsstyrke.

Paradoksalt nok fandt der i samme periode en indvandring sted. De sociale vilkår i Sverige var langt ringere end i Danmark, hvorfor mange svenskere tog hertil. Denne situation udnyttede de danske arbejdsgivere, idet de brugte dem som billig arbejdskraft.

Omkring århundredskiftet stoppede denne trafik, dels blev forholdene bedre i Sverige, og dels indledte Arbejdsmandsforbundet i Danmark et samarbejde med forbundet i Sverige.

Polakkerne

Langt mere fremmede virkede de polske landarbejdere, som i årtierne omkring århundredskiftet dukkede op på danske godser og bøndergårde, specielt i Østdanmark.

Baggrunden for dette fænomen er et lærestykke i kapitalismens sjakren med arbejdspladser. Eftersom dansk landbrug i sidste halvdel af forrige århundrede i stigende grad blev underkastet kapitalens ubønhørlige krav om rentabilitet, betød dårlige kornpriser omlægning til andre, mere rentable afgrøder.

Især på Lolland-Falster blev den nye, dominerende afgrøde sukkerroen. Sukkerfabrikker blev oprettet i Nakskov og Nykøbing i begyndelsen af 1880'erne, og til eksempel anlagdes til Nakskov Sukkerfabrik hestedrevne

smalsporsbaner og der opførtes 6 saftstationer. Da sukkerfabrikkerne generelt førte en lavprispolitik på taksterne for sukkerroetransporten, blev mange bønder interesseret i kontraktavlen af sukkerroer.

Hvad alt dette kom til at betyde for landarbejderklassen i denne del af landet, var ganske underordnet kravet om profit. Men da roerne kun gav arbejde en del af året, tvang det faktisk mange danske landarbejdere væk fra øerne. En del udvandrede til Amerika, som tidligere nævnt.

Den nye landbrugsproduktion krævede megen arbejdskraft i roesæsonen (kampagnen), der varede ca. 3 måneder af året. Så arbejdsgivernes ønske om arbejdskraftens frie bevægelighed var åbenbar. I 1893 udvidede man bru-

gen af sæsonarbejdere fra danske og svenske, til også at omfatte polske. I Tyskland havde man i årevis importeret i hundredetusindevis af polakker til de store godser, blandt andet i Sachsen. Nu skulle danske kapitalister gøre dem kunsten efter, og snart anvendtes polske sæsonarbejdere også i kvægbrug, ved teglværker og til tørveskæring. Det var sukkerfabrikkerne, som i -93 havde taget kontakt med et tysk fæstekontor, der så fremskaffede grupper af polske roepiger, hver gruppe som regel ledet af en polsktalende tysker, en såkaldt »aufseher«. Da de kom til landet blev de indkvarteret i såkaldte »polakkaserner«, der samme vinter i hast var blevet opført til formålet. Herfra drog de så ud til kontraktavlerne og passede de marker, som var beplantet

Høstarbejdere.

Krambod.

med sukkerroer. Da denne ordning gav anledning til en del utilfredshed, gik man fra det følgende år over til den ordning, at landmændene selv ansatte aufsehene og arbejdere.

Hvorledes man i arbejdsgiver-kredse betragtede disse mennesker, der blev fragtet rundt i Europa, ses måske bedst af følgende annonce:

Galiziske Malkepiger

Foreningen for Tilvejebringelse af Arbejdskraft for Landbruget kan til November levere Piger og Drengene til Malkning, samt Karle.

Finske Malkepiger kan ogsaa leveres.

Bemærk. D'Hrr. Landmænd gøres opmærksomme paa, at jeg fra »Das Staats- und Amtliche Bureau« i Østrig fra Aaret 1906 har overtaget *Eneleveringen* af saavel galizisk Tyende som Markarbejdere for Danmark, og bedes d'Hrr. Landmænd gøre deres Fører eller Aufseher opmærksom paa Ovenstaaende, da disse ikke kan faa galiziske Folk uden ved Henvendelse til Undertegnede ...«

Monopoliseringen af »galizisk tyende og markarbejdere« var et resultat af det dårlige ry, danske landmænd hurtigt havde skabt sig i Østrig. Mange

af de polakker, som havde taget sæsonarbejde i Danmark, kom nemlig fra de flygtningelejre, som var oprettet til de østrigsk-polske flygtninge fra Galizien. Selv når man kom fra en flygtningelejr, var der åbenbart grund til at klage over behandlingen hos danske bønder og godsejere!

I hvert fald blev klagerne taget alvorligt af de østrigske myndigheder, og i 1904 blev der vedtaget en beskyttelseslovgivning, der skulle modvirke udbygningen. Fra 1905 skulle arbejdskontrakterne udformes efter retningslinjerne i den nye lov og være godkendt af et anerkendt anvisningskontor.

Her i landet kom der først en lignende lovgivning i 1908. Selvom denne lov (Nr. 229 af 21/8 1908) omfattede udenlandske sæsonarbejdere generelt, fik den hurtigt øgenavnet »Polakloven«, indtil den i april 1912 afløstes af en ny lov om anvendelse af udenlandske arbejdere. Fra dennes indledende paragraf kan et par linjer tjene til at belyse arten af det arbejde, man også satte de polske piger til:

»... for saa vidt det paagældende Arbejde er knyttet til Landbrug, Skovbrug, Havebrug, Teglværk, Tørveskær, Rørskær, Grus-, Ler-, og Mergelgravning, Stensamling m.v.«.

Socialdemokratiet og fagbevægelsen i Danmark søgte at modvirke den klare løntryknings-strategi, som lå i sæsonarbejder-importen. Med »Polakloven« i 1908 fik man gennemtvunget, at de udenlandske kontraktarbejdere fik bedre og mere betryggende forhold end i de fleste andre »importlande« i Europa. Men først omkring 1914-15, hvor der nu var 13-14.000 sæsonarbejdere, og hvor mange blev hængende i Danmark på grund af 1. verdenskrig, søgte man at organisere polakkerne.

Få år efter, nemlig i 1920, kunne Landarbejderforbundet notere sig den store sejr, at polakkerne fremover skulle have samme løn som deres danske kammerater. Polakkerne kunne ikke længere bruges som løntrykkere.

I 1929 betød stigningen i arbejdsløsheden, at den socialdemokratiske regering stoppede anvendelsen af polske sæsonarbejdere. Hermed sluttede et mærkeligt kapitel i historien om den arbejdende landbefolknings møde med det kapitalistiske landbrug. Tilbage var mellem 3000 og 4000 polakker, hvoraf $\frac{1}{3}$ var mænd, der helst giftede sig med de polske kvinder. Derfor kan det meget vel være rigtigt, når ældre landmænd påstår, at der i trediverne blev talt polsk i de fleste større sjællandske kostalde ...

*Detailforretning:
Indkøbsvanerne har ændret sig
gennem århundreder fra
kramboden til de moderne
supermarkeder.*

Arbejdsløshed og krig

Da Thorvald Stauning i 1910 blev valgt til forretningsfører for Socialdemokratiet, havde ingen forventet, at man derved valgte århundredets mest markante statsminister. Med Stauning valgte Socialdemokratiet at tage afstand fra den revolutionære linje. Dette indebar en afstandtagen til det kommunistiske styre i USSR og ikke mindst en støtte til det tyske socialdemokratis kamp imod bølgen af opstande i Tyskland.

Socialdemokratiets stemmeandel voksede støt og i 1924-26 dannede

Stauning en mindretalsregering, hvori landets første kvindelige minister, Nina Bang sad. Hermed var det for første gang repræsentanter for det arbejdende folk, der havde ledelsen af landets styre.

Efter en kort periode med en reaktionær venstreregering, overtog Socialdemokratiet og Det radikale Venstre regeringen.

Denne koalition holdt frem til 2. verdenskrig.

For det arbejdende folk vil arbejdsløsheden i 30'erne altid blive husket

Den første arbejderregering 1924.

med frygt. Følgerne af den amerikanske børss' sammenbrud i 1929 rullede i begyndelsen af 30'erne ind over Europa. I 1932 var hver 3. arbejdsløs i Danmark, og i vinteren var arbejdsløshedsprocenten oppe på 42,8. Situationen var katastrofal. I Tyskland var følgerne af arbejdsløsheden en af faktorerne, som førte til at Adolf Hitler i 1933 kom til magten.

Noget sådant frygtede man også ville ske i Danmark. Men det lykkedes at holde sig fri både af nazismen og af stalinismen. Massearbejdsløsheden lammede nemlig ikke arbejderbevægelsen. Nu viste fordelene sig ved, at det arbejdende folk selv var kommet til magten.

Direkte over for arbejdsløsheden tog man en lang række initiativer, hvor vi den dag i dag har glæde af mange af resultaterne. Der kan blandt andet nævnes Lillebælts- og Storstrømsbroen. Men beskæftigelsesarbejderne spændte langt videre, lige fra at ansætte flere på Rigsarkivet til oprettelse af ungdomslejre.

At disse ting fik den ønskede effekt skyldtes ikke mindst samspillet mellem parti og fagbevægelse. Dette gjorde det muligt at føre en langsigtet økonomisk politik.

Men måske vigtigere end den direkte arbejdsløshedsbekæmpelse var reformerne. Det arbejdende folk var kommet til magten på et umuligt tidspunkt. Men ikke desto mindre skulle den øgede indflydelse anvendes til at ændre samfundet.

Antallet af reformer er stort, skolereform, ferielov, ældrepolitik o.s.v.. Men vigtigst var socialreformen i 1933. Efter den mistede man ikke længere sine rettigheder, når man modtog hjælp fra det offentlige. Sociale ydelser

var ikke længere almisser fra hattedamer, men en ret man kunne modtage, uden at man blev et andenrangsmenneske.

Ved siden af social- og finanspolitik blev der foretaget en målrettet indsats for at »opdrage« befolkningen. Oplysningsforbundene, og i særdeleshed arbejderbevægelsens eget AOF fik en oplomstringstid.

Ved siden af dette blev arbejderhøjskolerne centralt placeret i holdningskampen i 30'erne. En flittig gæsteforelæser i Roskilde var Stauning. Finansordføreren Hartvig Frisch afholdt »læssevis« af studiekredse i hjemmet. Her var temaerne kulturhistorie og kampen imod nazismen.

Ligeledes støttede og udvidede man bibliotekerne og styrkede kunst og kultur. Det arbejdende folk skulle også have del i disse tilbud, som tidligere havde været forbeholdt overklassen.

Vigtigt var udgivelsen af bøger. I 1912 åbnede arbejderbevægelsen sit eget forlag Fremad, som primært udgav »socialistiske skrifter«. Men i 30'erne var denne politik ændret. Der blev udgivet et stort antal skønlitterære værker til en billig penge og med interesse for det arbejdende folk.

Det tydeligste kendetegn for arbejderbevægelsen i denne tid var dens tiltro til sig selv. Alle var overbevist om, at fremtiden tilhørte det arbejdende folk. Danmark for Folket var ved at blive en realitet.

Arbejderbevægelsen spillede en meget stor rolle i de enkeltes dagligdag, ikke kun for de særlig bevidstgjorte, men for hele den brede befolkning. Dette kan ses på mange måder. Politisk ved den store tilslutning til Socialdemokratiet ved valgene, i dagligdagen på en masse andre punkter. Lad

os eksemplificere ved at tage en københavnsk arbejder. Han var typisk medlem af HB (Brugsen), som var socialdemokratisk styret. Han abonnere-
de på »Socialdemokraten«, var medlem af en socialdemokratiske sygekasse, stod i en socialdemokratisk fagforening og drak selvfølgelig Stjernen pilsner. Var han særligt bevidstgjort, ja så var han medlem af partiet.

Et væsentligt element for ham var de kooperative virksomheder. Brød købte han naturligvis fra »Arbejdernes Fællesbageri«, som i mange byer var det dominerende. Bøgerne, han læste, kom fra forlaget Fremad og så videre. Tanken bag de kooperative virksomheder var, at når arbejderne selv ejede virksomhederne, ville man få gode og billige varer.

Denne dagligdags kultur var ikke mindst af betydning i forholdet til nazismen. På et meget tidligt tidspunkt

Nødhjælpsarbejde: Et af 30'ernes store beskæftigelsesprojekter var byggeriet af Lillebæltsbroen.

Oprør: I Nakskov satte de sociale tilstande arbejdernes sind så meget i kog, at de sagde stop. Militæret blev sat ind mod dem.

søgte man fra arbejderbevægelsens side at dæmme op mod både fascismen og kommunismen. En væsentlig del af den politiske rolle, Socialdemokratiet fik i dagligdagen, var at værne demokratiet i hverdagen imod de totalitære systemer. Dette var ikke kun noget, der blev gjort på de bonede gulve. Igennem artikler og bøger, hvoraf »Pest over Europa« af Hartvig Frisch er den mest berømte, søgte man ved

siden af den direkte agitation at holde arbejderklassen fri af de totalitære systemer.

Socialdemokratiet holdt fast ved de beslutninger, der var truffet i begyndelsen af århundredet om at sige nej til revolutionen og ja til demokratiet. Ed. Bernstein havde klart formuleret en revisionistisk politik, som partiet holdt fast i. Resultaterne havde også vist, at man var nået langt med fem øres politikken – den havde gavnet den danske arbejder.

Udviklingen blev brat standset. Den 9. april 1940 angreb Nazityskland Danmark. Efter få timers demonstrativ kamp kapitulerede vi. Under indtryk af situationen blev der dannet en samlingsregering under Staunings ledelse og efter hans død i 1942 under Vilhelm Buhl.

Hermed startede den vanskeligste situation, der nogensinde har været for

dansk arbejderbevægelse. På den ene side havde man gennem 30'erne bekæmpet nazismen og dannet bolværk herimod. På den anden side var man nu tvunget til at få en samarbejdspolitik til at fungere. Når regeringen fik tysk kul, ja så skulle vi stille arbejdskraft til Tyskland. Administrationen af dette lå på fagforeningskontorerne, der måtte anvise medlemmerne arbejde i Tyskland.

Ved siden af dette havde man et kommunistisk parti, der på grund af Stalins alliance med Hitler frem til Tysklands angreb på Sovjet optrådte mere loyalt over for Tyskland end over for vestmagterne. Efter det tyske angreb på Sovjet imødekom regeringen en tysk anmodning om en grundlovsstridig internering af kommunisterne. I forbindelse med denne udviste dele af det danske politi en unødvendig nidkærhed. I perioden herefter fik DKP

en ledende rolle i modstandsbevægelsen.

I august 43 brød samarbejdspolitikken sammen. Magten gled mere og mere over til uofficielle kanaler, hvor Frihedsrådet var centralt placeret. Det lykkedes fagbevægelsen at bevare sit organisatoriske apparat ud over landet. Prisen for dette havde været et samarbejde, og gevinsten en vis beskyttelse af de danske lønmodtagere.

Men ikke desto mindre er det en kendsgerning, at det smukke billede, der ofte hives frem om besættelsen med sloganet: »Vi er alle i samme båd«, er noget vrøvl. Lønudviklingen var klart til ugunst for arbejderne. Varemangel var langt mere udtrykt på Vesterbro end i Gentofte-villaerne. I modstandsbevægelsen var det også primært arbejderklassen, der lagde ryg til kampen imod besættelsesmagten.

Arbejderbevægelsens holdning til modstandsbevægelsen var i begyndelsen skeptisk. Frygten var stor for, at tilfældige sabotageaktioner kunne øde-

lægge samarbejdspolitikken til skade for lønmodtagerne. Efter august 43 indledtes et tæt samarbejde med Frihedsrådet, som fortsattes efter befrielsen i 1945.

Besættelsen betød et voldsomt op-sving for den »danske folkekultur«. Alsang og algang er kun toppen af kransekagen. Møder – undervisning – sammenkomster fik en stor betydning for livet under besættelsen.

Ved siden af dette ændrede daglig-dagen sig. Varemangel og rationering var en kendsgerning ved siden af aflytning af BBC Radio. Hvis man ikke allerede i 30'erne havde lært at strække maden, sy tøj om, og i mange lokale miljøer at dele med og hjælpe hinanden, ja så lærte man det nu.

Men krigen blev heldigvis kortvarig. De fem år 1940-45 kan måske bedst betegnes som en parentes i det arbejdende folks historie, men parenteser er også »den vanskeligste situation, der nogensinde har været for dansk arbejderbevægelse«!

Arbejdsløshed: En af de måder, hvor arbejderklassen mærkede krigen hårdt var gennem arbejdsløsheden.

Forslag til videre læsning

Perioden 1850 til 1945 er præget af en total forandring i levevilkår og levemåde for størstedelen af danskerne. En virkelig tankevækkende og inspirerende bog om disse ændringer er Per Riismøllers: *Sultegrænsen* (1985). Bogen er skrevet som erindringer, men samtidig bruger husmandssønnen Riismøller sin faghistoriske uddannelse til at sætte fortiden ind i en større sammenhæng.

Efter denne appetitvækker kan man passende gå videre med Søren Mørchs: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*, hvor alt det traditionelle historiske stof omhandlende befolkningsforhold, styreform, politik osv., beskrives godt og underholdende. Vil man selv prøve at danne sig et indtryk af perioden, findes der to fine kildesamlinger, nemlig: *Arbejderkultur 1870-1924*, redigeret af Gunhild Agger og Anker Gemzøe, samt *Proletarliv*, redigeret af Per Juul Larsen og Ole Ravn.

Forandringen af arbejdsforholdene og dagliglivet på arbejdspladserne ved overgangen fra landbrugsland til industrialisation beskrives imponerende godt og grundigt af Georg Nørregaard i: *Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri, 1857-1899, fra 1943*. Vil man tage udgangspunkt i en enkelt plet på Danmarkskortet og følge forandringen dér, kan især to eksempler fremhæves. Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940, af Hans Chr. Johansen, Per Boje og Anders Monrad Møller (1983) er den ene, og Jørgen Burchardts: *Provinsindustri, Arbejdspladser på Faaborg-egnen de sidste 100 år*, (1984) den anden. Burchardts bog, der er illustreret med samtidige fotos, viser også hvorledes industrialismen forandrede byerne og deres forhold til det omkringliggende land.

Tema

Arbejds miljø

Mennesket har gennem årtusinder sat sit præg på naturen. Landskaber har ændret sig. I Danmark i f.eks. bronzealderen vandt bøgen stærkt frem på bekostning af egen på grund af det danske landbrug. I 1600-tallet gik egen endnu mere tilbage, denne gang på grund af rustningskapløbet med svenskerne. Sverigeskrigene krævede store mængder af egetømmer, ikke mindst til skibsbyggeriet.

Men også menneskeskabte ting har præget vor klode. Menneskehedens mest imponerende bygningsværk »Den kinesiske Mur«, som er på mere end 6000 km, blev opført af mere end 300.000 arbejdere op over bjergtoppe. Når man ser på denne mur i dag, fornemmer man klart hvilke lidelser den må have kostet det arbejdende folk i Kina. Det arbejdsmiljø, som de oplevede, må have været ganske forfærdeligt.

Umiddelbart vil man nok mene, at arbejdsmiljø er et begreb, der opstår med skabelsen af et egentligt arbejdsmarked i forrige århundrede. Men intet er mere forkert. Det er nemlig væsentligt at fastslå, at fordi et begreb ikke er erkendt, kan et fænomen godt eksistere. De græske kvinder erkendte ikke de var undertrykte, men alligevel må de betragtes som undertrykte. De

fattige i middelalderens København vidste intet om arbejdsløshed, men de vidste, at mangel på arbejde var noget man kunne dø af.

På samme måde forholder det sig med arbejdsmiljø. Det er et nyt begreb over et fænomen, der har eksisteret til alle tider. Forholdene i forbindelse med arbejdet har naturligvis altid spillet ind på det arbejdende folks liv. Arbejdsulykker som følge af uvidenhed eller udnyttelse af mennesker er ikke et fænomen, som alene hører hjemme i den industrialiserede verden. Nedslidning af mennesker kan vi følge til de ældste tider, men erkendelsen af, at det er noget som der kan og skal gøres noget ved, er anderledes nu.

Dette betyder ikke, at man ikke havde kendt sammenhængen mellem nedslidning af mennesker og arbejdet. For det havde man.

Arbejde kunne endog være en straf. Når slaver i det demokratiske Athen i oldtiden blev sendt i de attiske sølvminer, ja, så var det i realiteten en dødsstraf. Man kan fristes til at sammenligne med vor tids asbestarbejdere.

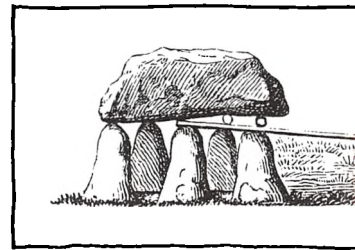
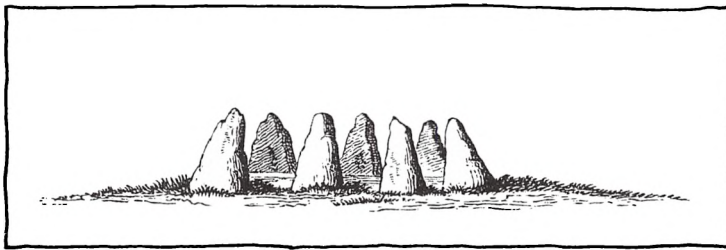
Samtidig med dette anerkendte man arbejdets nødvendighed for det enkelte individ. De romerske kejseres største bedrifter var måske deres »beskæftigelsesarbejder«. Antikhistorikeren K. Hopkins har beregnet, at der i perioder var over 150.000 beskæftiget i det kejserlige anlægsarbejde. Man valgte til tider bevidst at anvende arbejdskraft frem for teknologi.

Hos kejserbiografen Sueton har vi bevaret en lille historie fra kejser Vespasians tid. Da en ingeniør tilbød »at skaffe de store søjler op til Capitolium for en ubetydelig bekostning, tilbød han [kejseren] en ret betydelig belønning for hans tjeneste med den be-

Colosseum: Det største og mest berømte bygningsværk fra kejser Vespasians beskæftigelsesarbejder er Colosseum.

*Kroppen som redskab:
Kvindens tænder er
stærkt nedslidt p.g.a.
skindtygning.*

*Dyssebyggeri: Der
skulle slæbes store sten
og tonsvis af jord
sammen for at bygge
disse gravmonumenter
fra tidlig
bondestenalder.*

mærkning, at han [kejseren] måtte have lov til at give småfolk noget at bestille«. Historien viser flere ting. Anerkendelse af arbejdets nødvendighed, beskæftigelse som vigtigere end teknologi, og endelig at det er småfolk, der skulle have arbejde.

Det er dem, der arbejder; og det er dem, der bliver arbejdsløse, når teknologien vinder indpas. Arbejdet opfattedes som nedværdigende for ordentlige mennesker, men nødvendigt for underklassen.

Klassesamfundet og arbejdsmiljø

Arbejdsulykker og sygdom som følge

af arbejdslivet er således ingen nyhed. Det kan så friste til at stille spørgsmålet: Er det opslidende arbejdsmiljø en følge af klassesamfundets fremkomst eller er der tale om andre sammenhænge?

Som en naturlig følge af produktionsomlægningen (den varede mange hundrede år) fra jægersamfundet til bondestenalderen fulgte klassesamfundet. Vi er derfor nødt til at indlede med at undersøge »arbejdsmiljøet« i jægerstenalderen.

Det er selvsagt, at man ikke kan drage en sammenligning mellem denne og vort højteknologiske samfund, endsiges overføre vore begreber hertil. Men vi kan se på det skeletmateriale, som er

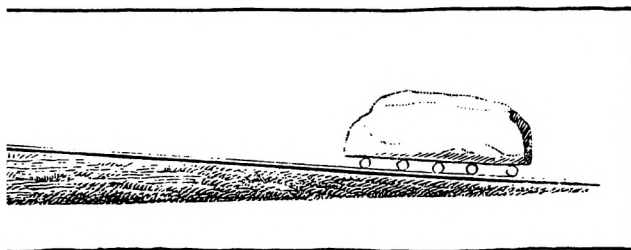
overleveret og er os bekendt, og herudfra vurdere arbejdsskader, levealder og almen sundhedstilstand.

Det resultat, vi får ved en sådan undersøgelse, er naturligvis ikke lig med arbejdsmiljøet i vor forstand, men det indeholder nogle væsentlige elementer heraf. Men også her er der vanskeligheder. Hovedparten af vort skeletmateriale stammer fra slutningen af jægerstenalderen, og vi kan faktisk næsten intet sige om menneskets liv før.

Ser vi på Ertebølletidens skeletter (slutningen af jægerstenalderen), så ser vi, at folk må have været relativt

arbejdsredskab ved blødgøring af skind.

Dette vil altså sige, at på trods af at vort kildemateriale er så tyndt til det klasseløse samfund, så kan vi konkludere, at der også dengang fandtes arbejdsskader. Men samtidig bør vi logisk nok fastslå, at disse arbejdsskader ikke hænger sammen med udbytning, men med et lavteknologisk samfunds overlevelsesmuligheder. Det er farligt at gå på jagt, det tunge bytte skal slæbes hjem til bopladsen o.s.v., uanset hvordan produktionssystemet er opbygget, men fordelingen af skaderne

sunde. Den gennemsnitlige højde for mænd er på omkring 170 og for kvinder omkring 153 cm. Dette antyder, at der i vækstperioden ikke har været egentlig hungersnød.

En relativ stor del af skeletterne har været angrebet af slidgigt primært i ryg og hofter. Dette hænger typisk sammen med at bære og slæbe på for tunge byrder.

En anden bemærkelsesværdig deformation ved skeletterne er tænderne. Caries optræder stort set ikke, men tænderne er slidt voldsomt, voldsommere end kosten betinger. Dette hænger sammen med det lavteknologiske samfund, der bruger kroppen som redskab. Tænderne er blevet brugt som

bliver forskellig fra det ene produktionssystem til det andet.

Men omvendt *må vi antage*, at i modsætning til det klassiske Grækenlands slavesamfund var der ingen, som sad »hjemme« og blot nød frugten af de andres arbejde. Med klassesamfundets fremkomst, med bondestenalderen, har vi haft en anden type arbejdsskader, nemlig dem som bundede i udnyttelse af arbejdskraften.

Logisk er det, at opførelsen af de mange tusinde gravhøje har kostet alvorlige arbejdsulykker blandt underklassen. Denne udnyttelse af menneskeliv har naturligvis været forskellig i forskellige samfundsformationer.

Her skal det pointeres, at det vil væ-

re forkert at konkludere, at i jægersamfundet, i det klasseløse samfund, var arbejdsulykkerne forklarlige i lyset af samfundets rammer og behov, mens klassesamfundets ulykker bunder i grov udnyttelse af arbejdskraften. En sådan forklaringsmodel er alt for enkel og firkantet, blandt andet fordi mange af jægersamfundets forudsætninger fortsætter ind i bondestenalderen.

Det vil sige, at klassesamfund eller ikke klassesamfund naturligvis har betydning for »arbejds miljøet«, men mange andre faktorer spiller ind: Samfundets grad af teknologisering, arbejdets specialisering, og ikke mindst samspillet mellem samfundets grupper.

Arbejds miljø i landbrugssamfundet

En anden væsentlig faktor for arbejds miljøet er samfundets almene normer. For at vise dette, så lad os skabe en fiktion, et besøg i København i slutningen af 1300-årene.

Livet i byen havde været præget af en række voldsomme begivenheder, hvor lybeckernes erobring af København kun var en af dem. Pesten er en anden ulykke, som med mellemrum i de kommende århundreder tog et antal af byens borgere.

Men vigtigere end disse »mediebegivenheder« var mødet med dagligdagens død. Sult og kulde tog hvert år en stor portion af de fattige, ligesom vold, mord, henrettelser havde bud efter primært de mindste i samfundet.

Døden mødte man overalt. Den var underholdning. En af byens forlystelser var henrettelser. Da en fransk skuespiller-trup så sent som i 1600-årene besøgte byen og skulle give forestil-

ling, ja da var der samtidig en henrettelse. Da lod folk teater være teater og gik hen og så på henrettelse.

Men døden var også frygtet. Angsten for den bratte død overskyggede næsten alt andet. Det man frygtede var, at døden indtrådte, før man havde skriftet for en præst og fået den sidste olie, idet det ville komme en til skade på dommedag. Det er ikke helt forkert, når Gustav Bang omkring århundredskiftet påpegede, at »*middelaldermennesket*« var mere optaget af livet efter døden end af livet på jorden.

Dette var naturligvis med til at skabe et helt andet forhold til døden end vort. Dels på grund af religionen og dels og måske vigtigere, på grund af den kendsgerning, at man mødte døden dagligt i byerne. Døden blev en naturlig, ikke ligegyldig ting, for her spillede den kristne dødsopfattelse ind.

Men døden var i den grad en del af hverdagen, så det interessante var mindre at undgå døden end at dø på en sådan måde, at man ikke mistede muligheden for den evige frelse.

Denne holdning havde konsekvenser for arbejds miljøet. Lad os til eksempel se på en middelalderlig stilladsarbejder. Her talte ingen om sikkerhed på arbejdspladsen. Man tænkte ikke i risiko, som vi gør i dag. Ulykker var Guds vilje.

De middelalderlige byer var fyldt med skidt og støj, fra alle mulige virksomheder, og det fik en digter i 1400-tallet til at skrive et digt om disse forhold:

Ambolt.

Sodsværtede smede, indhyllet i
røg
driver mig til vanvid med den
dumpe drønen,
aldrig er hørt en sådan larmen i
natten,
en rå skrålen og helvedes hamren,
de *udslidte slaver* kræver kul mere
kul,
der bælges i bælgem – *kroppene er
ved at sprænges*
De sender ud en spytklat og stræk-
ker sig,
o.s.v.

Forfatteren er tydeligt irriteret over larmen fra smedjen. I sin beskrivelse af arbejdet, af larmen spiller beskrivelsen af smedene en hovedrolle. Han anerkender helt tydeligt sammenhængen mellem arbejdet og den kendsgerning, at arbejderne bliver slidt op. For at understrege arbejdets art og hårdhed vælger han helt bevidst at titulere arbejderne – slaver. Utvivlsomt fordi han mener, at et sådant arbejde kan man ikke påtage sig frivilligt. Uden vi af

den grund skal antage, at han har vurderet, hvad det vil sige, at noget er frivilligt. Sulten – døden kan tvinge mennesker til alt.

Forfatterens protester er ikke rettet imod, at arbejderne slider sig op ved dette arbejde, nej det der krænker forfatteren er den rædsomme larm. Kunne arbejderne eller måske rettere slaverne lide i stilhed, ja så var der jo ingen grund til at skrive verset.

At kræve, at arbejdsmiljøet skulle forbedres, er ikke noget som falder ham ind. Han når kun så langt, at han anerkender en sammenhæng mellem arbejde og nedslidte mennesker, han når aldrig til at tænke, at dette bør og kan ændres – først langt senere indså man i bred almindelighed, at der kunne og skulle skabes et bedre arbejdsmiljø.

Arbejdsmiljø var og er ikke en fastlåst naturbestemt størrelse, men en politisk-økonomisk faktor i arbejdet. Og så i vor tid er der politikere, der ikke vil anerkende dette, men som mener, at dårligt arbejdsmiljø er og bliver et nødvendigt onde. Intet kan være mere forkert. Arbejdsmiljøet er politisk bestemt.

At det ikke kun var arbejdsmiljøet der blev ramt, men også miljøet uden for arbejdspladserne, ses af et stort antal klager over forurening. Garverierne var et af middelalderbyens forureningscentre. De store mængder vand, som garverierne arbejdsproces fordrede, blev urensset ledet tilbage til vandløbet med den følge, at vandet blev ubrugeligt. Mængder af døde fisk blev et hverdagssyn.

I det ovenstående eksempel fra smedjen er det larmen, der klages over. Den var givetvis også til tider ganske ulidelig. Tilbage til det gamle

Vejspærringer: I antikkens Pompeii lukkede man vejenderne for vognkørsel.

Rekonstruktion af byggeriet af Salisbury katedral.

Rom flygtede folk fra byen for at undgå larm og spektakel. Det var et af de punkter, som myndighederne prøvede at regulere, f.eks. forbød man vognkørsel i Rom om natten for at begrænse støjen.

I det hele taget var samfundet langt mere villigt til at se på miljøproblemer end på arbejdsmiljø. Indgrebene imod f.eks. garverier var ikke få. De skulle ligge bestemte steder i byen og overnolde en lang række regler.

At beskæftige sig med arbejdsmiljø i landbrugssamfundene uden at se på livet uden for byerne er naturligvis ikke rimeligt. Det siger sig selv, at på samme måde som i forhistorisk tid var det største arbejdsmiljø-mæssige problem, at menneskekroppen blev brugt som redskab og maskine. Dette betød naturligvis en voldsom nedslidning af mennesker.

Denne nedslidning skal ses i sammenhæng med kravet til landets bøn-

der om at skaffe »herremanden« mer-værdi. Des hårdere bønder blev tvunget til at arbejde for herremanden, des hårdere var nedslidningen af mennesket.

Udnyttelsen af mennesker giver sig blandt andet udslag i den gennemsnitlige legemshøjde, som f.eks. i 1600-tallet var væsentlig lavere end den var i den »klasseløse« Ertebølle-kultur i stenalderen.

Men for det middelalderlige menneske, ja for forrige århundreders mennesker så virkeligheden helt anderledes ud end den gør for os. Dette er man nødt til at tage højde for, når man prøver at føre et begreb som arbejdsmiljø tilbage til landbrugssamfundet. I det hele taget er det af største betydning når man arbejder med vor tids begreber, som f.eks. arbejdsmiljø i tidligere tider, at man har forståelse for, at de almene normer var væsentligt forskellige fra vore. Arbejdsulykker var

GLAS FENESTER

De fleste af de i det 12. og 13. århundrede byggede kirker og klostre er opført i gotisk stil. De er karakteriseret ved deres høje, spidse tårne og deres store, spidse vinduer. De gotiske kirker og klostre er bygget af kalksten og har en meget karakteristisk udseende. De gotiske kirker og klostre er bygget af kalksten og har en meget karakteristisk udseende. De gotiske kirker og klostre er bygget af kalksten og har en meget karakteristisk udseende.

for middelaldermennesket mere og andet end udbytning – det var Guds vilje – skæbnen om man vil!

Døden i byggeriet

Når de attiske sølvminer i oldtidens Athen var et frygtet sted for slaver at blive sendt hen, ja så var det fordi, sandsynligheden var meget stor for, at man døde af at arbejde her. Arbejds miljøet var faktisk sådan, at arbejdet i sig selv var en dødsdom. Det var der ingen der fik moralske skruller over – ikke fordi de var onde – men fordi samfundets normer var nogle andre end vore.

Arbejdet i disse miner var nødvendigt for den athenske økonomi, her hentes sølv blandt andet til møntprägning, som var basis for statens økonomiske stilling. Omvendt var arbejdet ikke kun nødvendigt, det var også både farligt og hårdt. Hvad var så mere naturligt end at anvende slaver til dette arbejde, ja endog bruge denne arbejdsplads som en trussel og straf over for andre slaver.

På samme måde som senere i Inkari-get, hvor spanierne anvendte først indianerne og senere negre i minerne, var menneskematerialet så billigt, at man ikke havde den store interesse i at beskytte arbejdskraften. Man valgte i stedet at gøre arbejdet til en straf.

Men ikke kun når arbejdet blev anvendt til straf var der en risiko forbundet med det. Lad os vende tilbage til København i 1300-årene. Her var en af de største arbejdspladser genopførelse af borgen, som lybeckerne havde nedbrudt under krigene med kong Valdemar Atterdag.

Krigen, som vi totalt havde tabt,

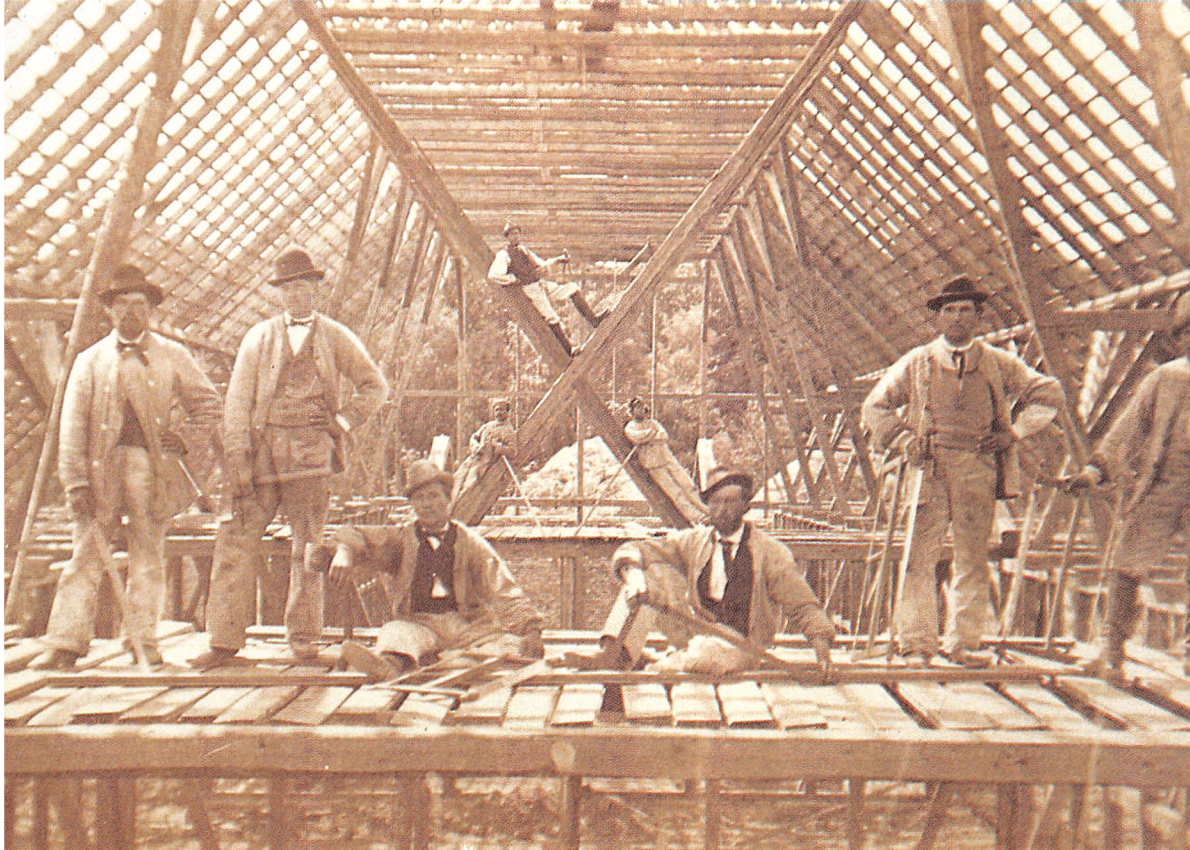
havde høstet sin del af befolkningen i København. Men det er ikke utænkeligt, at genopførelsen af borgen var »dyrere« i menneskeliv end krigen.

Vi har naturligvis ingen tal der kan underbygge et sådant postulat, men det er væsentligt dette på trods, stilfærdigt at minde om, at det er lige så forkert, når man traditionen tro slutter, at krigene var så og så forfærdelige. For det er sjældent, at man siger forfærdeligt i forhold til hvad? Det gør man blandt andet ikke, fordi man intet talmateriale har at gøre det på. I stedet vælger man så at slutte fra vor egen situation til fortidens, og intet kan være mere forkert.

Man kan ikke overføre viden fra et højteknologisk samfund tilbage til et samfund for mere end et halvt årtusind siden, som tillige var et landbrugssamfund. Det er under alle omstændigheder værd at overveje, om det daglige slid for føden ikke har kostet flere mennesker livet end krigene.

Når vi i dag står med nakken bøjet bagover og beundrer katedralernes slanke spir og smukke hvælv, så tænker vi ikke på, at hver eneste sten er blevet slæbt derop, enten på ryggen eller ved hjælp af »primitive« spil – for slet ikke at tænke på arbejdet med flydende bly i højderne – det var en leg med døden.

Forudsætningen for at blytækkeren – at mureren kunne arbejde, var at der blev rejst stilladser. Den dag i dag ser vi minder om disse stilladser. Mange middelalderlige kirker har i murværket rækker af symmetrisk anbragte huller. I disse fastgjorde man træstilladset, som gennemgående var smalle, uden rækværk og ikke altid ordentligt fæstet. I dag var der *ikke* ét af de middelalderlige stilladser, som Arbejdstilsynet ville have godkendt.

Bygningshåndværkere.

I forbindelse med vedligeholdelsesarbejder udført ved St. Olai kirke i Helsingør i sidste halvdel af 1500-årene, blev der udarbejdet et meget udførligt og spændende regnskab.

Posterne er mange, udgifter til maler, udgifter til materialer o.s.v., men mellem posterne gemmer der sig en lille vigtig bemærkning. Der nævnes, at bartskæreren, datidens kirurg skulle have penge for hjælp til en dreng, der var faldet ned fra kirketårnet. Oplysningen er puttet ind mellem alle de andre. Der var ingen forskel på udgifter, som fordyrede byggeriet. Også dengang så arbejdsgiverne ikke så nøje på, hvad arbejdsdrengene blev sat til.

Ikke kun selve bygningen og vedligeholdelsen af kirken var risikofyldt arbejde, men også udsmykningen. Ved

bemaling anvendte man ikke allergitestede naturfarver, men farver som i dag ville blive betegnet som værende livsfarlige blandt andet på grund af anvendelsen af blyhvidt. Ofte vidste man udmærket, at farver og andet kunne være farligt, men man gik ikke så langt, at man også fik ændret på forholdene.

Men desværre må vi nok konkludere, at ved kirkebyggeri forekom der ofte ulykker. Ved de store anlægsarbejder af byer så man slet ikke på omkostningerne i menneskeliv.

Da kong Herodes nogle år før Jesu fødsel beordrede byen Caserea og borgen Masada bygget, betød det nedslidning af masser af mennesker i stenbrud, i transportsektoren og i forbindelse med selve byggeriet. Borgen Ma-

*Minegange:
Kalkminerne i Mønsted
er en af de
arbejdspladser, der den
dag i dag viser, hvor
farligt datidens
minearbejdere levede.*

*Mænd i »musehjul«. I
senmiddelalderens
minedrift anvendte man
mennesker, der løb
rundt i hjul, for at
trække elevatorerne.*

sada blev anlagt et af de mest utilgængelige steder i området, dette gav i sig selv store vanskeligheder i forbindelse med byggeriet.

Men denne grove udnyttelse af mennesker var ikke noget, der blot hørte antikken til. Da f.eks. zar Peter den Store af Rusland i slutningen af 1700-tallet grundlagde byen Petersborg (det nuværende Leningrad), sagde man om denne by, som blev anlagt i en sump, at den blev bygget på skeletter. Det var heller ikke uden grund. Vi ved ikke hvor mange, der omkom under byggeriet, til gengæld kender vi antallet af kirker i byen. De dræbtes antal interesserede man sig ikke for, men det har været et firecifret tal. Da selve byen var på plads, skulle der anlægges kanaler – det kostede atter tusindvis af menneskeliv.

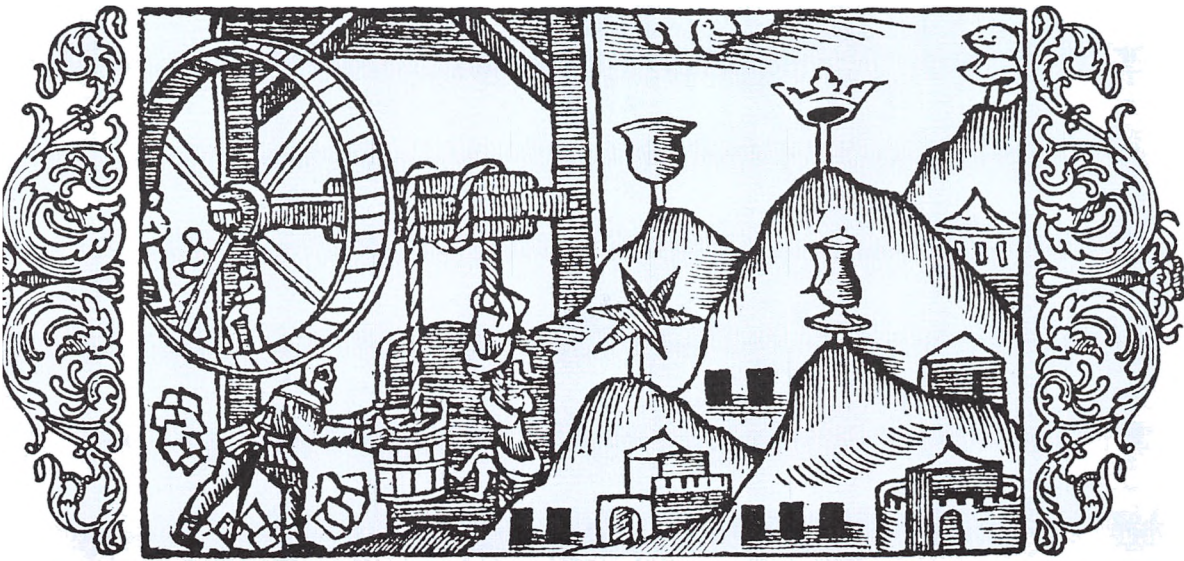
For at sige det lidt firkantet – de store anlægsarbejder, som vi i dag beundrer, kostede tusindvis af liv – ikke af bygherrer og arkitekter; nej, arbejdere.

Arbejdsdeling og arbejdsmiljø

En del af ændringerne i arbejdsmiljøet hænger tæt sammen med de enkelte samfundstypers forskellige grad af arbejdsdeling. Selve organiseringen af arbejdet har været og er afgørende for arbejderens arbejdsforhold.

Det turde være selvsagt, at den almene samfundsudvikling fik og har væsentlig betydning for arbejdsmiljøet. Det er logisk, at den fremvoksende kapitalisme og senere den kapitalistiske industristat ændrede disse forhold afgørende.

Med industrialiseringen kom der et helt andet tempo over produktionen. Tid blev penge, mange penge. Med fremkomsten af samlebåndet fik denne udvikling endnu et skub fremad. Men til gengæld forsvandt mange af de måder, hvorpå arbejderne var blevet slidt op fysisk. Den ændrede form for organisering af arbejdet fjernede f.eks. brugen af mennesker til at rende i et »musehjul« for at drive en kran. Her holdt maskinen sit indtog og befriede

menneskene. Omvendt betød den øgede anvendelse af maskiner en menneskelig oplidning på andre felter.

En af de afgørende faktorer er nemlig specialiseringsgraden i organiseringen af arbejdet. Vender vi blikket imod naturfolk og tænker lidt på vore egne forfædre i det klasseløse samfund, så ser vi her, at det er kvindernes tænder, der er hårdest slidt. Grunden til dette er helt enkelt en begyndende specialisering af arbejdet. Det var primært kvinderne, der tyggede skind og derved brugte kroppen som redskab, og dette spores hurtigt og klart ved et slid, som var blevet mindre ved en anden fordeling af arbejdet.

Igennem middelalderen forøgedes specialiseringen. I forbindelse med kirkekunsten beskrev vi i bind 1 Bernt Notkes værksted – her var der som alle andre steder en specialisering af arbejdet. Én snittede, én malede, én forgyldte o.s.v.. Denne arbejdsdeling betød, at én kom til at arbejde med giftige stoffer i så lang tid, så de kunne have en indvirkning på helbredet.

Det hænger sammen med den kendsgerning, at de fleste giftstoffer/dårlige arbejdsforhold ikke betyder så meget endda ved en periodevis påvirkning. Men når organiseringen af arbejdet indebærer, at det er de samme, der udfører den samme arbejdsopgave hver dag, ja, så er det klart, at risikoen for at blive ødelagt af arbejdet forøges væsentligt. Det er ubetvivleligt, at den voldsomme specialisering af arbejdet medførte en forringelse af arbejdsmiljøet.

Den tidlige industri

Det nye, der kom med den industrielle tidsalder, var ikke maskinerne, de var der før, det var den måde hvorpå maskinerne blev drevet, nemlig ved hjælp af energi, der ikke kom fra naturlige kilder som mennesker eller dyr, vind eller vand. Med dampmaskinens fremkomst blev det muligt at forøge produktionen væsentligt.

Grundlaget for det fremvoksende in-

En sørgelig Bise om en Arbejdsmand,

som d. 23. November 1883 var saa ulykkelig under sit Arbejde at faa Giftstoffer ind i sine Dine, saa at det ødelagde hans Syn.

Dg: De tre Søstre.

Eftertryk forbydes.

Kjøbenhavn.

Jul. Strandbergs Forlag.
Faaes i Boghandelen, Bingeardstræde Nr. 18, Stuen.

Trykt hos Bernh. Bennstrøm.

dustrisamfund var kapitalismen. Gennem investeringer af penge skulle der opnås den størst mulige fortjeneste. Derfor måtte omkostningerne holdes nede.

Det gjaldt både udgiften til lønninger og til maskiner. Tid blev til penge. Dette profitjag var sammen med uvi-

denhed med til at arbejdsforholdene, før arbejderbevægelsen voksede sig stærk, var katastrofalt dårlige.

Mange opfatter minedrift som et fænomen, der kom sammen med den industrielle revolution. Det er ikke korrekt, det har eksisteret helt tilbage til stenalderen. Vor viden om arbejdet i

dansk stenalderes flintminer er naturligvis meget lille. Men vi ved, at hjælpemidlerne var primitive og ville næppe i dag kunne godkendes af arbejdstilsynet.

Op gennem tiden fortsatte denne minedrift. Flintminer blev udskiftet med jernminer. De engelske kulminer fik stor betydning på et relativt tidligt tidspunkt p.g.a. den engelske mangel på træ. Men med fremkomsten af dampmaskiner, med et voksende behov for jern, blev minedrift et hovederhverv i Europa.

Det blev også et arbejde, hvor man på grund af profithensyn så bort fra sikkerheden. Talrige er beretningerne om egentlige mineulykker, miner der er styrtet sammen, fyldt med vand eller gasarter. Men næsten værre end disse tragedier var det daglige arbejde i minerne. Ødelagt syn, ødelagte lunger, ødelagt ryg o.s.v. var med til at give arbejderne et kort liv.

Sammenligner man levetiden i den engelske industriby Manchester, hvor der var meget andet end minedrift, med en engelsk landkommune, kommer man frem til et chokerende resultat:

	Landkommune	Fabriksbyen Manchester
Overklasse	52	38
Gårdmænd og handelsmænd	41	20
Arbejdere	38	17

At tallet kan blive så lavt som 17 år hænger naturligvis sammen med, at i et sådant gennemsnit medregner man også børnedødeligheden.

Med denne tabel ser man tydeligt, at sygdom ikke er hver mands herre. Sygdom og død er klassebestemt. Arbej-

deren fra Manchester fabrikkers gennemsnitlige levealder var kun en trediedel af gennemsnitsalderen for den engelske landoverklasse. Dette hang tæt sammen med de sociale tilstande i industribyen, men også med arbejdsmiljøet.

For at opnå størst mulig fortjeneste anvendte man flittigt børn til arbejdet. Det var dels til en billigere løn, men de var også billigere i investeringer. I minedriften kunne man simpelt hen lave mindre minegange. På fabrikkerne kunne de komme til f.eks. at smøre de steder, hvor man ellers skulle lukke ned for maskinerne. Sagt på en anden måde var børnearbejdet en del af den industrielle revolution.

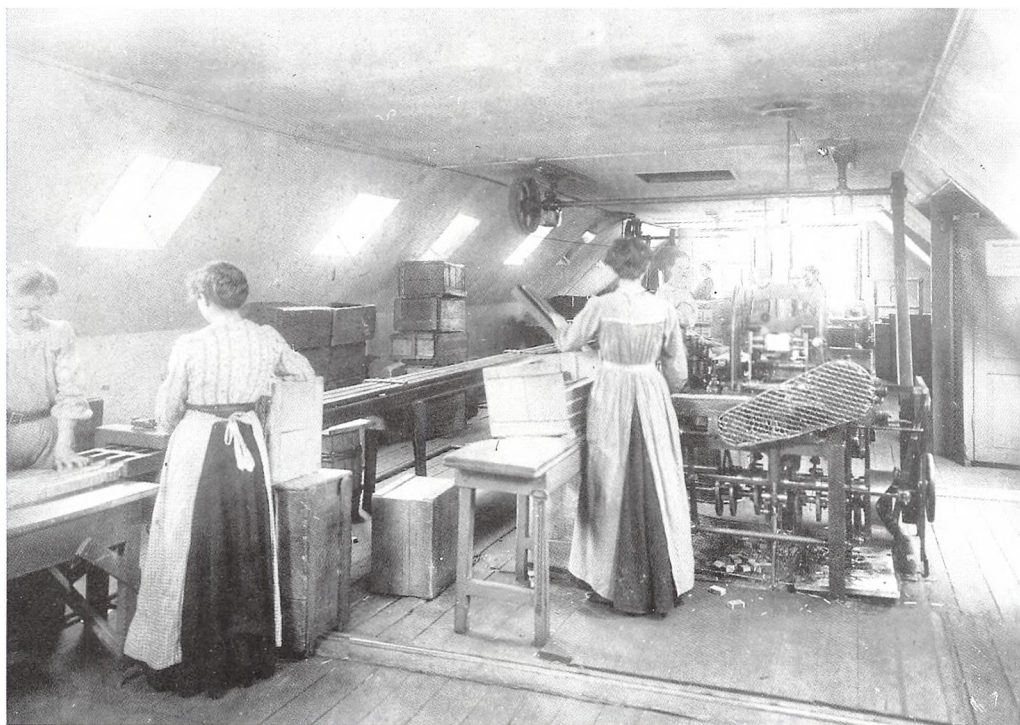
Dette hang også sammen med, at den traditionelle arbejdsform i landbrugssamfundet havde familien som kerne. Dette overførte man til byerne. Familien arbejdede i den tidlige fase af den industrielle revolution ofte som en enhed. Faderen ledede arbejdet ved maskinen, kone og børn var assistenter. Men med de stadig større maskiner og deraf større enheder sprængtes dette mønster, og voksne og børn arbejdede hver for sig.

Generelt kan vi fastslå, at den industrielle revolution medførte, blandt andet som en følge af det kapitalistiske systems profitjag, en ændring og en forværring af tusinders arbejdsmiljø. Interessen for at beskytte arbejderne var som oftest ikke til stede, og kostede det penge, ja så var den mindre endnu.

Farlige stoffer

Anvendelsen af farlige stoffer er som det ses af ovenstående ikke noget nyt,

men med kapitalismen og industrialismen voksede anvendelsen heraf. I nogle tilfælde fordi man ikke var klar over faren, i andre tilfælde fordi det var billigst og dermed gav den største fortjeneste.

Problemerne med farlige stoffer er mange, et af dem er, at de ofte først giver deres »bivirkninger« efter lang tids brug. Et eksempel på dette er f.eks. anvendelsen af fosfor i tændstikker, hvilket blev forbudt så tidligt som 1. januar 1875. Årsagen til forbudet var ikke kun risikoen for arbejderne.

Det var måske snarere brandfare og dødsulykker forårsaget ved at børn havde suttet på svovlstikker.

Historien om den »lille pige med svovlstykkerne« er en sørgelig lille historie, men det der gik forud for, at

hun kunne sælge disse, var mindst lige så barsk.

Når arbejderne stod og arbejdede med fosforen, blev deres ånde selvlysende. Dem der var hårdest ramt, var dem der dyppede stikkerne. Deres kæber blev ødelagt. Vi har et eksempel på en 35-årig mand, der havde arbejdet med dette i kun to år, hans kæber døde.

Den viden, arbejderne havde om de farlige stoffer, var også minimal. Den omtalte arbejder fortalte, at han ofte spiste samme sted, som han dyppede, og uden at vaske hænder inden måltidet.

Fra arbejdsgiverside var man ofte, når sådanne ting kom frem, ikke bange for at afvise lægernes påstande. I forbindelse med dokumentation for far-

Tændstikfabrikation.

Blyrør, Ostia.

ligheden i at anvende fosfor i fremstillingen af svovlstikker, svarede en af fabrikanterne i København, at han anså denne fosforluft for at være endog sund, idet der blandt hans arbejdere ikke havde været nogle tilfælde af kole-
ra i forbindelse med den store epidemi.

Men ikke kun i tændstiksindustrien var der arbejdsmiljø problemer. Blyforgiftning ramte de københavnske arbejdere, som nedlagde gas- og vand-
rør, for øvrigt samtidigt med, at man diskuterede om befolkningstilbagegangen i det antikke Rom hang sammen med blyforgiftning fra vandrørene.

Inden for en masse andre brancher var blyforgiftning et problem. Hele gruppen omkring porcelæn var hårdt udsat for denne forgiftning. Arbejdere, der fremstillede spejle, fik kvik-

sølvforgiftning o.s.v.. Man kendte disse forgiftninger, men gjorde meget lidt for at løse problemet.

Allerede i begyndelsen af 1960'erne kunne man i Arbejdsmændenes blad læse, at støberiarbejdernes formand i København skrev: »Mine folk dør i støberierne.« Dette førte til en voldsom debat, som også formerforbundet gik ind i. Stadig større dele af befolkningen anerkendte silicosens farlighed. Men ikke kun her satte man ind. Erkendelsen af blyforgiftningen som en hyppig dødsårsag blandt typografer er blot et andet eksempel herpå.

Et andet punkt inden for arbejdslivet, som man tog fat i, var skifteholdsarbejdernes vilkår. Den kendsgerning, at de skal omstille sig til en ny døgnrytme hver uge, medførte, at de havde tre

Udsugningsanlæg: Skal bruges, når der anvendes lim på basis af organiske opløsningsmidler.

gange så stor mulighed for at få mavesår end andre grupper. Sagt på en anden måde, der er en klar sammenhæng mellem arbejde og sundhed. Sygdom er ikke hver mands herre – sygdom er klassebestemt.

Med Malerrapportens fremkomst i 70'erne blev det fastslået, at opløsningsmidler ødelægger den menneskelige hjerne. Desværre var der meget lidt nyt i denne rapport. Allerede i 1947 havde man kunnet læse i Fagbladet, at opløsningsmidler var yderst farlige. I 1945 havde daværende arbejds- og socialminister Hans Hedtoft udsendt en bekendtgørelse om regler for

arbejdet med organiske opløsningsmidler. Da Arbejdstilsynet i 1976 udsendte sine grænseværdier, var $\frac{2}{3}$ af disse dårligere end dem, Hans Hedtoft havde udsendt i 1945.

Et eksempel som dette rejser spørgsmålet – hvorfor? Hvorfor skulle tusinder af maleres liv ødelægges af disse midler, når man kendte faren? Svaret er ikke entydigt, men der er en sammenhæng mellem arbejdsmiljø og samfundets organisering.

Den videre teknologiske udvikling

Den teknologiske udvikling efter 2. verdenskrig har præget alle dele af samfundet. Dette har i sig selv været med til at gøre forskningen i arbejdsmiljø tvingende nødvendig. Nye produkter, nye stoffer kommer frem hver dag, ofte af ukendte materialer, som ikke er umiddelbart gennemskuelige.

Der voksede derfor et klart behov frem, nok følt først og fremmest af fagbevægelsen og visse lægekredse, om at sikre arbejderne imod gener fra de produkter, de arbejder med. Dette var ikke kun tilfældet i den kemiske industri, hvor problemerne var tydeligst, men også i en lang række andre sektorer.

På kontorområdet, som ellers blev opfattet som et rent miljø, fik man bevidsthed om, at det var det alligevel ikke helt. Nye papirtyper med »ind-

bygget« gennemslagspapir var måske kræftfremkaldende? Noget kunne tyde på det ... Eller hvor meget betyder den stråling, EDB-skærme udsender, f.eks. for gravide? Fotokopiering var alle enige om var smart og effektivt, men fagforbundet HK talte om arbejdsmiljø og faren for kræft.

Listen over ting som disse er lang også inden for andre sektorer end kontor. Hvor meget larm skal man acceptere på vore fabrikker? Hvilke krav skal vi stille til vore kemiske virksomheder o.s.v.?

Her er det afgørende punkt. Hvilke risici skal man løbe, og hvem skal afgøre, hvem det er, der skal tage disse chancer? Det er oplagt, ikke mindst i et kapitalistisk samfund, at der vil være et modsætningsforhold mellem arbejdstagere og arbejdsgivere. Dette modsætningsforhold oplever man også i Folketinget, hvor de borgerlige par-

tier ikke har megen forståelse for arbejderbevægelsens krav om et bedre arbejdsmiljø.

Årsagen er naturligvis, at hvis omkostningsniveauet stiger, ja, så falder profitten. Fra arbejdsgiverside er man naturligvis interesseret i det størst mulige overskud, og derfor ønsker man, som i industriens barndom, at holde udgifterne nede. Derfor er man ikke meget for f.eks. at investere i dyrere, men f.eks. mere lydsvage maskiner.

Men ikke kun blandt arbejdsgiverne mødte den øgede miljøforståelse i begyndelsen af 70'erne skepsis. Mange lønmodtagere opfattede de forskellige tiltag som unødvendige og som pjat. Tankegangen havde ikke ændret sig væsentligt fra svovlstikfabrikkerne, hvor man sammen med giftstofferne spiste sin mad. Tankegangen var vel, at det har vi altid gjort, det sker der sgu ikke noget ved.

I begyndelsen af 80'erne har man nok mærket en mere generel interesse både for miljø sagen og for den særlige del, som vi kalder arbejdsmiljø. Dette skyldes ikke mindst græsrodsbevægelser og fagbevægelsens oplysningsarbejde.

Arbejdsmiljø og samfund

Tilsyneladende er der nogle klare sammenhænge mellem samfundets teknologiske udvikling og samfundets organisering over for arbejdsmiljøet.

Det er selvsagt, at i samfundstyper hvor mennesket selv er et redskab, ja der sker der en menneskelig nedslidning, som hænger sammen med dette. Så er det underordnet om individet lever i et klasseløst ursamfund eller et feudalt kirkesamfund. Bliver kroppen

brugt som redskab, så sker der en nedslidning.

Men samfundets organisering har også stor betydning. Klassesamfundets udbytning af de arbejdende masser medfører et merarbejde, hvor udbyttet let bliver væsentligere end den, der bliver udbyttet. Dette ses tydeligst i de rendyrkede kapitalistiske samfund i Asien, men også på vore breddegrader

*Arbejdsulykker: Tankstationen
eksploderede!*

på trods af fagbevægelsens forsøg på at begrænse dette.

Arbejdsmiljø historisk set er altså ikke noget, der kan betragtes isoleret ved at skildre enkeltstående gruppvækkende eller i det mindste kuriøse beretninger. Det er et spørgsmål om samfundsformation, det er et spørgsmål om, hvem der har magten i samfundet. Havde bønderne i 1600-årene haft en

anden magtstilling, havde Christian IV næppe indført træhesten til brug imod de danske bønder, fordi man mente, at de arbejdede for langsomt.

Det er ikke et enestående tilfælde, at de besiddende har anvendt magt for at få udført et stykke arbejde, men det understreger sammenhængen mellem arbejdsforhold og samfundstype.

Forslag til videre læsning

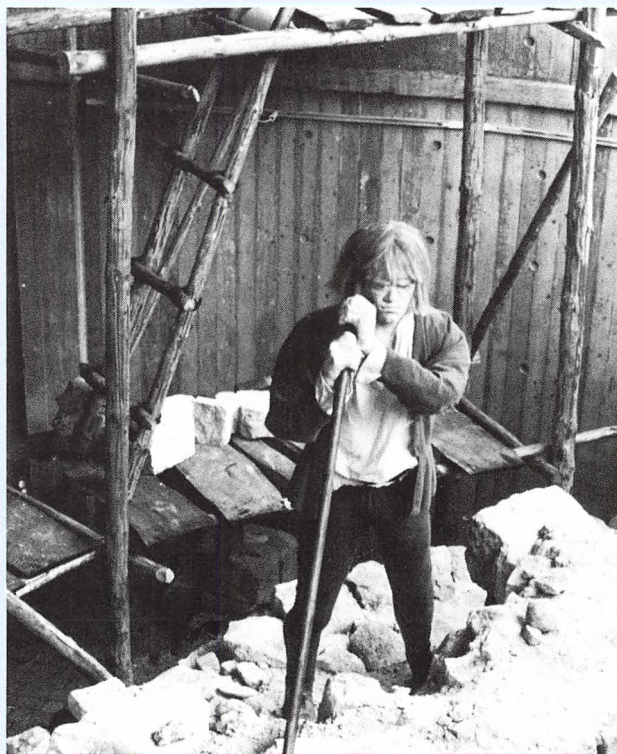
Arbejdsmiljø er historisk set, ikke det der har optaget forskerne mest. En væsentlig bred fremstilling om emnet savnes. Rundt om i litteraturen kan man finde småbidder, f.eks. hos Pia Bennicke i »Palaeopathology of Danish Skeletons« fra 1985, der omhandler de forhistoriske skeletter.

I Jean Gimpels bog »Den industrielle revolution i middelalderen« tages der fat i miljø og middelalderlig produktion.

I nyere tid er de spredte oplysninger

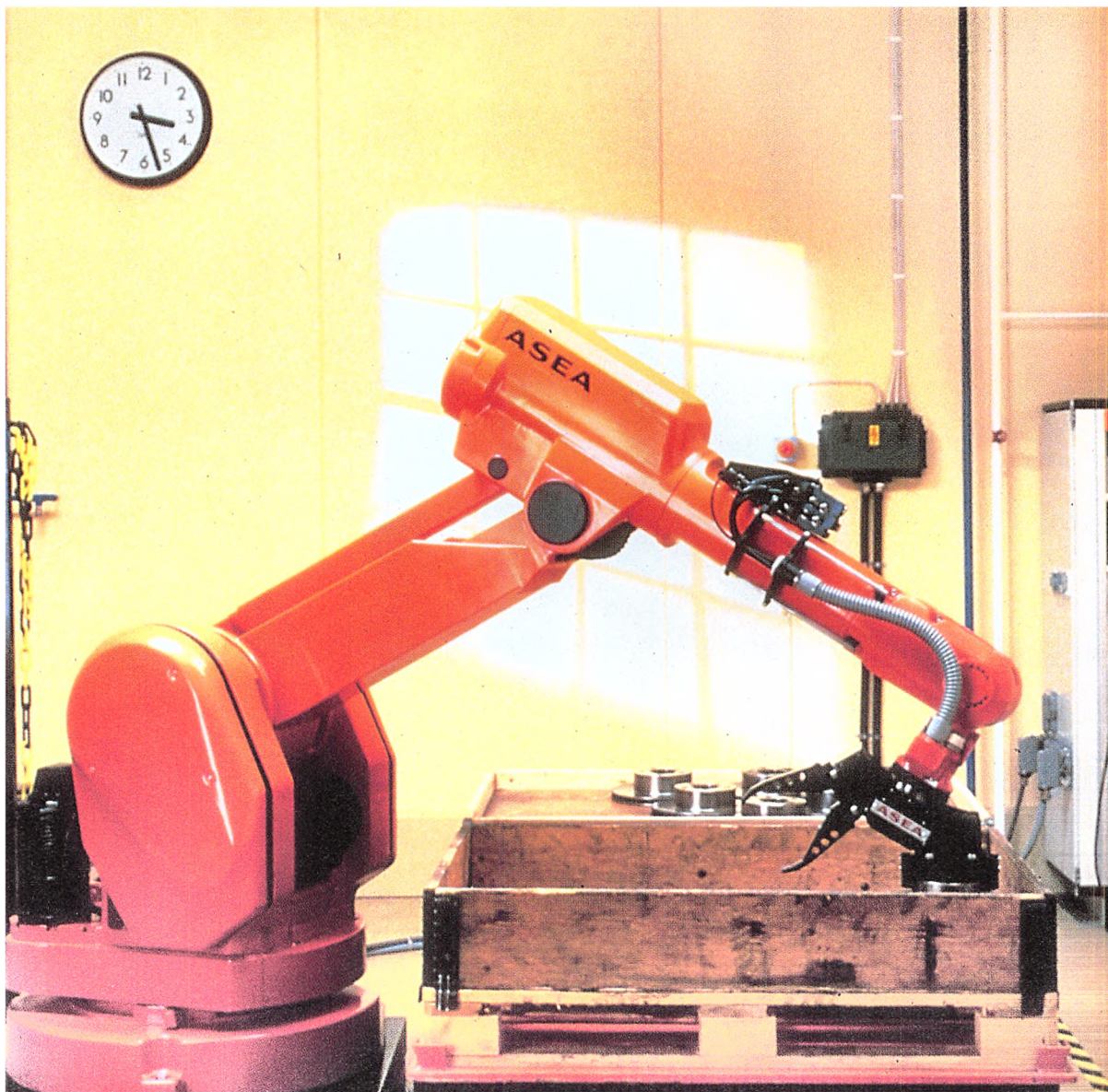
i forskellige værker langt mere righoldige. Af litteratur kan især anbefales fem-bindsværket »Arbejdsmandens historie«. Det er et bredt værk, som indeholder mange væsentlige oplysninger. Ligeledes er Bent Hansens bog fra 1962 »Mennesket i maskinen« læseværdig. Det er en lille bog – men en stærk bog, hvor man møder ofre for den moderne teknologi.

Herudover kan anbefales det norske leksikon »Pax«.

V. ELEKTRONIKKENS TIDSALDER

Krigen slut og hvad så?

Maj 1945 blev befrielsesmåned. Danmark skulle vende tilbage til en hverdag – men hvilken? Krigen havde vendt op og ned på meget. Før krigen havde voldsmonopolet meget naturligt tilhørt staten. Gennem militær og politi sikrede man nationens uafhængighed, sikrede den enkelte borger en fredelig eksistens o.s.v.. Under krigen var dette voldsmonopol blevet spredt ud – til tyskerne, til modstandsbevægelsen, til kriminelle og mere eller mindre selvbestaltede borgerværn. Militæret og politiet var ophørt med at eksistere. Staten havde mistet sine magtmidler. Krigen gjorde, som krig altid gør: handlinger, der i fredstid ville være ulovlige, blev lovlige. Det der med krigens slutning var det store spørgsmål, var om politikerne ville i stand til igen at få den suveræne magt.

Store dele af modstandsbevægelsen ønskede ikke at vende tilbage til førkrigstidens tilstande. Kommunisterne ønskede direkte et andet samfundssystem. Men befolkningen ønskede som helhed at vende tilbage til det gamle system, dog med en række sociale forbedringer.

Løsningen blev en fælles regering med politikere og medlemmer af Frihedsrådet. Denne regering kom til at danne overgang til en tilbagevenden til førkrigstidens parlamentarisme. Krigen var blevet en parentes.

Dette var en skuffelse for mange, der havde været i modstandsbevægelsen. Det gjaldt også for formanden for

Frihedsrådet, Frode Jakobsen. I sin selvbiografi giver han luft for sin skuffelse over, hvor hurtigt man bare vendte tilbage til førkrigsforhold i det politiske liv. Givet er det da også, at på meget kort tid havde politikerne grebet om tingene igen. Statens voldsmonopol var genskabt.

Med freden kom den engelsk-amerikanske kulturbølge. Mode, film og ikke mindst de forskellige revyer var stærkt præget heraf. Vera Lynn's sange kunne høres overalt. Thedrikkeriet slog alle rekorder. Engelske militær-sange fik dansk tekst. Da feltmarskal Montgomery besøgte Danmark, kendte jublen ingen grænser.

Men med krigens slutning stod de danske arbejdere over for en række meget store problemer. Arbejdsløshed, rekordstor boligmangel og konstant mangel på varer og materialer. Med krigens slutning forsvandt vareknaphed og rationering ikke. I 1945 opgav Daells Varehus, som ellers sikrede en meget stor del af sin omsætning ved postordresalg, at udsende noget julekatalog. Der var ikke varer nok.

Forudsætningen for det kapitalistiske system er produktion og handel og dermed vækst. Men i 1945 var der ingen varer. Der var ikke store muligheder for at tilrane sig merværdien.

Når landbrugssamfundet havde oplevet ødelæggende krige, f.eks. 30-års krigen, så var produktionsmidlet der stadig. Jorden kunne ingen fjerne.

Glæde over befrielsen, København.

Men 2. verdenskrig havde ødelagt maskiner og fabrikker. Dræbt et stort antal forbrugere, og i områder som Tyskland fjernet pengenes værdi og man var i stedet gået over til varebytning.

Under krigen og efter havde der i Danmark været en langt større købekraft, end der var varer. Dette prøvede staten at imødegå ved hjælp af rationeringer. Efter princippet, at der skulle være nok til alle.

Denne begrænsning på det kapitalistiske system omgik man gennem ulovlig sortbørshandel. På denne handel

blev der skabt formuer. Efter krigen gennemførtes en pengeombytning for at komme disse ulovlige formuer til livs.

USA var gået ud af krigen som den absolut stærkeste militære magt og var også den eneste industrination, som ikke var blevet ødelagt. Produktionsapparatet var på sit højeste, men manglede det europæiske marked.

Det, der fik hjulene i gang, blev gennemførelsen af Marshallhjælpen, som betød, at man i Vesteuropa fik kapital til at få det kapitalistiske samfund i

Midt i glæden glemte man, at Bornholm stadig var besat. Først efter et russisk bombardement blev Bornholm befriet. Som monument for den hjælp svenskerne ydede, står svenskehusene i Rønne.

gang igen. I løbet af relativt få år blev Vesteuropa genopbygget. Når man i dag besøger en by som Hamburg, virker det usandsynligt, at den for 40 år siden var en ruinhob.

Økonomisk stormagt og kultur

Det var ikke kun penge vi fik fra USA, som var gået ud af krigen som den rigeste og største industrination. Det ødelagte og svage Europa stod i realiteten magtesløs over for den amerikanske kultur. Den nation, hvori der foregår en kapital-ophobning (og det gjorde der i USA), vil altid være kulturelt førende. Derfor er det ikke forbavsende, at vi så hurtigt antog de nye strømninger.

Sproget ændrede sig, udtryk som OK – so long – og after shave i stedet for barbersprit, holdt sit indtog. De amerikanske arbejdsbukser, cowboybukser blev i 60'erne ungdommens uniform og var en del af oprøret imod det etablerede. Cola blev populær, og i

70'erne prægede den amerikanske burgerkultur den danske ungdom. Tøjet ændrede sig.

Lige efter krigen var det tyggegummi, amerikanske cigaretter, film og ikke mindst musik. Og teaterstykker blev oversat i stor stil. Amerikansk overklasselivsform med store biler og huse, køleskabe og senere fryserne blev drømmen for de europæiske forbrugere.

At følge med tiden

Et karakteristisk træk ved industristaten, i særdeleshed efter 2. verdenskrig, er jagten på fremtiden. En af de måder vi adskiller os fra »primitive« samfund er, at de ikke tænker på fremtiden. Ofte tænker vi så meget på den, at vi glemmer nuet. I landbrugssamfundet var et argument for et synspunkt, at det havde fungeret godt tidligere.

Når man slog hårdt ned på Tømmerstrejken i slutningen af 1700-tallet, var det ikke kun ud fra nogle økonomiske

Murerarbejdsmand.

bevæggrunde. Det var nok nærmere, fordi det var et angreb på den etablerede samfundsmodel.

Efter 2. verdenskrig udviklede dette sig til, at det væsentligste argument for f.eks. et byggeri var, at det var i pagt med tiden, det var moderne. Udtrykket »Vi bygger for fremtiden« var ganske tidstypisk. I Danmark fik vi en sand frygt og mindreværdsfølelse, fordi USA var 10 år foran os. Sverige var 5 år foran, og vor hovedmodstander på fodboldbanen. Jagten var begyndt for at følge med udviklingen.

Udviklingen blev en naturlov, ingen kunne stoppe. Ja, »ingen kan stoppe udviklingen«, blev direkte et slogan. Erfaring, alder blev i modsætning til i agrarsamfundet noget negativt. Det var kun det nye, der duede.

Men ikke alle faldt på maven for det

nye. PH, Poul Henningsen, var én af dem, der allerede tidligere havde stillet spørgsmålet: »Hva' mæ' kulturen«. I sit eget virke bekæmpede han den småborgerlige moral. Til tider så stærkt, at han næsten blev liberal uden socialt ansvar.

Men ikke desto mindre var det i denne kamp imod den småborgerlige moral, at forudsætningerne for såvel den frie porno som kvindefrigørelsen blev skabt.

Den moderne industristat bliver en virkelighed

Ændringerne i normer og tankegang hang tæt sammen med de forandringer, produktionen undergik. Da 2. verdenskrig var slut, var Danmark et landbrugsland med en ret stor industri. Denne industri havde ikke udviklet sig under krigen, dele af den var blevet ødelagt, men i forhold til det øvrige Vesteuropa var det danske industriapparat rimeligt intakt.

Den amerikanske Marshallhjælp fik sat skub i hjulene, afsætningsmulighederne kom igen, men med en afgørende ændring: Betingelsen for at modtage Marshallhjælp var, at man måtte opgive at føre en isolationspolitik, hvor de enkelte stater lukkede sig inde bag deres egne toldgrænser. At denne toldpolitik blev opgivet, var med til at sætte gang i produktionen.

Land til by

En af de største ændringer, der er sket i Danmarks historie, er skiftet i arbejdsformen for flere hundrede tusinde mennesker i 50'erne. Vandringen

fra land til by. Den voldsomme ændring er ofte blevet beskrevet som landarbejderbefolkningens ønske om at få del i den »velstand«, som var at finde i byerne. Men intet kan være mere forkert.

Den typiske gård i 50'erne var et brug på 50-70 tdr. land, som beskæftigede 2 karle og 1 pige, og hvis der var mange kreaturer, også en fodermester. Nu begyndte man at investere i maskiner. Landbruget skulle drives effektivt og rentabelt. Maskinerne gjorde karle og piger overflødige. Hvad var bondens forpligtelser? Ingen.

En karl, der havde arbejdet måske 20 år på en gård, stod lige pludselig helt uden arbejde. Når bonden havde givet ham sin afsked, havde han ikke flere forpligtelser over for karlen. For ham var der intet valg, han måtte rejse til byen og prøve at få bolig og arbejde der.

Den uansvarlighed, som bønderne udfoldede i 50'erne, er den samme, som vi ser i 80'ernes Danmark, hvor virksomhedsejerne gerne sælger til ud-

*Landets hårdeste arbejdsplads:
Farligt arbejde, hårdt slid og
kummerlige boligforhold var
hverdagen for
brunkulsarbejdere.*

landet eller lukker deres virksomheder i spekulationsøjemed, uden hensyn til eller ansvar over for deres ansatte.

Minebyer syd for Herning

Grundet mangelen på kul opstod der nogle store mineområder syd for Herning. Disse minebyer fik deres eget ry og liv. Mangel på energi gjorde det rentabelt at anvende brunkul. Tusindvis af arbejdsmænd fik beskæftigelse i brunkulslejerne, med det hårde arbejde at grave kul.

Livet i disse lejre var hårdt. Boligforholdene var elendige. Der levede familier, men overvægten var af mænd. Livet kom på mange måder til at minde om livet i det vilde vestens guldgraverbyer.

Arbejderne blev indkvarteret i »barakker«. Stuerne var små og lavloftede, alt var bygget af træ. Kun én ting var der nok af: Brunkul.

Anvendelsen af brunkullet var forudsætningen for, at det danske samfund kunne fungere, men efterhånden som det igen blev billigere at importere stenkul, som både gav mere varme og brændte langt renere end brunkullet, begyndte nedtrapningen af produktionen i Midtjylland.

Nye tider

Perioden 1945 til 1987 rummer på mange måder flere forandringer end de forrige 1000 års danmarkshistorie. Dette gælder ikke mindst når talen er om det industrielle produktionsapparat. På mange områder adskilte industri og håndværk i 30'erne sig ikke væsentligt fra de produktionsgange, man

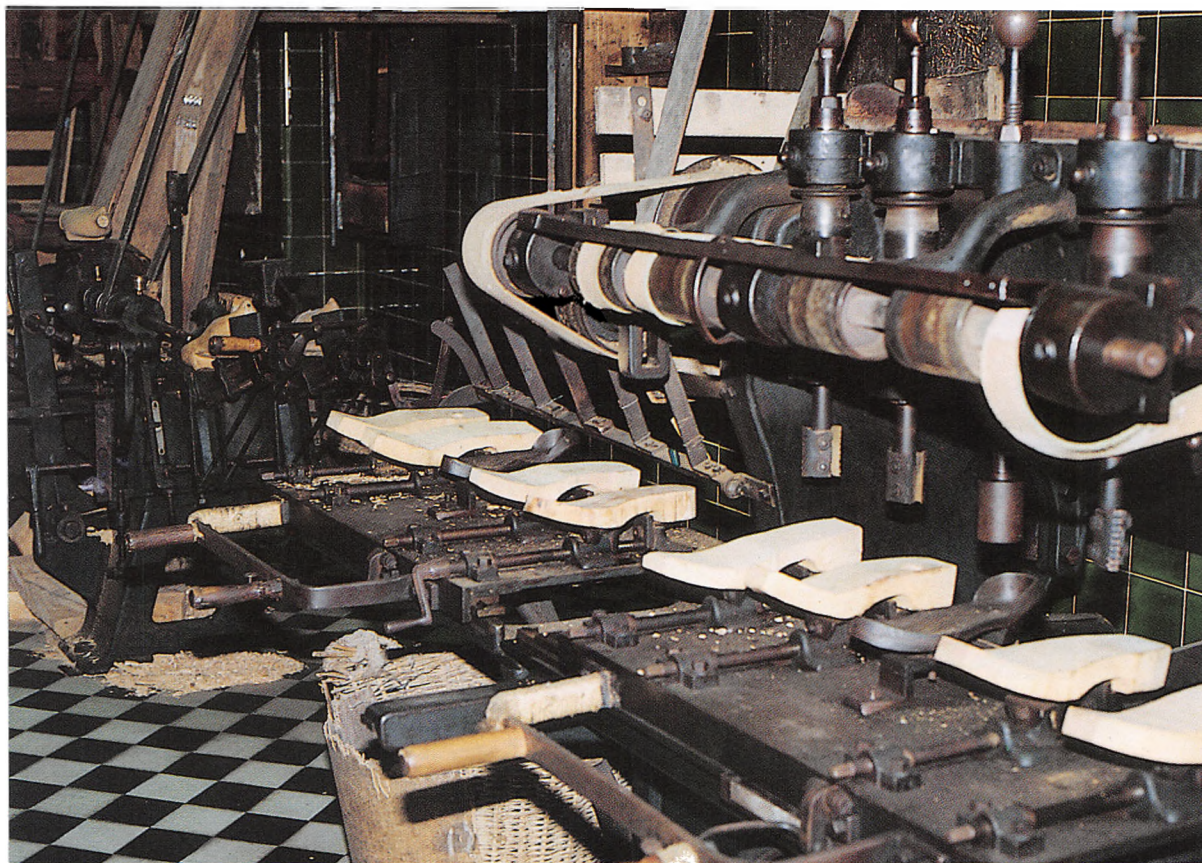
havde kendt i forrige århundrede. Maskinerne krævede et stort mandskab, både til at vedligeholde og reparere og til at producere på maskinerne. Arbejdspladserne var ofte præget af støj og skidt, og arbejdsmiljøet problematisk på flere punkter, end det vi kender i dag.

Lad os prøve at eksemplificere dette ved et par typiske arbejdsprocesser. Et af de håndværk, der aldrig var blevet opfattet som noget fint, men dog blev drevet i alle landsbyer over hele landet, var træskomagerens. På *deres* værksteder, skar de på snitbænken træskoen, hvorefter den blev dekoreret. Vi var berømte eller måske nærmere berygtede for vore træsko i 1600-tallet. Træskoene var en fast del af landbobefolkningens påklædning. Udlændinge, der besøgte Danmark, opfattede dem ofte som morsomme og lidt usexede. Men træsko var og er der behov for som arbejdsbeklædning, og for den fattige del af befolkningen var det den eneste fodbeklædning.

Med industrialismen blev træskofabrikationen også ændret, den kom på fabrik. På maskiner blev træskoene udskåret; det sikrede en ensartethed i produktionen. Men det var mennesker, som tog hver enkelt træsko op, og anvendte maskinerne, videregav den til den næste, der så på en anden maskine forarbejdede træskoen. Træskomagerens arbejde i landsbyen var kommet på samlebånd, men det var stadig ikke en automatisk produktion.

Det produktionsapparat, der prægede 70'ernes industri, var et ganske anderledes fuldautomatisk, hvor de enkelte genstande stort set slet ikke kom i menneskehænder.

Tager vi et trykkeri år 1959, så anvendte man sættemaskinen, hvorpå

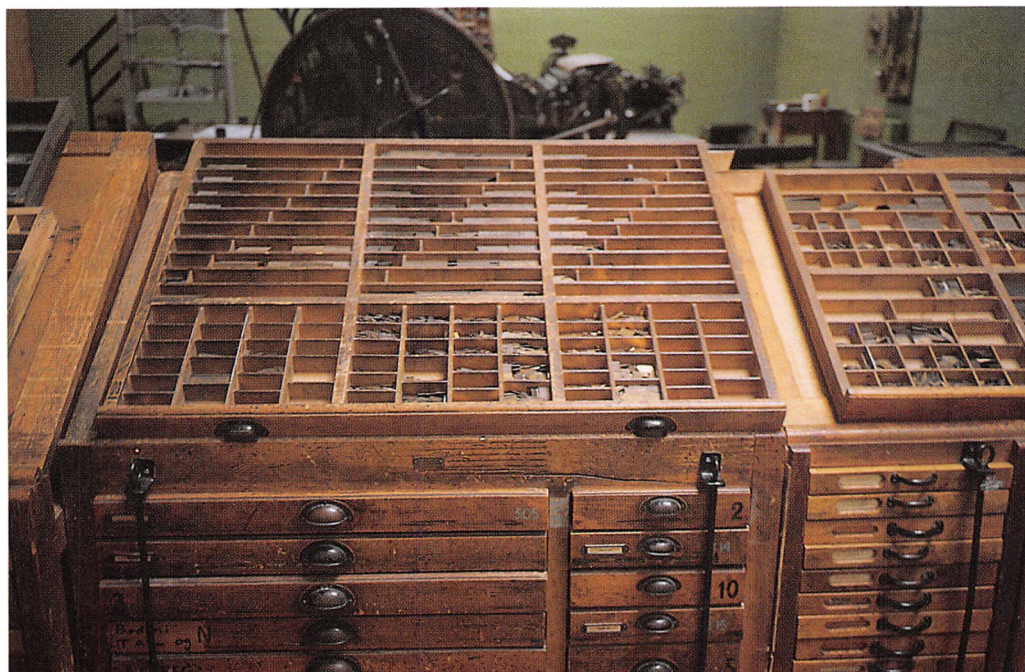
Træskofabrik. .

man skrev som på en skrivemaskine, typerne blev så formet i varmt bly og tekstsiden blev sat på denne måde. Dette erstattede ikke fuldt ud håndsætteriet, der fortsat på mange trykkerier var en væsentlig faktor i den daglige produktion.

I dag foregår disse ting ved en EDB-skærm. Her laves sats, her foretages ombydning, teksten videregives til opløbning, hvorefter den ved hjælp af fotografisk teknik er klar til at blive trykt, på stort set lugt- og støjfrige maskiner.

Ændringerne i produktionsapparatet har fjernet nogle arbejdsprocesser og omskabt andre til at være automatiske funktioner. Det turde være selvsagt, at

Håndsætter.

dette også giver ændringer i arbejder-nes adfærd, når de har fyraften. Det er ganske anderledes at stå en hel dag og arbejde med bly og sætte tekstsider, end sidde ved en EDB-skærm og indtaste teksten og her kunne ændre den, indtil den står sådan, som man ønsker det.

Der er næppe tvivl om, at dette har ført til en fremmedgørelse over for produktionen og dermed over for samfundet. Spurgte en dreng i 1907 sin mor, hvad et bord var lavet af, ja så var svaret træ. Er der nogen der i dag spørger, hvad bordet i kantinen er lavet af – ja, så svarer man kunststof – men hvad er dét? Det ved de enkelte brugere ikke.

Dette er med til at præge den enkeltes opfattelse af verden og virkeligheden. Kvinden, der i 1948 vaskede tøj i gruekedel og anvendte brun sæbe, blev

slidt op. Fysisk var mange arbejdsgange, man anvendte, opslidende for kroppen. Men hun vidste, hvad der skete med tøjet. I modsætning til kvinden m/k der lægger det ind i vaskemaskinen, og giver det to eller tre forskellige typer kemikalier under de pæne navne sæbe og blødgøringsmidler.

Kunst og industristat

Med fremmedgørelsen i produktionen er der intet forbavsende i, at det enkelte menneske føler sig fremmed over for kunsten. Sammenligner vi to fælles anvendelser af kunst med 500 års mellemrum, ser vi denne udvikling meget tydeligt.

Den middelalderlige altertavle med den korsfæstede Jesus er umiddelbart forståelig. Man kan se, at en mand er korsfæstet, og kender man sin bibelhistorie, så er tavlens fortælling tydelig. Denne fremstillingsmåde fortsætter

stort set uændret gennem hele landbrugssamfundet og ind i industrialismen. Men med det teknologiske samfunds fremvækst ændres også kirkekunsten.

Den nyeste kirkekunst følger samfundsudviklingen og er ikke umiddelbart forståelig. Den skal tolkes og forklares. Men hvorfor vælge kirkekunst som eksempel? Jo, for her har vi et eksempel på traditionsbundet kunst. Når den undergår en drastisk forandring, så er der næppe tale om et mo-

Moderne kirkekunst.

deflip, men om en dybtgående ændring i samfundet.

Når kunsten ændrer sig i takt med samfundsudviklingen, så er det ikke ensbetydende med, at alt skifter karakter. Men det indebærer, at det toneangivende gør det.

Her afslørede kunstændringer i 60'erne og 70'erne nogle misforhold mellem de enkelte samfundsgrupper. Arbejderklassen ville have kunst, som kunne »forstås«. Den moderne kunst fik sit egentlige publikum blandt de bedre stillede og blandt de offentlige institutioner.

I den forbindelse kan det ikke tit nok fastslås, at kunstneren er en producent, der arbejder og har behov for at sælge sine produkter. Kunstneren er en del af samfundet på godt og ondt, og er ikke et individ der frit og ubundet kan overskue samfundet. Derfor er kunstnernes produkter også et udtryk for det samfund, de lever i. Men som i middelalderen lever der en folkelig kunst, spændende fra graffiti på offentlige toiletter til store malerier, der »forestiller« noget.

Et andet område, hvor man ser samfundsudviklingen, er ved at sammenholde kunstens verden med den politiske. Hvad vil forfatteren med sin bog? Hvad vil skulptøren med sin skulptur? o.s.v. Kunsten har altid været politisk. Dens formål var som oftest at varetage statens interesser eller højne et folks moral. De romerske kejserportrætter på mønter og statuer var direkte statslig politisk propaganda. Malerierne af Stalin var mere propaganda end det var malerier. Listen er lang, men det, der er nyt, er ikke at kunsten er politisk.

Det nye er, at kunsten er blevet kritisk og ofte stiller krav til samfundet,

også krav, som vil indebære at samfundet vil skifte karakter, hvis de blev gennemført. Før 2.verdenskrig var kunsten blevet bevidstgjort om, at det at undlade at tage stilling var det samme som at acceptere samfundet og på den måde at være samfundsbevarende.

Denne holdning blev styrket ikke mindst efter 1968 – hvor parolen var, at alt i samfundet er politisk, også kunsten.

Kunsten skulle engagere publikum, teatret skulle have tilskuere op af stolene, de skulle spille med og fortsætte spillet, når de kom hjem.

En meget stor del af ungdomskulturen i begyndelsen af 70'erne hang sammen med ændringerne i de kunstneriske udtryksformer. Da Elvis i slutningen af 50'erne kom frem og tog de unge med storm, var det en protest imod de etableredes samfund, men protesten gik på sprut og sex, målet var ikke at ændre samfundet. På samme måde i begyndelsen af 60'erne, da The Beatles stod frem, ja de var langhårede, men det var stadig for England og dronningen, de sang.

Dette ændrede sig. Teksterne skiftede karakter. Den politiske samfundsprotest vandt gehør. Ungdomsoprøret i 1968 havde ikke været muligt, hvis ikke samfundet og dermed kunsten i årene forinden havde drejet ind ad nogle nye veje.

Kunsten krævede den fuldstændige personlige frihed, også til bevidsthedsudvidelse gennem anvendelse af narkotiske stoffer.

Musikkulturen blev et langt stykke hen ad vejen et kæmpe LSD-trip. Musikkunstens store navne blev folk som Beatles, Jimi Hendrix, Janis Joplin, Led Zeppelin, Rolling Stones og mange andre. I Danmark optrådte Peter

Hjemløs.

Belli som kunstneren, der røg hash, og blev straffet for det. På litteraturfronten var det Klaus Rifbjerg, der førte an i protesterne mod det etablerede samfund.

Velfærdsstaten

I 1910, da Th. Stauning blev valgt til forretningsfører for Socialdemokratiet, valgte man bevidst at sige nej til elendighedsteorier og proletariatsrevolution. Forbedringer for arbejderklassen skulle gennemføres så snart, det var muligt. Socialismen skulle indføres og skabes ved en langsigtet stra-

tegi, hvor man langtsomt kæmpede sig frem imod målet. Den daglige politik kunne være pragmatisk, men målet blev der ikke forhandlet om, det var og er et socialistisk Danmark.

En parentes i arbejdet mod dette mål havde været 2. verdenskrig. Da den var slut, skulle arbejdet fortsætte. En naturlig konsekvens af begivenhederne var overvejelserne om at slutte Socialdemokratiet og DKP sammen. Et forsøg, der nødvendigvis måtte mislykkes, ikke mindst p.g.a. DKPs forhold til Sovjetunionen og bekendelse til den revolutionære linie. Krigen havde været en parentes, ikke en begivenhed der kunne fjerne de ideologiske forskelle, der var mellem Socialdemokratiet og kommunisterne.

Det kan derfor ikke forbydes, at Socialdemokratiet og fagbevægelsen førte en indædt kamp for, at arbejderklassen skulle få deres andel af den økonomiske vækst, som blev den vestlige verden til del efter Marshallhjælpen. For arbejderklassen steg reallønnen. Det blev muligt at opfylde drømme, som man aldrig havde turdet håbe på. Det danske finansmirakel under Viggo Kampmanns ledelse gav resultater for arbejderklassen.

Den arbejdsmand, der i 1938 havde stået i en arbejdsløshedskø, og måtte kæmpe for at have råd til sit værelse og måtte spise på et folkekøkken, havde i 1970 en lejlighed med centralvarme, radio og TV, og ikke mindst holdt der nede på gaden en Folkevogn.

For første gang i verdenshistorien var det lykkedes p.g.a. en faglig-politisk kamp at sikre arbejderklassen imod sult, arbejdsløshed, og ved sygdom at sikre samme pleje som overklassen. På det materielle område var mange af målene nået. Det var ikke

uden grund, at Socialdemokratiet ved et valg kunne føre et slogan, der hed »Gør gode tider bedre«.

Ikke desto mindre stillede man stadig det spørgsmål, som oprørske engelske fæstebønder stillede i 1300-årene: »På hvilken måde er de, som vi kalder herrer, større herrer end os selv? Hvordan har de fortjent det? Hvorfor binder de os i trældom? Hvis vi alle udspringer fra den samme far og mor, Adam og Eva, hvordan kan de så gøre krav på eller bevise, at de er mere herrer end vi, bortset fra at de lader os producere og anlægge den rigdom som de forbruger?« Klasse modsætningerne blev ikke fjernet i 60'erne, de blev sløret mens det arbejdende folk opnåede en materiel velstand. Principper var blevet ofret, men det fundamentale krav om et samfund med Lighed, Frihed og Broderskab var ikke opgivet.

En facet ved samfundet, som man heller ikke må glemme, er den kendsgerning, at der var en del af befolkningen, som aldrig blev omfattet af fattig-reformerne. De mennesker, der var nederst i samfundshierarkiet, og som ikke bidrog til produktionen, blev ikke omfattet af de sociale reformer, så der blev ikke gjort en virkelig indsats for at få dem ind i samfundet igen.

Familien der blev væk

Med industrialismens gennembrud i forrige århundrede skete der den største forandring med menneskers normer og adfærd siden overgangen fra det urkommunistiske samfund til landbrugssamfundet. Den ændrede produktionsform gav nogle ganske andre livsbetingelser og derfor også en anden menneskelig adfærd. Når der i afsnittet om middelaldermennesket er lagt særlig vægt på, at vi aldrig vil kunne komme til fuldt ud at forstå det middelalderlige menneske, ja bare landbrugssamfundets individer i forrige århundrede, hænger det netop sammen med den kendsgerning, at de ændrede produktionsforhold skabte andre livsmønstre.

Her vil nogle læsere måske indvende: Har filosofi og religion slet ingen betydning? Selvfølgelig har det betydning for mennesket, for samfundet. Men de store forandringer i de basale livsvilkår er affødt af ændringer i produktionsmåden. Det er blandt andet det, der forklarer hvorfor f.eks. Gutenbergs opfindelse fik så stor betydning.

Produktionsenheden i landbrugssamfundet, både i middelalder og i 16-1700-tallet havde været godset, landsbyen og familien. Det var inden for disse rammer produktionen foregik – familien var den enhed, der var afgørende for samfundet og for det enkelte menneske. Mand eller kvinde kunne ikke klare sig uden hverandre. For at få fæstegården til at fungere var det en

forudsætning, at man var to – dette inddebar i praksis at døde den ene, ja så var den tiloversblevne ofte meget hurtig til at gifte sig igen. Familien i bredere forstand – slægtninge, husstande var det holdepunkt, der gav de enkelte en vis social tryghed.

Med byernes fremvækst og den permanente indvandring til byerne havde gilde og lav erstattet dele af storfamiliens beskyttelse af det enkelte menneske. Med kapitalismens fremmarch forsvandt denne samfundsopbygning. I den tidlige industrialisme var det fortsat familien, der blev hyret til at passe en maskine med arbejds gange. Men med det øgede tempo og effektivitet blev dette lavet om.

Arbejdsgiveren købte nu den enkeltes arbejdskraft til de lavest mulige lønninger. I denne situation var mennesket uden beskyttelse. Her kom fagbevægelsen og Socialdemokratiet ind og gav arbejderen en regulær beskyttelse imod overgreb. Sygekasse – arbejdsløsheds kasser, begravelseshjælp og ikke mindst bedre løn og ordnede arbejdsforhold.

Arbejderen var ved at blive et egentligt menneske, som godt kunne passe på sig selv og stille krav til samfundet. Ikke som person, men som en del af en stand, som en del af en bevægelse. Arbejderbevægelsen sikrede sine medlemmer en menneskelig tilværelse. For at udbygge dette var det naturligt at overføre en række opgaver til staten. Dette gælder f.eks. den stærkt

udbyggede sundhedssektor. Med overdragelsen af sygekasserne til staten understregede arbejderbevægelsen, at i stadig større grad var det det offentlige, der skulle varetage medlemmernes interesser. Staten fik i stigende grad den rolle, som tidligere familie – gilde/lav – fagbevægelse havde haft.

Med industristaten og senere med højteknologien fik familien en anden betydning. I landbrugssamfundet var familien en produktionsenhed. Den var forudsætningen for det enkelte individs overlevelse. Med industrialismen blev denne enhed brudt.

I 30'erne og i efterkrigstiden blev det »normalt«, at kvinden var hjemmegående. Familiens mønster var, at manden forsørgede kone og børn ved sit arbejde. Men med ændringen i kønsrollerne, som bl.a. betød at mange kvinder valgte at gå ud eller blive på arbejdsmarkedet, ændredes dette

mønster. I dag er familien noget man vælger, den har ikke længere nogen produktionsmæssig betydning.

Den velfærdspolitik, som tog sin form i 60'erne, gik ikke mindst ud på at styrke enlige forsørgere. Familien var ikke længere den absolutte nødvendighed for det enkelte menneske. Samfundet har i dag overtaget en del af familiens funktioner.

Kirken

Efterkrigstiden blev en vanskelig tid for kirken. Ændringerne i samfundet, som gav en større materiel velstand, var også med til at gøre de materielle værdier til de egentlige. Denne tankegang levner ikke megen tid til at filosofere over livet – dette mærkede man meget naturligt i kirken i form af faldende dåbstal, færre vielser etc.

Kvinde reparerer tøj.

Moderne kirkebyggeri.

Ved siden af denne udvikling fremvoksende der især i dele af ungdommen en levende interesse for Østens mystik. Dette åbnede op for mange former for nyreligiøsitet. Dette betød naturligvis en yderligere svækkelse af Den danske Folkekirke. Men ikke desto mindre betød dette ikke en masseudmeldelse. Mere end 90 % af befolkningen er fortsat medlem af Folkekirken.

At det ikke gik værre hænger utvivlsomt sammen med kristendommens evne til at tilpasse sig det omgivende samfund. Forkyndelsen er ikke blevet hængende i landbrugssamfundet, men er blevet en del af nutiden.

De vanskeligheder kirken har hænger i høj grad sammen med dens organisatoriske rammer. Kirken er i sin form en del af et lokalsamfund – forsvinder de nære relationer i storbyen, så bliver kirken ramt. En decentralisering af byerne vil derfor alt andet lige styrke den lokale sognekirke.

Ungdomsoprøret

Velstandstigningen, der i mange situationer havde været uden velfærd, var skabt i nogle efterkrigsrammer, hvor flid og pænhed i sig selv var dyder. På mange måder forsøgte velfærdsstaten at videreføre livsmønstret fra før krigen.

Dette havde ikke mindst betydning for familien. På trods af en anden materiel hverdag skulle seksualmoralen fra forrige århundrede videreføres, uden at nogen satte sig ned og overvejede hvorfor. Dette fik et for os i dag barokt udtryk ved den såkaldte »Nordentoft«-sag.

En kvindelig skoleinspektør valgte at få et barn uden for ægteskabet. Rammaskriget var enormt – skulle hun opdrage børn til utugt! Diskussionen blev så voldsom, at bisper og præster (med fire undtagelser) »bandlyste« synderinden.

Løsningen på problemet blev en deling af skolen, så pæne folks børn kunne slippe for dette liderlige kvindfolk.

Men det, sagen drejede sig om, var, at kvinder nu kunne vælge at få børn uden også at få ægtemand. De materielle vilkår havde ændret sig. Man var på vej ind i en ny tid.

Det er i det lys, vi ca. 20 år efter finder ungdomsoprøret. Uro flammede op mange steder i Vesten, ikke mindst i Vesttyskland. I Frankrig var den ydre ramme uro blandt de parisiske studenter i forhold til præsident de Gaulle. Men pointen var, at samfundet havde bevæget sig.

Centralt i ungdomsoprøret stod universitetsungdommen. Det var herfra at bevægelsen blev sat i gang. Protester imod professorvælde og rektors magt. Ironisk nok, og heldigt nok, var rektoren for Kbh. Universitet Mogens Fog, tidligere fremtrædende kommunist og medlem af Frihedsrådet. Kampen foregik ved demonstrationer og besættelse af universitetet og ikke mindst ved en bevidst brug af TV-mediet. Der var god presse i sagen.

Målet var en større medbestemmelse. Man ønskede at tage demokratiets fulde konsekvens, at lede egne forhold. Herved var ungdomsoprøret med til at skabe forudsætningen for 80'ernes folkelige bevægelser, og ikke

mindst kravet om nærdemokrati i praksis.

Der blev rykket ved systemet. Professorvældet forsvandt – fagkritik vandt frem. Men »oprøret« standsede ikke her. Ungdomsoprøret indvarslede en ny tid, hvor der blev gjort op med mange normer. Ægteskabet, ja parforholdet blev angrebet. Af nogle blev ægteskabet opfattet som et levn fra feudalismen.

Men også i mange af livets små ting så man ændringerne. Tiltaleformen »du« vandt frem på bekostning af »De«. Tøjet ændrede sig. Generelt kan man nok opfatte ungdomsoprøret som et opgør med autoriteterne. Dette gjaldt både den politiske del af oprøret, f.eks. starten af et LO for skoleelever og den mindre »styrede« del, »flower power« bevægelsen. Det lange hår – hashrygning – kollektivet og senere Christiania var et angreb på borgerskabets Danmark.

Ungdomsoprøret skal ses i lyset af samfundsudviklingen. Det kom i forbindelse med den teknologiske revolution og havde sin dybde i produktionsændringerne. Derfor vil mange af resultaterne fra 68 blive stående.

Københavns universitet.

Tjald.

Den teknologiske revolution

Alle er i dag enige om to afgørende skel i menneskehedens historie. Det første er overgangen fra det urkommunistiske samfund til landbrugssamfundet og det andet overgangen fra landbrugssamfundet til industrisamfundet. I tiden efter 2. verdenskrig kom vi ind i den 3. afgørende samfundsændring: »Den teknologiske revolution«.

I de tyve år 1965 – 85 oplevede man flere ændringer, end der havde været fra 1865-1965. Teknologien holdt sit indtog i produktionen, i hverdagen, i sundhedssektoren. Den ændrede menneskers liv. Lad os f.eks. se på arbejdsvilkårene for en bankassistent i 1965 og i 1985. I 1965 førte man bankbøger ma-

nuelt. Store kassebøger var hjertet i banken. Valuta-omregningen blev foretaget manuelt. I 1985 lå alle relevante oplysninger om kunder på EDB. Breve blev skrevet på tekstbehandlingsanlæg. Valuta udregnedes automatisk o.s.v.

Men også i hverdagen holdt teknologien sit indtog. Køkkenet ændrede sig sidst ved brugen af mikroovne. I stuen står TV, video og hifi-anlægget. I soveværelset står clock-radioen, så man vækkes med blid musik.

Fordelene ved denne udvikling har været mange. Ofte er de monotone og også tit farlige arbejdsopgaver blevet fjernet. Det fysiske arbejde er blevet

begrænset og mange farlige opgaver er blevet afskaffet. Men ingen medalje uden en bagside. For mange mennesker var oplevelsen af teknologien fjendtlig. Den tekniske udvikling truede beskæftigelsen og mange følte sig fremmedgjorte og følte sig som tilskuer til livet.

Men ikke kun betød udviklingen ændringer i det arbejdende folks hverdag, det betød også en ændring i verdensordenen. Sydøstasien og Japan var meget hurtige til at omstille sig til den nye teknologi, og sammenstillet med helt uantagelige livsvilkår for arbejderklassen i området opnåede disse lande en forholdsvis stor markedsandel inden for elektronikhandelen. Japan blev en økonomisk »stormagt«. Den kapitalophobning, der sker i dette område, kan få vidtrækkende betydning for de kommende årtiers udvikling.

Velfærdsstaten

De unge, der voksede op i årene lige efter krigen, havde en næsten samstemmende drøm om at få arbejde, familie og børn og ikke mindst – på trods af bolignøden – at få en lejlighed. For at opnå dette skulle man for at komme i betragtning være gift, og helst have børn. Der er næppe tvivl om, at denne boligmangel fik mange til at gifte sig blot for at få et eget sted at bo.

Målene i livet blev i meget høj grad koncentreret om at få de levevilkår, som man havde drømt om i trediverne og ikke havde kunnet få. Den borgerlige livsdrøm var uden de store visioner, men skal ses i lyset af 5 års krig, der havde ødelagt så store dele af Europa.

Med det økonomiske opsving, der prægede Vesteuropa efter Marshall-

hjælpen, blev den socialdemokratiske velfærdsstat skabt. Målet for såvel Socialdemokratiet som for fagbevægelsen blev at skabe så gode livsvilkår som muligt for almindelige mennesker. Arkitekten bag økonomien i den danske velfærdsstat var finans- og senere statsminister Viggo Kampmann, og da han p.g.a. sygdom måtte gå af, videreført af J. O. Krag.

H. C. Hansens regering i slutning af

Frokost i skurvognen.

50'erne havde afstukket linien: Beskæftigelsen skulle op. Det blev mål nr. 1 for arbejderbevægelsen. De kommende regeringer fulgte linien op. Vi opnåede »fuld beskæftigelse« og ikke mindst steg reallønnen år efter år. Beskæftigelsen var vigtigere end inflation og negativ handelsbalance. Resultatet udeblev ikke. De højere lønninger gav større forbrug og en højere levestandard.

Livet på arbejdspladsen ændrede sig i takt med moderniseringen af produktionen. Tempoet blev højere, men lønnen fulgte med. Der blev mangel på arbejdskraft. Dette gav endnu højere lønninger. Ved siden af dette udvidede det offentlige sin service for borgerne. Bedre skoler – hospitaler – biblioteker o.s.v..

Det økonomiske opsving betød ikke, at de sociale forskelle forsvandt. Den procentvise forskel mellem lønningerne blev ofte større. Men den almene velstandsstigning var så stor, at klasse modsætningerne blev sløret.

Arbejderklassen, som før krigen havde kæmpet for »brød i skabet«, kæmpede nu for bil og sommerhus. Ting der tidligere havde været forbeholdt de få. Godt nok var direktørens bil større og godt nok var hans sommerhus flottere. Men både arbejder og direktør havde disse materielle goder.

I forbindelse hermed er det dog værd at bemærke, at der var nogen, der *aldrig* fik del i velstanden. Folk, der ikke kunne eller ville tilpasse sig systemet.

Men samtidig må det fastslås i neon-skrift: *For første gang i verdenshistorien* var alle sikret en tryk alderdom – gratis læge og hospital, ingen døde af sult. Årtusinders kamp for overlevelse var slut. Det var lykkedes arbejderbe-

Kolonihaven: Centralt for mange arbejdere stod deres mulighed for at tilbringe en stor del af deres fritid i kolonihaven.

vægelsen at beskytte individet. Dette må aldrig mistes.

Velfærdsstatens kultur

Det, som ungdomsoprøret vendte sig imod, var den borgerlige livsdrøm, det var et oprør imod et liv, hvor et nyt sommerhus var vigtigere end en måneskinstur. Men det var også et oprør

imod en kultur, hvor man ikke tog kritisk stilling til ret meget.

For arbejderklassen i 60'erne var det de materielle værdier, der var det altafgørende. Problemer som miljø, råstof, forbrug og så videre spildte man ikke mange tanker. Miljø blev opfattet som flere P-pladser til bilerne – var ting nye, så var de smarte og pr. definition også gode.

I slutningen af 50'erne og i begyndel-

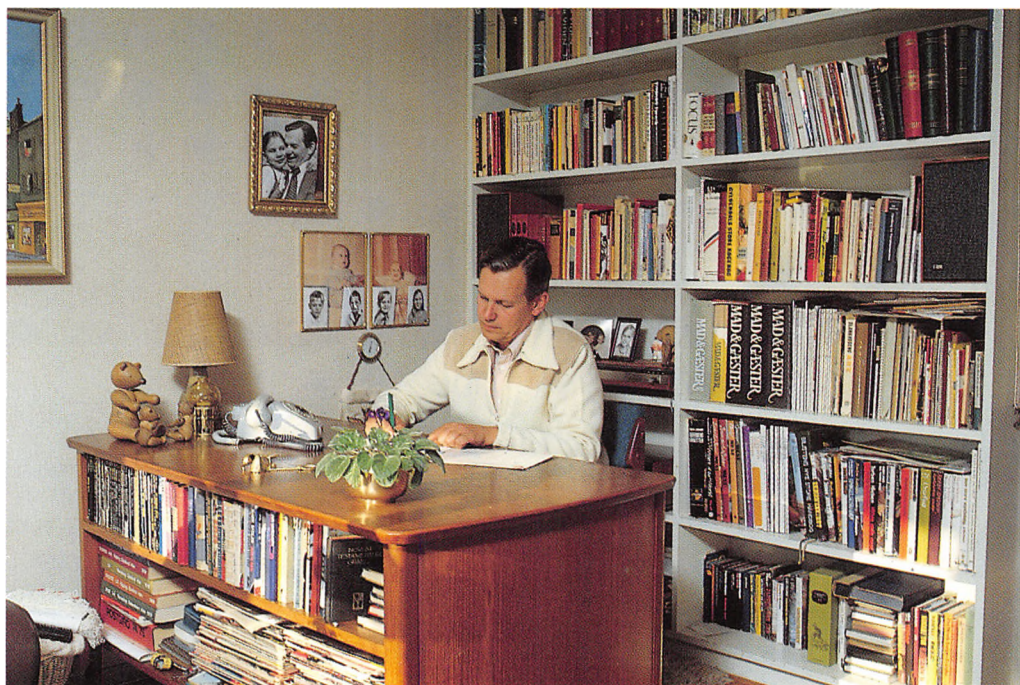
sen af 60'erne holdt elektronikalerens nye vidunder, den nye afgang sit indtog: Fjernsynet. Denne opfindelse vendte op og ned på det arbejdende folks dagligdag. Forinden havde radioen fået en stor betydning, men ikke så det kan sammenlignes med den som TV fik. Aktuelt eller som den senere kom til at hedde TV-avisen blev den centrale nyhedsformidling. Folk kendte TV-seriehelte bedre, end de kendte naboerne. For mange blev TV en del af deres eget liv, ikke et tilbud men en nødvendighed.

For underholdningsbranchen betød TV en voldsom ændring. Biografernes besøgstal faldt stærkt, men også teater, cabaret og møder måtte lære, at fjernsynet var en stærk og farlig konkurrent. En god fjernsynsudsendelse tøm-

te teatre og biografteater. Det første store højdepunkt for TV var utvivlsomt Ungarnsudsendelsen i 1956, der blev lavet til støtte for det undertrykte folk og fik karakter af en humanistisk udsendelse med klar adresse og protest til et Sovjet, der maste et lille land. Udsendelsen tømte ikke kun biografteaterne, men også gaderne.

Med det stadig stigende antal TV-apparater blev TV det faste samtalemateriale og diskussionspunkt på arbejdspladserne. Fjernsynets underholdningsudsendelser blev yderst populære og var med til at præge dagliglivets kultur. Fulgte man med i en udsendelse, ja så lod man sig ikke invitere i byen på en sådan aften.

Men TV'ets fremstorm betød ikke, at radioen forsvandt. Den ændrede ka-

Jørn Hjorting.

rakter. Med transistor-radioens fremkomst blev den inventar på et stort antal af landets arbejdspladser, og med dygtige radiofolks medleven i livet uden for Danmarks Radio holdt radioen sin betydning. Radioen forstod på et tidligt tidspunkt at lave opsøgende arbejde, at lave levende radio ikke kun som reportage, men også som underholdning.

Et af de mest aflyttede radioprogrammer i 70'erne og 80'erne har været Jørn Hjørtings »De ringer Vi spiller«. Gennem en utrolig medleven med folk var disse udsendelser almindelige menneskers vej til mikrofonen, vel at mærke uden at de skulle udlevere sig selv. Udsendelsernes popularitet skyldes ikke mindst, at temaet var og er dagligdagen, som den er for de fleste mennesker i Danmark, men på en sådan måde, at det ikke er et spørgsmål om at fokusere på problemer.

I 80'erne fik videoen sit store gennembrud. Ikke kun som den mulighed det er for selv at bestemme hvornår man vil se de forskellige TV-udsendelser, men som et supplement til TV-byens udsendelser. Gennem udlejning af videofilm er dette blevet en væsentlig del af underholdningen for et meget stort antal mennesker. De advarende røster var mange. Protester imod vold og porno lød fra mange sider, men ikke desto mindre voksede der en hel industri frem omkring videoen.

Videoen var blevet en del af det forbrugerræs, som kendetegnede både 70- og 80'erne. Mange opfattede videoen som et statussymbol på linie med stereo og TV. Andre så det som det onde selv, som en ting, der ville passivisere befolkningen. Eftertiden vil vise, at dette var uhyre snæversynet – videoindustrien kan indeholde mange mulig-

heder for fremtidens samfund. Om de bruges rigtigt, er som alt andet et politisk valg.

I 50'erne havde Julius Bomholt advaret og kæmpet imod den passive kultur, hvor man sætter sig hen og bliver underholdt. Målet for arbejderbevægelsens kulturpolitik måtte være, at folk selv var med til at skabe kulturen og ikke kun var nydere.

Tankerne var ikke noget Bomholt var alene om, 60'ernes og 70'ernes eksperimenterende teater opererede med et totalteaterpublikum, der selv skulle være med i stykket, og helst også være med til at skabe det. Men disse avantgarde-teatre slog aldrig rigtigt igennem for det arbejdende folk. Hovedparten foretrak og foretrækker så ganske afgjort Holberg frem for disse moderne stykker. En enkelt kunstner der fik meget stor betydning for det almindelige menneske var Osvald Hel-muth, han forstod at udtrykke deres tanker.

TV'et var blevet en alvorlig konkurrent til teatrene. Færre og færre ville ofre de dyre teaterbilletter, de foretrak i stedet at blive hjemme. Teatrene var på trods af tilskud overklassens legeplads. For at modvirke dette havde arbejderbevægelsen stiftet ARTE, der havde til formål at skaffe arbejderklassen billige teaterbilletter til de bedste forestillinger. Måden, det blev gjort på, var at lave puljer. Ved at tegne sig for en serie forestillinger blev billetprisen meget lav, samtidig med at teatrene fik udsolgt. Fra borgerskabets side var der mange hånlige bemærkninger, ja, nogle mente, at det ødelagde den frie kunst – fordi teatrene ville tage hensyn til hvilke stykker, der kunne falde i ARTEs kunders smag. Man måtte vænne sig til, at en arbejdsmand

også kunne sidde på de gode pladser i Det kongelige Teater.

Et yderst vigtigt element i den danske kultur er sporten. Både den folkelige idræt, hvor der ikke lægges vægt på præstationer, og eliteidrætten er en del af det arbejdende folks kultur.

Aviser købes efter sportssidernes kvalitet. TV's fodboldkampe, ikke mindst når det danske landshold spiller, holder næsten hele befolkningen bundet foran TV-skærmen. Man kan fristes til at regne disse sportsudsendelser og ikke mindst olympiadeudsendelserne for en moderne udgave af antikens cirkus-forestillinger. Spørgsmålet er så, om formålet er det samme – brød og skuespil passiviserer de brede masser og sikrer overklassens magt.

Men ved siden af denne eliteidræt har folkeidræt altid haft meget stor betydning for det arbejdende folk. Denne spænder vidt – gymnastik – alle former for idræt dyrkes inden for de store firmaer, og i dag ikke mindst jogging, der sammen med ønsket om en sundere livsstil har fået en meget stor betydning for mange menneskers hverdag. I hovedstaden oprettede man Grøndalscentret. Nordeuropas største center for breddeidræt, tusinder af mennesker går gennem dørene hver dag.

Viden er magt

Det arbejdende folk tørster efter viden, thi det behøver det for at kunne sejre. Det var og er en af de sandheder, som er et kernepunkt for arbejderklassen. Store dele af kulturen, store dele af de spændende dele i livet har i årtusinder været forbeholdt en lille del af befolkningen. Hvem kunne læse i det gamle Ægypten, eller hvem kunne

skrive i middelalderen? Det var ikke den almindelige proletar.

Skrift og viden var og er overklassens middel i kampen om magten. Hvorfor var det svært at få samfundsfag med i EFG-uddannelsen i 1970'erne? Svaret er jo givet på forhånd. I middelalderens cistercienserklostre var denne klassesdeling klart nedskrevet i klosterreglerne. Munke skulle kunne læse, de blev rekrutteret fra overklassen, men lægbrødrene, dem, der lavede det fysiske arbejde, måtte ikke kunne læse. Viden var et spørgsmål om social placering.

Et af de helt store problemer for den fremvoksende arbejderklasse i forrige århundrede var netop dette problem. Store dele af arbejderklassen var meget dårlig til at læse – store deles alme-

SiD's kursuscenter, Langsøhus.

ne viden var nær nul. Derfor var dette et punkt, man satte hårdt ind på. Våbnene imod uvidenheden var mange. Et af de stærkeste var arbejdernes oplysningsforbund. Gennem aftenskoleundervisning skulle arbejderklassens forsømte skolegang indhentes. Dette var industrialismens modsvar til landbrugets højskolebevægelse.

Ved siden af AOF etablerede man også højskoler. Højskolen i Roskilde fik en meget stor betydning på to måder. Dels som uddannelsessted, dels som et sted, der ofte blev besøgt af de ledende inden for arbejderbevægelsen.

De forskellige fagblade fik en meget stor betydning. Fagblade var ikke hyg-gelæsning, men kunne være som f.eks. Fagbladet, der i samleværk udgav leksikonet Mentor.

Denne linie i kampen imod uvidenhed blev forstærket efter krigen. Tilidsmanden skulle være regnskabskyndig, kende til jura, arbejdsmiljø og mange andre ting. Fagbevægelsens tilidsmandsuddannelse blev en bredt favnende uddannelse, som har været med til at skabe en ny tids fagfor-eningsfolk. Viden er blevet en magt, som arbejderbevægelsens repræsen-tanter også kan bruge.

Med den teknologiske udvikling blev disse kurser, sammen med de traditionelle arbejderhøjskoler af meget stor betydning. Jo mere kompliceret samfundet blev, des vigtigere var det for det arbejdende folk at få del i denne viden.

Reformer i en krisetid

Anker Jørgensen.

I 70'erne ændrede de politiske vilkår sig afgørende i Danmark. Årtiets første år var stærkt præget af den uforsonlige debat om Danmarks eventuelle indtræden i EF.

Meningerne blev trukket op på en sjælden skarp måde i dansk politik. Det var ikke kun en politisk diskussion, det var også et spørgsmål om følelser og fornemmelser. Mange andre ting end de rent økonomiske overvejelser blev trukket ind i debatten.

Spørgsmålet om den danske kulturs muligheder for overlevelse inden for EF var et af de punkter, som optog mange. Frygten var forståelig nok. Ville et relativt lille kulturområde som vort blive ædt op af de store lande?

Udviklingen har vist, at dette ikke blev tilfældet, men man kan spørge sig selv om årsagen til dette var en bevidst politik, eller om den økonomiske krise har betydet en sådan svækkelse af de europæiske samfund, at der endnu ikke har været kræfter til en intern kulturimperialisme.

For arbejderbevægelsen var debatten særdeles problematisk. Venstre-fløjen sagde nej. I den socialdemokratiske lejr var problemerne større. En stor gruppe, nok primært af ældre partikammerater, ønskede en indlemmelse i EF. Argumenterne herfor var ikke mindst oplevelsen med 2. verdenskrig. Partiets formand Jens Otto Krag var selv overbevist europæer, som ganske rigtigt så hvilke muligheder, der lå for

det danske samfund i dette europæiske samarbejde.

Men ikke kun partiet var delt. De enkelte fagforbund indtog forskellige holdninger. Arbejdsmandsforbundet SiD sagde endda nej, mens dets formand Anker Jørgensen anbefalede en indmeldelse i Fællesmarkedet. Resultatet på den socialdemokratiske kongres var klart. Omkring 75 % sagde ja. Ved den efterfølgende folkeafstemning blev denne indstilling fulgt af $\frac{3}{4}$ af den danske befolkning.

Ved det efterfølgende møde i Folketinget meddelte Jens Otto Krag, at han trådte tilbage som statsminister. Hans efterfølger blev den standhaftige og dygtige formand for SiD, Anker Jørgensen. Han havde ved flere lejligheder klart demonstreret, at han havde sine egne meninger og vel at mærke mod til både at udtrykke og forfølge dem.

Oliekrisen

Den indstilling, som prægede 60'ernes økonomi, var en fast forventning om fortsat vækst. Økonomiske kriser af dybereliggende karakter med deres symptomer som arbejdsløshed, social nød etc., var både efter økonomernes og efter befolkningens mening et overstået kapitel. Der var alt for megen »styr« på økonomien til at 30'ernes mareridt kunne gentage sig.

Så meget større blev choket i befolkningen med oliekrisisens fremkomst, og choket blev ikke mindre af følgevirkningerne. Stærkt stigende oliepriser, ja dommedagsprofeter talte om benzinerpriser på over 5 kr. Dette er en pris, som vi for længst har passeret. Men værst var den stigende arbejdsløshed.

Den økonomiske krise var et alvorligt problem for et råstoffattigt land som Danmark. Den danske økonomi

Fast food: Det moderne samfund har gjort det nødvendigt at den tid, der bruges på måltider indskrænkes til et minimum a) Pølsevogn.

b) Burgerbar: Den amerikanske kulturimperialisme har her forrykket de traditionelle danske vaner. c) Truckersted.

kunne ikke holde til de stærkt stigende oliepriser.

Arbejdsløshedens spøgelse vendte tilbage. Meget hurtigt var alle enige om, at det var vort største nationale problem, men bekæmpelsen af arbejdsløsheden skulle hele tiden afpasses de økonomiske forhold. Statens økonomiske muligheder var stærkt begrænset på grund af de stigende oliepriser, der udsatte betalingsbalancen for et stærkt pres.

Under alle omstændigheder lå en voldsom inflation for døren, hvis man førte en uforsigtig politik. Hele situationen blev forværret af en stadig større gældsbyrde, renter og afdrag gav et stadigt større finansieringsproblem.

En hurtig nedbringelse af statens underskud ville betyde en underminering

af den sociale tryghed, hvilket var uacceptabelt for Socialdemokratiet.

Men det var det ikke for alle. Sammen med den økonomiske krise fik vi en politisk. Den politiske krises udtryksform var, at der ved valget i 1973 kom fire nye partier i Folketinget. Socialdemokratiet gik tilbage fra 37,3 til 25,6 % af stemmerne.

Det næststørste parti Fremskridtspartiet stiftet af advokaten og skatte-svindleren Mogens Glistrup kom i Folketinget på en række drastiske forslag om nedskæringer af statslige udgifter og ikke mindst af den sociale sektor. Dette parti fik en forbavsende stor betydning på trods af, at alle politiske partier var enige om at lægge stor afstand til dette parti. Synspunkterne om den for store offentlige sektor, om de

Institutionerne blev lagt for had af Fremskridtspartiet.

forkerte udbetalinger af sociale udgifter trængte ind også i de andre partier. Der var sket et normskifte i befolkningen.

Man kunne ikke i slutningen af 60'erne tale om alvorlige sociale nedskæringer uden at blive opfattet som asocial, men med Fremskridtspartiet blev det stuerent at tale om sociale nassere etc. Sagt på en anden måde blev det legitimt, at se ned på arbejdsløse, pædagoger, skolelærere og andre »offentlige nassere«. Mogens Glistrups politiske stil var givetvis også med til at nedbryde respekten for politikerne, vel at mærke de »gamle politikere«.

Tillid og respekt er måske to nøgleord, når man vil forstå hvorfor de nye partier nåede den position, de gjorde. Politikerne havde forinden sat store dele af befolkningens tillid på en afgørende prøve.

Befolkningsgrupper som landbrugere og andre selverhvervende var uforstående over for den store mængde papirarbejde, som staten forlangte de skulle lave – f.eks. momsregnskab. Den arbejdstid, som de skulle bruge på dette, stod slet ikke i forhold til deres egen indtjening.

Det var de samme befolkningsgrupper, der ikke ønskede at blive presset ind i et system med fast arbejdstid, lønregnskab o.s.v. Mange af de selverhvervende på land og i by følte sig umyndiggjort af et statsbureaukrati.

I arbejderklassen var der et lignende problem. Tilliden til egne ledere, der virkelig repræsenterede arbejdernes synspunkter, var begyndt at krakelere. For mange arbejdsmænd var det ofte ikke let at identificere sig med for eksempel LO's ledelse. Formanden blev opfattet som en meget »fjern« person. Denne udvikling blev hjulpet stærkt på

vej af formiddagsbladene BT og Ekstra Bladets såkaldte afsløringer.

Dette var i opgangstider ikke noget alvorligt problem for bevægelsen. Men da nedskæringerne kom, vendte bøtten. Man stod nu i den situation, at man skulle forklare arbejderne, at de skulle holde igen, og da manglede man tidligere tiders tillid.

Dette skal også ses i sammenhæng med, at mange arbejdere følte at de ikke var arbejdere længere. Ved et folketingsvalg var det ikke længere givet, at arbejderne stemte på Socialdemokratiet eller DKP. Et af de fagforbund, hvis medlemmer holdt sig til Socialdemokratiet, var SiD. Men et faktum er det, at Fremskridtspartiet fik flere arbejderstemmer end for eksempel SF i 1973.

Reformer

I en kort periode på under et år mistede Socialdemokratiet regeringsmagten. Bortset fra denne periode var det det store arbejderparti, der måtte prøve at ændre folks forestilling om at leve i en verden, hvor næste år ville blive materielt bedre end det forgangne. Blusset skulle skrues ned, for at man kunne imødegå krisen.

I begyndelsen troede meget få, at der var tale om en vedvarende krise, men efterhånden som krisen bed sig fast, måtte der skrappe forholdsregler til. Man kunne have forventet, at situationen ville have lammet de socialdemokratiske regeringer, men dette blev ikke tilfældet. Det blev i stedet de store reformers »tidsalder«.

I 1974 kom den største reform på det socialpolitiske område siden den store socialreform i 1933 – bistandsloven.

Den slog fast, at alle, der opholdt sig i landet, også havde *krav* på bistand fra det offentlige. Loven muliggjorde, at man kunne hjælpe individuelt.

Den næste store lov var dagpengereformen. Det lykkedes midt i en krise-tid regeringen at skabe øget lighed på arbejdsmarkedet. Fra den første sygedag skulle man, uanset om man var funktionær eller arbejder, modtage sygedagpenge. Det kan næppe forbyse, at det var et af disse punkter, den kon-

servative Schlüter-regering valgte at ændre i begyndelsen af 80'erne.

To andre af regeringen Anker Jørgensens reformer bør nævnes. Efterløn kunne opnås allerede i en alder af 60 år for medlemmer af A-kasserne. Denne reform er et godt eksempel på samarbejdet mellem LO og Socialdemokratiet. De store reformer på arbejdsmarkedet er som oftest blevet gennemført ad lovgivningens vej af Socialdemokratiet (ligeløn, mindsteløn, ferielov etc.).

Ung i arbejde: Arbejdsløsheden ramte hele Vesteuropa. Her søger man på utraditionel vis at skaffe unge i arbejde i Paris.

Formålet med efterlønnen var to-delt, dels skulle folk have muligheden for at holde op tidligere og få en række »gode år«, og dels håbede man på ad den vej at skabe flere arbejdspladser.

Den sidste store reform var det offentliges indtrængning på energimarkedet. Nye koncessioner blev opnået, man klargjorde forsyning af naturgas, staten købte selv olie i de arabiske lande.

Herudover forsøgte man at skabe en form for overskudsdeling. På trods af det borgerlige flertal var det lykkedes at skabe et politisk flertal herfor. Socialdemokratiet, de radikale og SF udgjorde flertallet, men SF rendte fra aftalen. Folketingsgruppen sagde ja, men partiets hovedbestyrelse sagde nej til OD, hvorefter forslaget faldt. Dette affødte en ikke ringe bitterhed i fagbevægelsen.

Når man skal vurdere 70'ernes politik, så er det en yderst kompliceret tid: kriser – normskifte – men også de store reformers tid. Med indvælgelsen af de mange små partier i Folketinget frygtede mange, at alt ville ende i kaos.

Men sådan gik det ikke. De medvirkede i stedet sammen med regeringen i, at skabe et stort lovgivningsarbejde, mens Fremskridtspartiet og de store borgerlige partier ofte så fornærmede til.

Græsrodderne

Ved siden af dette traditionelle partipolitiske mønster var der med udgangspunkt i 60'ernes atommarcher fremvokset en græsrodsbevægelse, som fik en stigende betydning. Et element i denne var kampen imod forurening af fødevarerne.

En gruppe studerende havde dannet forbrugergruppen Noah, der havde til formål at bekæmpe forureningen. En gruppe nedsattes til at undersøge vore fødevarer.

I takt med industrialiseringen af vor mad og dermed brugen af et stort antal tilsætningsstoffer voksede antallet af allergiske tilfælde.

Kravene var i første omgang deklARATIONER på varerne og fjernelse af de mest skadelige stoffer. I næste omgang var det, at alle tilsætningsstoffer skulle fjernes fra madvarerne. I begyndelsen opfattede mange disse aktioner som det rene pjat, men efterhånden vandt Noahs tanker gehør i stadig stigende dele af befolkningen.

Politisk kom der gang i en egentlig sundhedspolitik, der omfattede meget andet end forurening og tilsætningsstoffer i vore madvarer.

Det var arbejderbevægelsen, der tog fat i dette komplicerede emne. I fagbevægelsen fik arbejdet for et bedre arbejdsmiljø en central placering, og i Folketinget krævede man en omfattende miljølovgivning. Genforskningen kan vende op og ned på hele vor viden og forhold til sundhedspolitikken.

Ikke kun madvarerne var mål for græsrodsbevægelsen. Miljøet, kampen imod A-kraft var centrale mål for græsrodderne og blev det for store dele af befolkningen. Samtidig med at et stadig stigende antal mennesker igennem 70'erne deltog i græsrodsbevægelsesarbejdet, faldt interessen for de politiske partier. Mange følte, at de lettere kunne komme til orde i græsrodsbevægelserne, end de kunne i de gamle partier. Samtidig med at de ikke blev forpligtet af et helt partiprogram. Netop dette punkt var på én gang deres styrke og deres svaghed.

Fiskeriaktion ved Langelinie i 70'erne.

Deres svaghed fordi kun gennem en sammenhængende økonomisk politik, der ændrer samfundet, kan miljøet effektivt reddes.

Vækst er en del af den kapitalistiske samfundsopbygning. Bryder man vækstprincippet, så fjerner man hovedelementet i den kapitalistiske samfundsmodel. Derfor handler vækstdiskussionen om meget andet end vækst. Det drejer sig om, hvad man vil med samfundet. Her kommer græsrodderne til kort. Styrken ligger derimod i, at man kan samles om en sag, og at man ikke behøver være enige på en lang række partipunkter.

Fremvæksten af græsrodsbevægelsen skal ses i relation til udviklingen i samfundet, hvor kampen imod autoriteterne i slutningen af 60'erne har været med til at give befolkningen mindre tiltro til politikerne end de tidligere havde haft. Nu skal man nok ikke opfatte 70'ernes græsrodsbevægelser som folkets talerør. Det var langt de færreste af befolkningen, der var med i det egentlige græsrodsarbejde. Deres betydning ligger formodentlig primært i, at de kunne danne en pressionsgruppe over for politikerne.

Det er et andet karakteristikum ved 70'ernes politik. Pressionsgrupper kom til at præge den politiske hverdag. Atomkraftmodstandere, demonstrerende fiskere, anti Vietnam-Krigen, anti Atomvåben o.s.v.. Listen er uendelig. Nogle af aktionerne repræsenterede et meget lille antal demonstranter, andre havde en egentlig folkelig baggrund.

Borgerskabets Danmark

I 1982 opgav den socialdemokratiske regering at få flertal for sin politik i Folketinget. Man tog konsekvensen og gik af. I stedet dannede Poul Schlüter en borgerlig fire-parti-regering. Denne borgerlige regeringspolitik styrkede erhvervslivet på bekostning af det arbejdende folk. Et centralt punkt for de borgerlige var at udnytte den nye situation til at infiltrere arbejdspladserne.

Nogle HT-chauffører meldte sig ud af deres fagforbund og meldte sig i stedet ind i et af de borgerlige gule forbund. Reaktionen kom omgående. Deres kollegaer nægtede at arbejde sammen med dem. Konflikten bredte sig. Hele HT-området busser kom til at stå stille i dagevis. Aktionen bredte sig til andre dele af samfundet. Renovationsarbejderne nedlagde arbejdet i solidaritet med HT-chaufførerne. Men da den bredte sig til Rigshospitalet, valgte politikerne at anvende nødrætsprincippet og afskedige skruebrækkerne. HT-konflikten skulle vise sig at blive ganske betydningsfuld. Her viste fagbevægelsen tænder over for den borgerlige regering. »Hertil og ikke længere« blev der sagt. Signalet blev forstået. Regeringen holdt fingrene væk fra dansk arbejderbevægelse.

Den borgerlige regerings filosofi var, at det offentliges rolle skulle indskrænkes, samtidig med at den private sektor skulle støttes. Denne politik førte til en gold nedskæringspolitik, der kom til at vende den tunge ende nedad. Mange af regeringens initiativer peger henimod en voldsom privatisering og ændringer i gratisprincippet inden for sundhedssektoren.

Højteknologi og fremtidens arbejderklasse

Gennem mere end 6000 år har det arbejdende folk levet i et klassesamfund. Produktionsmidlerne og det økonomiske system har skabt baggrunden for det arbejdende folks kulturhistorie. Kultur er ikke noget, der kan ses løst fra det almene samfundsliv. Det omfatter alt i vort liv og er uadskilleligt fra samfundssystemet. I det klasseløse samfund havde man levet i små grupper uden høvding og uden overklasse, med landbrugssamfundet var der kommet en overklasse, der levede af og opsamlede merværdien, udbytningen af det arbejdende folk blev sat i system.

To typer kultur, to slags menneskeskæbner så sin begyndelse. Overklassen der normalt var sikret imod sult, imod nød, og underklassen der led sultedøden, når hungersnøden kom. Overklassens kultur var det vi i dag kalder finkultur. Store dele af merværdien blev anvendt til ganske unyttige ting, mens andre mennesker led nød – Der herskede ikke én religion, men to. Besøger man middelalderens kirker og ser på kalkmalerier, ser man to klart adskilte typer. De små landsbykirker, der er dekoreret i slutningen af middelalderen med et frodigt liv af bønder og små mennesker. I de store fine katedraller ser vi ingen bønder, der spiser – vi ser derimod magtens symboler.

I det urkommunistiske samfund – og i de senere landbrugssamfund – var ildstedet det centrale på bopladsen, ilden var forskellen på liv eller død.

Med industrialismen blev behovet endnu større for energi – maskiner skulle drives – energi skulle bruges i stor mængde i dagligdagen, ikke længere kun til opvarmning, men også til en lang række hjælpemidler. Denne udvikling fortsatte efter krigen. Man kan næppe forestille sig et liv uden elektricitet. Dette gjorde det nødvendigt, at der blev forsket intensivt i forskellige energiformer.

En af dem var atomkraft. Mange lande valgte denne løsning. I Danmark opstod der en voldsom modstand (som også i andre lande) imod anvendelse af atomenergi. Denne modstand forhalede indførslen af atomkraft, i stedet blev der satset store summer på gasprojektet, hvor Nordsøens gas skulle føres ind til de danske husstande. Der blev ofret penge, måske ikke så mange, på alternativ energi, hvor vindkraften fik en dominerende rolle. Enden på denne udvikling blev, at A-kraft blev taget ud af energiplanen.

Hermed var debatten ikke afsluttet, men i 1986 skete der i Tjernobyl i USSR en katastrofe – det viste sig, at A-kraft ikke var så sikkert. Med dette uheld var debatten om A-kraft forbi. Resultatet blev

Nej til A-kraft

Udbytningen af det arbejdende folk har taget forskellig form til de forskellige tider. Med industrialismens fremkomst blev udbytningen af arbejderklassen tydeliggjort ved de store kon-

centrationer af arbejdere, der var forudsætningen for den tidlige industris virke.

Hermed var grunden lagt til en modvægt – det arbejdende folk organiserede sig. Fagbevægelse og parti blev magtinstanser. Ja, de blev så magtfulde, at for første gang siden det urkommunistiske samfund var arbejderklassen sikret imod sultedøden – hermed var kampen dog ikke vundet. Men et stort skridt var taget.

Blot en spadseretur i en af vore byer viser arbejderbevægelsens resultater. Går man en tur i København langs søerne – de mest attraktive byggegrunde – ja så ligger der et stort flot plejehjem med udsigt over søen. Dem, der bor der, er ældre fra arbejderklassen. De vilkår, beboerne lever under her, er ofte bedre, end de materielle vilkår de havde, da de var erhvervsaktive. Dette er kun ét ud af mange eksempler på, hvad der skete, da det arbejdende folk selv fik del i magten.

Den nye teknologi – højteknologien – vil rumme nye udfordringer for arbejderklassen. Ikke mindst fordi den utvivlsomt kan sidestilles med den industrielle revolution. Den vil komme til at ændre normer og begreber og åbne muligheder, som vi slet ikke kender eller forstår. Men én ting er givet: Højteknologien kan blive yderst farlig for det arbejdende folk. To klasser kan opstå, nemlig pjalteproletaren, som er uden arbejde, og den arbejdende i de højteknologiske virksomheder, en ny adel kan blive en realitet.

Vækst

Man kan opfatte dette som om kapitalismen har sejret overalt i verden. Men denne sejr er kun forspillet for en dybtgående ændring i samfundet. Med den ændrede teknologi vil produktionsformerne ændre sig så radikalt, at kapitalismen bliver en anakronisme.

Barsebäck.

Et væsentligt punkt som fremtidens generationer kommer til at tage stilling til er vækst. Vækst er en forudsætning for, at det kapitalistiske system kan fungere. Vækst er i sig selv kapitalismens formål. Det er faktisk absurd at tale om lavvækst i et kapitalistisk samfund.

De fleste forskere i dag er overbeviste om, at væksten ikke kan fortsætte uhæmmet. Verdens samlede mængde af råstoffer kommer til at sætte sine naturlige grænser for vækst.

Dette kan blive alvorligt for den teknologiske udvikling. EDB og ETB har allerede betydet en markant stigning i behovet for energi – strømforbruget er steget radikalt.

Når dette så sammenholdes med ønsket om en voldsom vækst i den 3. verden, som er en nødvendighed, hvis det arbejdende folk dér skal have tålelige vilkår – ja, så risikerer man, at udviklingen løber »fremskridtet« over ende.

Dette gør det ikke mindre vigtigt for

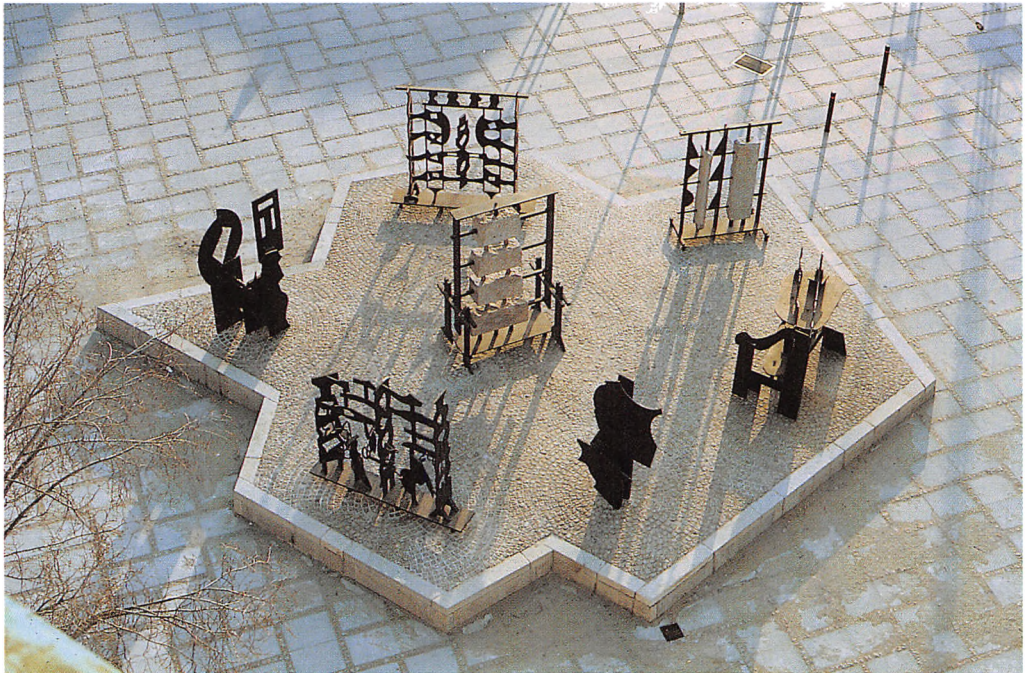
det arbejdende folk at være på forkant med udviklingen. Teknologien har givet nye klare modsætninger.

Derfor er det yderst vigtigt, at det arbejdende folk kommer til at være med til at forme fremtidens Danmark. Da forfatteren Scherfig udgav novellen År 2061 skrev han:

»Fattigdommen er forsvundet. Alle de lidelser, som fattigdom og krig og klassekamp frembragte, er borte. Men det kan endnu ske, at mennesker dør i utide. Der er endnu syge og invalide.

Vores efterkommere vil forbedre verden. Menneskene vil selv forbedres, når deres betingelser forbedres. De er ikke fuldkomne. Menneskene er ikke engle, men de er ophørt med at være djævle.«

Dette lille stykke er måske sukkerødt, men det rummer en tiltro til, at mennesket til sidst vil sejre. Over hvad? Over egoismen!

Forslag til videre læsning

Vor tid giver selvsagt nogle helt andre problemer for en historiker end f.eks. kirkevældets tidsalder. Mængden af stof er overvældende – informationer skifter fra dag til dag. Derfor er forslag til videre læsning også af en lidt anden karakter.

I løbet af de sidste år er to ret ens skildringer af det danske samfund efter 1945 udkommet. Det er Poul Hammerichs »En Danmarkskrønike« og Malin Lindgrens »Dagligdag i Danmark 1945-1985«. Begge bøger er hovedsageligt baseret på avisernes fremstillinger af samfundet.

Over for disse meget lette bøger står en mere velfunderet litteratur. En af de bedste fremstillinger er »Politikens Danmarkshistorie« bd. 14. Heri er der en fin fremstilling af velfærdsstatens fødsel, skrevet af Frantz Wendt.

Søren Mørchs »Den ny Danmarkshistorie«, som går frem til 1960, er absolut anbefalelsesværdig. Som med så megen anden litteratur, siger man nogle gange hovsa, men det er en spændende og letlæst bog. Af den brede litteratur bør også »Socialhistorien« bd. 8 af Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen nævnes.

Af den mere specifikke litteratur, kan man på det varmeste anbefale Bent Hansens »Velstand uden velfærd«. En lille bog hvis indhold virkelig dækkes af bogens titel. Af samme forfatter bør fremhæves »Sprog er magt«.

Arbejdermuseet udsendte i 1984 »Tekster om arbejderfamilien – 1950'erne« af Eva Junge-Jensen m.fl. – et absolut spændende bekendtskab.

Husplaner

En god bolig er en vigtig faktor for det enkelte menneskes livskvalitet. Husplanerne i bind 1 og 2 viser lidt om det arbejdende folks boligers størrelse. Men man må huske på, at mange slet ikke havde nogen fast bolig. I 1500-tallets København havde kun en tredjedel af byens indbyggere en egentlig bolig. Husplanerne viser derfor kun noget om livsvilkårene for den bedst stillede del af det arbejdende folk.

Væggene er angivet med punkterede eller fuldt optrukne linjer, og de ældste af husene er almindeligvis øst-vest orienterede. De enkelte huses målestoksforhold er følgende:

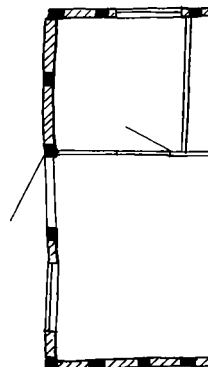
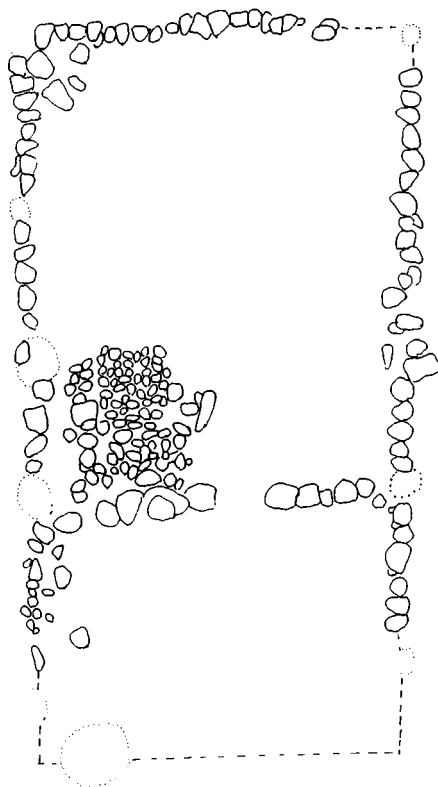
Husplaner, bind 1:

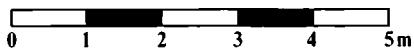
1. Agerbrugernes samfund I
(5 m = 44 mm)
2. Agerbrugernes samfund II
(5 m = 45 mm)
3. Kvægbrugernes samfund I
(5 m = 44 mm)
4. Kvægbrugernes samfund II
(5 m = 51 mm)
5. Jernalderen
(5 m = 49 mm)
6. Kirkevældets tidsalder
(5 m = 45 mm)

Husplaner, Bind 2:

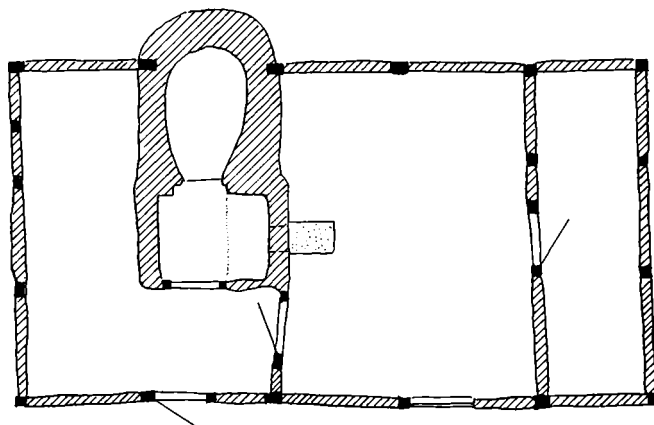
(1 m = 10 mm)

7. Adelsvældets tidsalder

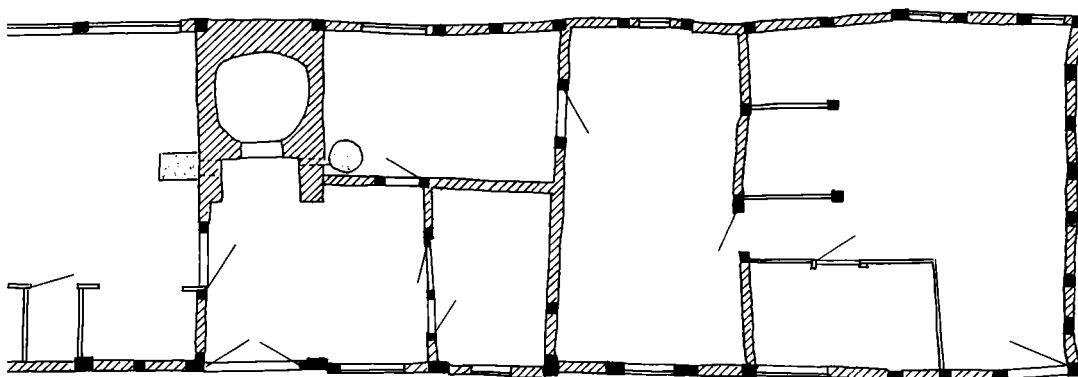

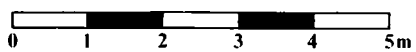
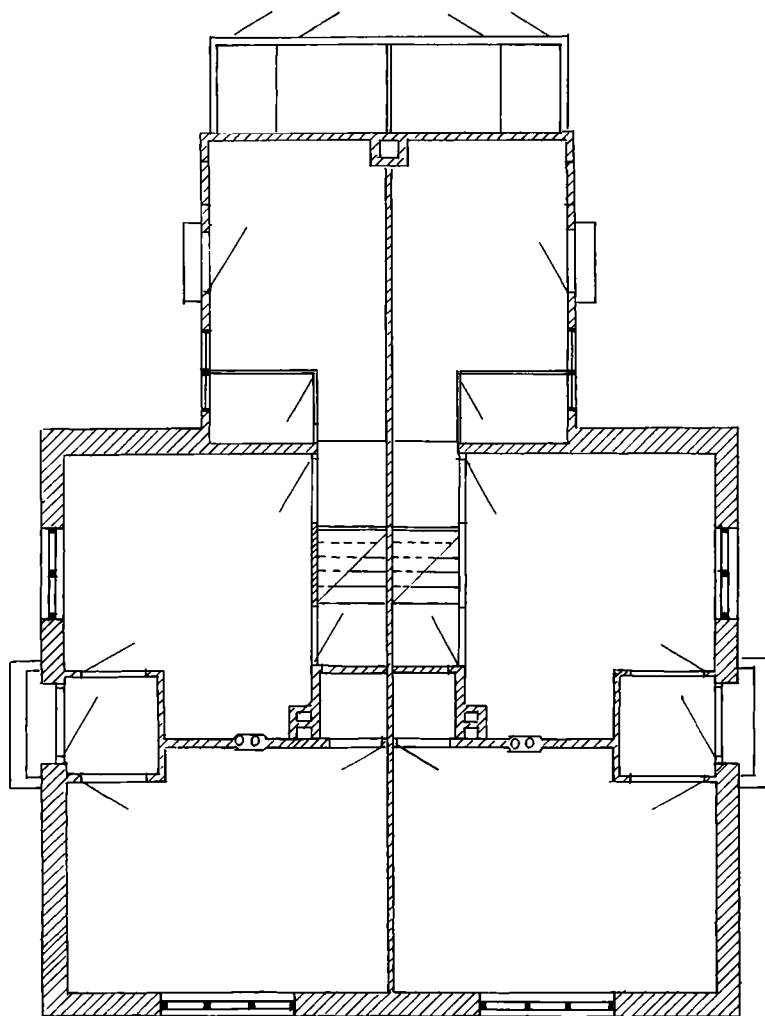
8. Kongevældets tidsalder I

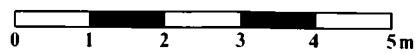
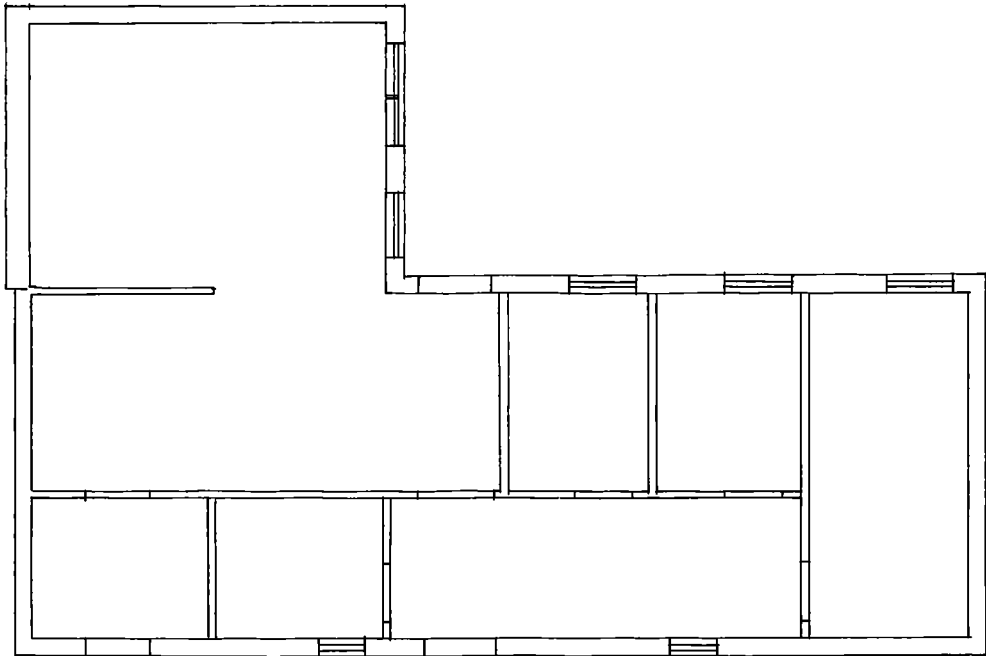
9. Kongevældets tidsalder II

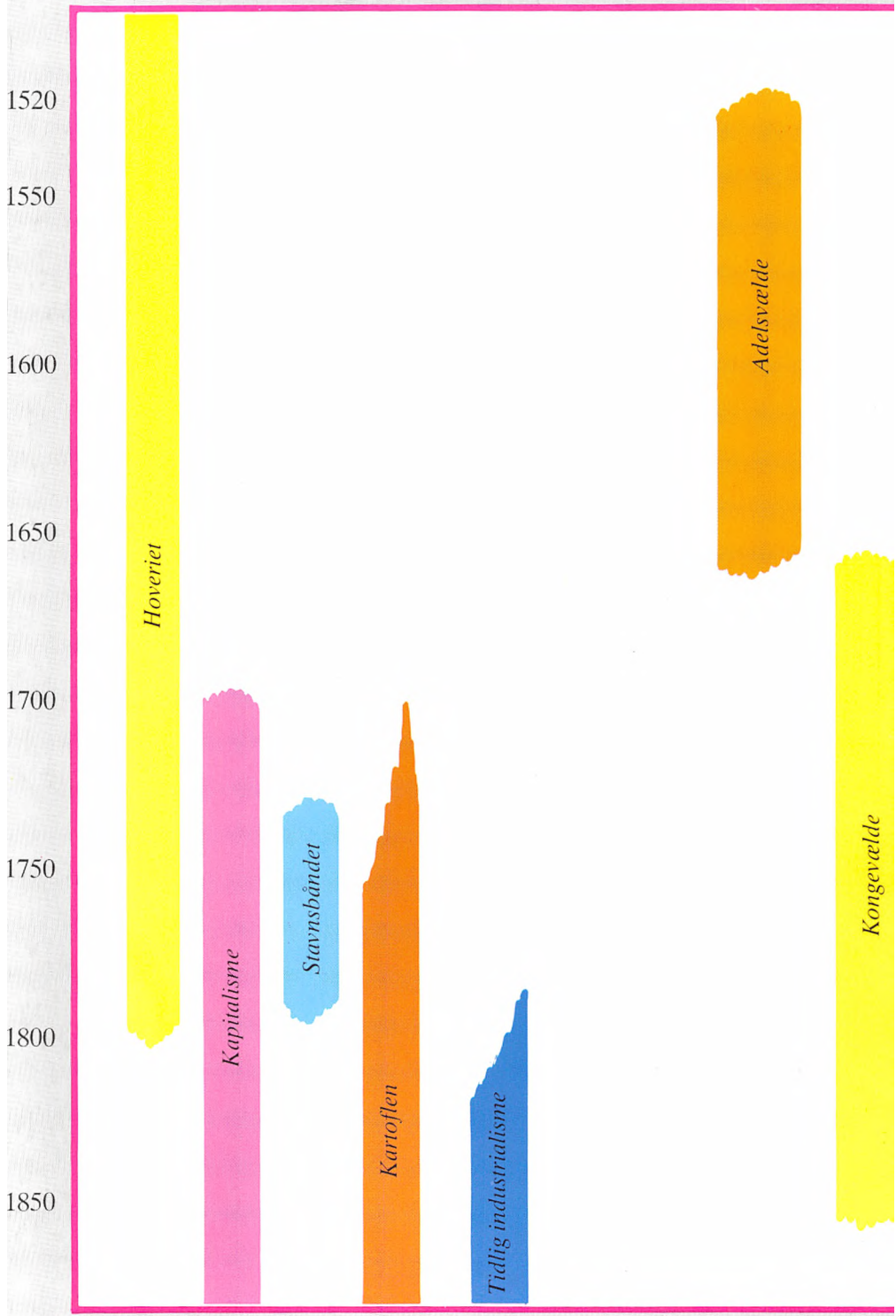

10. Industrisamfundet

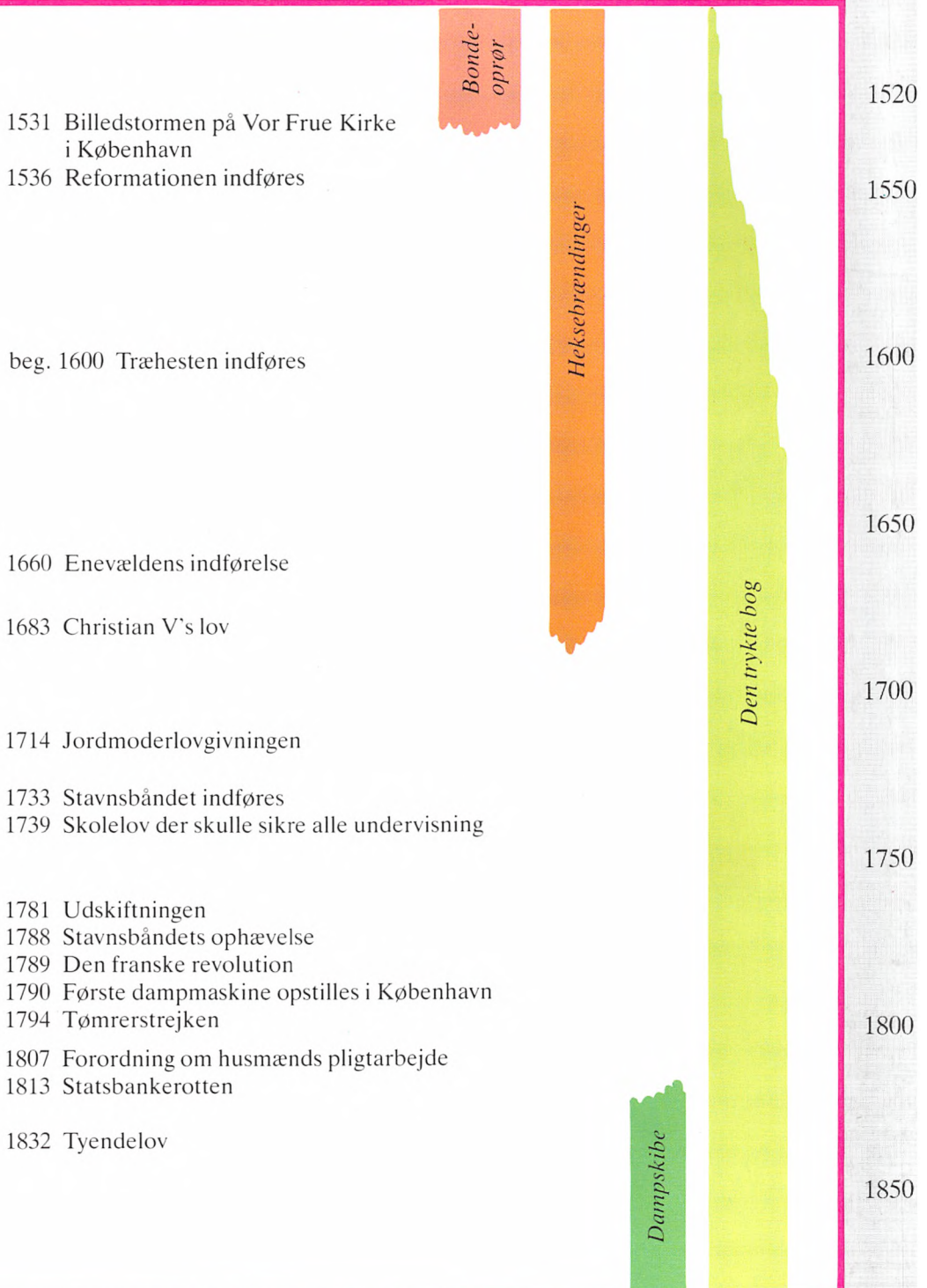

11. Elektronikalderen

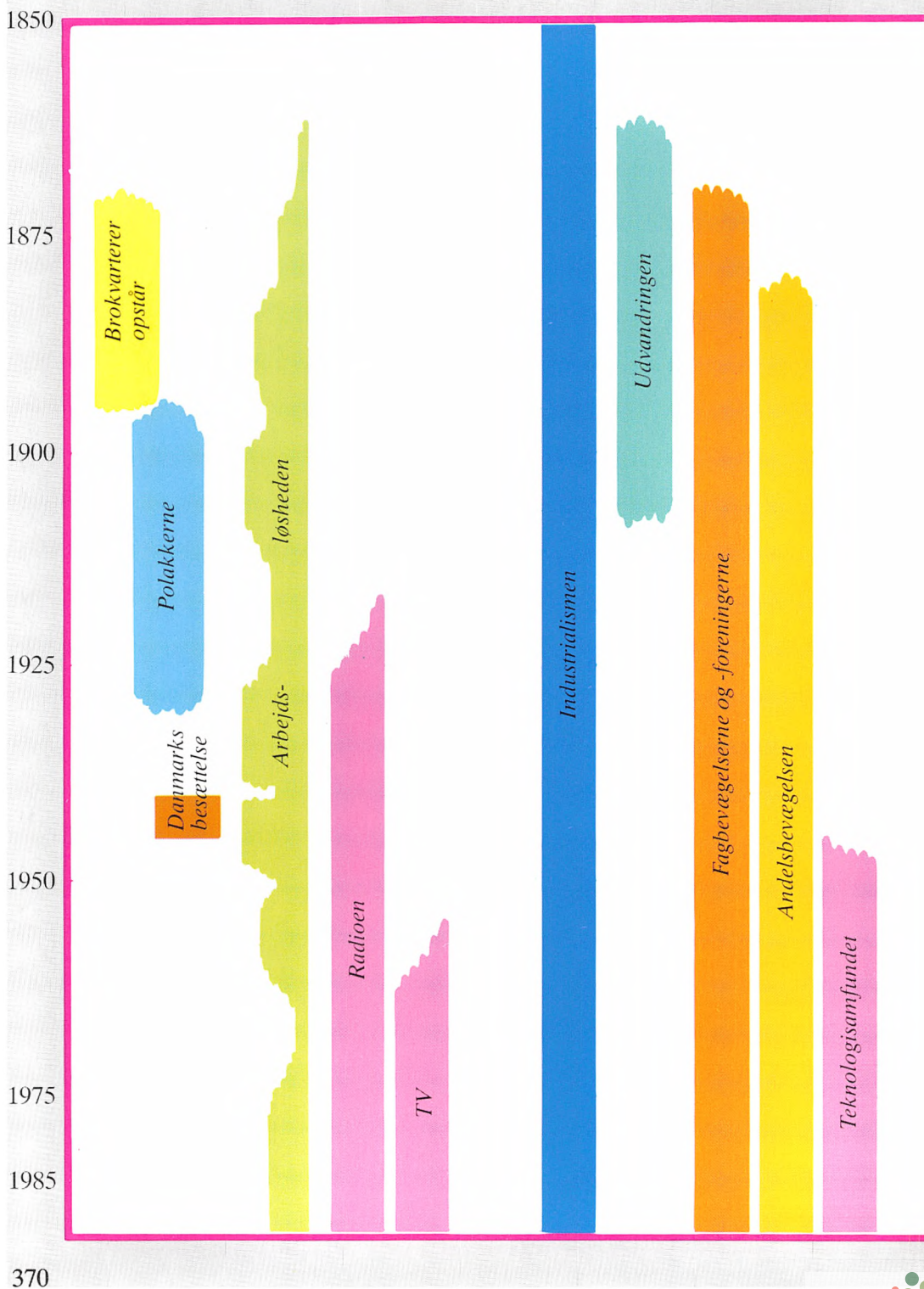

KIRKE OG KULTUR

DAGLIGDAGEN

STATSMAGT

1849 Grundloven
1853 Lægeforeningens boliger

1877 Provisorietiden indledes
1878 Socialdemokratiet stiftes

1891 Fattigloven
1892 Sygekasseloven

1898 Arbejderbevægelsen stiller krav om 8-timers arbejdsdag
1899 Arbejdsmarkedets grundlov
1901 Parlamentarismen

1915 Kvinderne får valgret

1920 8-timers arbejdsdag gennemføres
1923 AOF stiftes

1932 40-timers arbejdsuge stilles som krav
1933 K.K. Steinckes socialreform
1938 Dansk Folkeferie stiftes

1968 Ungdomsoprøret
1974 Loven om offentlig sygesikring
1982 Socialdemokratiske regering går af
og den borgerlige kommer til
1984 HT-konflikten

1850

1875

1900

1925

1950

1975

1985

Højskolerne

Indre mission

Fremmedarbejdere

Billedindeks (bd. I)

- s. 9: Gadebillede fra Pompei.
Italien.
- s. 10: Tidlig industri.
Engelsk valseværk fra begyndelsen af
1800-tallet.
Forges Decaxeville, 1831.
- s. 12: Hans Tausen og Joachim Rønnov.
Maleri af Carl Bloch.
Københavns Universitets festsal, Kø-
benhavn.
- s. 14/15: EDB-industrien.
IBM.
Allerød.
- s. 16: Herodot.
Udlån fra fotografisamlingen på Insti-
tut for klassisk arkæologi.
Buste fra midten af 4. årh. f.Kr., Øst-
berlin.
- s. 18: Håndkile.
Redskab fra ældste stenalder. Naturlig
størrelse.
Fransk fund.
- s. 19: Dådyrknogle marvspaltes.
Tegning af Flemming Bau.
Dådyrknoglerne findes på National-
museet, København.
- s. 21ø: Stratigrafi.
Lagdeling i voldgraven omkring He-
deby.
Hedebymuseet, Hedeby, Vesttysk-
land.
- s. 21m: Typologisk.
Pilespidser. Øverst: Ertebølle-tid. Mid-
ten: Enkeltgravstid (59 mm lang). Ne-
derst: Dolk-tid.
Nordsjællandske fund.
- s. 21n: Pollenanalyse.
Der tages pollenprøver.
- s. 22ø: Dendrokronologi.
Egetræ fundet i mose.
Østjylland.
- s. 22n: Kulstof-14.
Grav 22, Bøgebakken, Vedbæk.
Gl. Holtegård.
- s. 23: Termoluminescens.
Forhistoriske keramikskår.
Finsk fund.
- s. 24: Hustomt.
Udgravning 1986.
Lejre ved Roskilde.
- s. 25: Flintøkse.
Øksens længde: 111 mm.
Nordsjællandsk fund.
- s. 26: Udgravning 1987.
Vikingetidsgård.
Lejre ved Roskilde.
- s. 28: Slagværktøj.
Fund fra Odense kanal.
Nationalmuseet, København.
- s. 29: Maglemosekulturens sommerhytte.
Tegning af Anne Charlotte Johannsen.
Fundet bl.a. i Ulkestrup Lyng i Åmo-
sen ved Holbæk.
- s. 32: Tværpil.
Rekonstruktion. Naturlig størrelse.
Bygger på fund fra Ejsing ved Struer.
- s. 33: Fiskeri.
Rekonstruktion. Krogen ca. 21 mm
lang.
Bygger på et fund fra Tybrind Vig.
- s. 34: Kerneøkse.
Øksen er 104 mm lang.
Fra egen samling.
- s. 36: Ertebøllejægeren.
Tegning af Flemming Bau.
- s. 40: Tegning af Arne Nielsen.
Efter motiv indridset på et redskab af
gevir fra Åmosen, Vestsjælland.
- s. 42: Opmalet helleristning.
Simrishamn.
Sverige.
- s. 45: De tidlige bønders mark.
Tegning af Flemming Bau.
- s. 47: Kværnsten.
Nationalmuseet, København.
- s. 48-50: Produktion af tragt-bægerkeramik.
Rekonstruktion.
Lone og John Vand.

- s. 52/53: Dyssen ved Ringstholm.
Århus Amt.
- s. 54/55: Jættestuen Grønhøj.
Ved Horsens.
- s. 57: Grave med teltformet overbygning.
Tegninger af Flemming Bau.
Bygger på fund fra Hejring, Vedsted
og Konens Høj.
- s. 59tv: Metal i tidlig bondestenalder.
Rekonstruktion. Diameter 44 mm.
Bygger på fund fra Rude i Østjylland.
Original på Moesgård Museum,
Århus.
- s. 59th: Trepaneret kranium.
Nationalmuseet, København.
- s. 61: Krukke med korn.
Rekonstruktion.
Lone Vand.
- s. 62: Kvægbrugeren.
Tegning af Flemming Bau.
- s. 64: Enkeltgravshøj.
Tinnet Krat ved Hærvejen.
- s. 65: Stor gravkiste.
Myrpoldd ved Løjt Skovby.
- s. 66: Flintteknologi.
Pilespidsens længde er ca. 52 mm.
Nordsjællandsk fund.
- s. 68: Pløjning med ard. Tegning af Flem-
ming Bau.
Og helleristning fra Finntorp, Tanum,
Bohuslen, Sverige.
Fra »Tidlig morgen«, Danmarks Pæ-
dagogiske Institut, 1986.
- s. 69: Skibet.
Breddyssen, Kirke Stillinge.
Sorø Amt.
- s. 70/71: Bronzealderens storhøj I.
Jelshøj.
Ved Århus.
- s. 72: Bronzealderens storhøj II.
Dragshög, Bjärehalvön.
Sverige.
- s. 74/75: Bronzen i brug I.
Opmalet helleristning.
Bohuslen, Sverige.
- s. 75: Bronzen i brug II.
Hjelm.
Nationalmuseet, København.
- s. 78: Tegning Arne Nielsen.
Efter helleristning, Uppland.
Sverige.
- s. 79: Smeden.
Tegning af Flemming Bau.
Bygger på fund fra Østjyske smedegra-
ve ca. 200 e. Kr.
- s. 81: Broskovvejen.
Tegning af Flemming Bau.
Bygger på fund af brolagt vadedsted ved
Broskov ved Præstø fra 3-400 e. Kr.
- s. 83: Husbygning.
Tegning af Flemming Bau.
Bygger bl. a. på et bopladsfund fra
Hodde ved Varde fra perioden o. Kri-
sti fødsel.
- s. 84/85: Borremose.
Forsvarsanlæg og landsby fra 300-100
f. Kr.
Ved Års.
- s. 86: Nydambåden.
Gottorp Slot, Slesvig.
Vesttyskland.
- s. 87: Den romerske hær.
Trajan-søjlen (kopi).
Museo della Civiltà Romana, Rom,
Italien.
- s. 88: Bække-monumenterne.
Bække ved Vejen.
- s. 89: Udgravning 1986.
Vikingetidsgård.
Lejre ved Roskilde.
- s. 91: Nordiske guder.
Sammensat af illustrationer fra N.
Backe: Hedenold.
- s. 93: Den store Jellingesten.
Jelling.
Veje Amt.
- s. 94: Fra antikkens Ostia.
Museet i Ostia Antica.
Italien.

- s. 96: Kristendom og hedenskab i forening. Prospekt fra Ole Worms Runeværk 1643: Hunnestad-monumentet, Sverige. Sten 1, 2 og 4 er bevaret på »Kulturen« i Lund, Sverige.
- s. 97: Ansgars helgenskrin. Hildesheim domkirke. Vesttyskland.
- s. 98/99: Tamdruppladerne. Nationalmuseet, København.
- s. 101: Jellingmanden. Fund fra Nordhøjen i Jelling. Nationalmuseet, København.
- s. 102: Osebergskibet. Bygdø, Oslo. Norge.
- s. 105ø: Stokkehåndtag. Nationalmuseet, København.
- s. 105n: »Skjærstenen«. Tegning af Anne Charlotte Johannsen. Farvelægning af runesten på Skjern kirkegård.
- s. 106: Runesten. Hedebymuseet, Hedeby. Vesttyskland.
- s. 108: Vikingetidens graffiti. Dragehoveder på skibets sydvæg i Fortun stavkirke. Nu på Fantoft ved Bergen, Norge.
- s. 110: Regnar Lodbrog. Illustration fra N. Backe: Hedenold.
- s. 111: Sct. Knud. Sct. Knuds kirke (Domkirken). Odense.
- s. 112: »Viking«. Dansk turist-souvenir.
- s. 113: »Buddha-bøtten«. Bygdø, Oslo. Norge.
- s. 114: Gravsten. Vikingerne i England. Udstilling i Brede 1981.
- s. 115: Svineryg. Vikingerne i England. Udstilling i Brede 1981.
- s. 117: Fedtstensgryde. Nationalmuseet, København.
- s. 118: Nordboernes dragter. Nationalmuseet, København.
- s. 119: Trelleborg. Tegning af Anne Charlotte Johannsen. Bygger på fund af vikingeborg ved Slagelse.
- s. 121: Vikingernes krigsskib. Vikingeskibshallen, Roskilde.
- s. 122/123: Norsk fjord. Ved Oslo.
- s. 124/125: Skibssætningen. Lejre ved Roskilde.
- s. 127ø: Trelleborghuset. Trelleborg. Ved Slagelse.
- s. 127n: Sværdet. Hedebymuseet, Hedeby. Vesttyskland.
- s. 128/129: Ales Stenar. Kåseberga. Sverige.
- s. 130/131: – den Harald, som vandt sig Danmark. Efter skriftbånd på den store Jellingesten. Tegnet af Arne Nielsen.
- s. 131: Hørningplanken. Nationalmuseet, København.
- s. 133: Ribemønten. Rekonstruktion. Ribe museum.
- s. 136/137: Middag. Akvarel malet af prinsen af Joinville. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Helsingør.
- s. 138: Skibet: Kongen af Assianthe – ført af kaptajn H. Mernertz. Maleri af C. C. Parnemann. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Helsingør.
- s. 139: Grubebytte. Rekonstruktion, Lindholm Høje. Ved Nørresundby.

- s. 141: Vægmaleri.
Pompei.
Italien.
- s. 143: Havnearbejder.
Gulvmosaik.
Ostia Antica, Italien.
- s. 145: Helgenskrin.
Sct. Knuds kirke (Domkirken).
Odense.
- s. 146: Henrettet slave.
Fund fra Lejre ved Roskilde.
Moesgård, Århus.
- s. 147: Hetairae.
Græsk vase.
Nationalmuseet, København.
- s. 150: Tveje Merløse kirke.
Holbæk Amt.
- s. 151: Kejsertronen i Goslar.
Domvorhalle.
Goslar, Vesttyskland.
- s. 152/153: Haraldsted.
Ruin ved Ringsted.
- s. 154/155: Bastrup Tårn.
København Amt.
- s. 157: Erik af Pommerens skjoldfrise.
Kronborg.
Helsingør.
- s. 158: Trekantstympanon over Kathoveddøren, Ribe Domkirke.
Ribe.
- s. 160: De syv sakramenter.
GKS 1605, 4°.
Det kongelige Bibliotek, København.
- s. 161: Døbefont.
Lyngsjö.
Sverige.
- s. 162: Døden.
Træsnit af Holbein den Yngre.
- s. 164ø: Syndig kvinde.
Kalkmaleri i Mørkøv kirke.
Holbæk Amt.
- s. 164n: Den katolske kirke.
Skematisk opstilling.
Forfatterne.
- s. 165: Petersportal.
Slesvig Domkirke.
Vesttyskland.
- s. 167: Høstscene.
Kalkmaleri i Tuse kirke.
Holbæk Amt.
- s. 168: Kirkebyggeri.
Tegning af Holger Lund.
- s. 170ø: Gravsten over håndværker.
Vinderslev kirkegård.
Viborg Amt.
- s. 170n: Kirkens stifter og præst.
Stenrelief fra Sdr. Kirkeby, Falster.
Nationalmuseet, København.
- s. 171: Herskabspulpitur.
Tveje Merløse kirke.
Holbæk Amt.
- s. 172: Der bygges kirke.
Kalkmaleri i Tirsted kirke.
Maribo Amt.
- s. 174: Cistercienserkloster (ruin).
Alvastra.
Sverige.
- s. 175: En borger velsignes af en munk.
Kalkmaleri i Bregninge kirke.
Holbæk Amt.
- s. 176: Stubber kloster.
Ringkøbing Amt.
- s. 179: Cistercienserkloster (grundplan).
Tegning af Anne Charlotte Johannsen.
- s. 180: Biskop.
Kalkmaleri i Jørlunde kirke.
Frederiksborg amt.
- s. 182ø: Der bygges kloster.
Træsnit af Anton Sorg.
Spiegel menschlicher Behaltnis.
Augsburg 1476.
- s. 182n: Vestenden af Løgum kloster.
Tønder Amt.
- s. 184ø: Dormitorietrappe i Sorø kloster.
Sorø Amt.
- s. 184n: Bonden pløjer.
Kalkmaleri i Kävlunge kirke.
Sverige.

- s. 185: Cisterciensermunk.
Kalkmaleri i Sorø kloster.
Sorø Amt.
- s. 186/187: Vitskøl kloster (herregården Bjørns-
holm).
Maleri af R. H. Kruse.
Planstyrelsens Bygningsfrednings-
kontor.
- s. 188: Vitskøl klosterruin.
Aalborg Amt.
- s. 190/191: Digebyggeri i Sorø.
Tegning af Flemming Bau.
På baggrund af museumsinspektør Ta-
ge E. Christiansens forskning.
- s. 192: Benhus.
Cistercienserklostret i Bad Doberen.
Østtyskland.
- s. 193: Jomfru Maria.
Kalkmaleri i Måløv kirke.
Københavns Amt.
- s. 194: Kammager.
Tegning af Flemming Bau.
- s. 195: Stifterbillede.
Kalkmaleri i Ørslev kirke.
Sorø Amt.
- s. 197: Korbue.
Råsted kirke.
Randers Amt.
- s. 198: Adam og Eva efter syndefaldet.
Kalkmaleri i Vallensbæk kirke.
Københavns Amt.
- s. 199: Madonna.
Kalkmaleri i Ørslev kirke.
Sorø Amt.
- s. 200: En lejesoldat slås ned.
Kalkmaleri i Fanefjord kirke.
Præstø Amt.
- s. 201tv: Kristus på korset.
Relief på Glimmingehus.
Skåne, Sverige.
- s. 201th: Håndværker-bomærke.
Tegning af bomærke.
Findes på stenkarm i Glimmingehus,
Skåne, Sverige.
- s. 202: Social satire i senmiddelalderen.
Relieffer på brøndkarm i krypten i
Lund Domkirke.
Sverige.
- s. 204: Den lidende Kristus.
Løgum kloster kirke.
Tønder Amt.
- s. 205: Kong Kristus.
Krucifiks i Vitaby kirke.
Sverige.
- s. 206: En håndværkers bomærke.
Østergård (på tagkonstruktion).
Salling, Nordjylland.
- s. 207: En håndværkers bomærke.
Kalkmaleri i Skårby kirke.
Sverige.
- s. 208: Ærkebiskop Birger Gunnarsens segl.
Aftryk.
Rigsarkivet, København.
- s. 210/211: Århustavlen I.
Tegning af Flemming Bau.
- s. 212: Århustavlen II.
Sct. Clemens kirke (Domkirken).
Århus.
- s. 213: Villa Rustica (rekonstruktion).
Museo della Civiltà Romana.
Rom, Italien.
- s. 214: Bonde fæstes.
Thott 1280 fol.
Det kongelige Bibliotek, København.
- s. 215: Såning og høst.
Kalkmaleri i Reerslev kirke.
Københavns Amt.
- s. 217: Omkring ildstedet.
Tegning af Anne Charlotte Johannsen.
- s. 218/219: Middelalderlandsby.
Rekonstruktion.
Düppel, Vestberlin.
- s. 220: Forspænding.
Tegning af Flemming Bau.
- s. 222/223: Pløjning – høst – tærskning.
Årets arbejde – fra slutningen af 1300-
tallet.
Bibliothèque Municipale de Toulouse,
Frankrig.

- s. 224: Kabelslægtens våben.
Tegnet af Tommy P. Christensen.
- s. 226: Ligtog.
GKS 1610.
Det kongelige Bibliotek.
- s. 228: Soldat spørger fæstebonde om vej.
Kalkmaleri i Keldby kirke.
Præstø Amt.
- s. 230: Fiskeri.
Fra Olaus Magnus 1555.
- s. 231: Der tappes øl.
Kalkmaleri i Ørslev kirke.
Sorø Amt.
- s. 232: Svinene drives på olden.
Fra slutningen af 1300-tallet.
Biblioteque Municipale de Toulouse,
Frankrig.
- s. 233: Saltmagasinerne ved bredden af floden
Trave.
Lübeck.
Vesttyskland.
- s. 234/235: Ummelandsfart.
Nordjylland.
Kort af Waghenaer 1583-85.
- s. 237: Holstein Tor.
Lübeck.
Vesttyskland.
- s. 238: Handel.
Fra Olaus Magnus 1555.
- s. 239: Fyrtårn.
Køge kirkes tårn.
- s. 241: Fiskeboder.
Frilandsmuseet, Sorgenfri.
- s. 242: Ølhane.
Historiske museet, Lund.
Sverige.
- s. 243: Kain og Abel.
Kalkmaleri i Tirsted kirke.
Maribo Amt.
- s. 244: Bødker.
Tegning af Flemming Bau.
- s. 245: Altertavle.
Holmstrup kirke.
Holbæk Amt.
- s. 247: Jørgen Kochs gård i Malmø.
Sverige.
- s. 248: Tørfisk.
Tegning af Flemming Bau.
- s. 250: Smørkærning.
Kalkmaleri i Tuse kirke.
Holbæk Amt.
- s. 251: Madonna.
Gottorp slot, Slesvig.
Vesttyskland.
- s. 253: Middelalderens madpyramide.
Tegning af Anne Charlotte Johannsen.
- s. 254: Slagtesten.
Slangerup, Nordsjælland.
- s. 255: Der smages på maden.
Kalkmaleri i Keldby kirke.
Præstø Amt.
- s. 257ø: Skole.
Kalkmaleri i Tuse kirke.
Holbæk Amt.
- s. 257n: Skomager.
Tegning af Flemming Bau.
- s. 258: Kirkespil.
Kalkmaleri i Smørum kirke.
Københavns Amt.
- s. 260: En dansende bjørn.
Das Brusttuch, Goslar.
Vesttyskland.
- s. 261: Musikant.
Kalkmaleri i Reerslev kirke.
Københavns Amt.
- s. 263: Rådhuset i Goslar.
Vesttyskland.
- s. 264: Tigger.
Kalkmaleri i Over Dråby kirke.
Frederiksborg Amt.
- s. 266: Husk Døden.
Adam van Düren.
Karmelitterklostret i Helsingør.
- s. 267: Tiggerske.
Kalkmaleri i Undløse kirke.
Holbæk Amt.
- s. 268: Helligåndshuset i Randers.

- s. 269: Skelet.
Fra udgravning af Sct. Jørgensgård i Åderup.
Næstved museum.
- s. 270: Sjølebod.
Tegning af Anne Charlotte Johannsen.
- s. 271: Kirken som varmetue.
Tegning af Flemming Bau.
- s. 273: Tiggeren.
Laurentius alter 1522.
Sct. Annen museum, Lübeck,
Vesttyskland.
- s. 274: Christian II.
Udsnit fra altertavle fra Karmelitter-
klostret i Helsingør.
Nationalmuseet, København.
- s. 276: Hjerneoperation.
Øm kloster museum.
Skanderborg Amt.
- s. 278: Gabestok.
Kalkmaleri i Tirsted kirke.
Maribo Amt.
- s. 279: Radbrækning.
Sæby kirke.
Holbæk Amt.
- s. 281: Rig og fattig.
Kalkmaleri i Åstrup kirke.
Maribo Amt.
- s. 283: Livets hjul.
Tingsted kirke.
Maribo Amt.
- s. 285: Vellysten (luxuria).
Kalkmaleri i Kirkerup kirke.
Københavns Amt.
- s. 287: Keramik.
Nationalmuseet, København.
- s. 288: Sct. Peders kilde.
Ved Øster Nykirke.
Vejle Amt.
- s. 290/291: Pompei.
Italien.
- s. 292/293: Teatermasker.
Amfiteatret, Ostia Antica.
Italien.
- s. 295: Biblen.
Håndskrift fra Neuwerk kloster,
Goslar.
Vesttyskland.
- s. 296: Fisken i kalken.
Gulvmosaik, Ostia Antica.
Italien.
- s. 298/299: Chr. III's forpligtelsesbrev.
Rigsarkivet, København.
- s. 300: Venus og Amor.
Maleri af Lucas Cranach.
Vatikan-museet, Rom.
- s. 302: Samleje.
Vægmaleri, Pompei.
Italien.
- s. 303: Thorvaldsen: Jesus.
Thorvaldsens museum, København.

Billedindeks (bd. II)

- s. 8: Middelalderligt vej Kors.
Ved Års, Nordjylland.
- s. 10: Gæssene hænger ræven.
Kalkmaleri i Vinderslev kirke.
Viborg Amt.
- s. 11: Birger Gunnensen.
Sarkofag i Sct. Laurentius kirke
(Domkirken), Lund.
Sverige.
- s. 12: Martin Luther.
Nationalmuseet, København.
- s. 15: Lübeck domkirke.
Lübeck, Vesttyskland.
- s. 16: Flyveblade...
Pennetegning af Niklaus Manuel
Deutsch, 1525.
- s. 18: Reformationen...
Relief af Max Andersen 1939.
Bispetorvet, København.
- s. 19: Christian den Andens bibel.
Udgivet af Chr. Pedersen 1525.
- s. 20: Malmøbogen.
Peder Laurentius.
Malmø, Sverige.

- s. 22: Madonna fra Karup. Stiftsmuseet, Viborg.
- s. 23: Skipper Clement. Aalborg.
- s. 24: Bispeborgen Hald. Viborg.
- s. 25: I den politiske kamp... Kalkmaleri i Brøns kirke. Tønder Amt.
- s. 27: Døbefont. I Dortheas kapel. Sønderborg slot.
- s. 29: Lutheranerne... Kalkmaleri i Raklev kirke. Holbæk Amt.
- s. 31: Gregor messen. Detalje af altertavle. St. Annen Museum Lübeck.
- s. 32/33: Bondekone. Marsken, Sydslesvig. Vesttyskland.
- s. 34: Arbejdet... Fyldning over dør. Arbejdermuseet, København.
- s. 35: Stormagasinet. Kosmetikafdeling. Hamburg, Vesttyskland.
- s. 38: Arbejdet som straf... Bronzedør (1030). Hildesheim domkirke, Vesttyskland.
- s. 40: Folkets huse... Arbejdermuseet, København.
- s. 41: Alternativ energi. Ebeltoft færgeshavn.
- s. 43: Inflation. Gammelt og nyt matadorspil.
- s. 44: Byretten. Nytorv, København.
- s. 46: Krigens forbandelse. Bronzedør. Sct. Maria kirke. Hannover, Vesttyskland.
- s. 48: Gravsten ca. 1100. Gudbjerg kirkegård, Fyn.
- s. 50: Herregården Borreby. Sorø Amt.
- s. 52/53: Bondegård (ca. 1530). Hjerl Hede. Ringkøbing Amt.
- s. 54: Kortspil... Kalkmaleri i Vinderslev kirke. Viborg Amt.
- s. 55: Træhest. Højde: ca. 2 m, længde: ca. 2,30 m. Rekonstruktion efter stik på Nationalmuseet, København.
- s. 56: Tingsted. Valby, København.
- s. 57: Byhorn. Landbrugsmuseet Gl. Estrup. Ved Randers.
- s. 59: Efter syndefaldet... Kalkmaleri i Kirkerup kirke. Københavns Amt.
- s. 62: Manglebræt. Vandmøllen, Den Fynske Landsby. Odense.
- s. 63: Tærskning. Fra Olaus Magnus 1555.
- s. 64: Hjulploven. Altona museum. Altona, Hamburg.
- s. 67: Et uudværligt redskab... Bageovn, Hjerl Hede. Ringkøbing Amt.
- s. 68: Fattigbøsse. Vejby kirke. Frederiksborg Amt.
- s. 69: Almisseuddeling til fattige krøblinge. Altertavle. Sct. Annen museum, Lübeck, Vesttyskland.
- s. 71: Fremmedhad. Griseri 1987. Amagerbrogade, København.

- s. 73: Heksebrænding.
Malmøhus.
Malmø, Sverige.
- s. 75: En pinebænk...
Holstein Tor.
Lübeck, Vesttyskland.
- s. 76: Slangen.
Kalkmaleri i Åstrup kirke.
Maribo Amt.
- s. 77: Orla Klausen: Landsknægte.
Jens Langkniv, 2. del side 64.
- s. 79: Fra »Gøngehøvdingen«.
Af Carit Etlar.
- s. 81: Rotten.
The London Dungeon.
London, England.
- s. 82: Bislagssten.
Gl. Kirkestræde, Køge.
- s. 84: Christian IV...
Orgelfacade i Kristianstad kirke.
Sverige.
- s. 85: Snedkere på arbejde.
Træsnit af Joost Ammon 1568.
- s. 87: Københavns Slots altertavle.
Sdr. Sogns kirke.
Viborg.
- s. 88/89: Muret galge.
Visby, Gotland.
Sverige.
- s. 91: Den militære oprustning...
»Wasa«, Stockholm.
Sverige.
- s. 92/93: Toldoprævningen...
Kronborg.
Helsingør.
- s. 94ø: Helligåndsklostrets sygesal.
Helligåndskirken, København.
- s. 94n: Dette berømte maleri...
Malet af Karel van Mander.
Frederiksborg Slot, Hillerød.
- s. 97ø: Herren gjorde...
Inskription over dør (1635).
Hovedgaden, Køge.
- s. 97n: Kongens foged...
Fra Olaus Magnus 1555.
- s. 100: Hærulfstenen.
Hærvejen ved Immervad Bro.
- s. 102: Pompei.
Italien.
- s. 104: Dyalogus Creaturarum Moralizatus,
1483.
Kungliga Bibliotek, Stockholm.
Sverige.
- s. 106: Krystalapparat.
Privateje.
- s. 107: Karikatur.
Tegning af Richard Christensen 1933.
Medlemsbladet »Arbejder-radio«
(privateje).
- s. 108: Demokraten...
Socialdemokratisk avis, Århus.
Udkom 1884-1974.
- s. 110/111: Nydambåden fra jernalderen.
Tegning af Anne Charlotte Johannsen.
Egetræsbåd fra 3.-5- årh. e.Kr. Fra
Nydambåd på Sundeved.
- s. 111n: Vikingeskibe.
Rekonstruktioner af både fundet ved
Barsø, Lille Bælt.
Vikingskibsmuseet, Roskilde.
- s. 113: Hamburg kogge.
Illustration fra »Zum Schiffsrecht«.
Håndskrift af Hamburger Stadtrecht,
1497.
Staatsarchiv Hamburg, Vesttyskland.
- s. 114: Et hjul er et hjul.
Øverst: Fra Kivikgraven, Kivik, Skå-
ne. Sverige.
Midten tv: Fra særudstilling om Etru-
skerne 1987, Malmøhus. Sverige.
Midten th: Fra Landbrugsmuseet Gl.
Estrup ved Randers.
Nederst: Lavprofildek på Lada Sama-
ra. København 1987.
- s. 116/117: Gejlåbro.
Hærvejen ved Kruså.
- s. 118: Sporvogne på værksted.
Københavns Sporvejes hovedværksted
1960.

- s. 119: Knallerten.
Skylon.
Gl. Ry ved Silkeborg.
- s. 122: Kongeporten.
Kastellet, København.
- s. 124: Kancelliet.
Slotholmsgade, København.
- s. 125: Gård.
Møn.
- s. 127: Møllegård.
Vandmøllen.
Den Fynske Landsby, Odense.
- s. 129: Model af landsby...
Fra Benito Scocozza: Klassekampen i
Danmarks historie: Feudalismen.
København 1976.
- s. 131: Røgterbolig.
Oder museum.
- s. 133: Frederik V's rytterstatue.
J. M. Priesler 1768-69.
Amalienborg slotsplads, København.
- s. 134: Fiskeriet.
Gilleleje museum.
- s. 135: Mejeri.
Tidlig 1800-tals mejeri.
Science Museum, London. England.
- s. 137: Pigeammeret.
Vandmøllen.
Den Fynske Landsby, Odense.
- s. 139: Høst.
Den Fynske Landsby, Odense.
- s. 141: Gærde.
Gotland, Sverige.
- s. 143: Lysstage.
Borgmestergården.
Den gamle by, Århus.
- s. 144: Vajsenhus.
Maleri af det første Vajsenhus, Alfr.
Larsen.
Lærerværelset, Vajsenhusets skole,
Nørre Farimagsgade, København.
- s. 145: Der er en verden til forskel...
Stavnshåndudstillingen 1988.
Landbrugsmuseet Gl. Estrup ved Ran-
ders.
- s. 146/147: Stubmølle.
Hjerl Hede.
Ringkøbing Amt.
- s. 149ø: Humle.
Hjerl Hede.
Ringkøbing Amt.
- s. 149n: Ølkovs.
Borgmestergården.
Den gamle by, Århus.
- s. 150: Kroen.
Hjerl Hede.
Ringkøbing Amt.
- s. 151: Udflyttergården opføres.
Tegning af Anne Charlotte Johannsen.
- s. 152: Frihedsstøtten.
Efter tegning af maleren Nicolai
Abildgaard. Indskrift: Thomas
Thaarup.
Vesterbrogade, København.
- s. 153: Det rige københavnske...
Holmens Kanal, København.
(Den Danske Bank).
- s. 155: Udsnit af T. E. Lønnings gouache:
Den kongelige Danske og Svenske
Esquader paa Kiøbenhavns Rehd i
Aaret 1794 (fra 1795).
Handels- og Søfartsmuseet, Kronborg.
Helsingør.
- s. 156: Brandsprøjte.
Holbæk museum, Holbæk.
- s. 157: Koloreret kobberstik af J. Senn &
G. L. Lahde (ca. 1809-10): »En til Il-
debrands Slukning bestemt Vand Tøn-
de, trukken af en Hest.
Privateje.
- s. 158: Koloreret stik af C. F. Stanley.
»Alle første Udbrud af Kiøbenhavns
Ilds Vaade den 5. Juni 1795«.
Kgl. Brand, København.
- s. 159: Rigt borgerhus.
Vestergade, Skælskør.
- s. 161: Jens Bangs Stenhus.
Aalborg.
- s. 162: Tinstøber.
Teknisk museum, Helsingør.

- s. 164: Engelsk slaveplakat. Privateje.
- s. 165: Pernille og fru. Illustration til »Den forvandlede brudgom« (Hans Tegner). F. L. Leibeberg: Jubeludgave af Ludvig Holbergs samtlige Comoedier. Kbh. 1888.
- s. 167ø: Kort over Sæby. Sæbye. Weckers Bykort 1782.
- s. 167n: Fra Algadekvarteret, Sæby.
- s. 170: Morgenstjerne. Bymuseet, Helsingør.
- s. 171: 1700-talshuse... 1787 Lille Torv, Randers. Det kongelige Bibliotek, København.
- s. 172: Kort over København i 1700-tallet. Carte over Den Kongelig Residens Stad i Kiöbenhavn Aar 1770. Københavns Stadsarkiv.
- s. 175: Bredbil. Aalborg Stiftsmuseum, Aalborg.
- s. 176/177: Tømmerstrejken. Malet af Hans Scherfig. Land & Folks kantine, Dronningens Tværgade, København.
- s. 179: Kastelfængslet. Kastellet, København.
- s. 180/181: Hamtermøllen. Hellebæk ved Helsingør.
- s. 183: Koloreret stik af C. F. Stanley. »Forestilling af Branden i Kiöbenhavn som den viiste sig den 5. Juni 1795«. Privateje.
- s. 184: Toldbod. Torvegade, København.
- s. 186: Engelsk tekstilindustri. Tekstilmølle, Wotton under Edge, Avon. England.
- s. 187: Engelsk satirisk tegning fra ca. 1830: »Hunger-Ford-Market. The Sharers are *numerous* in this Concern«. Privateje.
- s. 188: Birkedommerfængsel. Den Fynske Landsby, Odense.
- s. 189: Engelsk satirisk tegning fra ca. 1830. »State of the Country«. Privateje.
- s. 191: Frederik VII. Af H. W. Bissen/Vilh. Bissen. Christiansborg slotsplads, København.
- s. 194: Fra udstilling i Pilestræde, 1986, København.
- s. 196/197ø: Etruskisk terracottasarkofag. Villa Giulia, Rom. Italien. Græsk kyliks. Villa Giulia, Rom. Italien. Romersk statue. Capitolmuseet, Rom. Italien.
- s. 198: Kvinde ved pottemagerarbejde. Arkaisk statuette (terracotta).
- s. 200ø: Rekonstruktion af højgotisk kjole.
- s. 200n: Gadebillede. 1987. København.
- s. 201: Pigeskole. Foto fra ca. 1914.
- s. 203: Fabrikspiger. Piger på ammunitionsfabrik (E. F. Skinner).
- s. 204: Ægteskab. Ungt par ved havehegn (1920'rne).
- s. 205: Kvindens arbejdsplads. a) Glud museum, Glud ved Juelsminde. b) Arbejdermuseet, København. c) Industrimuseet, Horsens. d) Amager, København.
- s. 207: De kvindelige herreskrædderes bestyrelse 1899. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, København.
- s. 209: Butikspiger 1944. Ekspeditricer i margarineforretning Amagerbrogade, København. Privateje.

- s. 211: Pessar.
Arbejdermuseet, København.
- s. 214: 1800-tals metalliseringsfabrik.
Bristol, England.
- s. 216: Sønderskudt skanse.
Dybbøl.
- s. 217: Karl Marx.
Gravmonument, Highgate kirkegård.
London, England.
- s. 218: Pio, Brix og Geleff.
I Arbejderbevægelsens Bibliotek og
Arkiv, København.
- s. 220: Socialisten nr. 26, 2. maj 1872.
- s. 222: Politibetjent.
Arbejdermuseet, København.
- s. 224: Maskinhal.
Københavnsk fabrik o. århundred-
skiftet.
- s. 225: Kulmine.
Oakdale, Wales.
England.
- s. 227: – men Gud, Marie!
Tegning fra »Punch« 1881.
- s. 228: Kvindeligt Arbejderforbunds 7. kon-
gres 1918.
Arbejderbevægelsens Bibliotek og Ar-
kiv, København.
- s. 231: Bethesda.
Rømersgade, København.
- s. 232: Maskinhal.
Industrimuseet, Horsens.
- s. 233: Snerydning.
Udsnit fra xylografi af O. Bache.
I »Illustreret Tidende« 1864/65.
- s. 234: Dampsavværk.
Hjerl Hede.
Ringkøbing Amt.
- s. 236: Ikke alle...
Belgisk pennetegning 1900.
Fra F. Guilliard: Workmen at Dinner
(Le Patriote Illustré).
- s. 237: Lenin.
Plakat fra Sovjetunionen.
- s. 239: Arbejde på havnen.
Postkort fra Århus havn (formodentlig
begyndelsen af 1920'erne).
Handels- og Søfartsmuseet, Kronborg.
Helsingør.
- s. 240: Udslidt.
Maleri af H. A. Brendekilde 1889.
Odense Stiftsmuseum, Odense.
- s. 242: Skudsmålsbog.
Fra 1910.
Privateje.
- s. 244: Fattiggård.
Frilandsmuseet.
Sorgenfri ved København.
- s. 245: Der laves poser.
Husmandsfolk klistrer papirposer.
Malet af L. A. Ring 1887.
Odense Stiftsmuseum, Odense.
- s. 247: Fattiggård.
Den Fynske Landsby, Odense.
- s. 249: Kirkebetjent...
Tegning i »Punch« 1881.
- s. 251: Spændetrøje.
Helsingør bymuseum, Helsingør.
- s. 253: Kommunehospitalet.
Øster Farimagsgade, København.
- s. 254: Vask.
Industrimuseet, Horsens.
- s. 256/257: Madpakke...
Arbejdermuseet, København.
- s. 259ø: Husmoderens håndbog.
Titelblad.
- s. 259n: FDB's margarinefabrik.
Viby J. ved Århus.
- s. 260: Brændevin.
»Kulturen«, Lund.
Sverige.
- s. 262ø: Indgangen til teatret »Røde Kro«.
Nedlagt 1961.
Øresundsvej, Sundby. Amager.
- s. 262n: Bakkens hvile.
Dyrehavsbakken, Klampenborg.

- s. 263: Kolerabåre.
Helsingør bymuseum, Helsingør.
- s. 266/267: Lægeforeningens boliger.
»Brumleby«. Opført 1854-1856.
København.
- s. 268: Arbejderboliger.
Minorkagade i Sundbyøster, Amager
1905. (Københavns Bymuseum).
Nationalmuseet (N.E. 2287).
- s. 269: Omkring middagsbordet.
Tegnet af Anne Charlotte Johannsen.
- s. 271: »Fabriksskorstenar vid Klara Sjö«.
Maleri af Nils Dardel 1914.
Malmøhus, Malmø.
- s. 273: Socialt boligbyggeri.
Korsør.
- s. 275: Arbejderhjem... ca. 1890.
Industrimuseet, Horsens.
- s. 276: Døden og moderen.
Døden og moderen ved vuggen. Malet
af Frits Syberg 1907.
Odense Stiftsmuseum, Odense.
- s. 278: Studekøretøj på vej til Auning hospital
med et læs kvas.
Nationalmuseet, København (Nev.
Top. Nr. 1951).
- s. 279: Knipleskolen.
Frilandsmuseet.
Sorgenfri ved København.
- s. 281: Smededreng.
Arbejdermuseet, København.
- s. 282ø: Peter Sabroe.
Østbanetorv, Århus.
- s. 282n: Gravsten.
Skejby kirkegård.
Ved Århus.
- s. 284/285: 1700-tallets skole i Midtjylland.
Æ Bindstouw.
Lysegård ved Viborg.
- s. 286: Skolelærer i byskole.
Helsingør bymuseum, Helsingør.
- s. 288: Alderdomsforsorg.
Øverst: Heiligen Geist, Lübeck.
Vesttyskland.
Midten: Alderdomshjem for arbejdere
(fra 1885). Viborg.
Nederst: Sundparken. Sundby,
Amager.
- s. 290/291: Udvandrere.
Udsnit af Edvard Petersens: Udvan-
drere ved Larsens Plads 1890.
Århus kunstmuseum, Århus.
- s. 292: Høstarbejdere på Ussinggård ved Hor-
sens o. 1900.
Nationalmuseet (N.E.V. 2287).
- s. 293: Detailforretning.
Krambod.
Holbæk museum.
- s. 294: Detailforretning.
Øverst: Købmandsforretning, Ama-
ger. København, 1987.
Nederst: Rosengårdscentret, Odense,
1987.
- s. 296: Den første arbejderregering 1924.
Samtidigt messingrelief.
- s. 298: Nødhjælpsarbejde.
Lillebæltsbroen set fra Fynssiden.
- s. 299: Oprør.
Nakskov 1931 (samtidigt foto).
Arbejderbevægelsens Bibliotek og Ar-
kiv, København.
- s. 300: Arbejdsløshed.
Maleri af Erling Christensen.
Hovedbestyrelseslokalet, SiD Nyrops-
gade. København.
- s. 302: Colosseum.
Rom.
Italien.
- s. 304: Kroppen som redskab.
Grav 8, Bøgebakken, Vedbæk.
Gl. Holtegård.
- s. 304/305: Dyssebyggeri.
Fra Frederik den VII: Om bygnings-
måden af oldtidens jættestuer.
København 1857.
- s. 307: Ambolt.
Smedje.
Den Fynske Landsby, Odense.

- s. 308: Vejspæringer.
Pompei.
Italien.
- s. 309: Rekonstruktion...
Model af bygningen af Katedralen.
Salisbury Cathedral, Salisbury. Eng-
land.
- s. 311: Opførelsen af ladebygning på Juellund
1868.
Kunstakademiet, samling af arkitek-
turtegninger.
København.
- s. 312: Minegange.
Mønsted kalkgruber.
Viborg Amt.
- s. 313: Mænd i »musehjul«.
Fra Olaus Magnus 1555.
- s. 314: En sørgelig sang om en arbejdsmand.
Skillingsvise af Julius Strandberg 1885.
Dansk folkemindesamling, Køben-
havn.
- s. 316: Tændstikfabrikation.
Strygemassen påsættes, 1905.
Arbejderbevægelsens Bibliotek og Ar-
kiv, København.
- s. 317: Blyrør.
Ostia Antica.
Italien.
- s. 318: Udsagningsanlæg.
Special-Trykkeriet, Viborg 1987.
- s. 319: Dataskærm.
- s. 321: Arbejdsulykke.
Vermlandsgade, Amager.
København.
- s. 322: Detalje af middelalderligt stillads.
St. Drotten Museum.
Lund, Sverige.
- s. 324: Industrirobot fra Asea.
Asea Robotic, København.
- s. 326: Glæde over befrielsen. 1945.
Kgs. Nytorv, København.
Københavns bymuseum.
- s. 327: Midt i glæden.
Rønne, Bornholm.
- s. 328: Murerarbejdsmand.
Maleri af Erling Christensen.
SiD's hovedbestyrelseslokale, Nyrops-
gade, København.
- s. 329: Landets hårdeste arbejdsplads.
Øverst: Brunkulsmuseet, Søby ved
Herning.
Nederst: Brunkulsmuseet, Søby ved
Herning.
- s. 331: Træskofabrik.
Industrimuseet, Horsens.
- s. 332: Håndsætter.
Industrimuseet, Horsens.
- s. 333: Moderne kirkekunst.
Kastrup kirke. København.
Udsmykket af Svend Wiig Hansen.
- s. 335: Hjemløs.
London 1987.
England.
- s. 338: Kvinde reparerer tøj.
Arbejdermuseet, København.
- s. 339: Moderne kirkebyggeri.
Vestermarkskirken.
Viborg.
- s. 340: Københavns Universitets hovedbyg-
ning.
Frue Plads, København.
- s. 341: Tjald.
Chillum med tilbehør.
- s. 342: Dataprintere.
- s. 343: Frokost i skurvognen.
Arbejdermuseet, København.
- s. 344/345: Kolonihaven.
Haveforeningen Åbrinken.
Søren Frichsvej/Ringgaden, Århus.
- s. 346: Jørn Hjorting.
I arbejdsværelset.
- s. 348/349: SiD's kursuscenter.
Langsøhus, Silkeborg.
- s. 351: Fast Food.
Pølsevogn. 1987.
Fiolstræde, København.

- s. 352/353: Institutioner... Sundbyvang. 1987. Amager, København.
- s. 355: Ung i arbejde. 1986. Paris, Frankrig.
- s. 357ø: Højvang. 1987. Randersvej, Århus.
- s. 357n: Fiskeriaktion... 1976. Langelinie, København.
- s. 360/361: Barsebäck. Atomkraftværk, Skåne. Sverige.
- s. 362ø: Udsnit af vægmaleri i forhallen i Århus rådhus. Malet af Th. Hagedorn-Olsen 1939-47.
- s. 362n: »De syv Axler«. Skulptur af Robert Jacobsen 1987. Roberts Plads, København.

Litteraturliste

Det er ikke muligt indenfor denne bogs rammer at give en fuldstændig litteraturliste, vi har derfor valgt en række titler der har været os til gavn og som måske vil have læsernes interesse.

- Andersen, Knud: *Hytter fra maglemosetid*. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1951. København 1951.
- Arkæologileksikon*. Politikens danmarkshistorie. København 1985.
- Arkæologisk felthåndbog*. Viborg 1984 ff.
- Becker, C.J.: *4000 – aarig minedrift i Thy*. Nationalmuseets Arbejdsmark 1958. København 1958.
- Becker, C.J.: *Mosefundne Lerkar fra yngre Stenalder*. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1947. København 1947.
- Bennike, Pia: *Palaeopathology of Danish Skeletons*. København 1985.
- Bjørn, Arne: *Ild og ler: Mennesket, ilden og leret gennem tiderne*. København 1969.
- Brøndsted, Johannes: *Danmarks oldtid I-III*. København 1966.
- Brøndsted, Johannes: *De ældste tider*. Danmark indtil år 600. Særudgave af Danmarks historie I. København 1977.
- Childe, V. Gordon: *Social Evolution*. London 1951.
- Childe, V. Gordon: *What Happened in History*. Harmondsworth 1986.
- Christensen, Aksel E.: *Vikingetidens Danmark*. København 1969.
- Christiansen, Tage E.: *Archeology and History*. Danish Medieval History. New Currents. København 1981.
- Danmarkshistorien, oldtiden*, illustreret af Flemming Bau, København 1979-83:
- Søren H. Andersen: *Stenalderen, jægerstenalderen*.
- Poul-Otto Nielsen: *Stenalderen, bondestenalderen*.
- Jørgen Jensen: *Bronzealderen 1-2*.
- Lone Hvass: *Jernalderen 1-2*.
- Frank Birkebæk: *Vikingetiden 1-2*.
- Hvass, Sten: *Hodde*. Arkæologiske studier vol. VII. København 1985.
- Jeg ser på oldsager*. København 1979.
- Jensen, Jens Aarup: *Bopladsen Myrhøj*. Kuml 1972. Århus 1972.

Jensen, Philip og Arne Nielsen: *Produktionsmåde og gravskik*. Kontaktstencil 26-27, Turku 1984.

Jensen, Jørgen: *Oldtidens samfund*. Tiden indtil år 800. Dansk social historie, bind 1. København 1979.

Koch, Hal (red.): *Den danske kirkes historie, bind 1*. København 1950.

Kristiansen, Kristian: *En kildekritisk analyse af depotfund fra Danmarks yngre bronzealder (periode IV-V)*. Aarbøger for Nordisk oldkyndighed og Historie 1974. København 1976.

Lomborg, Ebbe: *Vadgård*. Ein Dorf mit Hausern und einer Kultstätte aus der älteren nordischen Bronzezeit. Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag. I Urgeschichte. Archaeologia Austriaca, Beiheft 13. Wien 1976.

Lund, Niels og Kai Hørby: *Samfundet i vikingetid og middelalder. 800-1500*. Dansk social historie, bind 2. København 1980.

Mahler, Ditlev L., Carsten Paludan-Müller, Steffen Stummann Hansen: *Om arkæologi*. København 1983.

Med arkæologen Danmark rundt. København 1974.

Molte, Erik: *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København 1976.

Müller, Sophus: *Archæologisk Udbytte af Mosarbeidet i Krigsåret 1917*. Aarbøger for Nordisk oldkyndighed og Historie 1917. København 1917.

Randsborg, Klavs: *Eine kupferne schmuck-scheibe aus einem dolmen i Jütland*. Acta Archaeologica XL I, 1970, København 1970.

Roesdahl, Else: *Danmarks vikingetid*. København 1980.

Skalk. Tidsskrift, Højbjerg 1957 ff.

Skårup, Jørgen: *Stengade: Ein langeländischer Wohnplatz mit Hausresten aus der frühneolithischen zeit*. Meddelelser fra Langelands museum 1975. Rudkøbing 1975.

Winther, J.: *Lindø. En boplads fra Danmarks yngre stenalder*. Rudkøbing 1926.

TEMA:

Slaver

Carlsen, Jesper og Tvarnø, Henrik (red.): *Slaver og produktionsforhold i Romerriget*, Herning 1983.

Finley, Moses I: *Ancient slavery and modern ideology*, Penguin 1980.

Finley, Moses I: *The Ancient Economy*, London 1973.

Flaceliere, R: *Dagligt liv i Grækenland*, Kbh. 1967.

Frisch, Hartvig: *Europas Kulturhistorie*, Kbh. 1928.

Historikergruppen Fempas: *Brikker til Arbejdsløshedens Historie*, Kbh. 1986.

Hopkins, Keith: *Conquerors and Slaves*, 1978. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*.

Lund, Niels og Hørby, Kai: *Dansk socialhistorie*, Kbh. 1980.

Nørlund, Poul: *Det romerske slavesamfund under afvikling*, Århus 1920.

Pomeroy, Sarah B: *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves*, New York 1975.

Rostovtzeff, M.I.: *Social and Economic History of the Roman Empire*. Oxford 1957.

Skydsgaard, J.E.: *Den romerske villa rustica*, Kbh. 1961.

Skydsgaard, Jens Erik: *Det romerske Slaveri* 1975.

Skyum-Nielsen, Niels: *Kvinde og Slave*, Kbh. 1971.

Skyum-Nielsen, Niels: *Slaveriet i Norden, set mod international baggrund*. Trykt i Beretning fra Nordisk Historikermøde 1971.

Staerman, E.M.: *Die blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik*, Wiesbaden 1969.

Tvarnø, Henrik: *Det romerske slaveri*, 1982.

Kirkevældets tidsalder

Anders, Andrèn: *Den urbana scene*, 1985 Malmö.

Arup, Erik: *Danmarks Historie bd. I og II A*. Kbh. 1926 og Kbh. 1932.

Beckett, Francis: *Danmarks Kunst*. Kbh. 1924.

Brengaard, Carsten: *Muren om Israels Hus*. Kbh. 1982.

Christensen, Aksel E.: *Gyldendals Danmarks-historie bd. 1*. Kbh. 1977.

- Christiansen, Tage E.: *Danmarks Middelalder*. Christiansen, Tage E.: *Isti tres fratres*. I Middelalderstudier 1966.
- Cipolla, C.M.: *The Fontana Economic History of Europe I*. 1977.
- Danmarks Riges Breve*. Kbh. 1938 –
- Dollinger, Philippe: *Die Hanse Stutgart*, 1966.
- Ennen, Edith: *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen 1975.
- Ericsson: *Skånemarkedet*.
- Fenger, Ole m.fl.: *I være have*. Århus 1986.
- Goff, Jacques le: *Pour une autre Moyen Age*. 1977.
- Horn, Winkelorz: *Saxo Grammaticus Danmarks Krønike*. Kbh. 1975.
- Hørby, Kai: *Dansk socialhistorie bd. 2*. Kbh. 1980.
- Hørby, Kai: *Gyldendals Danmarkshistorie bd. 2*. Kbh. 1980.
- Hørby, Kai: *Menneske og samfund i Middelalderen*. Kbh. 1979.
- Kjersgård, Erik og Dallerup, Troels: *Politikens verdenshistorie bd. 10*. Kbh. 1984.
- Kjersgård Erik: *Københavns Historie bd. 1*. Kbh. 1980.
- Kjersgård, Erik: *Mad og øl i Danmarks middelalder*. Kbh. 1978.
- Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*. Kbh. 1956 –
- Lauderic, Le Roy: *Montaillou*. Oversat af Jacques Berg. 1986.
- Liebgott, Niels-Knud: *Middelalder 1-3*. Kbh. 1985.
- Lindbæk, J. og Steman, G.: *De danske Helligåndsklostre*. Kbh. 1906.
- Magnus, Olaus: *Historia om de nordiska Folken (1555)*. 1976.
- Matthiessen, Hugo: *Bøddel og galgefugl*. 1962.
- Matthiessen, Hugo: *De Kagstrøgne*. 1964.
- Mollat, Michel: *Die Armen im Mittelalter*.
- Nyrop, C.: *Danmarks Gilde- og Lavsskråer i Middelalderen*. 1899-1900.
- Nørlund, Poul: *Gyldne Altre med tillæg af Tage E. Christiansen*. Århus 1968.
- Olrik, Jørgen (ovs.) *Øm Klosters Krønike*.
- Ortved, Edw.: *Cisterciencerordenen og dens klostre i Norden I*. Kbh. 1927.
- Power, Eileen: *Kvinder i middelalderen*.
- Ramsing, H.U.: *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*. Kbh. 1940.
- Riising, Anne: *Danmarks middelalderlige prædiken*. Odense 1969.
- Rørørdam, H.F.: *Københavns Kirker og Klostre i middelalderen*. 1859/63.
- Saxtorph, Niels: *Jeg ser på kalkmalerier*. Kbh. 1967.
- Skyum-Nielsen, Niels: *Kvinde og Slave*. Kbh. 1971.
- Sørensen, Würtz J.: *Bondeoprør i Danmark 1438-1441*. 1983.
- Weibull, Lauritz: *Skånes Kyrka*. Kbh. 1946.

TEMA

Den antikke arv

- Augustin: *City of God*, Pelican 1977.
- Balling, Jakob: *Kristendommen*, Kbh. 1986.
- Bang, Gustav: *Illustreret Kulturhistorie 1899*.
- Bettenson, Henry (red.): *Documents of the Christian church*.
- Colding, Torben Holck m.fl.: *Dansk Kunsthistorie, bd. 3*, Kbh. 1977.
- Fenger, Ole: *Romerret i Norden*, 1978.
- Frisch, Hartvig: *Ciceros kamp for republikken*, Kbh. 1942.
- Frisch, Hartvig: *Europas Kulturhistorie*, 1928.
- Hansen, Mogens Herman: *Det Athenske Demokrati i 4. århundrede*, Kbh. 1981.
- Holmquist, Hjalmar: *Kirkehistorie I*, Kbh. 1925.
- Kjersgaard, Erik: *Politikkens verdenshistorie, Bd ?*, Kbh. 1985.
- Laugesen, Anker T: *Middelalderlitteraturen*, Kbh. 1966.
- Tamm, Ditlev: *Romerret*, Kbh. 1980.
- Thomsen, Rudi (red.): *Det athenske demokrati i samtidens og eftertidens syn*, Kbh. 1986.

Reformationen

- Andersen, J. Oskar: *Overfor kirkebruddet*, Kbh. 1917.
- Andersen, J. Oskar: *Paulus Helie I*, Kbh. 1936.
- Andersen, Niels Knud: *Confessio Hafeniensis* 1954.
- Arup, Erik: *Danmarks Historie II* 1932.
- Behrmann, Henrik: *Kong Christian den andens historie*, Kbh. 1815.
- Christensen – Gränsson: *Kyrkohistoria I-III*, Lund 1976-78.
- Christensen, Torben (Udg.): *Luthers skrifter i udvalg I-IV* 1964.
- Dahlerup, Troels: *Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation* Kbh. 1963.
- Danmarks Kirker: *Nationalmuseet*.

- Grane, Leif: *Confessio Augustana* 1972.
 Grane, Leif: *Historien om Luther* 1983.
 Heilesen, Henning, Oversætter: *Krøniken om Gråbrødrenes uddrivelse fra deres klostre i Danmark*, Kbh 1967.
 Heise; A: *Herredagen i København 1533*, Historisk Tidsskrift 4 r. III (1872-1873).
 Helgesen, Poul: *Skrifter af Paulus Helie I-VII*, 1932-1948.
 Hørby, Kai: *Reformationen i Danmark*, Kbh. 1972.
 Hørby, Kai: *Reformationens indførelse i Danmark*, Kbh. 1968.
 Jacobsen, Lis (udg.): *Peder Palladius visitatsbog*, 1925.
Kleines Lexicon der Reformation DTV, 1983.
 Laurensen, Peder: *Malmøbogen*, Malmø 1530.
 Lausten, Martin Schwarz: *Reformationen i Danmark*, Kbh. 1987.
 Lausten, Martin Schwarz: *Religion og politik*, 1977.
 Lindhardt, Jan: *Martin Luther*, 1983.
 Lindhardt, P.G. og Bjørn Kornerup: *Den danske kirkes historie III og IV*, 1965 og 1959.
 Paludan-Müller, Caspar: *Herredagene i Odense 1526 og 1527* (Det kgl. videnskabernes selskabs skrifter, Hist. afd. V.R.2, 1857).
 Rissing, Anne: *Danmarks middelalderlige prædikener*, Odense 1967.
 Scharling, Suno: *Frederik I's kirkepolitik*. Kirkehistoriske samlinger 1974.
 Scocozza, Benito: *Feudalismen*, Kbh. 1976.
 Wohlfeil, Rainer (red.): *Reformation oder frühbürgerliche Revolution*, München 1972.
- Hansen, Svend Aage og Henriksen, Ingrid: *Velfærdsstaten 1940-78*. Dansk Socialhistorie bd. 7, 1980.
 Hiemlcrone, Harald: *Etisk argumentation*, 1975.
 Himmelstrup, Jens og Møller, Jens: *Danske forfatningslove 1665 – 1953 – 1970*.
 Højrup, Thomas: *Det glemte folk*, 1983.
 Illich, Ivan: *Retten til nyttig arbejdsløshed*, 1979.
 Jensen, Ole: *I vækstens vold*, Økologi og religion 1976.
 Løgstrup, K.E.: *Den etiske fordring* 1975 (1956).
 Moltmann, Jürgen: *Håbets kirke. Om kirkens funktion i samfundet*, 1972.
 Olsen, Erling: *Den barberede Marx*, 1979.
 Petersen, Eggert: *I jeres ansigts sved skal i tjene jert brød*. Fra Aktuelt 1/10-84.
 Ross, Alf: *Dansk forfatningsret*, 1966.
 Schelkle, Karl Hermann: *Theologie des Neuen Testaments III Ethos*, 1970.
 Schmidt, Erik Ib: *Dansk økonomisk politik*, 1974.
 Sejersted, Francis: *Historisk introduksjon til økonomien*, 1973.
 Stretton, Hugh: *Kapitalisme, socialisme, Miljø* 1978.
Udviklingslinier i dansk arbejdsløshedsforskning 1970-1981. Udvalget vedrørende arbejdsløshedsforskning. Statens samfundsvidenskabelige Forskningsråd 1981.
 Wadel, Cato: *Det skjulte arbeid*. En argumentasjon for et udvidet arbejdsbegreb, 1984.
 Weber, Max: *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*, 1972.
 Wendland, Heinz-Dietrich: *Ethik des neuen testament*, 1975.
 Historikergruppen Fempas: *Brikker til Arbejdsløshedens Historie*, 1985.

TEMA:

Arbejde

- Frisch, Hartvig: *Europas kulturhistorie*, 1928.
 Glebe-Møller, Jens: *Politisk dogmatik*, 1982.
 Goldsmith, Edward: *Arbejdsløshedens økologi*, 1978.
 Gorz, André: *Hinsides arbejdssamfundet*. Essay i information 5/12-83.
 Habermas, Jürgen: *Borgerlig offentlighed. Henimod en teori om det borgerlige samfund*, 1980.
 Hansen, Bent: *Mennesket i maskinen*, 1962.
 Hansen, Bent: *Velstand uden velfærd*, 1969.
 Hansen, Erik Jørgen: *Danskernes levevilkår 1986 sammenholdt med 1976*.

Adelsvældets tidsalder

- Arup, Erik: *Danmarks historie II B*. Kbh. 1932.
 Bang, Gustav: *Kirkebogsstudier*. Kbh. 1906.
 Bech, Svend Cedergreen: *Politikens Danmarkshistorie bd. 6*. Kbh. 1977.
 Begstrup, G.: *Agerdyrningens Tilstand i Danmark*.
 Bergens, Arent Berntsen: *Danmarkis oc Norgis fructbare Herlighed*. Kbh. 1650-56.
 Cipolla, Carlo M. (ed.): *The Fontana Economic History of Europe*. Glasgow 1974.
Danske Magsin.

- Dülmen, Richard van: *Fischer Weltgeschichte bd. 24*. Frankfurt am Main 1982.
- Ellehøj, Svend: *Politikens Danmarkshistorie bd. 7*. Kbh. 1977.
- Erslev, Kr.: *Len og Lensmænd*. Kbh. 1879.
- Frisch, Hartvig: *Europas Kulturhistorie*. Kbh. 1928.
- Fussing, Hans H.: *Herremænd og Fæstebonde*. Kbh. 1942.
- Henningsen, Gustav: *Heksenes advokat*, 1981.
- Kjersgård, Erik: *Københavns historie bd. 1*. Kbh. 1980.
- Kolderup-Rosenvinge, J.L.A.: *Udvalg af gamle danske domme*. Kbh. 1842.
- Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve*. Kbh. 1969.
- Kornerup, Bjørn: *Den Danske Kirkes Historie IV*. Kbh. 1959.
- Lund, Troels: *Christian den fjerdes skikke*. Kbh. 1893.
- Lund, Troels: *Dagligliv i Norden*. Kbh. 1908 (3. oplag).
- Mansa, F.V.: *Pesten i København 1711*, skildret fra et lægevidenskabeligt synspunkt. Kbh. 1844.
- Matthiessen, Hugo: *Bøddel og Galgefugl: Et kulturhistorisk forsøg*. Kbh. 1944.
- Nye Danske Magasin*.
- Olsen, Gunnar: *Hovedgård og Bondegård*. Kbh. 1975.
- Olsen, Gunnar: *Studier i Danmarks kornavl og kornhandlerpolitik i tiden 1610-1660*. Historisk Tidsskrift 10.rk.IV. 1943.
- Olsen, Gunnar: *Træhesten, Hundehullet og den spanske kappe*. Kbh. 1961.
- Petersen, Ladewig: *Dansk Socialhistorie 3*. Kbh. 1980.
- Petersen, Ladewig m.fl.: *Odense 1559-1660*. Odense 1984.
- Reitzel-Nielsen, Erik: *Danske Domme I-IV*. Kbh. 1978.
- Scocozza, Benito: *Feudalisme*. Kbh. 1976.
- Skrubbeltrang, Friedlev: *Det danske Landbosamfund 1500-1800*. Kbh. 1978.
- Bure, Kristjan (red.): *Danske veje*. Kbh. 1964.
- Christensen, Jan L. m.fl. (red.): *Det skrevne ord i historien. Den jyske historiker, nr. 37*, 1986. Århus, 1986.
- Eskildsen, M.P. (red.): *Dansk flyvnings Historie*. Udg. af Det kgl. danske Aeronautiske Selskab. Kbh. 1936.
- Frisch, Hartvig: *Europas Kulturhistorie, bd. I-II*. Kbh. 1928.
- Hansen, Bent Heick: *Slid og slæb. Historien om et laug*. Kbh. 1978.
- Hasslöf, Olof m.fl. (red.): *Sømand, fisker, skib og værft. Introduktion til maritim etnologi*. Kbh. 1970.
- Heimes, Anton: *Vom Saumpferd zur Transportindustrie. Weg und Bedeutung des Strassengüterverkehrs in der Geschichte*. Bonn, 1978.
- Horstbøll, Henrik: »Nedsivningsteori«, *kultursammenstød og kulturhistorie. Kampen mod bondesamfundets husholdningshorisont i Danmark i det 18. århundrede*. Art. i Den jyske Historiker, nr. 26, 1983: Fejekosten og Surdejen. Civiliseringsprocesser i Europa 1200-1800, s. 76-98.
- Ilsøe, Grethe: *Dansk herremandshandel med hanskebømmændene i senmiddelalderen*. Artikel i: *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen*, s. 305-338. Kbh. 1966.
- Jeppesen, Alfred: *Rejseliv i Danmark. Fra oldtidsvej til dampfærge*. Kbh. 1978.
- Gunnes, Erik: *Religioner på marsj, 500-1000*. (Aschehougs Verdenshistorie, bd. 4). Oslo, 1983.
- Jackson, Donald: *The Story of Writing*. London, 1981.
- Nielsen, Lauritz: *Boghistoriske Studier til dansk Bibliografi 1550-1600*. Kbh. 1923.
- Pompeji år 79. *Louisiana Revy*, 18. årg. nr. 1, sept. 1977.
- Veiforordning for Hertugdømmene Æsic! A Slesvig og Holsteen*. Kopenhagen, den 1. März 1842.
- Ventegodt, Ole: *Skibe og søfart i danske farvande i det 12.-14. århundrede*. Art. i: *Maritim Kontakt*, nr. 3, s. 46-92. Kbh. 1982.
- White, Jr. Lynn: *Medieval Religion and Technology. Collected Essays*. Vol. 13 from Center for Medieval and Renaissance Studies. UCLA. Los Angeles, 1978.
- Wittendorff, Alex: *Alvej og kongevej*. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede. Kbh. 1973.

TEMA:

Kommunikation

- Ahm, Leif: *En verden i lyd og billeder*. Kbh. 1972.
- Brion, Marcel: *Pompeii & Herculaneum. The Glory and the Grief*. London, (1960) 1973.

Kongevældets Tidsalder:

- Begtrup, Gr.: *Beskrivelse over Agerdyrknin- gens Tilstand i Danmark*. Kbh. 1803-12/1977.
- Bernild, Ole og Henrik Jensen: *Den feudale produktionsmådes historie i Danmark, ca. 1200-1800*. Bd. 1. Kbh. 1978.
- Bjørn, Claus: *Brandkasserne var forløbere for andelsbevægelsen*. Art. i: *Andelsbladet*. nr. 19-1985, s. 396-97.
- Broby Johansen: *Med Broby i Vendsyssel og Hanherrederne*. Kunstvejviser, bd. 1. Kbh. 1978.
- Christensen, Chr. Petresch: *Kolding købstad og dens indbyggere ved aar 1735*. Meddelt ved. Art. i: *Vejle Amts Aarbøger*. Kbh. 1927, s. 203-228.
- Degn, Ole: *Dansk handel, håndværk og indu- stri 1770 og 1780 – set i Danmarks handels- spejl*. Art. i: *Erhvervshistorisk Årbog 1969*, s. 7-43. 1969.
- Dybdahl, Vagn og Inger Dübeck: *Håndværkets Kulturhistorie, bd. 3: Håndværket og stats- magten. Perioden 1700-1862*. Kbh. 1983.
- Engels Fr.: *The Condition of the Working Class in England. From Personal Observation and Authentic Sources*. Introduction by Eric Hobsbawn.
- Eriksen, Egon: *Frederiks-værk. Fra kanoner til kedler. 1756-1906-1956*. Frederiksværk, 1956.
- Frandsen, Karl-Erik: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Dan- marks landsbyer 1682-83*. Esbjerg, 1983.
- Hyldtoft, Ole: *Københavns Industrialisering 1840-1914*. Herning, 1984.
- Johansen, Hans Chr.: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*. Odense. 1975.
- Johansen, Hans Chr.: *Den danske fiskerbefolk- ning i perioden fra ca. 1700 til 1914*. (Upubl. manus) 1987.
- Jørgensen, Harald: *Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historiske udvikling indtil 1970*. Kbh. 1985.
- Kjærgaard, Thorkild: *Gårdmandshoveriet i økonomisk og social sammenhæng. I anled- ning af en bog om hoveriet på Egeskov*. De- batart. i *Fortid og nutid*, bd. XXVII. s. 419-427. 1978.
- Kjærgaard, Thorkild: *Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning*. Art. i *fortid og nutid*, bd. XXVIII, 2 1979, s. 178-191.
- Kongsrud, Helge: *En karakteristikk av Dan- mark-Norges historie på 1600-tallet*. Art. i: *HISTORIE*. Jyske saml. Ny rk. 16, s. 407-421.
- Lind, Gunner: *Den dansk-norske hær i det 18. århundrede. Optimering, modernisering og professionalisering*. Art. i: *Hist. T.* bd. 86, s. 26-73.
- Löfgren, Orvar: *Peasant Ecotypes. Problems in the Comparative Study of Ecological Adapta- tion*. Art. i: *Ethnologia Scandinavica*, 1976. Lund. 1976.
- Mikkelsen, Flemming (red.): *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*. Aarhus, 1986.
- Mikkelsen, Jørgen: *Næringsliv, bebyggelse, be- folkning og konjunkturer i Skælskør 1730-1801*. Art. i: *Årbog for Historisk samfund for Sorø Amt 1986*, s. 7-25.
- Nancke-Krogh, Søren: *Af jord er du kommet. Danskerne som jordbrugere gennem 6000 år*. Kbh. 1982.
- Nielsen, Axel (udg.): *INDUSTRIENS HISTO- RIE I DANMARK. Bd. I-II*. Kbh. 1943.
- Nyrop, C.: *Kjøbenhavns Tømmerlav. Indu- strihistoriske meddelelser*. Kbh. 1887.
- Paludan, Charlotte: *Matthias Lundings rejse- dagbog 1787*. Art. i: *Kulturminde*, 3. rk. bd. 2, s. 7-108, 1979.
- Pedersen, Erik Helmer: *Landbrugskrisen 1818-1828. Et forsøg på en nuancering*. Art. i: *Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang* Kbh. 1970.
- Rasmussen, Edit: *Tømmerstregen i København 1794 og dens omfang*. Art. i: *Hist. medd. om København*, 1984, s. 69-85.
- Rasmussen, Edit: *Mester og svend. Studier over københavnske tømmer- og murerstendes løn- problemer og sociale forhold 1756-1800*. År- hus, 1985.
- Rumar, Lars: *Jordbrug og brændevinsbrænding I*. Art. i: *Erhvervshistorisk Årbog 1966*, s. 7-95. 1967.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Husmand og Inderste. Studier over sjællandske landboforhold i pe- rioden 1660-1800*. Kbh. 1940.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Det danske Landbo- samfund. 1500-1800*. Kbh. 1978.
- Stoklund, Bjarne: *Ploven og Pennen*. *Kronik i SKALK*, nr. 6-1978.

TEMA:

Kvinder

- Berg, Anne Margrete, Lis Frost og Anne Olsen (red.): *Kvindfolk. En danmarkshistorie fra 1600 til 1980. Bd. 1-2.* Kbh. (1984), 1986.
- Broch, Birte m.fl.: *Kvinder i opbrud. En kilde-samling om land- og bykvinder i arbejde og forening omkring år 1900.* Kbh. 1982.
- Bryld, Mette m.fl. (red.): *Overgangskvinden. Kvindeligheden som historisk kategori – kvindeligheden 1880-1920.* Odense, 1982.
- Christensen, Tommy P. m.fl.: *Brikker til kvindens Historie.* Kbh. 1980.
- Dübeck, Inger: *Købekoner og konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling.* Kbh. 1978.
- Højrup, Ole: *Landbokvinden. Rok og kærne. Grovbrød og vadmæl.* Kbh. 1978.
- Jacobsen, Annette Faye og Anne Løkke: *Familieliv i Danmark. 1600 til 1980'erne.* Herning, 1986.
- Jacobsen, Grethe: *Håndværkets kulturhistorie. Bd. 1: Håndværket kommer til Danmark. Tiden før 1550.* Kbh. 1982.
- Pomeroy, Sarah B.: *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves. Women in Classical Antiquity.* New York, 1976.
- Possing, Birgitte: *Arbejderkvinder og Kvindearbejde i København ca. 1870-1906.* Ålborg, 1980.
- Power, Eileen: *Kvinden i middelalderen.* Wormianum, 1977.
- Zinserling, Verena: *Die Frau,* Leipzig 1972
- Bertolt, Oluf, Ernst Christiansen og Poul Hansen: *En bygning vi rejser. Bd. I-III. Den politiske arbejderbevægelses historie i Danmark.* Kbh. 1954-55.
- Betænkning afgivet af den ifølge kgl. Resolution af 20de September 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte kommission,* Kbh. 1878.
- Bruun, Henry: *Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil aar 1900.* Kbh. 1938/1977.
- Callesen, Gerd. og Hans-Norbert Lahme (udg.): *Den danske arbejderbevægelses programmatisk dokumenter og love (1871 til 1913).* Odense, 1978.
- Christmas-Møller, Ingeborg: *På fattighuset. Greve Hospital og andre fattighuse på landet i 1700- og 1800-tallet.* Kbh. 1978.
- Dybdahl, Vagn: *Det nye samfund på vej 1871-1913.* Dansk socialhistorie, bd. 5. Kbh. 1982.
- Historikergruppen, Fempas: *Brikker til arbejdsløshedens Historie.* Kbh. 1985.
- Hansen, Svend Aage, og Ingrid Henriksen: *Sociale brydninger. 1914-39. Dansk socialhistorie. bd. 6.* Kbh. 1986.
- Hartmann, Grethe: *Boliger og bordeller. Oversigt over prostitutionens former og tilholdssteder i København til forskellige tider.* Kbh. 1949.
- Haue, Harry m.fl.: *Skolen i Danmark. Fra 1500-tallet til i dag.* Herning, 1986.
- Hyldtoft, Ole: *Københavns Industrialisering 1840-1914.* Herning, 1984.
- Ibsen, Flemming og Henning Jørgensen: *Fagbevægelse og stat, bd. 1: Den faglige organisering, arbejdskampe og staten 1870-1930.* Kbh. 1979.
- Jensen, J. og C.M. Olsen: *Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark. I Tiden fra 1871 til 1900.* Udgivet af Forretningsudvalget for De samvirkende Fagforbund i Danmark. Kbh. 1901/Esbjerg, 1981.
- Jensen, Jens Haugaard, Erik Hansen og Lilla Voss: *Sociale Studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906.* Aarhus, 1975.
- Johansen, Hans Chr.: *En samfundsorganisation i opbrud, 1700-1870. Dansk social historie, bd. 4.* Kbh. 1979.
- Jørgensen, Harald: *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.* Kbh. 1940.

Arbejderklassens århundrede

- Agger, Gunhild og Anker Gemzøe (red.): *Arbejderkultur 1870-1924. En antologi.* Kbh. 1982.
- Arbejdsmandens historie i 100 år. 1-4: *Fabrik. Bygge og anlæg. Transport. Gartneri, land- og skovbrug.* Kbh. 1982-86.
- Askgaard, Helle, Niels Finn Christiansen og Ole Hyldtoft: *Det industrielle Danmark 1840-1914.* Herning, 1981.
- Bang, Gustav: *Arbejderklassens liv og dens kamp.* Udvalgte artikler. Bd. 1-2. Kbh. 1915.

Larsen, Per Juul og Ole Ravn: *Proletarliv. Tekster fra industriarbejdernes verden 1870-1914*. Kbh. 1982.

Munck, V.: *Om Fattigdommen i Kjøbenhavn*. Kbh. 1869.

Mørch, Søren: *Den ny Danmarkshistorie, 1880-1960*. Kbh. 1982.

Nielsen, Axel (udg.): *Industriens historie i Danmark, I-II*. Kbh. 1943/1975.

Nørregaard, Georg: *Arbejdsforhold indenfor dansk haandværk og industri 1857-1899*. Kbh. 1943.

Rasmussen, Anna: *Hylke sogn i det nittende århundrede*. Skanderborg, 1985.

Riismøller, Peter: *Sultegrænsen*. Med indledning om forfatteren samt efterskrift ved Søren Nancke-Krogh. 2. udg. Kbh. 1985.

Skovgaard-Petersen, Vagn: *Tiden 1814-1864*. Danmarks historie bd. 5. Kbh. 1985.

Sørensen, Th.: *Social-statistiske Undersøgelser over byarbejderes og landarbejderes levevilkår, arbejdsulykker, børnedødelighed og økonomisk og erhvervsbetinget dødelighed i anden halvdel af det 19. århundrede*. Bd. I-II. Kbh. (1880-87)/1984.

TEMA:

Arbejds miljø

Arbejdsmandenes fagblad 1947.

Bennicke, Pia: *Palaeopathology of Danish Skeletons*. Kbh. 1985.

Brøndsted, Johs.: *Danmarks oldtid 1-3*. Kbh. 1938-40.

Dansk socialhistorie bd. 7. Kbh. 1980.

Encyclopaedia of occupational health and safety I-II. Geneve 1974.

Flacelière, Robert: *Dagligliv i Grækenland*.

Frederik VII: *Oldtidens Jættestuer*, Kbh. 1862

Gimpel, Jean: *Den industrielle revolution i midaldertiden*. Kbh. 1976.

Malerrapporten.

Nørlund, Poul og Lind, E.: *Danmarks romanske Kalkmalerier*. Kbh. 1944.

Paxleksikon. Oslo 1978

Strindberg, Julius: *Skillsviser*. Udg. af Jørn Piø.

Sueton: *Kejserbiografier*.

Tygesen, Peter: *Sygdom er ikke hver mands herre*. Kbh. 1986.

Elektronikalderen

Andersen, Michael Bruun m.fl.: *Dansk litteraturhistorie* bd. 8. Kbh. 1985.

Bjøl, Erling: *Politikens Verdenshistorie* bd. 1. Kbh. 1982.

Dahl, Hans Frederik (red.): *Pax Leksikon*. Oslo 1978.

Dallin, Alexander: *Sovjet politics since Krushchev*. 1968.

Dybdahl, Vagn: *Arbejderbevægelsens Hvem-Hvad-Hvor*. Kbh. 1969.

Folketingstidende 1953-87.

Grelle, Henning m.fl.: *Arbejdsmandens historie* bd. 5. Kbh. 1987.

Hammerich, Poul: *En Danmarkskrone 1945-1972*. Kbh. 1981.

Hansen, Bent: *Velstand uden velfærd*. Kbh. 1969.

Hansen, Erik Jørgen: *Socialgrupper*, Kbh. 1977.

Hansen, Svend Aage og Henriksen, Ingrid: *Dansk Socialhistorie* bd. 8. Kbh. 1980.

Hækkerup, Per: *Dansk udenrigspolitik*. Kbh. 1966.

Jacobsen, Frode: *Jeg vil være en fugl, før jeg dør*. Kbh. 1979.

Johansen, Hans Chr.: *Gyldendals Danmarks Historie* bd. 9. Kbh. 1985.

Jørgensen, Anker: *Til venstre for midten*. Kbh. 1975.

Kissinger, Henry: *White house Years*. London 1979.

Krag, Jens Otto: *Kamp og fornyelse*. Kbh. 1978.

Krag, Jens Otto: *Travl tid, god tid*. Kbh. 1974.

Lindgren, Malin: *Dagligdag i Danmark*. Kbh. 1986f.

Mørch, Søren: *Den ny Danmarks Historie*. Kbh. 1982.

Nørgård, Erik: *Levende billeder i Danmark*. Kbh. 1971.

Palme, Oluf: *Politik er at ville*. Stockholm 1970.

Wendt, Frank: *Politikens Danmarkshistorie* bd. 14. Kbh. 1978.

Worre, Torben: *Det politiske system i Danmark*. Kbh. 1969.

Det tidlige landbrug

Tacitus, *Germania* udg. v. Niels W. Bruun og Allan A. Lund. Århus 1974.

INDHOLDSOVERSIGT, BIND I.

Forord: Forfatterne	6
Forord: Hardy Hansen	7

KULTURHISTORIE OG DET ARBEJDEDE FOLK 8

Historie – kultur	
<i>Hvad er kulturhistorie?</i>	8
Olaus Magnus – Troels Lund – Gustav Bang – Hartvig Frisch	
<i>Vor kulturhistorie</i>	10
Vaner – Åndshistorie – Finkultur	
<i>Det arbejdende folk</i>	13
Definition – Herodot	

I. SAMFUND UDEN KLASSER 17

<i>Historien før historien – hvordan kender vi den?</i>	19
Hollerup – Stumme kilder	
<i>Den arkæologiske udgravning</i>	20
Rapport – Dagligdagen – Udbytte	
<i>Datering af fund</i>	20
Relative – Absolutte	
<i>Arkæologiske tolkninger</i>	23
Værdi som kilder – Nedbrydning – Erkende/genkende – Samfundsvidenskaber	
<i>Mennesket i naturen</i>	27
<i>Rensdyrjægere – hamburgkultur</i>	27
Istiden – Meindorf – Befolkningen	
<i>Jægere i skoven og på tundraen – brommekultur</i>	27
Storvildtsjagt – Skindtelte	
<i>Rensdyrjægere igen – ahrensburgkultur</i>	28
Redskabsinventar – Kult	
<i>Jægere og samlere ved skoven og søen – magemosekultur</i>	29

Sommerbopladsler – Jagtværktøj – Fiskeri – Flintøksen	
<i>Jægere, samlere og fiskere ved skoven, søen og kysten – kongemosekultur</i>	30
Økologisk balance – Fiskeruser – Køkkenmøddinger	
<i>Kystjægere, fiskere og samlere – ertebøllekultur</i>	31
Skaldyngen – Bopladserne – Specialisering – Værktøjssæt – Keramik – Gravpladsler	
<i>Samfundet i jægerstenalderen</i>	35
Tilpasningsevne – Kommunikation – Udveksling – Statuspositioner – Arbejdstid	

II. DE TIDLIGE LANDBRUG	41
<i>Et overgangssamfund: Den neolitiske revolution</i>	43
Klassedeling – Krise – Landbrug	
<i>Korn og kvæg</i>	46
<i>Agerbrugere</i>	46
Svedjebrug – Kulturlandskab – Tragtbægerkeramik – Flint – Våben – Ideologi	
<i>Agerbrugernes samfund</i>	56
Planlægning – Social lagdeling – Merarbejde – Kontrol – Udveksling – Strid – Økonomisk vækst	
<i>Kvægbrugere</i>	61
Landbrugsmetoder – Vognen – Flintkunstnere – Huse – Bronze – Skibet – Ligbrænding – Kunst	
<i>Kvægbrugernes samfund</i>	76
Tilpasning – Slægter – Statussymboler – Overskud	
<i>Jernalderen</i>	80
<i>Fra boplads- til landsbysamfund</i>	80
Værktøjsmateriale – Specialisering – Handelspladsler – Storgårde – Formelle regler – Fysisk vold – Slaveriet Tacitus	
<i>Mod historisk tid</i>	88
Skriftlige kilder – Kongerige – Oikosøkonomien – Vandrekøbmænd	
<i>Hvide Krist overfor Asa Thor</i>	91
<i>Hvem var Odin og Thor?</i>	91
Asa-troen	
<i>Blev danerne kristne?</i>	92

Harald Blåtand – Politiske motiver – Sociale krav	
<i>Ribe – en by – et brændpunkt</i>	97
Ansgar	
<i>Mission</i>	98
Poppo – Harald Blåtand – Kong Kristus	
<i>Kunsten i vikingetidens Norden</i>	101
Træting – Osebergskibet	
<i>Motiverne</i>	103
Kulturområde – Kulturpåvirkninger	
<i>Runesten med social slagside</i>	104
Stormandsslægter – Jellingsten – Kolorering – Stavefejl	
<i>Guldmedens arbejder</i>	107
Klasseforskellen – Gribedyret – Påvirkninger – Motivvalg	
<i>Norrøn litteratur</i>	109
Mundtlig tradition – Islandske sagaer	
<i>Togterne</i>	112
Kolonisation – Plyndring	
<i>Hvorfor drog de ud?</i>	113
Krig – Handel – Hedeby – Fredløse	
<i>Danelagen</i>	115
Besættelsesstyrker – Bønder – Normandiet – Island – Slaver	
<i>Nordboerne</i>	117
Erik den Røde – Stormandssamfund – Selvforsyning – Opløsning	
<i>Trelleborgene</i>	119
Træningscentre – Tvangsborge	
<i>Skibene</i>	120
Krigsskibe – Fragtskibe – Bayeuxtapetet	
<i>Et klassesamfund</i>	122
Norden – Kulturstrømninger – Jernalderlandsbyen – Grubehytte	
<i>Konge og ting</i>	126
Loven – Klassesdomstol – Militær magtanvendelse – Lid og hird – Sædvanen	

<i>Klassedelingen</i>	129
Retssystemet – Stormandsgårde – Slaveri – Religionsskiftet	
<i>Handel og marked</i>	132
Brudsølv – Naturalieøkonomi – Luksusartikler – Handelssteder – Ringborge – Byer	
<i>Forslag til videre læsning</i>	135

TEMA: SLAVER 136

Udnyttelse – »Kulturambassadører« – Krigsfanger	
<i>Slaveriet i Norden</i>	138
Slavesamfund – Kildematerialet – Grubehytter	
<i>Slave – træl – livegen</i>	140
<i>Slaveriets herkomst</i>	140
Født – Dømt – Krigsfanger – Slavefangst – Slaveavl – Frikøb	
<i>Slave og ret</i>	142
Ejendom – Erstatning – Frikøb	
<i>Slavearbejde</i>	142
Menneskesyn – Landbrugsarbejdet – Betroet stilling	
<i>Frigivelse af trælle</i>	144
Absalon – Knud den Hellige	
<i>Slaveofringer</i>	145
Ibn Fadlan – Grave	
<i>Slaveriets ophævelse</i>	145
Moralske årsager – Økonomiske forhold – Tilførsel	
<i>Slaveriet i Danmark</i>	146
Levevilkår – Rettigheder – Oprør	
<i>Forslag til videre læsning</i>	148

III. FRA SLAVERI TIL LANDBRUGSREFORMER	149
KIRKEVÆLDETS TIDSALDER	151
<i>Hvordan konge og lov kom til at styre Danmark</i>	151
Kongedyrkelse – Knud den Hellige – Kirken	
<i>Kongen</i>	153
Legalisering – Rigdom – Indtægter	
<i>Loven</i>	155
Sædvane – Landskabslovene – Konge – Kirke	
<i>Tinget</i>	156
Stormænd – Domstole – Ed – Jernbyrd – Almuen – Kirkeretten	
<i>Tro og kirke</i>	159
Messen – Helgener – Sakramenter – Bod – Band – Jacob Erlandsen – Afladsbreve – Kalkmalerier – Døden – Fortabelse – Skærsilden – Overtro	
<i>Kirkens komme</i>	165
Administrationsapparat – Tiende	
<i>De store kirkebyggerier</i>	168
Sogn – Stormandskirker – Bevæggrunde – Lektoriemur – Herskabspulpitur	
<i>Klosteret – et spejlbillede af samfundet</i>	173
Sjælens frelse – Benediktinerne – Cistercienserne – Tigermunkene – Gaver – Nonnerne	
<i>Kloster i strid</i>	177
Øm Kloster – Århusbispen	
<i>Bygningernes funktion</i>	178
Munke – Novicer – Lægbrødre – Grundplan	
<i>Hvem gik i kloster?</i>	180
Munke – Lægbrødre – Arbejderfamiliars – Klasseforskelle	
<i>Udbytning og grangier</i>	181
Fæstegårde – Gudelige straf	
<i>De skæggede brødre</i>	183
Lægbrødre – Status – Tjenere – Lægsøstre	
<i>Oprør!</i>	186

Forskelsbehandling – Udnyttelse	
Klosterets arbejds mænd	189
Det daglige slid – Forskel i døden	
Kunst – en fælles indsats	194
Brugskunst – Kunsthåndværk	
Stifterbilleder – propaganda	195
Slægten – Gud og herremand – Helgenkongerne	
Skriften på væggen	196
Kalkmalerier – Arbejdsscener – Morale – Kvindesyn – Social protest	
Stenhård social satire	200
Adam van Dören – Glimmingehus – Birger Gunnersen – Lund domkirke	
En arbejdende hånds mærke	204
Anonymitet – »Bomærke« – Mestermærke – Svendemærke – Adelsvåben	
Et værksted i Lübeck	209
Bernt Notke – Århustavlen – Håndværkersvendene	
Landbrug	213
Slaver – coloni (landbo)	213
Fæstere – Hoveri – Fæsteafgiften – Gårdsæder – Bryder	
Landsbyen – landsbyfællesskabet	216
Landsbytinget – Oldemand	
Hjulploven	217
Ard – Muldfjælsplov	
Fra vest til øst	221
Opdyrkning, Østjylland	
Dyrkningsmåder	221
Etvangsbruget – Tovangsbruget – Trevangsbruget	
Et landbrug i forandring	223
Feudalisering	

<i>Den statslige krise</i>	225
Økonomiske problemer – Tyske lensfyrster – Fæstningsanlæg	
<i>Landbrugskrise – ødegårde</i>	227
Pest – Klimaændring – Produktionsomlægning	
<i>Landgilde og vornedskab</i>	227
<i>Bondeoprør</i>	228
Erik af Pommern – Christoffer af Bayern – Sct. Jørgensbjerg	
<i>Jæger – fisker – købmand</i>	229
<i>Landsbyens håndværkere</i>	230
Smeden – Mølleren	
<i>Tyende</i>	231
Kvinder – Børn	
<i>Skånesild – landets vigtigste eksportartikel</i>	233
Fasten – Saltforbruget – Skanør og Falsterbo – Kongen – Hanseforbund – Lübeck	
<i>Skånemarkedet – landets hårdeste arbejdsplads?</i>	238
Underbeskæftigelse – Fiskerne – Købmændene – Gælle- og læggekoner – Grumkarlene – Leddene – Lejerne – Øl – Luderne – Love og regler – Pjalteproletariat	
<i>Markedshandel – en del af datidens handelsmønster</i>	245
Valfarten – Pristfastsættelse – Sild – Købstæderne	
<i>Træk af dagliglivet</i>	249
Bønder – Kalkmalerier	
<i>Kvindens rolle i samfundet</i>	249
Kirken – Juridisk – Ægteskab – Børn	
<i>Hvad man spiste og drak</i>	252
Madpyramide – Chr. II's forordning	
<i>Boligen</i>	254
Landet – Byerne	
<i>Tøj</i>	256
De velhavende – Mængden	
<i>Fritiden</i>	259
Skellet – Kirkespil – Spil – Markedspladser – Bjørne	
<i>Årets fester</i>	260
Juledagene – Påsken – Højdepunkter	

Fattigdom og forsorg	262
Byerne – Borgerne – Indbyggerne – De fattige	
Hvem tog sig af syge og fattige?	262
Familien – Gilder – Lav	
Kirken og den sociale forsorg	265
Døden – Herberger – Almisser – Lægebistand	
Danmarks første hospitaler	266
Helligåndshuse – Økonomi – Tilsyn – Sjælelige omsorg	
Sankt Jørgensgårde	269
Spedalskhed – Landsognene – Byerne	
Husarme	271
Sjæleboder – Social slagside	
Kirken som fattigmands varmestue	271
Fyrfade	
Almisse og tiggeri	272
Peblinge – Gejstlige – Tiggertegn	
Hvem forsorgen ikke omfattede	273
Lovgivning – Samfund	
Mennesket i samfundet	275
Fiktionen	
Kommunikation	275
Behov – Guttenberg – Interesse	
Stændersamfundet	276
Privilegier – Opdeling	
Fri og ufri – et klassesamfund	277
Bønder – Byerne – Klassekamp – Nation	
Norm og status	280
Kirken – Fattigdom	
Hvor boede rig og fattig?	280
Gård – Boder – Herregård – Landsby	
Social bevægelighed	282
Kirken	282
Sognepræsterne – Klostrene – Præstesønner – Bisp	

Kongen	284
Ridderstand – Hirdtjeneste – Kancelli – Forleninger	
Ægteskab	284
Borgerskab og adel – Trolovelsen – Skilsmisser	
Handel og uddannelse	286
Formuer – Universitetet	
Befolkningsbevægelser	286
Vandringer land – by!	286
Befolkningsstilskud – Landegrænser – Byflytning	
Rejser	287
Handelsbyer – Markeder	
Afsluttende betragtninger	288
Falske forskelligheder	
Forslag til videre læsning	289

TEMA: DEN ANTIKKE ARV 290

Demokrati – Kirken – Græsk filosofi – Bykultur

Antikken i antikken 292

Athen – Romerne – Produktionsmønstre – Ret – Handelssamkvemet –
Kristendommen – Kulturspredning

Antikken og den mørke middelalder 294

Forbud – Antikke rester

Kristendommen 296

Græsktalende – Sociale værn – Kirkelig tradition

Lovgivning 297

Romerret – Kongen – Kirkeretten

Renæssance 299

Dyrkelse af antikken – Kirken

Det klassiske Europa 300

Thorvaldsen – Statslære – Kulturarv – Kulturimperialisme

Forslag til videre læsning 303

HUSPLANER	304
Agerbrugernes samfund – Kvægbrugernes samfund – Jernalderen – Kirkevældets tidstavler	
TIDSTAVLER	309
Forhistorien – Kirkevældets tidsalder	

INDHOLDSOVERSIGT, BIND II.

Forord	6
------------------	---

III. FRA SLAVERI TIL LANDBRUGSREFORMER	7
KLASSEKAMP OG REFORMATION	9
Bøndernes rettigheder – Udbytning – Karrikaturer – Kirkelige embeder – Byerne	
<i>Tidlig borgerlig revolution . . . . .</i>	13
Martin Luther – Afladshandel – Romerkirken/fyrsterne – Opstand – Thomas Müntzer	
<i>Reformationen i Danmark . . . . .</i>	17
Handelskapitalisme – Kontakter sydpå	
<i>Christian II, Frederik I og reformationen . . . . .</i>	18
Reformkatolske – Lovgivningsarbejde	
<i>Folkets reformation . . . . .</i>	19
Hans Tausen – Nationalsproget – Gråbrødrene – Billedstormen – Sociale forhold – Helgener	
<i>Dansk bondekrig . . . . .</i>	23
Chr. II – Skipper Clement – Johan Rantzau	
<i>Statsreformationen . . . . .</i>	26
Chr. III – Bisperne – Kirkens besiddelser	
<i>Reformation og hvad så? . . . . .</i>	26
Konge – Trosindholdet – Sakramenter – Helgentroen – Gudstjenesten – Præsten – Socialforsorg – Superintendenter	
<i>Reformation eller borgerlig revolution? . . . . .</i>	29

<i>Forslag til videre læsning</i>	31
---	----

TEMA: ARBEJDE 32

Industrialismen – Landbrugssamfund – Antikkens Rom	
<i>Arbejde som norm</i>	34
Etik – Hvorfor arbejde? – Arbejdsløse	
<i>Arbejde – en nødvendighed</i>	37
Bibelen – Marxistisk – Til hvis nytte	
<i>Arbejde = lønarbejde?</i>	38
Reproducere – »Borgerløn« – Dagligdagens gøremål – Livsformer	
<i>Vækst og kultur</i>	40
Arbejdsdeling – Teknologien – Ressourcerne – Social vækst	
<i>Det økonomiske, det juridiske og det sociale arbejdsbegreb</i>	43
Neoklassisistiske – Keynes – Marx – Grundloven – Arbejdsretten – Identitet – Opdragende	
<i>Arbejdsbegrebet</i>	47
Præmisserne	
<i>Forslag til videre læsning</i>	48

III. FRA SLAVERI TIL LANDBRUGSREFORMER 49

ADEL SVÆLDETS TIDSALDER	49
<i>Herregård og bondegård</i>	51
Fæstebønderne – Klasseskellet – Retslige stilling – Økonomiske forhold – Krongodset – Træhest	
<i>Landsbyen</i>	57
»Forte« – Oldemand – Godsejer – Ting – Bolig – Sociale forskelle – Ildebrand	
<i>Familien og den danske bonde</i>	59
Arbejdsdagen – Tøj – Træsko – Hoveri – Kvinderne – Sundhedstilstand	
<i>Død og ægteskab</i>	61

Utroskab – Ægtefællens familie – Forelskelse – Begravelsen – Enken – Skilsmisser – Domus	
<i>På hoveri</i>	65
Ridefogeder – Hoveribyrden – Straffe – Sølvtoj	
<i>En bagedag på landet</i>	66
Rugbrød – Kvinden/køkkenet	
<i>Pjalteproletarerne</i>	68
10% – Organisation – Tiggerlovgivningen – Luderne – Kønssammensætningen	
<i>Taterne</i>	70
Udvisningsordre – Indslusning	
<i>Hekse</i>	72
Kirken – Afbrænding – Retsbehandling – »Lægegerning« – Angiveriet – Social slagside	
<i>Da landet blev øde</i>	77
Krig – Chr. IV – Lejetropper – Partisanrig	
<i>Kopper og pest</i>	80
Læger – Pesthus – »Vaccine«	
<i>Byerne</i>	82
Betydning – Kapitalophobning – Byudviklingen	
<i>Fri næring – eller hver svend sin egen mester</i>	85
Lavsvæsenet	
<i>Sociale forhold i byerne</i>	86
Hygiejniske forhold – Vand – Dødeligheden – Brand – Bølden	
<i>Tidens økonomi</i>	90
Staten	
<i>Toldpolitik</i>	90
Selvforsyning – Prisstigninger	
<i>Et land uden råstoffer</i>	91
Merkantilisme	
<i>De første fabrikker</i>	92
Tekstilfabrikation – Slaveri – Tugt- og børnehuset	
<i>En arbejdsdag</i>	95

Forordningen	
<i>Det københavnske silkeværk</i>	96
<i>Kompagnierne</i>	96
Kapital – Kapitalmangel	
<i>Forslag til videre læsning</i>	99

TEMA: KOMMUNIKATION	100
<i>Som skrevet står</i>	101
Billedskrift – Stavelsskrift – Alfabetkskrift – Romerriget	
<i>Den anden medierevolution</i>	103
Johannes Guttenberg – Trykte bog – Folkebøger	
<i>Den tredje medierevolution</i>	105
Elektronisk mangfoldiggørelsesteknik	
<i>Radioamatører og erhvervsinteresser</i>	105
Telegrafhæmmeligheden – »Radioavis«	
<i>Folkeoplysning og statsradiofoni</i>	106
Alsidige – Arbejderradio – Lytterundersøgelse	
<i>Mediernes magt</i>	109
Besættelsen – Statsmagten	
Transport	110
<i>Sejlads</i>	110
Forhistorisk tid – Middelalderen	
<i>Landtransport</i>	112
Til fods – Vejbroer – Vogne – Vanskeligheder	
<i>Kongens veje</i>	115
Færdselsforbud – Tvangsarbejde	
<i>Forandring på vej</i>	117
Kongevejene – Pligtarbejde – Lønnede vejarbejdere	
<i>Forslag til videre læsning</i>	120

III. FRA SLAVERI TIL LANDBRUGSREFORMER	121
KONGEVÆLDETS TIDSALDER	123
<i>Landbrugssamfundets sidste århundrede</i>	123
Krige – Købmænd	
<i>Kongevældet baseret på godsejervælde</i>	123
Enevælden – Handelsborgerskabet	
<i>Det økonomiske samspil</i>	123
Pengeøkonomien – Statshusholdningen	
<i>Landmandsliv og classeskel</i>	124
Ødegårde – Hovedgårdene – Borgerskabet	
<i>System i udbytningen</i>	126
Fæstebønder – Hartkornsskatterne – Kopskat – Hoveri	
<i>Livet på landet i slutningen af 1600-tallet</i>	128
Vangebrug – Græsmarksbruget – Bonitetsangivelser – Husmænd	
<i>Lokal selvforvaltning</i>	131
Husmænd og gårdmænd – Bystævnet – Favorisering	
<i>Nye tider på landet</i>	133
Kapitalismen – Adam Smith – Stavnsbåndet	
<i>Det arbejdende folk på landet</i>	134
Næringsvejene	
<i>Den store forandring</i>	137
Landbrugsteknisk udvikling – Regionale forskelle	
<i>Livet på landet</i>	139
Naturen – Hoveri – Høsten – Dyreholdet	
<i>Vinter på landet</i>	142
<i>Mørke</i>	143
Læsemuligheden – Hjemmeproduktion – Fritid	
<i>Kirken</i>	144
Præsten – Pietismen – Konfirmationen	
<i>Krise i landbruget?</i>	144

Kornpriserne – Krisebegreb	
Den store forandrings gennemførelse	146
Husholdningsøkonomien – Vækst	
Finansiering ved kapitalisering	148
Lånekasser – Selvejrbønder – Udskiftningen	
Vindere og tabere	148
Husmænd – Pligtarbejde – Daglejere – Tjenestefolk	
Forandring er mulig	152
Husmandsforening – Socialistisk landbrugsprogram	
Livet i købstæderne	153
Brændte byer og brændevin	153
Handel	
Handel og selvforsyning	154
Smughandel – Privilegier – Krohold	
Overmåde mange betlere....	155
Tugthuse – Industristøtte	
De brændte byers skæbne	156
Byfornyelse – Brandforsikring	
Den gensidige forsikrings princip	158
Bondebevægelse	
En by i provinsen	159
Soldater og håndværkere	159
Skælskør	
Herskab og tjenestefolk	160
Kolding – Klasser	
Herskabets tjenestefolk	163
Sociale identitet – Giftermålet – Holbergs komedier – Skiftedage – Tyendeloven	
Daglejere og arbejdsløse	166
Sæby – en by i provinsen	166
»Fiskerbyen« – Familiestørrelsen – Børn	
De besiddelsesløses kår	169
Allerupdrengene	
Sæby og den nye tid	170

Jernbanelov – Turismen

Tømrerstrejken	173
Provinsby og hovedstad	173
Kongen – Centraladministrationen – Import	
I rigets hovedstad, København	173
Befolkning	
Tidens og byens dynamik	174
Fabrikker – Koncentration – Arbejderklasse	
Solidaritets eller sammenrotning? Tømrerstrejken i København, 1794	175
Styrkeforhold	
Danmarks første strejke?	175
Sammenrotning og strejkeforbud	176
Sol, sommer og solidaritet	176
Frederiksstaden – Tømmerkroen – Skillelinjer – Tyske svende – Arbejdsgiverside – Lønregulering – Københavns magistrat	
Fagfæller i fængsel!	178
Soldater mod arbejdere	178
Skruebrækkere	
»Folkets kærne«	180
Malthe Conrad Bruun – Generalstrejke	
Splittelse og forhaling	180
Landsforviste – Frimestre	
Strejkeforbud og individuel stræben	182
Organisationsforbud	
På tærskelen til den nye tid	184
Indledning	184
Udtrykket arbejdere	
Det store udland	185
Hertugdømmerne – Manufakturvirksomhed	
Det engelske eksempel	185
Industrielle revolution – Klædeproduktion – Industriekapitalisten – Adam Smith	
Kapitalistisk landbrug	188

Kornproducenter – Landarbejdere – Friedrich Engels	
<i>Kongevældets fald</i>	190
Oprør – Hertugdømmerne – Fr. VII – Nationalliberale – Fr. Dreier	
<i>Forslag til videre læsning</i>	193

TEMA: *KVINDER* 194

Kilder – Status	
<i>Vestens kvindesyn</i>	195
Antikke Grækenland – Kristendommen – Arbejderkvinderne	
<i>Den anden halvdel af et arbejdsfællesskab</i>	199
Arbejdsdeling – Arbejdsplads	
<i>Kvinder i byerne</i>	201
Håndværkere – Jordmødre – Lærerinder – Sygeplejersker – Tyende	
<i>Industrialisme</i>	202
Masseproduktion – Jobmuligheder – Kvindefag	
<i>Ægteskabet</i>	203
Landskabslovene – Germanske – Kirken – Trolovelsen – Borgerlig vielse – Faste pardannelser	
<i>Kvindens organisering – kvindesagen</i>	206
Kvindesamfund – Fagforening – Ligelønsprincippet	
<i>Kvindernes valgret</i>	209
Menighedsrådene – Kommunalbestyrelserne – Folketinget	
<i>Sexobjekt eller moder</i>	210
Produktionsformerne – Vælge	
<i>Forslag til videre læsning</i>	212

IV. ARBEJDERKLASSENS ÅRHUNDREDE . . 213

Kapitalismen – Industriarbejderen	
<i>De første</i>	216
Louis Pio – Harald Brix – Poul Geleff	
<i>De aller-første...</i>	217

N. P. Hansen – Internationalen – Karl Marx – Fagforeninger	
Parti eller fagbevægelse?	219
»Socialisten« – C. Crone – Nørre Fælled	
Arbejdere organiserer arbejdere!	221
Fagforeningsdannelser – Socialistskræk – Gimlekongressen	
Depression og krise	222
Provisorietiden – Partiorganisation – Fagbevægelse – Revolutionære – Revisionistiske	
De 130 dage – den store strejke	226
N. C. Lyngsø – Dansk Arbejdsmandsforbund – De Samvirkende Fagforbund – Arbejdsgiverforeningen	
Generallockout	228
Rabiate arbejdsgivere – »Arbejdsmarkedets grundlov« – Centralisme	
Grundtvig – mission – social nød	229
Folkkehøjskolerne – Socialt arbejde – Ateismen	
Håndens arbejde	231
Mekanisering – Tempo	
Den faglærte	234
Gamle fag – Lavspræg	
Arbejdsdagen og arbejdstiden	235
8 timer – Madpakken – Søndag – Kolonihaver	
Den russiske revolution og den danske arbejder	236
Lenin – Landbrugssamfundet – Industrialiseringen	
Forbedringer i en krisetid	238
40 timers arbejdsuge – Ferie – Dansk Folke-Ferie	
Socialvæsenet	239
Den sociale gråzone	239
Landarbejdere – Værdigt fattige – »Store og gode mænd« – Fattiglov	
Fattige på omgang	241
Gårde – Fattighuse	
Stemmeret eller fattighjælp	241
Grundlov – Stramning – Børnene – Arbejdskraft	
Fattighjælpen i krigens skygge	243
Soldaterkonerne	

Fattiggård	243
Hjælp – Afskrækkelsen – Myten	
Den frie fattigkasse	246
»Værdige« fattige – Ingen penge – Krisesituationer – Privatorganiseret fattigforsorg	
Arbejdsløshedskasserne	248
Strejke eller lockout – Karenstid – Statsanerkendelse	
Den uværdige fattigdom	249
Værdige – Alderdomsunderstøttelse – Handicappede	
Sygdom og bolig	252
Sygdom er ikke hver mands herre	252
Fattighjælpsparagraffen – Sygekasser – Statsanerkendelse – Sygedagpenge – Restgruppe	
Social nød er en privatsag?	255
Liberal politik – Samfundsopgave	
Mad og bolig	255
Landarbejderne – Byerne – Basiskosten	
Den rette ernæring	256
Fødevarernes sammensætning – Skolebørnene – Sociale forhold – Spisehuse – Middagsmåltidet	
Margarine og grøntsager	258
Indkøbsmuligheder – Frugtvoan	
Fest	260
Julen – Almisserne – Druk – Pinsen – Bakken	
Kolera	263
Grundejere – Boligstandard – Frie initiativ	
Vesterbro – et eksempel	264
Underholdningsliv – Slagtehuse – Grundspekulanterne	
Overbefolkede lejligheder	265
Logerende – Forstumning	
Den unge læge og hygiejnen	265
Koleraepidemien – Lægeforening – Krav om reformer	
Lægeforeningens boliger	266
Arbejderforening og arbejderbolig	267
»Arbejdernes Byggeforening« – Støttemedlemskaber – Hjælp-til-selvhjælp	

Lejekaserner og ny boligstandard	270
Voldene – Demarkationsarealerne – Nybyggeriet – Baghuse – Dårligst stillede	
Arbejderbevægelse og arbejderboliger	272
Kooperativt grundlag – Haveboliger – 1. verdenskrig	
Almennyttige boligselskaber	273
Boligforbedringer – Statstilskud	
Hjemmet	274
Selvrespekten – Bolighajer	
De kære børn	276
Dødeligheden – Forurening – Børnekosten	
Børnearbejde	277
Landet – Industriproduktion – Lov – Arbejdsmiljøet – Skolegang	
Strejkende børn!	280
Solidaritet – Økonomiske interesser	
Mælkedreng, bybud og chancen for en læreplads	281
Øretæver – Peter Sabroe – Rovdrift	
Skolen for folket	283
Kirken – Staten	
Rytterskolerne	283
Fr. IV – Kirken – Chr. VI	
Grundstenen til folkeskolen	286
Skoleloven 1814 – Standarden – Skolereformen 1903 – AOF	
En højere uddannelse?	287
Betalingskoler – Enhedsskole – Tabt arbejdsfortjeneste	
Befolkningsbevægelser	289
Vandringen fra land til by	289
København – Provinsbyer	
Udvandring og gæstearbejdere	290
Amerika – Sønderjylland – Svenskere	
Polakkerne	291
Lolland-Falster – Sæsonarbejdere – »Aufseher« – »Polakkaserner«	

<i>Galiziske malkepiger</i>	293
Flygtningelejre – »Polakloven« – Fagbevægelsen	
<i>Arbejdsløshed og krig</i>	296
Stauning – Beskæftigelsesarbejder – Reformerne – Kultur – Nazismen – Ed. Bernstein – DKP	
<i>Forslag til videre læsning</i>	301

TEMA: **ARBEJDSMILJØ** 302

Naturen – Begreb – Nødvendighed	
<i>Klassesamfundet og arbejdsmiljø</i>	304
Jægerstenalderen – Bondestenalderen	
<i>Arbejdsmiljø i landbrugssamfundet</i>	306
Normer – Den bratte død – Miljøproblemer – Nedslidning	
<i>Døden i byggeriet</i>	310
Attiske sølvminer – Borgen – Katedralerne – Kong Herodes – Peter den Store	
<i>Arbejdsdeling og arbejdsmiljø</i>	312
Industrialiseringen – Klasseløse samfund – Middelalderen	
<i>Den tidlige industri</i>	313
Minedrift – Levetiden – Børnearbejdet	
<i>Farlige stoffer</i>	315
Fosfor – Blyforgiftning – Silicose – Malerrapporten – Opløsningsmidler	
<i>Den videre teknologiske udvikling</i>	319
Kontorområdet – Profitten – Skepsis	
<i>Arbejdsmiljø og samfund</i>	320
Nedslidning – Udbytning	
<i>Forslag til videre læsning</i>	322

V. ELEKTRONIKKENS TIDSALDER	323
<i>Krigen slut og hvad så?</i>	325
Voldsmonopolet – Samfundssystem – Kulturbølge – Vareknaphed	
<i>Økonomisk stormagt og kultur</i>	327
USA	
<i>At følge med tiden</i>	327
»Udviklingen« – Poul Henningsen	
<i>Den moderne industristat bliver en virkelighed</i>	328
Marshallhjælp	
<i>Land og by</i>	328
Maskinerne	
<i>Minebyer syd for Herning</i>	330
Brunkul	
<i>Nye tider</i>	330
Industri – Håndværk – Fremmedgørelse	
<i>Kunst og industristat</i>	333
Fremmedgørelsen – Publikum – Politisk – Kritisk	
<i>Kunsten og velfærdsstaten</i>	335
Pragmatisk – Socialdemokratiet/DKP – Vækst – Klassemodsatningerne	
<i>Familien der blev væk</i>	337
Produktionsmåden – Nødvendighed	
<i>Kirken</i>	338
Organisatoriske rammer	
<i>Ungdomsoprøret</i>	339
Universitetsungdommen – Medbestemmelse – Parforholdet – »Flower power«	
<i>Den teknologiske revolution</i>	342
Verdensordenen	
<i>Velfærdsstaten</i>	343
Borgerlige livsdrøm – Økonomiske opsving – »Fuld beskæftigelse« – Arbejdspladsen – Sociale forskelle	
<i>Velfærdsstatens kultur</i>	345

Fjernsynet – Radioen – Videoen – Teater – ARTE	
<i>Viden er magt</i>	348
AOF – Højskoler – Fagblade – Tillidsmanden	
<i>Reformer i en krisetid</i>	350
EF – Anker Jørgensen – Socialdemokratiet – Fagforbund	
<i>Oliekrisen</i>	351
Arbejdsløshed – Fremskridtspartiet – Selverhvervende – Arbejderklassen	
<i>Reformer</i>	354
Bistandsloven – Dagpengereformen – Efterløn – Energimarkedet	
<i>Græsrodderne</i>	
Noah – A-kraft	
<i>Borgerskabets Danmark</i>	358
HT-konflikten – Borgerlige regering – Nedsæringspolitik	
<i>Højteknologi og fremtidens arbejderklasse</i>	359
Klassesamfund – Kultur – Energi – Arbejderbevægelsen	
<i>Vækst</i>	360
Grænser for vækst – 3. verden – Fremtidens Danmark	
<i>Forslag til videre læsning</i>	363

HUSPLANER	364
----------------------------	-----

Adelsvældets tidsalder – Kongevældets tidsalder – Industrisamfundet – Elektronikalderen

TIDSTAVLER	368
-----------------------------	-----

Landbrugssamfundet – Industrialismen

BILLEDINDEKS	372
-------------------------------	-----

LITTERATURLISTE	386
----------------------------------	-----

UDVIDET INDHOLDSOVERSIGT	394
---	-----

Torben Svendrup
f. 1953
Red., Historie

Arne Nielsen
f. 1952
Forhistorie

Historikergruppen Fempas har tidligere udgivet »Brikker til arbejdsløshedens historie« (1985), samt et stort antal artikler og kronikker om historiske emner.

Mere end 10.000 års kulturhistorie set fra neden.

ISBN 87-557-1376-9 (bd. 2)
ISBN 87-557-1378-5 (samlet)

